

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

**Նվիրվում է Հայաստանում քրիստոնեությունը
պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին**

Տպագրվում է պետական պատվերով

ՀԱՒԱՔՈՒՄՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԼՈՒՍԱՐԱՆԵԱԼ

Աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և
աստղանիշերով ծանոթագրությունները
Գ. Բ. Թառնյանի

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1862

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2001

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագիր՝ Ռ. Ս. ՂԱԶԱՐԾԱՆ

Վարդան Արևելցի

Վ 30 Տիեզերական պատմություն (Աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և աստղանիշերով ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի)։- Եր.։ Երևանի պետ. Համալս., Երևանի Համալս. Հրատ., 2001, 408 էջ։

Պատմությունն ընդգրկում է արարչագործությունից մինչև 1267 թ. ընկած ժամանակաշրջանը։ Հեղինակն իր պատմության նյութը քաղել է բազմաթիվ գրքերից ու աղբյուրներից։ Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայ, այլև մյուս ժողովուրդների (Հրեաներ, Հույներ, արաբներ, պարսիկներ, սելջուկներ և ուրիշներ) պատմության վերաբերյալ։

Գիրքը Արևելցու պատմության աշխարհաբար առաջին ամբողջական թարգմանությունն է։

Գրաբար տեքստը տպագրվում է ըստ Վենետիկի 1862 թ. հրատարակության։

Վ 0503000000
704(02)2001թ.

ԳՄԴ 63.3+63.3(22)

ISBN 5-8084-0369-0

© Թարգմանչի Համար, 2001 թ.

Հայ նշանավոր պատմագիր, աշխարհագրագետ, իմաստասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ, մեկնիչ, Հասարակական, եկեղեցական գործիչ Վարդան Արևելցին ծնվել է 1198 թ., Գանձակում, մահացել 1271 թ., Խոր Վիրապում։

Հայ մատենագրության մեջ Վարդան Արևելցին Հայտնի է նաև բազմաթիվ այլ անուններով, ինչպես՝ Վարդան Գանձակեցի, Վարդան Կիլիկեցի, Վարդան Մեծ, Վարդան Վարդապետ, Վարդան Պատմիչ, Աղվանից Վարդան և այլն։ Բացի այդ, Վարդան Արևելցին իր ապրած կամ մերձակա ժամանակաշրջանում ունեցել է մի քանի անվանակիցներ, ինչպես՝ Վարդան Հաղպատեցի, Վարդան Այգեկցի, Վարդան Բարձրբերդցի, Վարդան Վանական և այլք, որի հետևանքով ձեռագրերում կամ չփոթվել են նրանց աշխատությունները, կամ էլ ասվել է ընդհանուր ձևով՝ «Վարդանայ վարդապետի արարեալ»։ Որոշ ուսումնասիրողներ էլ նրան չփոթել են Կիլիկյան Հայաստանի մշակութային ու եկեղեցական գործիչ Վարդան Բարձրբերդցու հետ, և Արևելցու «Հաւաքումն պատմութեան» երկը հրատարակել նրա անունով¹։ Մինչդեռ մասնագետների կարծիքով Վարդան Բարձրբերդցին ծնված պետք է լինի Կիլիկիայի Բարձրբերդ ավանում, Հավանաբար 13-րդ դարի երկրորդ քառորդում։ Նա կրթությունն ստացել է Կիլիկիայում և իր կյանքը հիմնականում անցկացրել այնտեղ²։

Վարդան Արևելցին մեծ ճանաչման է արժանացել դեռևս իր կենդանության ժամանակ և ժամանակակիցների կողմից վաստակել «անյաղթ հոետոր», «իմաստուն», «քաջարան մեկնիչ», «Հոգիապայծառ», «աշխարհալուր և տիեզերելոյս քարոզիչ», «արդիւնական», «եռամեծ», «սուրբ», «Հռչակա-

¹ Տե՛ս Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցու Պատմութիւն տիեզերական, ի տոյս ընծ. Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1861։

² Փ. Անթառայան, Վարդան Արևելցի, Կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա, էջ 32։

վոր և մեծիմաստ», «նոր լուսաւորիչ» և այլ պատվանունները: Վարդան Արեւելցու մասին առաջինը արտահայտվել է նրա աշակերտակից ու ընկեր Կիրակոս Գանձակեցին, որը նրան անվանել է «Հանճարեղ ու իմաստուն»³:

Վարդան Արեւելցու կյանքին, մատենագրական, հասարակական ու եկեղեցական գործունեությունն անդրադարձել են շատ հայագետներ, որոնցից առանձնապես հիշատակութեան են արժանի Հ. Ոսկյանը, Գ. Հովսեփյանը, Ղազար Զահկեցին, Մ. Զամչյանը, Մ. Էմինը, Բ. Պատկանյանը, Գ. Զարբհանայանը, Ղ. Ալիշանը, Ն. Մառը, Մ. Օրմանյանը, Հ. Աճառյանը, Ն. Ակինյանը, Հ. Անասյանը, Լ. Խաչիկյանը և ուրիշներ: Նրանցից յուրաքանչյուրն անդրադարձել է Վարդան Արեւելցու այս կամ այն ստեղծագործությանը կամ նրա գործունեության այս կամ այն կողմին: 1980-ական թթ. Արեւելցու կյանքն ու գործունեությունը քննության հատուկ առարկա է դարձրել Փ. Անթապյանը, որը նրան նվիրել է երկու ծանրակշիռ հատորներ⁴: Դրանցից առաջինում հեղինակը տալիս է Վարդան Արեւելցու երկերի պատմաբանասիրական, աղբյուրագիտական մանրամասն քննությունը, թարգմանական աշխատանքների վերլուծությունը, վեր հանում նրա մատենագրական և հասարակական գործունեությունը, իսկ երկրորդ գրքում կատարում է Արեւելցու քաղաքական, հասարակական, պատմագիտական, աշխարհագրական, քերականագիտական, բարոյագիտական, լեզվագիտական, մշակութային գործունեությունների վերլուծությունը:

Բանասիրության մեջ վեճեր են գնում Արեւելցու ծննդյան տարեթվի վերաբերյալ. այն տատանվում է 1198-1210 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում: Ժամանակակից ուսումնասիրողների կարծիքով Վարդան Արեւելցին պետք է ծնված լինի 1197-1200 թթ. ոչ ուշ⁵:

Վերջնականապես ճշգրտված չէ նաև նրա ծննդավայրը: Հետազոտողների մեծ մասը այն համարում է Գանձակը, բայց

ոմանք էլ առարկում են դրա դեմ: Օրինակ՝ Փ. Անթապյանը գտնում է, որ նա պետք է ծնված լինի ոչ թե Գանձակում, այլ Գանձակի մերձակա գավառներից մեկում, թերևս Փառխոսում, Գարդանում կամ էլ դրանց առընթեր մեկ այլ գավառում:

Վարդան Արեւելցին իր նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում: Այնուհետև նա ուսումը շարունակել է Նոր Գետիկի վանքում՝ աշակերտելով Մրիթար Գոշին: Դրանից հետո սովորել է Տավուշի վանքում, որտեղ նրա ուսուցիչը եղել է Հովհաննես Վանականը: Այդտեղ նա հմտացել է մատենագրության, քերականագիտության, աստվածաբանության մեջ և սովորել ու տիրապետել է մի քանի լեզուների՝ եբրայերենին, ասորերենին, հունարենին, լատիներենին, պարսկերենին: Ուսումը ավարտելով նա ձեռնադրվում է որպես վարդապետ:

Երկու անգամ (1241-1246 և 1247 կամ 1248-1251 թթ.) Արեւելցին եղել է Կիլիկիայում: 1239 թ. նա այցելում է Երուսաղեմ, իսկ վերադարձին հանգրվանում Կիլիկիայում՝ այնտեղ մնալով հինգ տարի: 1243 թ. մասնակցում է Սսի եկեղեցական ժողովին, որում ընդունված եկեղեցական կանոնները բերում է Արեւելյան Հայաստան:

Կիլիկիա կատարած երկրորդ այցի ժամանակ Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու համագործակցությամբ նա գրում է «Թուղթ ընդհանրական»-ը՝ ուղղված Արեւելյան Հայաստանի բնակչությանը: Նա մասնակցում է նաև Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնների մշակմանը:

Արեւելյան Հայաստան վերադառնալուց հետո Վարդան Արեւելցին կազմակերպում և անցկացնում է Հաղպատի ու Զագավանի եկեղեցական ժողովները, հիմնադրում Սաղմոսավանքի, Թեղենյաց մենաստանի, Աղջոց Ս. Մտեփանոս ու Խորակերտի վանքերի դպրոցները և դասավանդում է Հաղպատի վանքի դպրոցում:

1255 թ. Արեւելցին հիմնադրում է Խոր Վիրապի վարդապետարանը (դպրոցը) և դասավանդում այդտեղ: Այդ դպրոցում նրան աշակերտել են հայ մշակույթի խոշոր ներկայացուցիչներ Գևորգ Ավետացին, Հովհաննես Երզնկացին (Պուղը), Ներսես Մչեցին, Եսայի Նչեցին, Գրիգոր Բջնեցին և ուրիշներ:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 294:

⁴ Փ. Անթապյան, Վարդան Արեւելցի, Կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա, Երևան, 1987, գիրք Բ, Երևան, 1989:

⁵ Տե՛ս Փ. Անթապյան, նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 34:

1265 թ. Արևելցին լինում է Թագրիզում և հյուրընկալվում Հուլավու դանի մոտ:

Բանասիրության մեջ միասնական կարծիք չկա նաև Վարդան Արևելցու մահվան թվականի վերաբերյալ. առաջարկվել են մի քանի թվականներ՝ 1265, 1269, 1270, 1271: Գիտական գրականության մեջ վերջնականապես ընդունվել է վերջինը՝ 1271 թ.: Տարակարծություններ կան նաև նրա թաղման վայրի վերաբերյալ, բայց ուսումնասիրողներից շատերը գրտնում են, որ նա պետք է թաղված լինի Խոր Վիրապում⁶:

Վարդան Արևելցին թողել է ստեղծագործական բազմաժանր ու հարուստ ժառանգություն, ավելի քան 120 աշխատություն: Նա կատարել է մեկնություններ ու թարգմանություններ, գրել «Լուծմունք Ս. Գրոցը» («Ժղլանք»), քերականական աշխատություններ, «Աշխարհացոյցը», շարականներ, խրատներ, ճառեր, պատմագիտական աշխատություններ, խմբագրել տարբեր բնույթի աշխատանքներ և այլն: Բայց նրա ստեղծագործությունների գլուխգործոցը և հայ միջնադարյան պատմագրության նշանակալից երկերից մեկը «Հաւաքումն պատմութեան» («Տիեզերական պատմութիւն») երկասիրությունն է, որն ունի պատմաճանաչողական, աղբյուրագիտական (երբեմն՝ անփոխարինելի) արժեք: Այդ երկը համընդհանուր պատմություն չարադրելու նոր փորձ էր, որն սկսվում է արարչագործությունից և հասնում մինչև Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու մահը (1267 թ.):

Մեր պատմիչներից շատերը (օրինակ՝ Մ. Խորենացին, Ղ. Փարպեցին, Եղիշեն և այլք) իրենց պատմությունները գրել են որևէ պատվիրատուի խնդրանքով, իսկ Վարդան Արևելցին պատվիրատու չի ունեցել: Բացի դրանից, նա իր պատմությունը չի նվիրել որևէ իշխանական տան կամ նշանավոր տոհմի, բայցևայնպես երկից բացահայտորեն երևում է նրա համակրանքը Բագրատունիների և Զաքարյանների նկատմամբ:

Վ. Արևելցին իր պատմությունը գրել է կյանքի վերջին տասը տարիների ընթացքում, պարբերաբար, հատկապես դասավանդման տարիներին: Նշեցինք, որ նա իր աշխատանքն ա-

⁶ Տե՛ս Փ. Անթապյան, նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 43, Հայկական սովետական Հանրագիտարան, Հ. 11, Երևան, 1985, էջ 312:

վարտել է 1267 թ., բայց մինչ այդ, այն է՝ 1265 թ. նրա երկը գողացվել է և մեկուկես տարի անց վաճառվել Տփղիսում: Գիրքը գնել է Հեղինակի մերձավորներից մեկը՝ Մելերը, և վերադարձրել տիրոջը: Այդ մասին գրում է ինքը՝ Վարդան Արևելցին, իր պատմության մեջ. «Յաւուրս յայս ի մեղաց իմոց անկաւ գրքունկս ի ձեռս Հարամեաց, տղայօք մեր, և յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան տղայքն առ ժամս. և յետ ամի և կիսոյ գիրքս ի Տփխիս ի վաճառ բերեալ և գնեալ ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ Մելեր կոչեցելոյ: Վասն որոյ ողորմութեան Տեառն փառք ի սուրբս ամենայն և յարարածս, և զնորին զսա՝ գթութիւն ի Քրիստոսէ»⁷:

Շատ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Վարդան Արևելցին իր պատմությունը գրել է Կայինաբերդի Ս. Անդրեի, Հաղպատի և Խոր Վիրապի վանքերում:

Արդեն նշվեց, որ Արևելցու երկասիրությունը համընդհանուր կամ, ինչպես հնում էին կոչում, տիեզերական պատմություն է: Մինչև իր պատմությունը գրելը նա արդեն ծանոթ էր նմանատիպ աշխատությունների: Դրանցից էին Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկի) «Տիեզերական պատմութիւնը», Մատթեոս Ուռհայեցու և Միխայիլ Ասորու «Ժամանակագրութիւն»-ները: Վերջինիս թարգմանությունն իրականացրել է ինքը՝ Վարդան Արևելցին: Հետևաբար ճիշտ են այն Հետազոտողները, ի թիվս նրանց և Փ. Անթապյանը⁸, որոնք կարծում են, որ Միխայիլ Ասորու «Ժամանակագրության» թարգմանության ժամանակ էլ Արևելցին հղացել է նման աշխատություն գրելու գաղափարը:

Վարդան Արևելցին իր պատմությունը գրելիս օգտվել է բազմազան ու բազմաթիվ գրքերից և դրանցից կատարել քաղվածքներ: Այստեղ բավարարվե՞նք միայն գլխավոր աղբյուրները թվարկելով, այսպես՝ Աստվածաշունչ, Եվսեբիոս Կեսարացի, Կորյուն, Մովսես Խորենացի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Միխիթար Անեցի, Վանական Վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի և ուրիշներ: Բացի այդ, նա օգտագործել է նաև վիմական արձանագրություններ, ղիվանագիտական փաստաթղթ-

⁷ Վարդան Արևելցի, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 161:

⁸ Փ. Անթապյան, նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 62:

թեր, ժողովրդական պատումներ, առասպելներ, գրույցներ, դեպքերի ժամանակակիցներից լսած տեղեկություններ:

Բայց պետք է նշել նաև այն, որ հիշյալ աղբյուրներից քազած նյութի նկատմամբ միշտ չէ, որ նա Հանդես է բերել քրննադատական մոտեցում, ինչպես վարվել են, օրինակ, Մ. Նորենացին, Ղ. Փարպեցին, Ստ. Օրբելյանը և ուրիշներ իրենց պատմությունները գրելիս:

Վարդան Արևելցին երբեմն, հատկապես իր պատմության սկզբում, խախտել է նկարագրվող դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությունը: Այնուամենայնիվ, նրա պատմությունը շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայ ժողովրդի, այլ նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների, երբայեցիների, հրեաների, Հույների, լատինացիների, պարսիկների, արաբների, սելջուկների, մոնղոլների, խաչակիրների, եգիպտական մամլուքների և այլ ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: Այն արժեքավոր տեղեկություններ, պատմական, փաստագրական տվյալներ է պարունակում նաև Հայ-վրացական հարաբերությունների, Ջաքարյանների, Բագրատունիների, նախարարական այլ տների, տարբեր ամիրայությունների, երկրի ներքին, սոցիալ-տնտեսական դրության, իրավական վիճակի, ազատագրական պայքարի, մշակութային, եկեղեցական ու հոգևոր կյանքի վերաբերյալ:

Արևելցին նոր ու արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի Փառխոս նահանգում Հաստատված Շաղաղայան ամիրայության քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական կյանքի մասին: Եվ նկատի ունենալով, որ այդ տեղեկությունները միահյուսված են տվյալ զավառում ապրող Հայության պատմության Հետ, դրանց արժեքը է՛լ ավելի է բարձրանում:

Պակաս կարևոր չեն Վարդան Արևելցու հաղորդած տեղեկությունները Անիի պատմության վերաբերյալ:

Չնայած շատ տվյալների հանդիպում ենք Մատթեոս Ռուհայեցու, Սամվել Անեցու, Սմբատ Սպարապետի, Միխայիլ Ասորու, Միթիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու և այլոց երկերում, բայց Արևելցու հաղորդած տեղեկություններն ավելի հարուստ են:

Նրա պատմության միջոցով շատ բան կարելի է իմանալ վրաց թագավորներ Դավիթ Շինարարի, Գեորգի Գ-ի, Թամար

Թագուհու և Ջաքարյան եղբայրների մասին:

Եթե առանձնացնելու լինենք Արևելցու պատմության Հանգուցային մասերը, ապա կարող ենք նշել հետևյալ հիմնական բաժինները՝ արարչագործության պատմությունը, Հայկական միացյալ պետականության կազմավորումը, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադրումը (2-րդ դարի սկիզբ մ. թ. ա.), քրիստոնեության ընդունումը, Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, Հայկական թագավորության կորուստը (5-րդ դար), Հայկական պետականության վերականգնումը Բագրատունիների կողմից (9-րդ դար), սելջուկյան արշավանքները (10-11-րդ դդ.), Հայաստանի, այդ թվում նաև Կիլիկյան Հայկական թագավորության պատմությունը (11-13-րդ դդ.):

Մանթթանալով Արևելցու «Տիեզերական պատմութեան» բովանդակությանը՝ ընդհանուր գծերով կարելի է նշել հետևյալը: Արարչագործության նկարագրությունը քաղաքորված է Աստվածաշնչից, Եվսեբիոս Կեսարացուց, Մովսես Նորենացուց, Միխայիլ Ասորուց, եկեղեցական Հայրերի աշխատություններից և այլ աղբյուրներից: Ի դեպ, աշխատության այդ մասում վերաշարադրված է վերոհիշյալ երկերի նյութը: Աշխատության մեծ մասը կազմում է մինչև 12-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը: Դրան հաջորդում է Արևելցու ապրած ժամանակաշրջանի պատմությունը, որն աշխատության ամենահիմնական ու արժեքավոր մասն է (13-րդ դ.): Գրքի այդ բաժինը պատմագրության մեջ բարձր գնահատականի է արժանացել այն պատճառով, որ հեղինակը մեծ մասամբ ականջալուր ու ականատես է եղել նկարագրվող դեպքերին ու իրադարձություններին: Պատմության այդ բաժինը հավաստի սկզբնաղբյուր է մոնղոլների սոցիալ-քաղաքական կյանքի, նրանց արշավանքների, հարկային քաղաքականության, կենցաղի, սովորույթների և բազմաթիվ այլ խընդիրների վերաբերյալ:

«Տիեզերական պատմութիւնից» իմանում ենք, որ Վարդան Արևելցին մտերմական հարաբերություններ է հաստատել մոնղոլական Հուլավու դանի և նրա քրիստոնյա տիկնոջ՝ Տողուզ խաթունի Հետ ու նրանց միջոցով շահել մոնղոլների բարյացակամությունը Հայերի նկատմամբ:

Երբ մահանում է Հուլավուն, նրա այրին՝ մեծ թագուհի Տո-

դուզ խաթունը, Արևելցուց խորհուրդ է հարցնում, թե Հուլյավուի հոգու համար «... պատարագ լինի՞ թէ ոչ»: Իսկ նա պատասխանում է. «... չէ պարտ պատարագ առնել, այլ ողորմութիւն և հարկաց թեթևութիւն առնէք»⁹:

Մոնղոլները մեծ ավերածութիւններ, թալան ու կոտորած են կատարում ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև Անդրկովկասի այլ երկրներում, մասնավորապես Վրաստանում: Արևելցին իր ապրած ժամանակաշրջանը շատ դիպուկ կերպով բնութագրում է հետևյալ ձևով. «... կրակից ու վշտակից և սգակից եղեալ ի մեղսաբեր և ի ցասմնահար դարուս. և ի ժամանակա ցաւալից և ի կսկծահար՝ զբոլորն յինքն տարեալ և ըստ կարի թեթևացուցեալ, սիրտ և բան և զանձ ծախելով առատաբար և անխնայ»¹⁰:

Արևելցու պատմութիւնից փաստական հարուստ տեղեկութիւններ ենք քաղում Հայաստանի, Վրաստանի և հարևան երկրների ներքին կյանքի, մասնավորապես ավատատիրական (ֆեոդալական) հարաբերութիւնների մասին:

Պատմիչը, երբ խոսում է հայկական և հռոմեական եկեղեցիների մասին, բոլոր դեպքերում ընդգծում է ոչ միայն Հայ եկեղեցու անկախութեան խնդիրը, այլ նաև նրա հավասարութիւնը Հռոմի և քրիստոնյա մյուս պետութիւնների եկեղեցիների հետ: Այդ առթիւ «Տիեզերական պատմութեան» («Հաւաքումն պատմութեան») մեջ կարդում ենք. «... և սուրբ Լուսաւորիչն՝ որ պապն կոչեցաւ ի Հռոմ, հաւասար այն՝ որ նստի յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն»¹¹:

Արևելցին իր պատմութեան մեջ խոսում է նաև այն ժամանակվա արեազների դավանանքի մասին:

Նկարագրվող դեպքերի վերաբերյալ չնայած նա ցուցաբերում է քննադատական մոտեցում, բայց միշտ չէ, որ կարողանում է գտնել քաղաքական, սոցիալական և հասարակական հարաբերութիւնների ու երևույթների հիմքում ընկած բուն, էական պատճառները: Հաճախ դրանց հիմքում դնում է նախախնամութեան գործոնը: Ինչ խոսք, այդ հարցում նա այնքան էլ մեղավոր չէ, եթե նկատի ունենանք նրա ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական, կրոնական,

բարոյական և այլ հարաբերութիւնների բարդութիւնն ու խճճվածութիւնը: Ընդհակառակը, Արևելցին նշված հարցում իր ժամանակի գործիչների համեմատութեամբ շատ ավելի առաջադիմական է, և նրա արտահայտած բազմաթիւ մտքեր հաստատվել են հետագա դարերում:

Վարդան Արևելցու «Տիեզերական պատմութիւնը», ինչպես նաև մյուս աշխատութիւններն ունեն բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ, և աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում (Երևանի, Վենետիկի, Վիեննայի, Վատիկանի, Դյուբինգենի, Փարիզի և այլն) պահվում են դրանց ձեռագրերը: Իհարկե, ձեռագրերի մեծ մասը հանգրվանել է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում¹²:

Արևելցու «Տիեզերական պատմութիւնը» ամբողջութեամբ հրատարակվել է երկու անգամ: Առաջին անգամ երկու ձեռագրերի հիման վրա հրատարակել է Մկրտիչ Հիմինը 1861 թ., Մոսկվայում: Գիրքը խորագրված է «Պատմութիւն տիեզերական» և վերագրված է մեկ այլ Վարդանի՝ վերոնշյալ Վարդան Բարձրբերդցուն:

Սույն գրքի երկրորդ ամբողջական հրատարակութիւնն իրականացվել է Վենետիկում, 1862 թ.: Գրքի վրա թեև չի նշված հրատարակչի անունը, բայց պատմաբաններն ու բանասերներն ավացուցել են, որ հրատարակիչը բազմատաղանգ Հայագետ, գրող, բանաստեղծ, գիտնական Ղևոնդ Ալիշանն է: Այդ հրատարակութեան հիմքում ընկած է Վենետիկի Միսթարյանների մատենադարանում պահվող թիւ 516 ձեռագիրը, որն ընդօրինակվել է հեղինակի մահվանից ոչ շատ ուշ, այն է՝ 1307 թ.: Հրատարակութեանը կցած ընդարձակ առաջաբանում, որը գրել է Ղևոնդ Ալիշանը, պարզաբանվում է Վարդան Արևելցու և Վարդան Բարձրբերդցու անունների շփոթութիւնը: Առաջաբանում կարդում ենք. «... Եւ... ոչ միայն յիրս և ի գիրս, այլ ինձ թուի և ի հայրենեացն կոչումն սխալեալ, որոց Բարձրբերդցի զսա ասեն. քանզի ոչ ոք ի նախնեաց անտի կոչէ զնա այսպէս, այլ մանաւանդ բանք նոցին

¹² Այսպես, օրինակ՝ «Հաւաքումն պատմութեան»՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից նկարագրվել ու ձեռագրացուցակներում արտացոլվել են թիւ 1482, 1487, 3069, 3074, 3078, 6593, 6714, 8890 ձեռագրերը:

⁹ Վարդան Արևելցի, Հաւաքումն պատմութեան, էջ 160-161:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 163:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 46:

ցուցանեն յարեւից Մեծաց Հայոց լինել զսա, և ամս ինչ պանդրիստութեամբ կեցեալ ի Հոռոմկայ և ոչ ի Բարձրբերդ. զայլ ոմն Վարդան Բարձրբերդցի ցուցանելով ժամանակակից նորին կրտսեր, որպէս յիշէ մատենագիր ոմն յամի 1286, որ է իբր վեշտասան ամաւ յետոյ քան զմահ մեծիս այսորիկ Վարդանայ: Իսկ զմիւսն զայն զկրտսեր՝ Երկրորդ Վարդան կոչէ Ղազար Զահկեցի կաթողիկոս, և նմա ընծայէ զՀամառօտ մեկնութիւն չորից աւետարանաց, զԱռական, զՀամառօտ աշխարհագրութիւնն, զՄեկնութիւն քերականի (ընդգծումները Հեղինակին են - թարգմանիչ). յորոց յետինքն կարծին երրորդի ուրումն կրտսերագունի Վարդանայ գործք»¹³: Այլիանը զըրքի առաջարանում այնուհետև ցույց է տալիս, որ այդ երկասիրութեան Հեղինակը Վանական վարդապետի աշակերտ Վարդան վարդապետը կամ Արևելցիին պետք է լինի, և գիրքն էլ հրատարակում է նրա անունով:

Վարդան Արևելցու պատմութիւնը թարգմանվել է նաև օտար մի քանի լեզուներով: Այն ունի ամբողջական և մի քանի հատվածական թարգմանություններ: Ռուսական ամբողջական առաջին թարգմանությունը կրկին իրականացրել է Մկրտիչ Համինը 1861 թ., Մոսկվայում: Այդ հրատարակությանը նա կցել է ընդարձակ առաջաբան և հարուստ ծանոթագրություններ: Երկի մյուս թարգմանությունները ոչ ամբողջական, այսինքն՝ հատվածական թարգմանություններ են, որոնք կատարել են հետևյալ հայագետները. Բերովբե Պատկանյանը 1874 թ. Պետերբուրգում ուսերեն թարգմանել ու հրատարակել է այն հատվածները, որոնք վերաբերում են մոնղոլների պատմությանը: Արևելցու երկից մի քանի հատվածներ Փրանսերեն են թարգմանել հայագետներ Մ. Բրոսսեն (1839 թ.), Է. Դյուլորին (1860 թ.), Լ. Մարիեաը, Մյուլլեր-ժանը (1927 թ.):

Ինչպես կարելի է եզրակացնել սույն պատմության Համառոտ վերլուծությունից, Վարդան Արևելցիին Հայ պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Ճիշտ է, նա չի հավասարվում մեր մյուս մեծերին՝ Մովսես Խորենա-

ցուն, Ղազար Փարպեցուն, Եղիշեին և մյուսներին, բայց և այնպես դասվում է առաջավոր պատմիչների շարքին: Բացի «Տիեզերական պատմութիւնից», Արևելցիին պատմական, փաստական հարուստ նյութ է գետնել նաև Միխայիլ Ասորու «Ժամանակագրութիւն» երկի թարգմանությունը կցած իր «Յիշատակարանում»¹⁴, գրած ներբողներում, ճառերում, խրատներում և այլ գործերում:

Հիշատակարանում նա տալիս է նաև թաթար (մոնղոլ) անվան ստուգաբանությունը, որը չնայած պարզունակ է թվում, բայց ինքնին հետաքրքիր է ու ինքնատիպ: Այսպես՝ «... զի թերևս հար և տար, որ է տաթար... Բանգի Հարին անյագապէս և տարան աներկիւղաբար զորդիսն Սիօնի ի ստրկութիւն գերութեան»¹⁵:

Վարդան Արևելցիին գրել է և՛ գրաբարով, և՛ միջին Հայերենով՝ բոլոր դեպքերում աշխատելով գրել ու դասավանդել ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Նա իր գործերի մի մասը շարադրել է զուտ դասական գրաբարով. ինչպես՝ «Հաւաքումն պատմութեանը»-ը («Տիեզերական պատմութիւնը»), մեկնությունները, ներբողները, ճառերը, շարականները, իսկ որոշ գործեր էլ («Ժղլանքը», զրույցները և այլն)՝ միջին Հայերենով: Նրա լեզուն հարուստ է ու մշակված՝ շաղխված միջին Հայերենի և ժողովրդախոսակցական լեզվի տարրերով:

Վարդան Արևելցու երկասիրության սույն թարգմանության Համար Հիմք է ծառայել վենետիկյան 1862 թ. հրատարակությունը: Թարգմանության ընթացքում միաժամանակ այն Համեմատել ենք մոսկովյան 1861 թ. հրատարակության հետ և տարընթերցվածները ծանոթագրել տողատակին, աստղանիշերով:

Չնայած նրա ապրած ժամանակաշրջանում գրաբարը կրել էր զգալի փոփոխություններ, բայց այն դեռևս շարունակում էր գործել որպես գրական լեզու, հատկապես պատմագրության բնագավառում: Ինչպես արդեն նշվեց, Արևելցու պատմությունը գրված է կանոնավոր գրաբարով: Այստեղ, իհարկե, խոսքը վերաբերում է երկի Հեղինակային լեզվին, իսկ այն

¹³ Վարդան Արևելցի, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ Ա-Բ:

¹⁴ Տե՛ս Միխայիլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Վենետիկ, 1870, էջ 608-622:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 614:

Հատվածները, որոնք նա քաղել է առանձին Հեղինակներից, գրեթե վերաշարադրվել են նույնությամբ: Արևելյին իր երկում օգտագործել է բայական տարբեր ժամանակաձևեր, երբևէ նույն պարբերություն, նույնիսկ նույն նախադասություն մեջ գործածել է 3-4 ժամանակաձևեր: Թարգմանելիս երբեմն դրանք բերել ենք ընդհանուր տեսքի՝ Հիմնականում թարգմանելով իր իսկ գործածած պատմական ներկա ժամանակաձևով: Իսկ 13-րդ դարից սկսած նրա օգտագործած ժամանակաձևերը թողել ենք անփոփոխ՝ նկատի ունենալով, որ նա եղել է այդ ժամանակաշրջանի դեպքերի մասնակիցն ու ակա-նատեսը:

Այսպիսով, Վարդան Արևելյին բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություն է եղել, Հայ մատենագրության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը: Նա մեծ է որպես պատմիչ, աշխարհագրագետ, գրող, մանկավարժ, Հասարակական-քաղաքական ու կրոնական գործիչ, տոմարագետ, տիեզերագետ, իմաստասեր, քերականագետ, թարգմանիչ, խմբագիր, ճառագրագետ և այլն: Եվ իզուր չէ, որ ժամանակակիցների կողմից վաստակել է բազմաթիվ պատվանուններ ու իր Հաստատուն տեղը գրավել Հայ մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների շարքում:

ԱՌԱՋԱՐԱՆ*

Հայրենի և օտարազգի բանասերներից շատերը թախանձում են տպագրել մեր պատմագիրների գրքերը Հերթականությամբ՝ մի պահ անտեսելով Հայոց լեզվի ոճական նրբությունն ու առանձնահատկությունը: Ուշադրություն դարձնելով անցքերի ու դեպքերի ճանաչմանը, մանավանդ միջին դարեր կոչվող ժամանակաշրջանում, ուր առավել շատ են դեպքերում այժմյան պատմաբաններն ու Հնագետները, ձեռնարկեցինք նախ Հրատարակել այդ ցանկալիներից չտպագրվածը՝ Վարդան պատմիչի գործը, որը մեծ Համբավ ու Հռչակ ունի մեր ազգի մեջ՝ գերազանցելով ժամանակակիցներին և անհասանելի մնալով Հետնորդների Համար: Այդ պատճառով մյուս բոլոր մերձավորների ու Հոմանունների մեջ Մեծ կոչվող այս Վարդան վարդապետն էր, որ բարձրապատիվ մակդիրներով է մեծարվում բոլոր Հիշատակագիրների կողմից, ինչպես՝ ամենազուրկ, արդյունավետ, պանծալի, Հողիտապայծառ, մեծիմաստ, իմաստախոհ, եռամեծ, գիտնական, տրամաբան, աստվածաբան, մեծ ճարտասան, աշխարհալուր, աշխարհաքաղաք, տիեզերալույս, սուրբ (ընդգծումը իրենն է - Գ. Թ.) և այլն: Բայց այս բոլոր կոչումները բավական չեղան անխառն պահելու նրա գործերն ու գրվածքները ուրիշների Հետ, և բոլորի պիտանի ու ոչ պիտանի վաստակն այստեղ միայն սրա միջոցով Հրատարակվեց: Եվ [չփոթություն կա]՝ ոչ միայն իրադարձությունների մեջ, այլև, ինչպես ինձ թվում է, մեր նախնիները շփոթել են նաև անունը՝ նրան անվանելով Բարձր:

* Առաջաբանը գրված է գրաբարով Ղ. Ալիշանի կողմից:

¹ Մինչ մենք պատրաստում էինք տպագրելու այս գործը, լսեցինք, որ Մուկվա քաղաքում այն արդեն տպագրվել է, բայց չհանդիպեցինք այդ մատյանին [այս և հետագա ծանոթագրությունները, որոնք տրված են արաբական թվանշաններով, Հրատարակչին են - Թարգմանիչ]:

² Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերն ու նախադասությունները և՛ առաջաբանում, և՛ պատմության մեջ թարգմանչին են, իսկ կյո փակագծերի մեջ առնվածները առաջաբանում Հրատարակչին են, պատմության մեջ՝ Հեղինակին:

բերողի, որովհետև նրա հաջորդներից ոչ ոք նրան այդպես չի կոչել: Եվ նրանց գործերը ցույց են տալիս, որ նա պետք է եղած լինի Մեծ Հայքի արևելյան կողմերից և ինչ-որ տարիներ ապրած լինի Հոտմկայում և ոչ թե Բարձրբերդում, մեկ ուրիշ Վարդան Բարձրբերդու էլ ցույց տալով նրան ժամանակակից ու կրտսեր, ինչպես որ հիշում է ոմն մատենագիր 1286 թ., որը մոտավորապես տասնվեց տարով ուշ է, քան այս մեծն Վարդանի մահը: Իսկ մյուսին՝ այն կրտսերին, կաթողիկոս Ղազար Զահկեցին Երկրորդ Վարդան է կոչում ու նրան վերագրում չորս ավետարանների համառոտ մեկնությունը, Առաքինները, Համառոտ աշխարհագրությունը, Քերականի մեկնությունը, որոնցից վերջինները համարվում են երրորդ՝ ավելի կրտսեր ոմն Վարդանի գործեր:

Արդ՝ մեր այս պատմագիրը ծնունդով պետք է լինի Հայաստանի արևելյան կողմերից, Աղվանքին սահմանակից շրջանից, որտեղ և աշակերտել է Վանական վարդապետին ու պատվով ավելի բարձր ճանաչվել այդ հուշակավոր ուսուցչի երեք աշակերտների մեջ (նրանցից մեկը Կիրակոս Գանձակեցին էր, մյուսը՝ Թադեի վանքի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը) և նրա կենդանության ժամանակ հուշակվել իր զգոնությունները ու հմտությունները: Իրա շնորհիվ նա երբ Երուսաղեմ ուխտագնացության մեկնեց և եղավ Կիրիկիայում, ոչ միայն բազում մեծարանքներով ընդունվեց Հեթում թագավորի ու Կաստանդին կաթողիկոսի կողմից, այլ նաև հինգ տարուց ավելի Հյուրընկալվեց նրանց մոտ՝ հայրապետանոցի կարևոր գործերին օժանդակելու համար: Այդ մասին մեծ զովեստով խոստովանում է ինքը՝ կաթողիկոսը, իր շրջաբերական թղթի մեջ, որն ուղարկեց արևելք նույն Վարդանի միջոցով: «Իմ փոխարեն ձեզ մոտ ուղարկեցի արգասավոր վարդապետ Վարդանին, որին մեզ տվեց Աստծու նախախնամությունը՝ ձեր կողմերից զցելով ինձ մոտ: Հինգ տարի առաջ, երբ նրան տեսա, ճանաչելով ըստ կարելիության, Աստծու միջնորդությամբ նրան կապեցի ինձ հետ իր կյանքով ու մահով, խիստ անհրաժեշտությամբ ու սիրով միացնելով ինձ հետ հավիտյանս... որը պահպանում է իմ սիրտն ու խոսքը ամեն ինչում»: Նա թրդթի հետ արևելք տարավ և Սսի ժողովի կանոնները: Ժողովը գումարվել էր 1243 թ., որին մասնակցում էր նաև ինքը Կիրիկիայի վանահայրերի ու եպիսկոպոսների հետ միասին: Կարծում

եմ՝ նշված թվից ետ գնալով՝ կարելի է հասնել Արևմտյան Հայաստանում նրա հնգամյա բնակություն սկզբին, Հեթումի թագավորության ժամանակ, որի խնդրանքով նա արեց մեկնությունն ու լուծմունքը: Այդ մասին գրում է նա ինքը թագավորին. «Հիշի՛ր, որ Թորոսի միջոցով հրամայեցիք յուզաբեր կանանց և պատարագի խորհրդի մասին գրել ձեզ, իսկ հետո դեմքով դեպի անդուլը հրամայեցիք, որ ձեզ համար գրում էինք զրույցներ քերականի մեկնությունից: Եվ ես մեծ սիրով զրեցի ձեզ արարածների լուծմունքը ավետարաններից», - այսպիսի պարզ ու ռամկական ոճով են գրված լուծմունքներն ու զրույցները [ժղյալնք]՝ թվով վաթսուհինգ և մեծ համարակություններ որպես ծանոթ ծանոթին, կամ դաստիարակը՝ մանուկ արքային, ուր ասված է. «Աստծով մանկահասակ եք, բայց մտքով ու աչքով՝ գորավոր», որպեսզի ի վիճակի լինի ընթերցելու իր պարզ գրածը: Նա աղբյուրում է, որպեսզի իր հիշատակը մնա Զաբել թագուհու մոտ: «Թող թագուհին պահի, և պետք եղած ժամանակ դուք կվերցնեք նրանից»:

Կաթողիկոսի գրությունն ու ժողովի կանոնները 1246 թ., երբ բերեց արևելք, ստացավ տեղի առաջնորդների հավանության գրությունը, վերադարձավ ու այն բերեց հոգևոր տիրոջ մոտ և մի առ ժամանակ էլ մնաց այնտեղ: Այս անգամ, 1248 թ., թարգմանեց կամ խմբագրեց ասորերենից հայերեն փոխադրածը՝ Միխայել պատրիարքի ընդհանուր պատմությունը ասորի երեց ոմն Իշոխի միջոցով: Կիրիկիայից երկրորդ անգամ վերադառնալուց հետո գալով արևելք՝ նա դադար առավ Կայենի ձորի Անդրեի վանքում և այն ժամանակ կամ դրանից հետո հորինեց իր մատենագրություններից գլխավորները, որոնք այժմ մեր ձեռքի տակ են: Եվ որովհետև մինչ այդ հրուշակվել էր նրա անունը, հարկ է կարծել, որ դրանից առաջ նա հրատարակել էր այլ գրքեր ու ճառեր, որոնք կամ մեզ չեն հասել, կամ հասել են ոչ նրա անունով: Վարդանի կարևոր աշխատանքներն են՝ սուրբ գրքի մեկնությունները, առաջին մեկնիչների ժողովածուները, որոնք ժամանակի հնություն պատճառով թվում է, թե Ա. Դանիելի համառոտ մեկնու-

¹ Թարգմանության հիշատակարանում, որ մեր ձեռքի տակ է, Վարդանի անունը չկա, բայց այդ մասին վիպում են Ղազար կաթողիկոսը և Միքայելի հետևող շատ հեղինակներ:

թյունն է՝ [արված] կրոնավոր եղբայրների խնդրանքով. Բ. Սաղմոսների մեկնությունը, ավելի համառոտ, քան Համբրոնացունը՝ [արված] Հաղպատի առաջնորդ տեր Հովհաննեսի խնդրանքով, որը ոմանց կարծիքով Համազասպի նախորդն էր, իսկ իմ կարծիքով՝ նրա հաջորդը, որի անունը նույնպես Հովհաննես էր. Գ. Մովսեսի Հնգամատյանի մեկնությունը՝ [արված] տեր Համազասպի խնդրանքով. այն ավարտել է 1261 թ. Դ. Երզ երգացի մեկնությունը՝ [արված] իր աշակերտակից Կիրակոս վարդապետ պատմիչի խնդրանքով, որը գրված է 1265 թ., իր մահվանից յոթ տարի առաջ, որի վերջաբանում մտերիմ խանդաղատանքով խոսում է իր ուսումնակցի ու ծերակցի հետ. «Իսկ դու՝ մորենիների ու աղուտ, անբուսաբեր վայրերի մշակդ, մեզ համար անուշ ու հարածամ ճաշակդ և հույսդ Աստծու նկատմամբ, Կիրակոս վարդապետդ, որ հարկադրական հրամանով և մահվան գուժով քեզ պետք է ասել մեր մերձավորը, դու մեզ շղթաների արժանի ոտքերով մտցրի՛ր գինու, յուղի, խնձորի, նուան տունը՝ նայելու, լսելու, խոսելու, հոտոտելու և շոշափելու համար կյանքն ու անմահությունը»։ Սրանց վրա, որոնք ծանոթ են մեզ և շատերին, ինչ-որ մեկն ավելացնում է նաև Ծայրի ու Երեմիա մարգարեների, դատավորների ու Հեսուկի մեկնությունները, որոնք այլ տեղերում մենք չենք լսել Վարդանի անունով։ Քո գրվածները մեզ համար կրկնակի պատվական են. նախ՝ մեր նախնի հայրերի մասին, որոնցից ոմանց գործերը այժմ ամբողջությամբ չունենք և կցկտուր տեղեկություններ սրա մեջ ենք գտնում, դրանց թվում նաև մեր սիրելի Եղիշի՝ Մովսեսի գրքերի մեկնությունները, որոնցում դրսևտրվում է հավաքողի մեծ զգոնությունն ու վարպետությունը, գրքերի առաջաբաններն ու վերջաբանները, ինչպես նաև պատմագրությունը, որոնք ընթերցման համար խոհական են, գովելի ու ախորժելի և որոնք հնարավորություն են ընձեռում խորամուխ լինելու հեղինակի հանճարեղության ու արձակի գրություն ռժի մեջ, քան սեղմ ու համառոտ մեկնողական գործերում, ինչպիսիք են վերոհիշյալները, Տերունական աղոթքների մեկնությունը, Վարդ Հարանցի հավաքածուն և այլն։ Իսկ ճառերի ու խրատական գործերի, որոնցով հնարավոր է լիովին դատել նրա մասին, հարազատությունը երկբայական է, որի պատճառով դրանք անտեսում ենք այստեղ, բացի Լուսավորչի ներբողից,

որը գրված է վերոնշյալ տեր Համազասպի խնդրանքով, որին նա ինքն էլ չափավոր ճաշակով գովասանքի է արժանացնում։ Այդ նույն բանը ավելի մեծ առավելություններ են հաստատում և նրա շարականները, ինչպես՝ Որ նախխոսքն, առաջալսների, թարգմանիչների և Ս. Սարգսի՝ շարականը, ճայնի առաջին կողմից (ԱԿ) և չորսը, երգով ու եղանակով դանդաղագնացները՝ թերևս երգողի հանդարտ բարքը ցույց տալու համար։ Ոմանք նրան են վերագրում նաև «Անթառամ ծաղիկը» պերճաբան շարականի երեք տունը, իսկ ուրիշները՝ նաև դրա մեկնությունը։ Այդ պատճառով Առաքել Սյունեցին շարականի չափաբանված անվանակարգության հորինողին կոչում է՝

Սուրբ Վարդան յուսայ տեղին։

Դրանք Վարդանի հավաստի երկասիրություններն են, իսկ Կիրիլիայից վերադառնալուց հետո նրա գործերն ու կյանքի անցքերը բավականաչափ չեն նշված։ 1255 թ. գովասանքով է հիշատակվում մեծ վարդապետ և աստվածազգի այրն Վարդան նախ՝ Վիրապի վանքում որպես ուսուցչապետ, ապա Սաղմոսավանքում և Թեղեհիսում, բայց հաստատապես չենք կարող ասել, թե նա հենց ինքն է։ Նույնպես և այն Վարդան վարդապետը, որ Դաղիվանքի առաջնորդ, տեր Գրիգորիսի հետ գնաց հերքելու և հանդիմանելու դիվապատիր մուրեցուցիչ Դավթին, մեր այս Վարդանը չէ, ինչպես որ կարծում է նոր պատմագիր Չամչյանը², որովհետև դեպքերի պատմիչ այդ Վարդանին ու Գրիգորիսին անվանում է սիրելի գույզ եղբայրներ [յոժարորդիս]։ Կյանքի ցայտուն ու սխրալի դեպքն այն է, որը ինքն է պատմում գրքի վերջում, ինքն էլ վկա է եղել նրա մեծ համբավին, որ նա ուներ յուրայինների և օտար-

¹ Ոմանք Վարդանին չեն համարում Ամենասուրբ Ս. Սարգսի շարականը նրանում եղած այլ հավաստի եղանակի և վերջին տների պատճառով, որոնցում հիշատակված են Գազ լեռնաբլուրը և այդ կողմերի իշխանը, որին մեր իմասն է կոչում։ Պատմության մեջ հիշատակված է նաև Վահրամը (էջ 144), որից հայտնի է դառնում, որ երբևէ հորինվել է այն կողմերում, ինչպես որ նախխոսքը Կիրիլիայում, որում ողբություն է մաղթում մեր թագավորին՝ Հեթումին և մեր կրոնական առաջնորդ, հայրապետ Կոստանդինին։

² Պատմություն Հայոց, Կ. Գ, էջ 233։

ների մոտ, մինչև Ասիայի արևմուտքի աշխարհակալ Հուլավու ղանի պալատը: Վերջինիս կողմից էլ նա հրավիրվեց թագավորների ու ավագ իշխանների հետ, և նա իր իմաստութեան ու ակերտ հասակի շնորհիվ մյուսներից ավելի համարձակ խոսեց այն ահեղի հետ, լսեց նրա գաղտնիքը և դարձավ նրա խորհրդատուն: Այդ դեպքի հետ կապված բազում կարևոր ու հետաքրքիր իրադարձություններ կան, որոնք պատմության բոլոր մասերի համեմատությամբ հաճելի են համարվում քննելու այն ժամանակվա¹ արևելյան կողմերի դեպքերը: Խննդի արբուսիքից վերադառնալուց հետո ես կարծում եմ, որ նա Հանդիպել է հարածի ավագակների, և գիրքն ընկել է նրանց ձեռքը, բայց իրենք հաջողությամբ առել են այն²: Կյանքի վերջին տարիներին [Վարդանը] հավանաբար ապրել է Հաղպատում, որտեղ էլ Կիրակոսի խնդրանքով գրել է Երգ երգոցի մեկնությունը՝ Հուլավուի մահվան տարում, երկու տարի անց ավարտել է պատմությունը, իսկ չորս տարի անց, այն է՝ Տիրոջ 1271 թ. վախճանվելով՝ իր ամուլակից Կիրակոսի հետ թաղվել է Հաղպատում: Նրա գերեզմանը այնտեղ թաղված հոյակապ այլ մարդկանց հետ համարում եմ իբրև ուխտատեղի ու պատվելի վայր, ինչպես հիշում է Թոմա Վանանդեցին՝

Վարդան մեկնիչըն քաջարան,

քանզի այնտեղ թաղված է նաև մեկ այլ նշանավոր Վարդան վարդապետ, ժամանակով ավելի առաջ. նա, ում խնդրանքով Ներսես Շնորհալին գրեց բարձրացուցիչ ճառի մեկնությունը: Վարդանի այս պատմագրությունը նրա գրավոր վերջին վանտակն է, որը շատերի կողմից համարվել է նրա գլուխ-

¹ Նրանցից մեկն էլ Հմուտ արևելագետ պարոն Էդուարդ Դյուլորինն է՝ Փարիզի կայսերական մատենադարանի այժմյան ուսուցիչը, որն իրենց լեզվով թարգմանել և հրատարակել է այս դեպքը, ինչպես նաև մեր պատմիչից այլ հատվածներ իր մեկ այլ գրքում: Նույնպես և նրա համերկրացի պարոն Մ. Բրոսսեն՝ վրացական դպրության մասնագետների պարագուիչը, մեր հեղինակից շատ հատվածներ թարգմանել և կցել է իր հուշակավոր «Վրաց պատմության» հավելվածներին: Մեր պատմիչը ծանոթ է և ոչ քիչ այլ արևելագետների՝ սկսած Սեն-Մարտենից և Գադրոմերից:

² Տե՛ս «Հալաբուհու պատմութեան», էջ 161:

գործոցը, թերևս նրա նախահուշակ համբավից է տրվել այդ կարծիքը, քան թե իրեն հատուկ արժանիքներից, որովհետև [այնքան էլ] ախորժելի չէ ոչ լեզվական շարադրանքի գեղեցկությունը և ոչ էլ մանրապատում ծանոթություններով ու նկարագրություններով: Այն թեև ընդհանրապես չափավոր ոճով է գրված, բայց տեղ-տեղ էլ ոճը դառնում է հասարակ, ինչպես, օրինակ՝ Հուլավուի հետ կապված պատմությունը, որը թերևս այդպես է գրվել իրեն ծանոթ աշխարհիկ իշխաններին հասկանալի լինելու համար: Դարձյալ և ըստ գրքերի քանակի. վեց հազար տարիների պատմությունը կամենալով ամփոփել տասներկու թերթում՝ կրճատում է խոսքերը, իսկ տեղ-տեղ էլ թվարկում լոկ անուններն ու թվերը: Եվ որովհետև այս գրելատոճը պահանջում է ժամանակաշրջանի աթոռների և գավազանների հաջորդականության կարգի աչալուրջ քննություն ու ճշգրտում, այս ամենի մեջ մեր հեղինակը անվրեպ չի գտնվում կամ էլ ծերության պատճառով ի վիճակի չի լինում մանրամասնորեն քննելու պատմիչների հավաստիությունը կամ էլ [կրկնում է] գրքերի առաջին ընդօրինակողների նույն սխալը, որի հետևանքով շատ տեղերում պակասավոր է օտար և հեռավոր թագավորների հաջորդականությունը և սխալ՝ նրանց թագավորության տարիները: Դրանք տեղ-տեղ ծանոթագրեցինք, իսկ մյուսներն անտեսեցինք, որովհետև գտնում ենք, որ այդ հաջորդականությունները հեղինակից չպիտի սովորենք, այլ փնտրողները դրանք կարող են գտնել ժամանակագիրների կողմից պատրաստված և ճշգրտված աշխատանքներում: Բայց ավելի ստույգ են մեր ազգի ու դրացիների [մասին եղած] իրադարձությունների նկարագրությունները, որոնցում համառոտված են շատ կարևոր գիտելիքներ և ուրիշների կողմից չնկատված աննշան դեպքեր, որոնք արդյունք են հեղինակի քննախույզ հմտության և ժամանակի հեղինակների գործերի իմացության, որոնց նա ծանոթ էր և մուտք ու ելք ուներ հուշակավոր Հաղպատի, Սանահնի, Չոյազետի, Աղվանքի և կաթողիկոսարանի վանքերի գրադարանները, որոնք անսպառ օժանդակություն էին նրա համար: Եվ այդ տեսակետից մենք երախտապարտ ենք Վարդանին, որովհետև նա հակասեց-հանվանեց կամ առանց անունները տալու ծանոթաց-

նում է մեզ կտրած շատ պատմագիրների գործերին՝ ներկայացնելով իրենից առաջ եղած գրեթե ավագ բոլոր պատմիչներին, շատ դեպքեր վերցնելով իրենից երկու դար առաջ եղած Սամվելից, Մխիթար Անեցուց, Մատթեոս Ուռհայեցուց, Մխայիլ Ասորուց, Վրաց պատմությունից և ուրիշներից, իսկ իր՝ ԺԳ դարի դեպքերը [նկարագրում է] լսելով ու տեսնելով: Այդքան բազմաթիվ բնագրեր և ուղեցույցներ ունենալով՝ Հաճախ առանց ուշադրություն դարձնելու մեծարում է նրանց կարծիքները, մանավանդ որտեղ կան նշանավոր կամ սրբազան անձանց և կրոնական վարդապետության պատվավոր ու փառավոր գործեր: Նա դյուրահավան է լինում Հաճելի, պանծալի ու հրաշանշան երևույթների նկատմամբ. այդ բանը կարելի է տեսնել նաև նրա մյուս գրքերում: Նման պատմագրության թվին [են պատկանում] Հոռմի գերագույն գահի Հետ ունեցած դաշնակցության ու թղթակցության և Լուսավորչի մասին եղած պատմությունները, վարդապետներից ոմանց տեսիլները¹, որոնց վերաբերյալ Հարկ Համարեցինք ինչ-որ բան հայտնել կամ ծանոթագրել: Այդ նույն բանը երբեմն ցույց տվինք միայն այս նշանով (!), որտեղ Քաղկեդոնի ժողովի կամ հավատի նյութերն են, որոնք անփույթ կերպով սպրդած էին ի լուր ոչ միայն մեր ողջամտության, այլև ոչ իրեն՝ ուրիշ բաներում զգուշավոր ու բարեպաշտ Հեղինակին, թե հասել է Հետինների ժամանակը, որում ավելի պարզ ձևով բացատրվում է ու ճանաչվում սուրբ ժողովի դավանությունը՝ Համաձայն Հնում գումարված երեք ժողովների ու մեր վեհագույն Հայրերի եկեղեցու: [Լավ կլիներ], եթե կամենար կամ ի վիճակի լիներ առավել անաչառորեն քան կանխակալ մեծարանքով քննել իրենից առաջ եղած վարդապետներին, որոնցից ոչ քչերը՝ նույն կասկածամտությամբ կամ այլ չար մտքով խաբվածները և խնդրի նրբություններին ոչ հասու եղողները, խորշում էին քաղկեդոնականությունից, վախենալով կարծեցյալ նեստորական բաժանումից՝ Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնության վերաբերյալ: Բայց պետք է նաև ազդվել բարեսեր Հեղինակից, որովհետև, թեպետև իրեն հարազատ բան պետք

է Համարենք քաղկեդոնականների գրվածքները, բայց նա տակավին ավելի հեզ ու հանդարտ է գտնվում, քան այլախոհներից շատերը, և չի թերանում մեծարելու ժողովի Հայրերին ու նրանց հետևող արժանավոր այլ անձանց: Այդ խնդրի մասին գրելով Հեթում արքային, մեջբերելով Աթանասի, Կյուրեղի, Գրիգոր Աստվածաբանի խոսքերը, որոնք երկու բնություն են ասում, և ընդունելով այդ նույն բանը՝ ասում է. «Ամեն բան տեղ ու պատճառ ունի, որովհետև լսողին, ժամանակին ու կարիքներին ինչպես որ պետք է եղել, այդպես էլ խոսել են, քանի որ այլ է կռվի խոսքը և այլ է ճշմարիտ խոստովանությունը խաղաղ ժամանակ, ինչպես որ Աթանասն ընդդեմ Արիոսի ասել է երկու բնություն... Իսկ Աստվածաբանը Կողոզոսին հրդած ճառում ասում է. «Բնությունները երկուսն են, քանզի [կան] Աստված և մարդ, բայց որդիները երկուսը չեն», և սա վեճ է ընդդեմ Ապողինարի, որն ասում էր, թե Քրիստոսը մի բնություն ունի...: Իսկ Կյուրեղը ընդդեմ դիվաբերան Եվտիքոսի, որը տեսքով ու կերպարանքով էր ասում Տիրոջ երևալը և մի բնություն ունենալը, ասաց՝ երկու և ոչ թե մեկ»: Արդ՝ ինչպես Կյուրեղի, այնպես էլ Քաղկեդոնի ժողովակիցների խոսքերը նույնն են, ո՛վ վարդապետ, իսկ նրանք՝ ժողովից առաջ և Հետո եղած Հայրերը, զանազանելով ասում են մեկ կամ երկու բնություն՝ ըստ քո իսկ վկայելու: «Ամեն բան տեղ և պատճառ ունի», իսկ ով կամենում է քննել որպես հավատի սրբազան երևույթներ, ինչպես որ Հենց էնր ամեն ինչով, պարտավոր է քննել հստակ ու անկիրք մտքով և եկեղեցու վարդապետությանը չպետք է խառնի ազգային ավելորդապաշտություններն ու խնդիրները, կամ Աստու Հոգու Հետ՝ մարդու Հոգին, այն է՝ մարդուն հակառակողի Հոգին, որով էլ բազմիցս աստվածամարտ կղառնա:

Մրանք արժանի Համարեցինք հիշատակել այստեղ, որպեսզի այսուհետև, եթե պատմական կամ ուսումնական նպատակով հրատարակենք պատմիչներից կամ գրիչներից ուրիշ գործեր, որոնցում շատ կամ քիչ թերություններ կգտնվեն աստվածաբանական այս խնդրի շուրջը, մեր տեսությունը լավ ճանաչեն մատյանները Հետազոտողները, որոնց Համար սիրելի է մեր նախնիների մատենագրությունը, իսկ մատենագիրները նրանց բարեկամներն են, բայց բուն սերն ու բարիքը միմիայն ճշմարտությունն է, այն է՝ ճշմարիտ վարդապետությունը, ո՛

¹ Տե՛ս «Լուսավորումն պատմության», էջ 40, 46, 48, 54, 78, 87, 101, 112, 134, 164, 165:

րը ցանկանում և ուխտով խնդրում ենք, որպեսզի նույնպես լինի ամենքինը, առավել ևս մեր ազգակիցներինը, թե ինչպես և ինչու կընդունեն մեր իղձը: Եվ որովհետև մի փոքր վերևում ինչ-որ երկրայություններ էինք ասում, թե արդարև հարազատ խոսքերը այդ հեղինակի կողմից ասված կլինեն և ոչ թե այլափոխված հանդուգն ու կողմնակալ գրիչների կողմից, և դա այդ կարծիքներից ամբողջովին հետև չենք համարում, մասնավանդ որ գրքերի օրինակներն էլ ավելի հին են, և հեղինակի մատյանի հին օրինակներում էլ կան նենգափոխված տեղեր: Օրինակի համար՝ Արարածոց մեկնություն մեջ, ուր սուրբ հոգու դուրս ելնելն ու բխելը հիշում է ըստ Եղիշի խոսքերի ուղղափառ դավանության, որին և ինքն է հավանություն տալիս իր պատմության մեջ¹: Եվ հաջորդ դարի հոռմեացի սաստիկ վրեժխնդիր ոմն մատենագիր գոհունակություն մեջ է բերում նույն վկայությունը՝ փակելու համար իր ժամանակի առաջնին ընդդիմախոսների բերանը: Այդ նույն վկայությունը գտնում ենք ակներև ու ակնհայտ կերպով փոփոխված նաև գրքերի այլ օրինակներում, որոնք գրվել են հեղինակի մահվանից քիչ տարիներ անց²: Այս կողմնապահ ու թյուր հոգու առհավատյան էին ընծայում տեղ-տեղ և այս պատմության օրինակները՝ ըստ յուրաքանչյուր գործածության ընդարձակելով կամ սաստկացնելով հեղինակի խոսքերը, որոնք այնքան էլ հեշտ չէ ընտրելն ու ջոկելը, որի համար այլ տեղերում չկան հեղինակների հավաստի վարքն ու միտքը: Դրանից ոմանք (Գալանոսի հետ) չարաչար խաբվում են և մինչև անգամ մեր Վարդանին են վերագրում համանուն Սևաբունցու, որը միշտ Վահրամ է կոչվել, անմիտ ու նախատական թուղթը՝ գրված Հեթումին՝ պարսավելու համար լատինացիներին, իբրև Հոռոմի քահանայապետի թղթի պատասխան, որը 1247 թ. Հայոց արքայի մտ բերեց իսպանացի նվիրակ Դիմանջը:

Արդ՝ այսքանով բավարարվենք՝ առաջին տեղերում շատ

¹ Տե՛ս «Հալաբուհի պատմության», էջ 148:

² «Երեքն են, որոնցից առաջինը չի ծնվել որևէ մեկից, երկրորդը՝ առաջինի ծնունդն է, իսկ երրորդը երկրորդից ու առաջինից դուրս ելածն ու բխածն է» նախադասություններ են մատեններ փոխում են այսպես՝ «Երրորդը դուրս է գալիս ու բխում ոչ թե երկրորդից, այլ առաջինից»:

Թե քիչ [ներկայացնելով] և այնտեղից վերադառնանք մեր պատմագրին ու թերութունների հետ ավելացնենք նաև գովասանք՝ հենց նույն ինքը համառոտությունը, այսինքն՝ հեղինակի վարպետությունն այդ շատ տարիների, զանազան ազգերի ու տարբեր տեսակի գլխավոր դեպքերը հարմարեցնելու ու շարադրելու համար, որով, Հիրավի, մեր պատմագիրների այս ոճն ավելի նախընտրելի է, այնպես որ նրանցից ոչ մեկը ժ դարից հետո այսքան ճոխ ու համառոտված չի հավաքել ընդհանուր պատմությունը: Եվ շատ լավ ու գործին հարմար էլ ընտրվել է վերնագիրը, որն ունի մեր Բ. ընտիր օրինակը՝ «Հավաքումն պատմության համառոտ և բովանդակ բացատրությանը, ընթերցողներին դյուրահաս, Ադամից հետո թվելով ժամանակները, պատմելով նրանցում կատարված դեպքերը, նաև շատ տեղերում խորահայաց խորհելով ու քնննիմաց իմաստությամբ լուծելով շատերի տարակուսանքը, որին կպատահի յուրաքանչյուրը»: Հայտնի չէ, թե հեղինակը երբ է սկսել այս համառոտությունը; բայց այն ավարտել է 1265 թ., ինչպես որ ինքն է ասում. «Հուլիոս դանի մոտ գնալուց հետո և նրանից առաջ, ավելի քան երեսնամյա դեպքերը (1233-1265 թթ.) հուլիոս համառոտելով նշել եմ կամ բաց թողել, գրելով պատմագիրներ Վանականի և Կիրակոսի ոճով: Սակայն թաթարների ճամբարից վերադառնալուց հետո վերըստին ձեռնարկել եմ նշանավոր այդ տեսությունն ու պատմությունն աշխարհակալի հետ՝ հարմարեցնելով առաջինների գործերը և շողկապելով երկուսն ու այդ ժամանակամիջոցում այլ պատահածները միմյանց հետ»: Դրանից հետո դարձյալ հիշատակում է խանի մահը, եգիպտացիների կողմից Կիլիկիային հասցրած հարվածները, իրեն հյուրընկալող ու մեծարող Կոստանդին կաթողիկոսի մահը և սրտառուչ ողբով ավարտում է գիրքը՝ չհասցնելով նշել, թերևս չստանալով իր մտերիմ մեկենասի՝ Հեթում թագավորի մահը: Նա մահացավ 1270 թ. հոկտեմբերի վերջին, իսկ մեր պատմիչը մահացավ հաջորդ տարվա առաջին կեսի վերջին, ինչպես որ մեզ թվում է:

Շատ համառոտ ասենք նաև այս պատմության գրչագիր օրինակների մասին, որոնց միջոցով էլ լույս ենք ընծայում այս տպագիրը: Անտեսելով նորագիր ընդօրինակումները՝ երկու հնագիր օրինակներից կատարեցինք ընթերցվածքների ընտրությունը, որոնցից մեկը Ա-ն է կամ Հ-ն, և ծանոթություններ

րի մեջ միշտ նշված է Հին Օ. (օրինակ) ձևով: Դա իսկապես հնագիր, հնատառ և հաճախակի կիրառությունից հնացած օրինակ է, ինչպես որ թվում է մեկ այլ նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանին. հետևաբար այն գրվել է հեղինակի մահից հետո մոտավորապես քսան տարուց ավել կամ պակաս ժամանակամիջոցում: Այն անթերի ու ամբողջական ձևով պարունակում է պատմությունը, բայց ուղղագրությամբ ու հարազատությամբ զիջում է Բ օրինակին, այսինքն՝ բնագիր կամ երկրորդ օրինակին, որի հետևանքով էլ մենք միշտ դա ընտրեցինք որպես ուղեցույց՝ թվերի վարպետ ու անսխալ գրչու թյան, ուղղագրության ու ամբողջական շարադրանքի շնորհիվ: Հենց դա էլ Հին ձևագիրն է՝ գրված 1307 թ., այսինքն՝ հեղինակի մահից երեսունվեց տարի հետո: Եվ որովհետև սա ընդհատվում է այնտեղ, որտեղ նախ ավարտվել էր Վարդանի պատմությունը¹, թվում է, թե սա արված է հեղինակի ինքնագրից կամ շատ վաղ ընդօրինակված, ինքնագրին հավասար մի այլ ձևագրից: Իսկ ՕՕ-ն նշանակում է, որ երկու օրինակը կամ բոլորն էլ ունեն նույն ընթերցվածը:

Նախքան բոլոր խնդիրներին անցնելը՝ արարածներս նայենք էին [Աստծուն], սկիզբ առածներս՝ անսկզբին, ստորիններս՝ վերնայինին. ոչ այնքան այն ամենին, ինչ միայն նրան է հատուկ, այլ անհասական փառքի երևացող կայծին, որով ուղղենք մեր բաղձանքները՝ ոչ թե անձամբ, այլ միջնորդի օգնությամբ, որը Աստծու բարեկամ մեծն Մովսեսն է: Եվ քանի որ նա հեզ է, քան բոլոր մարդիկ, մեզանից ոչ ոք թող չգարչի այն ձեռքից ու գավազանից, որ Աստծուց են, որպեսզի դրանց ձեռք տալով՝ մենք իմաստնանանք: Ինչպես որ նա Տիրոջ անունը հարցնելիս լսեց, թե նա է էն, որից բացվեցին նրա իմաստության խորքերը, և այնտեղից վստահ լինելով նրան կոչեց Աստված ու Տեր, ամեն ինչի արարիչ ու ստեղծող, որովհետև թեպետև նրանից՝ լսեց ամեն ինչի մասին, բայց էի միջոցով հասկանալով՝ որ նա Աստված է, որի միջոցով էլ գոյություն ունի էն, որովհետև «աստ ածող է»^{***}, և նրա անունը Տեր է, քանի որ իրենից եղածների իշխանն ու դատավորն է: Եվ որովհետև միշտ գոյություն ունի էն և եղած չէ, նա է գոյությունը հայտնի դարձնում, իսկ Աստված՝ արարչագործությունը: Դրա համար էլ [Մովսեսը] իր առաջին գրքի անունը Արարածք և Ծնունդք կոչեց, որովհետև դրանք իր հետ

* Վարդան Արևելյու երկի մոսկովյան հրատարակությունը (1861 թ.) ունի «Պատմութիւն տիեզերական» խորագիրը, իսկ վենետիկյան հրատարակությունը (1862 թ.)՝ «Հաւաքումն պատմութեան»: Մենք հարմար գտանք պահել «Տիեզերական պատմություն» վերնագիրը:

** ՄՕ.-ում (մոսկովյան օրինակում, այսուհետև՝ ՄՕ.)՝ «գրադձանս փաղձանս մերոյ»՝ մեր բաղձանքն ու փափազը:

Տողատակին արարական թվանշաններով տրված ծանոթագրությունները վենետիկյան հրատարակչին են, աստղանիշերով տրվածները՝ թարգմանչինը, իսկ հրատարակչի ծանոթագրությունների վրա թարգմանչի կատարած հավելումները տրված են անկումնավոր փակագծերի մեջ:

*** ՄՕ.-ում ի Տեառնէ՝ Տիրոջից:

**** «Աստ ածող է»՝ այստեղ բերող է:

¹ Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան», էջ 137:

առնչութիւն ունեցողներն են, ինչպես որ հայտնվում և քարոզվում է արարածների հարաբերութիւնը արարչին և ծնունդներին՝ ծնողին: Եվ [Մովսեսն] իմացավ, որ էն մեկն ու միակն է, իսկ եղածները՝ բազմաթիւ, և չկա բազմութիւն առանց մեկի, բայց կա մեկը առանց բազմութեան: Նրանից չթաքնվեց Երրորդութեան իմաստը, քանզի նա ճանաչեց, որ էն եռանձնյա է, ինչպես որ նա խոստովանում է եռանձնութիւնը մարդուն ստեղծելու, լիզունները բաժանելու և այլ երևույթների ժամանակ: Եվ մյուս եղածները կամ մեկից ավելի բարձր են և կամ ավելին են, քան երեքը, որովհետև անկատար են: Իսկ էն երեքն է՝ ունենալով սկիզբ, շարունակութիւն և ավարտ, քանի որ նա է Աստված առաջին, միջին և վերջին: Եվ եթե այդպիսի ուրիշներն էլ գտնվեն, ապա դրանք նմանակներ են և ոչ թե հավաստի բաներ: [Մովսեսը] էին համարեց ամեն ինչի սկիզբը, քանի որ այն ամենը, ինչ եղել է և լինում է, նախ էութիւնն է, սկիզբը, և այն էից է գոյանում: Նա նաև իմացավ, որ էն պարզ է, որովհետև եղածներն ընդունեց, թանձրն ու մարմնականները՝ ճանաչեց: Իսկ եթե էն բարի է, ապա անփոփոխ է, անվախճան, անորակ, անքանակ և անձև, քանի որ բարի էն չկամեցավ բարին միայն իր համար ունենալ, այլ ստեղծեց բարի արարածներ՝ վայելելու համար արարչի անսպառ բարիքները: Որը** [Մովսեսը] սկսում է այսպես:

Ա. Սկզբում Աստված ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, բայց չհայտնեց սրանց նյութը, որովհետև ստեղծողը ոչ մի բանի կարիք չուներ, սակայն ստեղծեց չորս տարրերը՝ Հուրն ու օդը՝ տաք ու թեթև, ջուրն ու հողը՝ ցուրտ ու ծանր, որոնք ունեն չորութիւն և խոնավութիւն: Եվ սկզբից ասաց, որպեսզի ցույց տա արարելու ժամանակ չունենալը, քանզի իր արարածները պատկերացրեց երեք պայմանով՝ անժամանակութեամբ, անբավութեամբ և անչափութեամբ: Քանի որ ի սկզբանե չունի ժամանակ. ոչ տարի, ոչ օր, ոչ ժամ, ոչ [ժամանակի] հատվածի մաս, և ոչ ոք ի վիճակի չէ իմանալու բոլոր եղածները, որովհետև դրանք որոշակի տեղում չեն գտնվում, ինչպես ինքն Աստվածն է: Իսկ փոփոխմամբ, շարժմամբ, քա-

նակով, որակով և գոյութեամբ նրանք զատվում են արարչի բնութիւնից: Այսպիսով, Աստու իմաստութիւնը արվեստ է, զորութիւնը՝ արարող, բարութիւնը՝ անմարմին նյութ, որին նյութականացրեց և գոյացրեց նրա առատ ու կարող կամքը, ոչնչից ստեղծեց երկնքի ու երկրի ձևը՝ դնելով անպատրաստ հիմքի վրա: Քանի որ երեք կամարներ կան, մեկը մյուսից ավելի բարձր՝ Հրեղեն, նրանից ներքև՝ ջրեղեն և օդեղեն, որը Հաստատութիւնն է: Այդ երեքն էլ Հողմով խառնվելով՝ չրջապատում են ամբողջ երկիրը, իսկ երկիրն իր վրա ունի ջուր՝ այն Հաստատուներ, որ Հողմով այնտեղ է փչված, որին իր բնական ծանրութիւնը չի թողնում վերև թռչել, իսկ անդունդներից դեպի վեր փչելը չի թողնում վայր ընկնելու, իսկ Բանն Աստված վերցնելով տանում է այդ բոլորը: Երբ ստեղծվեց երկինքը, այն կենդանաձևվեց Հրեղեն Հրեչտակներով, ինչպես որ նրանց կացարանն էլ Հրեղեն է, ուր գետեղված են տասնյակ խմբեր՝ տեղով, փառքով ու զորութեամբ տարբերակված, չորս տարրերից զուրս: Ըստ որում նրանք անփոփոխ են, անմահ, իսկ վերին երկինքը վարագույր է նրանց ու Աստու միջև, որն անպատմելի օրինակ է:

Իմաստուններն ասում են, թե երկնքի առաջին պտույտի ժամանակ գոյացավ բնութիւնը, որն Աստու արվեստագործութիւնն է, արարող զորութիւնը Աստուց հետո. այն թերևս մեր չորս տարրերի ներգործութիւնն է:

Երկրորդ պտույտի ժամանակ [Աստված] ստեղծեց Հաստատութիւնը և բարձրացրեց ջրի կեսը երկու պիտանի նպատակների համար, որպեսզի պահի երկրի առավել ծանրութիւնը և արգելի, որ Հրեղեն երկինքը չկիզի մարմնավորներին:

Երրորդ պտույտի ժամանակ ակնարկելով Աստու կամքը՝ շարժեց բույսերն ու խոտերը, որոնց սկիզբը Հողի բորբոսն է, իսկ վերջը՝ սերմը, որ նրա մեջ է, ծառերը, որոնց սկիզբը բույսի մոտ եղած մամուլն է, իսկ վերջը՝ արմավենին, որը կենդանիների մոտ է, որոնցում կան արու և էգ:

Չորրորդ պտույտի ժամանակ եղավ Տիրոջ Հրամանը լուսի վերաբերյալ, որը արփուց [երկնային լուսեղեն գոտուց] անջատվածն է: Այն բաժանեց երեք մասի և բազում ամանների՝ արեգակի, լուսնի ու բազմաթիւ աստղերի: Արեգակի, լուսնի և յոթ այլ աստղերի ճանապարհը տասներկու կենդանակերպ-

* ՄՕ.-ում մարմինն՝ մարմինները:

** ՎՕ.-ում (վենետիկյան օրինակում, այսուհետև՝ ՎՕ:) որք, ՄՕ.-ում գի:

ները եղան: Արեգակը երեքով գարուն է անում, մյուս երեքը բարձրացնելով՝ ամառ է անում, Հավասարակշռության ժամանակ ցածրանում է ու երեքով աշուն է անում, իսկ է՛լ ավելի Հարավ իջնելով՝ ձմեռ է անում: Եվ երկրների խիստ բարձրության ու ցածրության պատճառով ցերեկը անում է մինչև քսաներորդ* ժամը ու պակասում մինչև չորրորդը** : Եվ ինչպես ասում են իմաստունները, աշխարհում կա տասնչորս կլիմա, այսինքն՝ մաս: Յոթ մասը անմարդաբնակ է, որովհետև երկրի խիստ ցածրության պատճառով ցուրտ ու խավար է, որտեղ վեց ամիսը, խոյից մինչև կշիռը, միշտ ցերեկ է, իսկ վեց ամիսը, կշիռից մինչև ձուկը, գիշեր է: Իսկ խորին Հնդկաստանում՝ միշտ Հավասար է, ժամերը ոչ անում են, ոչ պակասում, այլ մնում են տասներկու:

Իսկ Հինգերորդ և վեցերորդ պտույտների*** ժամանակ Հրաման եղավ ջրի ու ցամաքի կենդանիների մասին՝ սկսած կատարությանից ու սպունդներից, վերջացրած մարդով՝ բանական կատարյալ կենդանով: Կենդանիները բաժանվում են Հազարավոր տեսակների, իրենց գլխավորներով՝ վիշապներով [լեխաթան²], որոնք ջրերում են ապրում և գազաններով [բեհեմոթ], որոնք չոր անապատներում են ապրում: Եվ ըստ Արիստոտելի՝ այս է ընդհանուր հոգին, այսինքն՝ բոլորին կյանք ավուրը:

Եվ ահա բնությունը շարժում է երկնքի գունդը, նաև ժամանակը, տարրերը, բույսերը, կենդանիները, հրահալ նյութե-

* ՄՕ.-ում քսան:

** ՄՕ.-ում չորս:

¹ Աստույգ կերպով Հեզիաստանում չկան Հասարակածին մոտ ընկած իրար հարևան մասեր, որտեղ գիշերվա ու ցերեկվա ժամերը իրար հավասար լինեն [ասանդրոս ժամ]. գուցե խորին Հեզիաստան ասելով՝ Աֆրիկան է Հասակացում:

*** ՄՕ.-ում «Իսկ Հինգերորդ չուրին ելեալ ի վեցին՝ Իսկ Հինգերորդ չըջա- նը Հասնելով վեցին»:

² Լեխաթան՝ երբայրենից Հայերեն թարգմանվում է վիշապ (Հովհ., Խ, 20, Եսայի. Ի՛, 1). իսկ նկարագրությանը թվում է, թե դա կետ ձուկն է կամ կոկորդիլոս [սփանոշ]: Թեև Լեխաթանը թարգմանվում է գաղաթ, ինչպես թարգմանված է Հովհի գրքում (Խ. 10). և թվում է՝ կա՛մ փիղ է, կա՛մ գետաձի:

րը, ոսկին; արծաթը, ակնեղենը և այն ամենը, ինչ բնությունն է ստեղծում ծծումբով ու սնդիկով [ժիպակ], ինչպես ասում են գիտեցողները¹:

Անդամների հորինվածքը գլուխ հասցնելով, ինչպես Համուտ նկարիչները, որ սկսում են ոտքերից, [Աստված] հրաշագործում է՝ հորինելով մի նոր բնություն՝ բաղկացած երկրնե- քից ու երկրից ու նրանց միջև եղածներից, որպես մի պատկե- րի վրա շինված վեց խոնարհված ձեռքեր, ուր մեկը նման է երեքին, որի հետևանքով ստեղծողի բնությունը, էությունն ու աստվածությունը մեկն է կարծվում: Գիտենալով կատարվե- լիք մեղքերի մասին՝ աստվածային մարգարեությունը չէր կարող արգելել հորդառատ բարեբարության շարժումը, նաև հենց նույն բարեբարությունից չէր հրաժարվում և իր ոտքե- րով հիվանդատես էր գալիս նրան, ում իր ձեռքերով էր ստեղծել: Եվ նրան հանձնելով երկրին՝ մատնում է մահվան դահ- ճին՝ մեղքերը կրճատելու, նրա միջից չարությունը հանելու, չարի նենգությունը, օձի վնասները ցույց տալու համար, որ պեսզի նա այլևս չլսի նրան, գիտենալով այն, ինչ որ ստեղծե- լու էր, այն է՝ վերստին նորոգումը: Բացի դրանից, նրա գույքը չթողեց, որ նա ի կատար ածեր մահվան վճիռը, որ կտրել էր նրա համար, որովհետև չմեռավ հոգին, այլ հողը հող դար- ձավ, իսկ բնակիչը մնաց: Ստեղծողը զորեղ է ու զթած, նյու- թը նրա ձեռքում է, և Հարության ժամանակը նրա համար անմոռաց է²:

Բ. Արդ՝ Աստված սերովբենների բոցով պատեց դրախտը, որը գտնվում է երկրի արևելյան կողմում, Հաստատված մի բարձր լեռան³ կատարին, որը Հավասար է լուսնի գնդին: Դրախտը [Հարուստ է] անձորելի պտղով և անթառամ սա- դարթներով, ուր գիշեր-ցրերեկ չի թափանցում արևը, այլ

¹ Այժմյան գիտնականները չեն ասում, թե բոլոր հրահալած նյութերի մեջ ծծումբ կամ սնդիկ կա:

* ՄՕ.-ում նմանից՝ կնամսվի:

² Այստեղ Հին օրինակներն ավելացնում են՝ «Սուրբ սրբոց, գթության և ողորմության խորք, քեզ փառք և գոհություն քո արարածների կողմից» [ՄՕ.-ում «Սուրբ սրբոց, գթութիւն եւ ողորմութիւն քեզ՝ փառք եւ գոհութիւն»]:

³ Ամենայն Հավանականությանը դրախտը եղել է երկրի մի ինչ-որ բարձ- րավանդակի վրա և ոչ թե լուսնամերձ տեղում:

պայծառանում է արփուց [լուսավոր երկնքից] կամ Աստծու փառքի նշույլներից, ինչպես նրա մեծ գործը և հրաշալի տեղը, որի տեսութանն անգամ արժանի չեղավ հանցավորը, այլ [Աստված] բոլոր կողմերից ու վերևից վառեց հրով, ինչպես շանթական հուրը, որը երբ ընկնում է, իրեն ու տեղը թաքցնում է աչքերից, որպեսզի ոչ ոք չհամարձակվի փնտրել նրան առանց Աստծու կամքի: Ուստի Ադամն ու Եվան երեսուն տարի կուսությամբ ողբացին իրենց անխոհեմությունը, ապա ճանաչեցին միմյանց և ընկնելով անասնական անարգանքի մեջ՝ ծնեցին Կայենին, որպես հիվանդ ծնողների հիվանդ ծնունդ, ինչպես ասում են բժիշկները, Կլիմաս անունով մի քրոջ՝ միջոցով, իսկ երեսուն տարի անց ծնեցին Աբելին ու նրա Աբելուհի քրոջը¹: Եվս երեսուն տարի անց Կայենը սպանեց Աբելին, որովհետև Աբելը իր ծնողներից սովորել էր Աստծուն պատվել պատվական ու ընտիր ընծաներով և միմյանց սիրելու համար իր ու եղբոր համար զոհ մատուցել: Իսկ Աբելը բերեց իր և եղբոր անդրանիկ ու պարարտ գառներից, որի համար Աստված նախ նայեց Աբելին ու նրա ընծաներին, բայց Կայենի վրա չնայեց, որովհետև նա վատն էր բերել և միայն իր համար, իսկ եղբոր համար չէր բերել: Ի վերուստ հրով չընդունվեց, ինչպես որ ընդունվել էր Աբելինը: Դրա համար Կայենը կասկածեց Աբելի վրա, թե Աստված նրան կվերցնի դրախտ ընդունելի ընծայի համար, և նախանձից վառվելով՝ սպանեց նրան: Ադամն ու Եվան, իմանալով այդ մասին, նրա համար սուգ պահեցին հարյուր քառասուն տարի: Աստված Կայենին ողորմությամբ առաջարկեց զղջալ, բայց նա ստեց և մեղքերի վրա նոր մեղք ավելացրեց, որի պատճառով ճակատի վրա պիսակ [նշան]² ելավ, և, ինչպես ասում են, սկսեցին դողդոջ նրա մարմնի բոլոր մասերը: Եվ ծնելով որդիներ ու թոռներ՝ նա երկար ապրեց տանջանքով ու մեռավ նախատինքներով: Նրա որդիները՝ Ենովքը, Գայերիդազը, Մայայե-

¹ Կայենի և Աբելի քույրերին ու կանանց հին պատմիչները զանազան անուններով են կոչում ըստ հրեական և ասորական ավանդությունների:
^{*} ՄՕ.-ում երբ է, փոխանակ քերթի՝ քրոջով:
² Կայենի պիսակը հետևյալն էր. ըստ ոմանց՝ եղբայրասպանի ճակատին եղջրուկ էր բուսել, ըստ ոմանց՝ ինչ-որ ուռուցք կամ մի այլ նշան, իսկ շատերի կարծիքով՝ նրա երեքայն ու դողդոջալը նույն անեծքի արդյունքն են:

լը՝ Մաթուաղան և Ղամբըր, հոր նման չար էին: Ինչպես Ղամբըն է խոստովանվում կանանց, թե ինքն սպանել է տղամարդկանց ու երիտասարդների: Նրա մասին ասում են արդար Ենովքի եղբայրները, որոնց սպանեց Ղամբըր և առավ նրանց կանանց և ոչ թե նա սպանեց Կայենին ու նրա որդուն, որի մասին ասում են, թե նա հոր նման էր, և Աստված ասաց, որպեսզի ոչ ոք չսպանի նրան: Ղամբքի որդիները՝ Թովբելը, Հուբաղը՝ և նրանց քույր Նոյոմը՝՝՝ հնարեցին նվազարաններ, երգեր, սնգույր, և նրանցից սկիզբ առան պղնձագործությունն ու երկաթագործությունը:

Գ. Դրախտից դուրս գալուց երկու հարյուր երեսուն տարի անց Ադամը մխիթարվեց՝ ունենալով իր Սեթ որդուն, որը երկու հարյուր հինգ տարի հետո ծնեց Ենովսին, որը ցուցաբերելով ուղիղ վարք՝ հույս ուներ հատուցել Աստծուն և Աստծու անունը կանչեց օգնություն: Նա տառեր հնարեց և գրեց պղնձե և խեցե երկու տախտակի վրա¹: Նա կանխատեսեց, որ մեր աշխարհը երկու անգամ կործանվելու է ջրով ու հրով: Գրեց այս բանը և բոլոր իրերի անունները, որոնք գրել էր Ադամը, որպեսզի պահպանվեն պնակիտների վրա: Նա ասում է, որ [գրածը] ջրից կպահպանվի պղնձի վրա, իսկ հրից՝ թրծված խեցե աղյուսի վրա: Եվ դրա համար նա աստված կոչվեց, իսկ նրա որդիները՝ աստծու որդիներ: Ուրիշներն ասում են, թե նրա որդիներից երկու հարյուր անձինք հիշեցին դրախտի կյանքը և բարձրացան լեռները՝ պահելու կուսությունը և այդտեղից էլ կոչվեցին Աստծու որդիներ, և ապա ձանձրացածները իջան Ահերմոնի սարից², և նրանց հալածեցին իրենց եղբայրները: Եվ Կայենի որդիներն ու դուստրերը, նվազարանների ու սնգույրների միջոցով նրանց խաբելով, իրենց կողմը դարձրին և կին առան նրանց, ում ընտրում էին: Այդպես անելով՝ նրանք դրժեցին Աստծու ուխտը, որ Աստված

^{*} ՄՕ.-ում Մայիել:
^{**} ՄՕ.-ում Հուբաղ:
^{***} ՄՕ.-ում Նոյեմ:
¹ Ըստ Հովսեփոսի և վարդապետական ավանդությունների՝ դրանք Ենովքի երկու արձանագրություններն են, որոնք ընդունել են նաև [հոգևոր] Հայրերը:
² Ահերմոն լեռան վրա նահապետների մենակեցության մասին պատմվում է Ենովքին վերադրվող անվավեր գրքում:

սահմանել էր նրանց համար*, այն է՝ նրանց հետ խնամություն չանել:

Դ. Եվ ասում են, թե դրախտից դուրս գալուց հազար տարի հետո Կայենի որդիներն իրենց թագավոր դրեցին Սամիրոս¹ անունով մեկին, իսկ Սեթի որդիները՝ Ադորոս անունով մեկին, որը հայտնագործեց կենդանակերպների ու մոլորակների քանակը: Նրանցից սկիզբ առավ քաղղեությունը, այն է՝ ապտղահամայությունը [աստղագուշակությունը], և այդտեղից սկսած թվում են տասը թագավոր, իսկ նրանց ժամանակը՝ հազար հարյուր ութսուն տարի: Ենովը հարյուր իննսուն տարեկանում ծնում է Մաղաղիելին. Մաղաղիելը հարյուր վաթսուհինգ տարեկանում ծնում է Հարեղին. Հարեղը հարյուր վաթսուներկու տարեկանում ծնում է Ենովքին: Ենովքը հարյուր վաթսուհինգ տարեկանում ծնում է Մաթուսաղային. Մաթուսաղան հարյուր վաթսուհինգ տարեկանում ծնում է Ղամբեին. Ղամբեը հարյուր ութսունութ տարեկանում ծնում է Նոյին և լինելով յոթ հարյուր յոթանասուներեք** տարեկան՝ մեռավ, հորից քսանինը տարի առաջ: Ադամի [դրախտից] դուրս գալուց հազար վեց հարյուր վաթսուվեց տարի հետո ծնվեց Նոյը, որի ժամանակ բազմացան չարիքներն ու անիրավությունը:

Սատանան նախ՝ որպես իրեն գեներ գտավ որկրամոլությունը, ապա՝ կնասիրությունը, և ապա՝ սպանությունը: Եվ սատանան այս ամենն արեց, որպեսզի շատ խառնակվելուց կանայք լինեն անծնունդ, իսկ կենդանիները սպանեն միմյանց, և վերանա մարդկությունը: Քանի որ մի կնոջ համար քառասուց^{***} տղամարդ էր մեռնում, խաղաղությունը միայն կանանց հետ էր լինում, ասում է սուրբ Հայր Եփրեմը: Իսկ հակառակ չարի՝ Տիրոջ խնամքից լինում են բազում խառնակու-

թյուններ, որոնք էլ դառնում են անճոռնի Հսկաների ծննդյան պատճառը: Եվ քանի որ կանանցից սկսվեց կամքի հիվանդությունը, հաղթանդամ կորյուններ ծնելիս մայրերը մեռնում էին, իսկ ծնվածներն ապրում: Նրանք աճելով՝ իրենց Հսկա Հասակներին էին նայում, հպարտանում և իրենց հավիտենական մարդ անվանում: Իրա համար Աստված նրանց երկարակյաց դարձրեց, որպեսզի գրի փոխարեն շատ զավակներ լինեն: Նրանք այնքան գոռոզացան, որ ամենևին մահվան ակրնկալիք չունեին: Նրանց [կյանքը] կարճելով՝ արարիչն առավ նրանց կեղտոտված հոգու շնորհը և ասաց. «Իրանց տարիքը թող լինի հարյուր քսան տարի, և իմ հոգին թող չմնա դրանց մեջ»: Իրանից հետո հարյուր քսան տարին առհասարակ բոլոր մարդկանց չարվեց, այլ միայն ամուսիններին՝ զղջման համար: Նոյը եղավ հինգ հարյուր տարեկան՝ ապրելով մաքուր կյանքով ու կուսությամբ: Աստված նրան հրամայում է կին առնել, որդիներ ծնել և տապան շինել, որ բարձրանա ջրերի վրա: Կատարվեցին հետևյալ դեպքերը. հարյուր տարի¹ ապաշխարության ժամանակ տվեց, և որովհետև չապաշակեցին [չզղջացին], քսան տարով պակասեցրեց: Ասում են, որ այն գումարվեց Մաթուսաղայի՝ ջրերի տակ՝ անցկացրած ինը հարյուր վաթսուներկու տարիներին: Ըստ այդմ էլ ջրհեղեղը Նոյի վեց հարյուրերորդ տարում եղավ և կործանեց բոլորին՝ կենդանիներին ու մարդկանց, բացի նրանցից, ովքեր Նոյի հետ ութ մարդով գտնվում էին տապանում:

Ե. Ադամի դրախտում մնալու ժամանակը ոչ ոք չի կարող ասել** [հետևյալ պատճառներով]. նախ՝ որովհետև ժամանակաչափ արեգակը դրախտին չէր սպասարկում, և երկրորդ՝ քանի անմեղ էր Ադամը, նա անմահների շարքում էր, իսկ ան-

* ՄՕ.-ում ընդ նոստ՝ նրանց հետ:

¹ Այս ավանդությունը հեղինակը վերցնում է պատմիչ Միքայել Ասորուց: Սամիրոսի հաջորդները ոչ մի տեղ չեն հիշվում, իսկ Ադորոսի հաջորդներից տասը սերունդ քաղղեացիները թվում են մինչև ջրհեղեղը: Եվ շատերը նույնն են ընդունում նահապետների հետ Ադամից մինչև Նոյը, ինչպես որ ընդունում է նաև մեր խորհնացին (Ա., դ.):

** ՄՕ.-ում յոթ հարյուր հիսուներեք:

*** ՄՕ.-ում քսան:

* ՄՕ.-ում առ գոստ՝ դրանց մոտ:

¹ Հին ՄՕ.-ում «Եվ ինքը եղավ վեց հարյուր տարեկան» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

² Ըստ յոթանասնից թարգմանության օրինակների՝ ջրհեղեղի թվականը Մաթուսաղայի մահվանից տասնչորս կամ յոթ տարով առաջ է եղել, իսկ ուրիշների կարծիքով կամ ըստ բնագրի՝ ջրհեղեղը համընկնում է նրա մահվան տարուն:

** ՄՕ.-ում գիտեղ՝ իմանալ, գիտենալ:

մահները տարիք չունեն: Իսկ հանցանք գործելուց հետո դրախտում չմնաց, որովհետև վճռով մահվան տակ ընկավ և մեռավ Աստծու համար: Գերեզմանի կարիք կար, իսկ դրախտն անմահների տեղն էր, որի համար երկիր դուրս գալով՝ մտնում է ժամանակի [ազդեցություն] տակ: Եվ այդտեղից սկսած Հոգին Մովսեսի¹ միջոցով հաշվում է տարիները, որոնք ըստ յոթանասնից թարգմանություն՝ դրախտից դուրս գալուց մինչև ջրհեղեղը լինում են երկու հազար երկու հարյուր քառասուն երկու տարի, իսկ ըստ եբրայական օրինակի՝ հազար վեց հարյուր հիսունվեց տարի, որը պակաս է Հինգ հարյուր ութսունվեց* տարով: Դրա պատճառը համարում են հրեաների կնասիրությունը. նրանք առաջին ամուսնություն տարիները կրճատեցին, որպեսզի ոչ ոք նրանց չարգելի երեխա ժամանակ կին առնել. քանի որ նրանց անմիաբանությունը նախքան ամուսնանալն էր: Ասում են, թե Ադամը հարյուր երեսուն տարեկանում ծնեց Սեթին, Սեթը հարյուր հինգ տարեկանում ծնեց Ենոփին, իսկ յոթանասնից թարգմանությունը ամուսնությունից հետո ժամանակը զույգ է դնում: Հարեզե, Մաթուսաղայի և Լամեզի մեջ** դարձյալ միավորվում են, որը առավել ևս հանդիմանում է նրանց ստույթունը, որովհետև եթե կրտսերներն ավելի երկար պահեցին ողջախոհությունը, ապա ավագներն ու պատվավոր մարդիկ էլ ավելի երկար պիտի պահեին: Արդ՝ Նոյը լինելով հինգ հարյուր տարեկան՝ ծնեց Սեմին, Քամին և Հաբեթին, որոնց հետ փրկվեց ջրհեղեղից, որը եղավ իր վեց հարյուրերորդ տարում: Նա տապանից դուրս գալուց հետո ապրեց ևս երեք հարյուր հիսուն տարի: Եվ ասում են, որ նա ծնեց մի այլ որդի՝ Մանիտոն անունով³ և Աստղիկ անունով մի դուստր, որոնց և բաժանեց

¹ Աբգարի, պատմական ժամանակի սկիզբը պետք է հաշվել ոչ Ադամի ստեղծումից, ոչ էլ դրախտից դուրս գալուց, այլ Կայնի ծննդից, որից էլ սկսվում է Ս. Գրքի ազգաբանությունը:

* ՄՕ.-ում յոթ հարյուր ութսունվեց:

** ՄՕ.-ում «ի Յարեզէն ի Մաթուսաղայէն և ի Լամեզայն»՝ Հարեզից, Մաթուսաղայից, Լամեզից սկսած:

³ Մանիտոնին հիշում են մեր պատմիչները, Հայսմավուրքը և Մեթոդիոսը իր երկրային մարգարեական գործերում: Ըստ այդ հեղինակի՝ դրա անունով է փոչվում Անգլի Ման կղզին: Իսկ ոմանք էլ ասում են, թե Բրիտանիան Նոյի որդի Բրիտանի անունից է ծագում:

ամբողջ աշխարհը. մաս հանեց նախ երեք բաժինները՝ ըստ երեք որդիների, որոնք դուրս եկան տապանից, այն է՝ Եվրոպա, Արևիա, Ասիա: Ասում են, որ Եվրոպան նշանակում է բաժանված, քանի որ Նոյը այն բաժանեց՝ արևմուտքը կցելով նրան, սկսած արևելյան կողմի Եմալոն սարից ու սովեց Հաբեթին: Այդ մասի սահմանները ձգվեցին մինչև Կասպից ծովը և Կովկասյան լեռներն ու կղզիները, իսկ արևմտյան մի մասը կտրելով՝ սովեց Մանիտոնին, որի մասին ասում են, թե նա խնդրեց Ադամի ոսկորներից, որոնք Նոյը պահում էր տապանում: Նոյը նրան սովեց ծնկոսկրները և զնաց: Մանիտոնը գտավ հավահամայությունը. նա բյուրիտոնացիների* հայրն էր: Արևիան նշանակում է մեծ բաժին, որը հարավային մեծ սահման ունեցող մասն է, որի մեջ մտնում են Եգիպտոսը, ամբողջ Հնդկաստանը և Եթովպիան. այն սովեց Քամին: Խնկաբեր երկիրը, որ կոչվեց Երջանիկ Արաբիա, սովեց իր դուստր Աստղիկին, որ տեղից եկավ տիկին Սարան, որովհետև նրանից հետո այն ժառանգում են կանայք: Իսկ Ասիան, որ գտնվում էր արևելյան կողմում, աստվածային է ասվում¹. այն տալիս է Սեմին՝ սկսած Կարմիր ծովից, Եվրոպայից², Պարսիստանից, Ասորիքից մինչև Պարթևստան, Վրկան և արևելք: Նրան արկղով տալիս է նաև նախաստեղծների ոսկորներից, որոնց երբ ուզում է տիրել Քամը, նա թաղում է Գողգոթայում ու Բեթղեհեմում և նզովք է դնում, որպեսզի չհափշտակեն միմյանցից**:

Աշխարհավեր ջրհեղեղից երկու տարի հետո իր հարյուր

* ՄՕ.-ում բյուրիտոնացիների:

¹ Աս՝ աստված հնչում է Եվրոպայի Հյուսիսային ցեղերի անունով, ինչպես որ Ասկարտը՝ աստվածակերտ, աստվածաբաղաբ կամ իրենց աստվածների արքայության քաղաք:

² Եվրոպան Արաբիայի արևմտյան կողմում է, Կարմիր ծովի ավին, Եթովպիայի և Եգիպտոսի դիմաց:

** ՄՕ.-ում դրանից հետո կա մի պարբերություն ևս, ահա այն՝ «Ննդութիսն և խաղաղութիսն արարածոց քոց և բարի բաժին՝ Տեր ողորմութեանց»- քեզ պատիւ և գոհութիւն յաւիտեանս. ամէն»՝ Տեր ողորմութեանց, քո արարածներին թող լինի խնդություն, խաղաղություն, բարի բաժին, իսկ քեզ՝ պատիւ և գոհություն հավիտյանս. ամեն:

երկուերորդ տարում՝ Սեմը ծնեց Արփաքսաղին. Արփաքսաղը իր Հարյուր երեսունհինգերորդ տարում ծնեց Կայնանին. սա զարգացրեց քաղղեությունը, գտավ աստղերով գուշակելու միջոցը, որի Համար իր որդիները նրան աստված Համարեցին և նրա կենդանության ժամանակ նրա արձանը պատրաստեցին ու պաշտեցին այն: Կայնանը Հարյուր քսան* տարեկանում ծնեց Սաղային: Սաղան Հարյուր երեսուներորդ տարում ծնեց Եբերին. Եբերը իր Հարյուր երեսունչորսերորդ տարում ծնեց Փաղեկին, որը բաժանում է նշանակում, քանի որ նրանք չՀամաձայնեցին Նոյի տված վիճակների հետ և սկսեցին վիճել, մինչև որ կրկին բաժանվեցին՝ մարդկային ցեղի շատ և քիչ աճման Համաձայն: Այնուհետև սիրով միաբանելով միմյանց հետ՝ որոշեցին գնալ արևելք և տեսնել դրախտը, որովհետև լսել էին, որ այնտեղից են դուրս եկել նախաստեղծները: Եվ երբ շատ օրեր գնացին, տեսան, որ դրախտը մի լայնանիստ ծովով անջրպետված է ցամաքից: Այնտեղից վերադարձան՝ մտածելով, որ մեղքերի պատճառով ջուրն ավերեց երկիրը, և ծով անցավ դրախտի միջով: Այսօր էլ այն մեղքը մեզ հետ** է և չի պակասում աշխարհից: Եվ ահա եկե՛ք մեզ Համար աշտարակ շինենք՝ մեզ պաշտպանելու մեղքի Համար գալիք ջրի պատուհասից: Փաղեկը Հարյուր երեսուներեք*** տարեկան էր, երբ ծնվեց Ռազավը: Աշխարհի իշխանները եկան Սենայար երկիրը, Բաղանե² դաշտը, քաղաքի հիմքը գցեցին, այն անմիջապես շինեցին և Ռազավի առաջին տարում սկսեցին աշտարակը: Ասում են, որ շուրջը դնում են ոսկեղեն և արծաթեղեն հրով թրծած աղյուսյա պատվանդան՝ շաղախված գաղով, կրով, կուպրով, լայն ու խոր հիմքով, լայն փողոցներով,

¹ Սուրբ Գիրքն ասում է, որ Սեմը Հարյուր տարեկան էր, երբ ծնեց Արփաքսաղին:

* ՄՕ.-ում Հարյուր քստասուն:

** ՄՕ.-ում ի մեզ՝ մեր մեջ է:

*** ՄՕ.-ում Հարյուր երեսունչորս:

² Սենայարը և Բաղանեն գտնվում են Միջագետքի ստորին մասում, արևելյան կողմում, որը հետո Բաբելոն կոչվեց, իսկ այժմ՝ Իրաք-Արբեի:

լուսարբեր լայն պատուհաններով: Նաև ասում են, թե պատուհանների մոտ դրել էին լուսարձակներ: Անխոնջ վաստակով ամառ-ձմեռ աշխատում էին, և տեղի հողն էլ ձեռք էր տալիս. բոլոր կողմերից իջնողների և բարձրացողների խժժերը նման էին մրջյունների շարքերի, տղամարդիկ միմյանց էին ոգևորում, կանայք՝ իրենց ընկերներին: Եվ ոչ ոք չէր ասում, թե ինքն ավելի շատ աշխատեց, քան իր ընկերը, այլ ասում էր, որ ընկերն ավելի շատ աշխատեց, քան ինքը, որովհետև դեռևս անապական ու անցավ էր նրանց բնությունը: Մինչև Ռազավի քառասուներորդ տարին գործին դադար չտվեցին. նրանք աշխատում էին մինչև սրտխառնոցը, խեղդվելն ու մեռնելը և աշտարակը Հասցրին մինչև անտես եթեր, որին թռչունը չի կարող Հասնել, իսկ եթե ձգտի Հասնել, թևակիզյալ կընկնի: Նաև ասում են, թե ոսկին Հատակից սկսած մեղքերով տարան մինչև վերև, որը ջերմությունից Հալվում էր, իսկ մարդիկ ջանում էին ինչ-որ հնարքներով անկեզ մնալ և գործը չզաղարեցնել, մինչև որ ինքը՝ Տերը, ողորմելով թույլ էր տալիս դադար առնել անօգուտ ջանքերից: Նեբրովթի¹ տանը պահպանվել են զրույցներ, ըստ որոնց՝ նախ Հրեշտակը եկավ Նեբրովթի մոտ, որը իշխան էր և շինարարների Համար կերակուր էր որսում², ու ասաց նրան. «Ես եմ Աստծու Հրեշտակը, արևելքի կողմնապետը,՝ այսպես է ասում երկնքի և երկրի տեր Աստվածը,՝ լռեցե՛ք, դադա՛ր առեք ինձ մոտ գալու ժամանակ, որովհետև չեք կարող, այլ ես կգամ ձեզ մոտ ժամանակին և ձեզ սանդուղք կտամ, որով դուք կարող եք գալ ինձ մոտ»: Բայց Հրեշտակին չլսեցին, հետո ինքն ասաց իր հակիցներին. «Եկե՛ք մենք իջնենք և բաժանենք նրանց լեզուները»: Եվ քանի որ նրա ձեռքով ստեղծվածները, վախենալով նրա ցասումից, փախչում էին նրա մոտ, նրանց չպատժեց, այլ արբեցրեց դրախտի Հոտով, որովհետև աշտարակի գլուխը դրախտի դիմաց էր: Եվ այսպես մխիթարվածները, հոգու անճառելի բուրմունքից զմայլվելով, մոռացան առաջին լեզուն: Աստված չաշխատեցրեց նրանց՝ երկրորդ անգամ ավերելով աշտարակը,

¹ Ինձ թվում է՝ Նեբրովթի տան զրույցները Նեբրովթի առասպելաբանյալ պատմության գիրքն է, որը Հիշում է նաև վրաց պատմիչը:

² Հին Օ.-ում հետո փոխված է՝ որ տայր [որ տալիս էր]:

այլ հոգմին գործ հանձնարարեց ու նրանցից ոչ ոքի չսպանեց, քանի որ նրանց չկործանեց, այլ ցրեց: Եվ դրանից շատ բան բարի եղավ. նախ՝ մարդիկ իմացան իրենց տկարութիւնը և երկրորդ՝ գիտութեան և գեղեցկութեան պատճառները. առաջին գովար ու կուպիտ լեզվից [առաջացան] Հելլենացիների ավելի փափուկ, հոռմեացիների սաստկագին, հոնների սպառնական, ասորիների աղաչական, պարսիկների պերճաբան, ալանների գեղեցկաձև լեզուները, զվարճալի գոթերենը [գուղը*], իլաճայն եգիպտականը, ճնճուկաճայն հնդկականը, համեղ ու ամենազարդարուն հայկականը. և ինչպես որ տեսակ-տեսակ գուլներն ու հասակների տարբերութիւններն են գեղեցկութիւն ստեղծում, այդպես էլ լեզուների տարբերութիւնները: Եվ առաջին լեզուն մնաց Եբերի մոտ, որը չմիաբանեց ուրիշներին հետ: Եվ ինչպես որ մեղքը մարդկանց բաժանեց երկու տան՝ Կայենինը և Սեթինը, այդպես էլ մարդիկ այստեղ երկու տեսակ եղան՝ Եբերը և յոթանասուներկու տանուտերը՝ նմանութեամբ միազոր և մեզ համար միշտ քաղցր Աստծուն, որը մեր պատճառով ստիպված՝ նաև պատժում է մեզ և կոչվում է Աստված ու Տեր: Եվ եթե կեսի հարութեան մեջ Եբերից են խոսում, ապա պետք է նաև ասել, որ ցեղեցեղ, շատ բաների կարիք ունեցող և բազմանուն մեր բնութիւնը, երբ մաքրվի ու պարզվի, պակասութիւն չի ունենա, և, ինչպես ասում է սուրբ Եղիշեն, կատանա հրեշտակների լեզուն, որով խոսում են Աստծու ու միմյանց հետ: Բայց Տերը լրացրեց մարդկանց կարիքները, իր խաչը տալով նրանց որպես աշտարակ՝ երկինք բարձրանալու համար և առաքիւնութեան օրինակները Հակոբի օրինակով ցույց տալով, այնտեղ կանչեց Հոգուն, որը փոխեց նրանց լեզուները, մարդկանց փոխարեն կանչեց Աստծու հրեշտակներին, որպեսզի մարդիկ համաճայնեն բարձրանալ հրեշտակների մոտ: Ասում են, որ ազգերի համար սահմաններ կարգեց. ըստ Աստծու հրեշտակների թվի՝ նրանց բաժանեց հրեշտակների մեջ և բոլոր լեզուների համար Աստծու հրեշտակներից վերակացունեք նշանակեց, որպեսզի Հեթանոսները ամենևին չօտարանան Աստծուց:

* ՎՕ.-ում գուղ, ՄՕ.-ում գուլ:

** ՄՕ.-ում բաժանեց:

Ձ. Բայց Բելը, գոռոզանալով իր վաթսուն կանգուն¹ անձոռնի հասակով, բոլոր իշխաններին հնազանդեցրեց իրեն, ինչպես պատժու, և ապա արձակեց, բացի Հայկից, որը Նոյի որդի Հաբեթի, նրա որդի Գամիրի, նրա որդի Թիրասի, նրա որդի Թորգոմի որդին էր: Հայկը Բելին չպաշտեց որպես աստված, այլ նրան շուն կոչեց*: Եվ որովհետև Բելը մեծ ամբոխով եկավ նրա վրա, Հայկը սպանեց նրան՝ խփելով պղնձյա տախտակով պատած նրա սրտին:

Իսկ Քամի որդիները, երբ գնացին իրենց երկրի կալվածքները, տեսան, որ Պաղեստինի և Հորդանանի կողմերը բարեբեր ու հարուստ են, իրենց ազգական Բելի գորութեամբ բնակվեցին այնտեղ՝ զրկելով Սեմի որդիներին, և եղավ սաստիկ պատերազմ: Բացի դրանից, Հեկտանի որդիներ Սաբան, Եվիլան և Ուփիրը իմացան նրանց սպառազինութեան մասին և սկսեցին փնտրել իրենց համար ընդարձակ տեղ, որովհետև անել ու բազմացել էին: Նրանց պատճառով մարդիկ գաղթում էին բնական ամրոցները, և ապա սկսեցին շինել բերդեր: Բայց պատերազմողները գտան ամրոցները գրավելու մեքենաներ, մինչև որ այդ ցեղերը ձանձրացան ու թողին նրանց՝ գրավելու այն երկիրը, որ նրանք կամենում էին: Սաբան առավ խընկաբեր երկիրը, որը Սաբա կոչեց, Ուփիրը՝ ոսկեբեր աշխարհը, որը Հնդկաստանն է, իսկ Եվիլան՝ թանկագին քարերով հարուստ երկիրը, որն իր անվամբ Եվիլատ կոչեց:

Իսկ Ռազավը հարյուր երեսուներկու տարեկանում ծնեց Սերուքին. Սերուքը հարյուր երեսուն տարեկանում ծնեց Նաբովրին: Սերուքը շինեց Սրուճը: Նաբովրը յոթանասունինը տարեկանում ծնեց Թարային: Թարան յոթանասուն տարեկանում ծնեց Աբրահամին: Եվ ասում են, որ այն ժամանակ էին

¹ Նաբուգորոնոսորի արձանի հետ համեմատելով թվում է, որ Բելի բարձրութիւնը վաթսուն կանգուն էր: Մեր հեղինակը իր մյուս գրքերում հսկաների հասակը տասնհինգ կանգուն է ասում: Եվ այդ նույն չափով էլ ջրհեղեղի շուրջ բարձրանալով լեռներից վերև՝ իսպառ բնաջնում է նրանց:

* ՄՕ.-ում «այլ շուն կոչեց նրան» նախադասութիւնը չկա:

ապրում ամազոնները¹, որոնք զինված կանայք էին: Պատմում են, որ Թորգոմի ցեղի արու զավակներին կոտորելիս որպես թագավորութան ժառանգ մնաց միայն մի կին, որը լինելով քաջասիրտ ու արի՝ կոտորում է բազմաթիվ ազգերի: Բայց գըծ տուժյուն է առաջանում զորքի մեջ, և նա կոտորում է նրանց, կանանցից զորք կազմում ու կրկին գրավում է Ալիոն² քաղաքում գտնվող իր թագավորական աթոռը:

Է. Համառոտ կերպով հիշենք նաև մեր նախնի Հաբեթին, որը ջրհեղեղից հետո ծնեց Գամիրին, որից էլ գամիրներն են, Մագոգին, որից կելտերն ու գաղատացիներն են, Մեդային, որը շինեց Մարբը, Թորելին, որից էլ թետալներն են, Մոսքին, որ առավ Լյուբիկիան, Թիրասին, որից սերում են մեր Ասքանազն ու Թորգոմը, Հավանից Հույներն են, Թարչիչից՝ վրացիներն ու տյուրենացիները, Կիտիմից՝ Հոմեացիներն ու լատինացիները: Թորգոմը³ ծնեց Հայկին ու նրա յոթ եղբայրներին, Քարթլոսին, Կովկասին և ուրիշներին, որոնք ժառանգեցին Հյուսիսը: Հայկից է սերում Արամանյակը, որի անունով կոչվեց Արազած լեռը, իսկ Արամանյակից սերում է Արամայիսը, որը շինեց Արմավիրը: Արամայիսը ծնեց Ամասիային, որի անունով կոչվեց Մասիս լեռը: Ամասիան ծնեց Գեղամին, որը շինեց Գեղարքունին: Գեղամը ծնեց Միսակին, որից էլ Սյու-

1 Ամազոնների (կովոզ կանանց) մասին կան զանազան առասպելներ ու զրույցներ: Նրանց երկիրը հավանաբար ընկած էր Պոնտոսի Թերմոզոն գետի ավազանում, որն այժմ կոչվում է Թերմո-չայ, որտեղ ցարգ լավում է Մազոն-գաղ լեռան անունը:

2 Արիոն քաղաքը նույն Իլիոն, այսինքն՝ Տրոյա քաղաքն է:

3 Հստ Ս. գրքի՝ Թորգոմը Հաբեթի որդի Գամերի որդին է: Հստ Խորենացու (որն ասում է ըստ Աբյուղենոսի և Մար Աբասի)՝ Թորգոմը Գամերի որդի Թիրասի, նրա որդի Հայկի Հայրն էր, թեև, ինչպես ասում է ինքը Խորենացին, Ս. Գրքի մեր թարգմանութան մեջ և այլ տեղերում այդ բանը չկա: Ս. գիրքը Ասքանազ Գոմերի որդին է համարում, իսկ մեր պատմիչները համարում են Թիրասի որդին՝ շփոթելով կամ էլ մանրամասնորեն կարգելով Գոմերի ազգաբանաթյունը և համանուն եղբորորդիներին, որոնց և ուրիշ շատերին անտեսում է Ս. գիրքը:

⁴ Ե՛վ վենետիկյան, և՛ մուսկովյան օրինակներում Արմանյակ, Արմայիս:

նիքն է, և Հարմային, որը ծնեց Արամին, որի անունով էլ բուլոր ցեղերը մեզ կոչում են Արմեն: Եվ նա ընդարձակեց Հայաստանի սահմանները՝ նվաճելով կապադովկացիների ու Պոտտոնի¹ կողմերը, որ Արամանյակ էր կոչվում: Եվ Արամանյակից մինչև Պոնտոս ընկած է Առաջին Հայքը, Պոնտոսից մինչև Մելիտենի քաղաքը՝ Երկրորդ Հայքը, այնտեղից մինչև Մոփաց գավառը՝ Երրորդ Հայքը, այնտեղից մինչև Մարտիրոսաց քաղաքն ու Աղձնիք՝ Չորրորդ Հայքը, իսկ իր սեփական աշխարհը կոչում է Մեծ Հայք: Նա ծնեց Արա Գեղեցիկին, որը սպանվեց Շամիրամի կողմից՝ թողնելով Անուշավան որդուն, որին հաջորդում են Պարետը, Արբակը, Զավանը, Փառանը², Սուրը՝ Հեսուի օրերում, Հոնակը, Համբակը, Առնակը, Նորայրը, Կստամը, Կարը, Գոակը³, Հուանը, Ընձակը, Գոակը⁴, Հավանը, Զարմայրը, որը Իլիական պատերազմում մեռնում է եթովպացիների զորքի հետ միասին: Պերճը՝ Դավիթ արքայի օրերում, Արբունը, Հույնը, Հուսակը, Կայպակը, որին պսակում է Վարբակես Մարը, որը թագը խլելով Սարդանապալեից՝ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Սրա մոտ եկան Սենեքերիմի որդիները և պատվի արժանացան նաև Պարուլրի կողմից: Նրան հաջորդում է իր որդին՝ Հրաչեն, որը Նաբուգոդոնոսորի հետ Երուսաղեմում էր գտնվում. նա Շամբատին իր հետ բերեց Հայաստան, որից սերեց Բագրատունյաց ցեղը: Հրաչեին հաջորդում են Փառնավազը^{**}, Պաճույճը, Կայինակը, Փովան, Հայկակը, Երվանդը, որը ծնեց մեծ Տիգրանին, որը սպանեց Աժդահակին և բռնեց Կրիսոսին^{***} ու բաց թողեց: Այնուհետև գալիս են Բաբը, Տիրանը, Վահագնը, Առավանը,

1 Ակնարկում է Խորենացու խոսքը (Ա., Ժդ.). «Այդ երկրամասը՝ Պոտտոնը (Բրոդին), (Հույները) կոչում են Արմենիա, որ թարգմանվում է Հայք»: Մեր հեղինակը Ա. Հայքը կամ Կեսարիայի գավառը համարում է Արամանյակ կոչվածը: Խորենացին և ուրիշները Արամանյակ գավառի տեղը նշում են այժմյան Ալշիհերովայի կողմերում, որ հայերը կոչում են Աշխարհաբերդ:

2 Օ.-ում Փառնան:

3 ՕՕ.-ում Կարդուակ կամ Կարդուակ [ՄՕ.-ում Կարդուակ]:

4 Հնում Հուսակ... Գլակ [ՄՕ.-ում Գոակ]:

* ՄՕ.-ում զթագաւորն՝ թագավորին:

** ՄՕ.-ում Փառնուազ՝ Փառնվազ:

*** ՄՕ.-ում Կրեսաս:

որից սերում են Առավելյանները, Ներսէսը, Զարեհը, Արմոզը, Պայգամը, Վանը, Վահեն, որին սպանեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

Մեզ մնաց ասելու, որ Քամից են սերում Քուշը, Մեսորիմը, Ներքովթը, այն է՝ Բելը, Բարը, Անբրիսը, Արբելը, Քայադը, մյուս Արբելը, Նինոսը՝ Եամիրամի ամուսինը:

Ը. ԹՎարկենք նաև թագավորների շարքը: Բարբելոնում Սերուքի Հիսունվեցերորդ տարում առաջինը թագավորեց Ներքովթը՝ պսակվելով Հյուսած թագով և ոչ թե կրածո: Սա չինեց Շոշ քաղաքը, որ անվանում են Ասպահան: Նա սպանվեց Թորգոմի որդի Հայկի կողմից: Հետո թագավորեց Թիրոս քաղաքացին, որի օրոք զարգացան ոսկեհանութայն ու արծաթագործութայն արհեստները: Նրանից Հետո յոթանասուններկու տարի թագավորեց Սամիրոսը որը Սեմի ցեղից էր: Նա սկզսեց պատրաստել գրով դրվագված դահեկան և դրամ իր անունով: Նրա օրոք զարգացան քանդակագործությունը, ջուլհակագործությունը, չափ ու կշիռը և այլ արհեստներ: Մենադրոս՝ մոզը նրա մասին ասում է, թե նա երեք աչք ուներ: Նաքովրի քանահինգերորդ տարում ճգնում էր Հորը՝ Եսամի որդի Ռագուելի, նրա որդի Զարեհի որդին, որը երեսունութ տարի պատերազմելով սատանայի դեմ, Հաղթեց Համբերությունը ու փառավորվեց: Թարայի յոթերորդ տարում թագավորեց Արփիազատը, տասնութ տարի, իսկ նրանից Հետո՝ Վիլոս Աթուրացին, վաթսունութ տարի՝ աթուր Բարբելոնից տեղափոխելով Աթուրիա, այն է՝ Նինվե, բայց ոմն Քասրոս թագավորեց Բարբելոնում: Եվ Թարայի եղբայր Սահերոնը սպանեց նրան՝ կայանան կուռքը Հանելու պատճառով, որովհետև նա քրմապետ էր: Այստեղ չինվեց Դամասկոսը Հեթանգի Արամի կողմից: Աբրահամի մոր անունը Մալքաթու էր: Աբրահամին ծնելուց տասը տարի Հետո Թարան ծնեց Սառային իր կին Զրմութից և ոչ թե Աբրահամի մորից, ինչպես ինքն ասաց Աբրամելքին. «Իմ քույրն է, ասում է, Հորից և ոչ մորից»: Աբրահամը տասնհինգ տարեկանից մինչև յոթանասուն տարեկանը փնտրեց Աստծուն, քանի որ քաղաքացիների Հարուստ և շատ

* ՄՕ.-ում՝ Մենանդրոս:

օգտակար երկիրը նրանց դրդեց ամեն մի չարիքի, որին այցելեց Աստված և բազմաթիվ սերմնագոտավների Հրամայեց արածել նրանց դաշտերն ու այգիները երկար ժամանակ: Ամեն մարդ քիչ էր աշխատում և քիչ պաշար էր ունենում, և մարդիկ ընկան աղքատութայն մեջ: Աբրահամը իր Հայրենիքի պահապանն էր, գիշերը ուտումնասիրում էր աստղագիտությունը, իսկ ցերեկը աշխատում էր պահպանել դաշտերը: Մարդիկ չնայած իրենց պաշտելի աստվածներին մատուցում էին ամեն տեսակի զոհեր, ուխտեր ու աղոթքներ, բայց նրանց դուրսը չէր թեթևանում: Նույն բանն անում էր նաև Աբրահամը և ապա խորհում, թե այդ պատուհասներն արդյո՞ք մեր պաշտելիներից չեն, որովհետև իրենք չեն կարող վերացնել, նաև պետք է կարծել, որ դրանք նաև աստղերի ազդեցությունից չեն, որոնք միշտ շարժման մեջ են և ծառայություն տակ: Ուրեմն Հայտնի է, որ կա դրանց կառավարող մեկը, որ մեզ անծանոթ է: Եվ ապա նա սկսեց աղաչանքով ասել. «Անծանոթ Աստված՝ ամեն ինչի և այս թռչունների արարիչ, դու Հայածի՛ր սրանց», և իսկույն թռչուններն անհայտացան: Եվ Աբրահամն ասաց. «Ահա գտանք Աստծուն. օրհնյալ է քո տերությունը, և քո փառքը կլցնի ամբողջ աշխարհը»: Այդ բանը նա պատմեց իր Հոր տանը, բայց ոչ ոք դրա վրա ուշադրություն չդարձրեց: Այն ժամանակ մեռավ Վիլոս թագավորը, և թագն առավ նրա որդի Նինոսը, որը չինեց իր Հոր ոսկեղեն կառքը, ընդարձակեց Աթուր քաղաքը և իր անունով կոչեց Նինվե:

Սրա ժամանակ Մելքիսեդեկը¹ չինեց Երուսաղեմը, իսկ Աբրահամը չէր դադարում Աստծու Հայտնությունը փնտրելուց: Աստված լսեց նրան, և ինչքան կարող էր տանել Աբրահամը, Աստված Հայտնվեց նրան և ասաց. «Ի՞նչու ելիր քո երկրից ու քո ցեղի միջից, և ես քեզ կտանեմ ձեր գրկված տեղը և այն կտամ քեզ ու քո զավակին»: Աբրահամն այդ բանն ասաց իր Հորը, և նրանք դուրս ելան ու եկան մինչև Խառան ու այնտեղ ստուն ստացան: Թարան այնտեղ չինեց կռատուն, որն այրեց Աբրահամը, իսկ նրա եղբայր Առանը կամեցավ Հանգցնել կրակը, բայց ինքն այրվեց: Ոմանք ասում են, թե ջորին նա

¹ Ըստ ավանդության՝ Մելքիսեդեկը Սեմի որդի Արփաքաթի, նրա որդի Մելքեոսի որդին էր:

Հնարեց և որի պատճառով էլ մեռավ Տիրոջ կողմից:

Եվ դարձյալ Աբրահամին է Հասնում Աստուծու ձայնը՝ դուրս գալ Խառանից, և նա դուրս ելավ՝ ըստ Տիրոջ խոսքի: Ասում են, թե Աբրահամը այլ կին ուներ* և Օվրեստես անունով որդի, որոնց բոլորին թողնելով՝ յոթանասունհինգ տարեկանում գնաց Պաղեստինից և ութսունութ տարեկանում Հասավ Եգիպտոս ու այնտեղից դուրս ելավ՝ չմոռացվելով Տիրոջ կողմից: Երբ նա եղավ Հարյուր տասնյոթ*** տարեկան, իր որդուն բերեց զոհ մատուցելու: Հարյուր քառասունութ**** տարեկանում նա կնություն առավ Կենտուրին**** և նրանից վեց որդի ունեցավ: Նա վախճանվեց Հարյուր յոթանասունհինգերորդ տարեկանում՝ Հակոբի երեսունյոթերորդ տարում: Քառասուն տարեկանում Իսահակն առավ Ռեբեկային, որը վաթսուն տարեկանում Հղիացավ և գնաց Հարցնելու Մելքիսեդեկին, վերջինս նրան ասաց. «Քո արգանդում երկու ազգ կա, երկու ժողովուրդ»: Սահակի յոթանասուներկուերորդ տարում Եգիպտոսում Ապիսը տիրացավ տասնհինգերորդ***** Հարրատությունը և աստված Համարվեց. նրան ոմանք Սարապիս են անվանում: Սահակի Հարյուր երեսունյոթերորդ տարում Հակոբը գնաց Խառան, Լաբանի մոտ, և ութսուն տարեկանում կնություն առավ Լաբանի դուստր Լիային: Հակոբի ժամանակ Եգիպտոսի Փոբոն***** Թագավորը օրենքներ և դատավորներ կարգեց, իսկ Օվգեգիսը Ատտիկեում շինեց Ելևիսեյան*****: Հակոբը Հարյուր տարեկանում բարձրացավ իր Հայր Իսահակի մոտ, և Ղևին [այդ ժամանակ] տասնմեկ տարեկան էր, քանի որ նրան ծնել էր ութսունիններորդ տարեկանում: Տասնյոթերորդ տարում Հովսեփը վաճառվեց, երեսուներորդ տարում կանգնեց Փարավոնի առաջ: Հարյուր երեսուներորդ տարում

* ՄՕ.-ում կին առնել՝ ամուսնանալ:

** ՄՕ.-ում Հարյուր տասնհինգ:

*** ՄՕ.-ում Հարյուր քառսութ:

**** ՄՕ.-ում Քստուրա:

***** ՄՕ.-ում տասներորդ:

***** ՄՕ.-ում Փարավոն:

***** ՄՕ.-ում Ելևիսա:

Հակոբն իջավ Եգիպտոս. Հարյուր քառասունյոթերորդ տարում մեռավ: Ղևին քառասունվեց տարեկանում ծնեց Կահաթին: Ոմանք ասում են, թե Հոբի փորձանքն այստեղից է գալիս: Կահաթը վաթսուն տարեկանում ծնեց Ամրամին: Ամրամը յոթանասուն տարեկանում ծնեց Մովսեսին: Հովսեփը վախճանվեց Հարյուր տասը տարեկանում՝ Ամրամի վեցերորդ և Աստուծու ավետիքի երկու Հարյուր վաթսունվեցերորդ տարում: Այդ տարվանից սկսած Եգիպտոսում տասներեք տարի թագավորեց Քեբրոնը, իսկ նրանից Հետո՝ Մենափտիսը, քառասուներեք տարի: Նա գետում խեղդում էր Իսրայելի երեսխաներին, որոնցից փրկվեց Մովսեսը, որին վերցրեց նույն թագավորի դուստր Թերմոտիսը, որը դարձավ Մեմփիս քաղաքի Քանդար թագավորի կինը. դա Աստուծու ավետիքի երեք Հարյուր հիսուներորդ տարին էր: Մովսեսը երբ տասը տարեկան եղավ, տրվեց ուսման Հանեսին ու Համբեսին*: Մովսեսի քսաներկուերորդ տարում Իսրայելի որդիներն սկսեցին աղյուսագործությունը: Քսանութերորդ տարում Մովսեսը իշխան եղավ և շինեց Թերմոպոլիս քաղաքը՝ Թերմոտիսի անունով, որին նաև Մաոխս էին կոչում:

Թ. Իսկ եթովպացիները, որոնք Հարկատու էին եգիպտացիներին, ապստամբելով ասպատակեցին և գերեցին Եգիպտոսն ու Մովսեսի մայրազրին [մայրացուհին]: Մովսեսը գնալով պատերազմեց տասը տարի, առավ նրանց թագուհի Թեբասին, իր մորը և վերադարձավ Եգիպտոս: Նրան նախանձեց Մաոխսի, այն է՝ Թերմոտիսի ամուսինը, և երբ մեռավ Մաոխսը, նրան թաղեց Մովսեսը: Եվ նրա ամուսինն ուղարկեց Իսրայելի Հարչարիչ Քսանտիսին՝ սպանելու Մովսեսին, բայց Մովսեսը սպանեց նրան և փախավ Մադիամ: Հանեսն ու Համբեսը վերցրին Իսրայելի որդիներին և նրանց անապատով տարան տասնհինգ օրվա ճանապարհ ու տասնհինգ տարում շինեցին իրենց դրախտը: Ենթի կառուցումն ավարտելուց Հետո Իսրայելի որդիներից վերցրին ինը Հարյուր ութսուն երեխա և զոհեցին դեւերին: Հավաքվեցին նրանց մոտ, դրախտին պահապաններ նշանակեցին, և դժանից Հետո դեւերն էլ ավելի Հնազանդվե-

* ՄՕ.-ում Հանեսին ու Համբեսին:

ցին կախարդներին: Ասում են, որ չորս հարյուր դե չհնա-
զանդվեց, մինչև որ կրկին նրանց անունով չգոհեցին, և ապա
գալով առան նրանց հավանությունը, բայց փետրվար [չվոտ]*
ամսին նրանք գործում են անհնազանդորեն, իրենց կամքով և
տանում են մարդկանցից ոմանց:

Իսկ Մովսեսը կնուխյան առավ այն Կենդուրի** որդիներից
մեկի՝ Հեսկանի*** որդի Դադանի, նրա որդի Ռազուելի դուստր
Սեփովրային և նրանից ունեցավ երկու որդի: Եվ ասում են, որ
այնտեղ, Թեսալիայում**** է եղել ջրհեղեղը Դեկալիոնի՝ ժա-
մանակ, իսկ Եթովպիայում Փայեթոնի ժամանակ եղել են հըր-
դեհներ և տարբեր տեղերում բազում այլ ավերածություններ,
ինչպես որ պատմում է Պլատոնը: Դեկալիոնը թագավորում էր
պառնասցիների կողմերում: Յոթանասուն տարեկան լինելով՝
Մովսեսը արժանի եղավ տեսնելու Աստծուն, որը հրամայում է
նրան գնալ Եգիպտոս և դուրս հանել Իսրայելին: Բայց նա ու-
շանում է տասը տարի և լինելով ութսուն տարեկան՝ գնում է
Եգիպտոս, Աստծու ավետիքի չորս հարյուր երեսուներորդ
տարում: Աբրահամի յոթանասունհինգերորդ***** տարուց սկը-
սած կամ Հակոբի Եգիպտոս մտնելուց երկու հարյուր հինգ
տարի առաջ երկու հարյուր քսանյոթ***** տարի մնացին Ե-
գիպտոսում: Եգիպտացիները, տասը հարվածով ստիպելով,
դուրս հանեցին Իսրայելի որդիներին՝ դրախտից դուրս գա-
լուց հետո երեք հազար ութ հարյուր քառասուներկուերորդ
տարում: Նրանք դուրս եկան Հինգշաբթի օրը և կիրակի օրն
անցան Կարմիր ծովով, և այստեղից էլ կոչեցին երրայեցիք, ո-

* ՄՕ.-ում չառտտ՝ չվատ:
** ՄՕ.-ում Բեստուր:
*** ՄՕ.-ում Հեկտան:
**** ՄՕ.-ում Թեսալիա:
***** ՄՕ.-ում Թեսալիա:

1 Թեսալիայի Դեկալիոն թագավորը կառավարել է ժՁ դարում փրկչի թվա-
կանությունից առաջ: Նրա ժամանակ հիշատակվում է Հայտնի ջրհեղեղը, որը
հիշում է Պլատոնը Ատլանտ կղզու կամ աշխարհի մասին ճանաչիս: Իսկ Փայե-
թոնը, ըստ առասպելների, արեգակի որդին էր, որի կառքը տխմարաբար վար-
վելով ու շեղվելով, հրկիզում է երկիրը: Այդ պատճառով նա շանթահարվեց Ա-
րամազդի ձեռքով և ընկավ Իտալիայի Պադոս (Պո) գետի մեջ:

***** ՄՕ.-ում յոթանասուն:
***** ՄՕ.-ում երկու հարյուր քառասունհինգ:

րովհետև այն թարգմանվում է Եբրայն անցիկ: Պարզեով նոր
լեզու ստացան և նրանով երգում էին հին օրհնանքը, որը
նման էր նրանց հայրենի լեզվին: Եգիպտոսում յոթ ամիս երկ-
րաշարժ եղավ, փուլ եկան շատ շենքեր, և բնակիչները դուրս
եկան շենքերից: Նույն տարում Ամադեկը պարտվեց Հեսուլից,
և նույն տարվա երրորդ ամսին Մովսեսը բարձրացավ Սինա
լեռը: Եբրայեցի Ապոլիմոս իմաստասերն ասում է, թե Մովսե-
սը, Աստծու կողմից իմաստնանալով, քսաներկու տառ ստեղ-
ծեց, և դրանցով Աստված գրեց տասը պատգամներն ու տվեց
Մովսեսին: Մովսեսը դրանցով նախ՝ գրեց Ելից գիրքը և ապա՝
Մնեղոց գրքի քսաներկու գլուխները և երեք այլ գրքեր: Եվ
զգալուն արարածների օրինակը Մովսեսը ցույց տվեց խորա-
նով, որ կատարվեց յոթ ամիս յոթնօրյա արարածների հետ:
Մովսեսի հինգ գրքերն ունեն երեք հազար յոթ հարյուր երե-
սուն տարվա պատմություն, ըստ Եվսեբիոսի:

Ժ. Աստվածածանոթ Մովսեսը վախճանվեց հարյուր քսան
տարեկանում, և նրա իշխանությունը խլեց Հեսու Նավեն,
քսանյոթ տարի: Հեսուի վեցերորդ տարում Եգիպտոսի
թագավորի եղբայր Դավանոսը եգիպտացիների հիսուն
դուստրերով կոտորեց իր եղբոր հիսուն որդիներին, ազատ-
վեց միայն Լինգոս* և թագավորեց: Նրա մասին ասում են,
որ ամենուրեք աչքի ընկավ**, որովհետև իմաստուն էր: Հե-
սուի տասնութերորդ տարում Փյունիկսն ու Կադմոսը, թե-
բացիների երկրից գալով Ասորիք, թագավորեցին: Եվ երկրա-
մասը կոչվեց Փյունիկե և Կադմոսի տուն: Նրանք այնտեղ գի-
տություն տարածեցին. այսպես, օրինակ՝ Կիկրոսիսը Մեմփիս
քաղաքից Աթենքի բնակիչներ բերեց և գիտություն տուն
ստեղծեց, նա հնարեց նաև հունական գիրը, որը ոմանք Կադ-
մոսին են վերագրում: Հեսուն վախճանվեց հարյուր յոթ տարե-
կանում, և Գոթոնիելը դատավոր եղավ քառասուն տարի: Աֆ-
րիկանոսը Հեսուի և Գոթոնիելի արանքում ղնում է երեսուն
տարի, իսկ հույները հիսուն տարի են ասում Գոթոնիելին, որով-
հետև ութ տարի ծառայեցին Բուսին, որը հաշվում են դրա հետ: Այս-
տեղ թագավորեց արգիացիների Պելոպոսը, որտեղից Փիլս-

* ՄՕ.-ում Լիմբոս:
** ՄՕ.-ում քաղաքից՝ հերոսանալով:

դոսն* էր՝ բոլոր կենդանիների բարոյախոսը¹: Գոթոնիելից հետո իսրայելցիները տասնութ** տարի ծառայեցին Մովաբի եղբորմ*** արքային, և այդ ժամանակը միացնում են Ավոդի**** տարիներին, որը դատեց Իսրայելին ութսուն տարի: Այստեղ լրացավ չորս հազար տարին Ադամից հետո:

Ավոդից հետո քսան տարի ծառայեցին այլազգիներին: Հզորացավ Սամեզարը և փղշտացիներից վեց հարյուր տղամարդու սպանեց արորի մաճով: Իսկ Իսրայելին քառասուն տարի դատեց Բարակը Դեբրովայի հետ՝ ծառայելով այլազգիներին: Սրա օրոք աթենացիների սպարապետ մնաց Հովնը, և նրանք էլ անվանվեցին հույն²: Սրա օրերում հարյուր իմաստասեր³ մի գիշերում տեսան մի տեսիլ՝ յոթ արեգակ, որը կին Սարիլեն մեկնեց յոթ դարեր իմաստով, իսկ վեցերորդը՝ Քրիստոսով, որի ճառագայթները խավարեցնում էին մյուս արևները: Բարակից հետո յոթ տարի իլիսեցի մադիանացիները****, և Իսրայելին դատեց Գեդեոնը, քառասուն տարի՝ դրան միացնելով նաև այլազգիներին ծառայելը: Այստեղ հայտնվեց Դեզադոն⁴ հյուսն ու նկարիչը, որի մասին ասում էին, թե նրա նկարները կարծես շարժվում են: Աբիմելիքը կոտորեց Գեդեո-

* ՄՕ.-ում Փիլադոս:

¹ Փիլիսոս անունով մի պատմագիր հիշատակվում է Դ դարում Քրիստոսից առաջ, Դիոնիսիոս Կրտսերի օրոք Սիրակուզայում, իսկ կենդանիների մասին առակագիրը կամ Եղոպոսի նախօրինակը ինձ ծանոթ է:

** ՄՕ.-ում տասնյոթ:

*** ՄՕ.-ում եղբորմ:

**** ՄՕ.-ում Ավոդես:

² Հստ եվսեբիոսի: Բայց մենք հույներին գիտենք Հաբեթի որդի Հավանի անունից, իսկ Հովնը աթենացիների զորավարն էր, որ մարտնչեց թրակացի եվմոլփեոսի հետ, որը փախել-եկել էր Ատտիկեից:

³ Մեզ անծանոթ են հարյուր իմաստասերները, իսկ կին Սարիլեն Սիրիլյա մարդարեուհին էր հեթանոսների մեջ, որոնք յոթ կամ ինն էին: Նրանց անունով եղած մատյանը քրիստոնյա աղանդավորների գործ է:

**** ՄՕ.-ում մակեդոնացիները:

⁴ Դեզալը աթենացի հյուսն ու նկարիչ է, որը կառուցեց Մինով արքայի բազիլիկը (լաբիրինթոսը) Կրետեում:

նի յոթանասուն որդիներին և Իսրայելին դատեց երեք տարի, նրանից հետո եղավ Թովղան, քսաներկու տարի: Եվ ասում են, որ Հերակլեսը թալանեց Իլիոնը՝ սպանելով Անտեոսին¹, որին երկրածին էին համարում: Յայիը Գաղատացին [իլիսեց] քսաներկու տարի, նրանից հետո ծառայեցին այլազգիներին ութ տարի (ոմանք տասնութ տարի են ասում) և միացան ուրիշներին: Հեփթային՝ վեց տարի, Ալեքսանդրոսը առևանգեց Ելենին, և այդ պատճառով տասը տարի պատերազմ եղավ: Իլիոնը գրավելու ժամանակ Հերակլեսը խոցվելով իրեն զցեց կրակի մեջ: Եսեբոն՝ յոթ տարի: Նրանից հետո՝ Ելոնը տասը տարի, որը չկա յոթանասնից թարգմանության մեջ, այլ կա երբայական օրինակում, Լարդոնը՝ ութ տարի: Հետո թագավորեցին հռոմեացիները, որոնց առաջին թագավորի անունը Անիաս էր: Լարդոնից հետո քառասուն տարի ծառայեցին փղշտացիներին, և ապա բարձրացավ Սամսոնը, որն ազատեց նրանց և դատեց քսան տարի: Սրա հինգերորդ** տարում եղան Հոուլթի իրադարձությունները: Նրա օրոք մեռավ Զևար և թաղվեց Կրետեում, որի մասին ասում են, որ ապրեց ութ հարյուր հիսուն տարի, որ և երկարակեցության համար Զես կոչվեց, որը ծնունդից սկսած Դիա էր կոչվում: Երբայեցիներն ասում են, որ Սամսոնի դատավարությունը [տեղ է] քառասուն տարի: Հոհանեսը Սամսոնից հետո ունի եմագորի նշանակում է դատավոր քառասուն տարով: Բայց Աֆրիկանոսն ասում էր, թե քառասուն տարի դատավոր չկար, և խաղաղություն էր [տիրում]: Հեղին [դատավոր եղավ] քսան տարի՝ ըստ յոթանասնից օրինակի, իսկ ըստ ասորականի՝ քառասուն: Բայց պետք է իմանալ***, որ սուրբ առաքյալը**** մինչև Սամվելը դնում է չորս հարյուր հիսուն տարի, և դա այդպես կլինի այն ժամանակ, եթե Հեսուլի և Սամվելի տարիները չհաշվվեն, քանզի Սամվելը Իսրայելին դատեց քառասուն տարի՝

¹ Անտեոսը լիբիացի հսկա էր, երկրի և ծովի (Պիսիդոնի) ծնունդը, որին խեղդամահ արեց Հերակլեսը՝ ըստ առասպելի:

* ՄՕ.-ում Աբդոն:

** ՄՕ.-ում քսանհինգերորդ:

*** ՎՕ.-ում գլխառացես՝ պետք է իմանաս, ՄՕ.-ում գոցես՝ պետք է զրոնես:

**** ՄՕ.-ում առաքելաբան՝ առաքյալները:

ըստ երբայական օրինակի, իսկ ըստ Յոթանասնից օրինակի՝ քսան տարի, որովհետև նրա քսաներորդ տարում որոնեցին թագավոր, և դրանից հետո է նշվում թագավորների Հաջորդականութունը: Բանի դեռ կենդանի էր Սամվելը, Սավուղի տարիները, որոնք Հաճո չէին Աստծուն, բացի երկու տարուց, վերագրված էին Սամվելին: Սավուղը թագավորեց քառասուն տարի: Նրա թագավորության տասներորդ տարում ծնվեց Դավիթը, քսաներեքերորդ տարում օծվեց, իսկ Գողիաթին ապանելու ժամանակ նա քսանութ տարեկան էր: Դավիթի ծննդյան երեսուներորդ տարում մեռավ Սամվելը: Սամվելի մահից հինգ տարի հետո սպանվեցին Սավուղն ու Հովնաթանը, և քառասուն տարի թագավորեց Դավիթը: Իր թագավորության տասներորդ տարում Աբելղարի* տնից Հանեց տապանակը, երբ քահանայապետն էր Աբիաթարը, իսկ մարգարեները՝ Գաղը, Ասափը և Նաթանը, որը Հանդիմանում էր** Դավիթին: Իր թագավորության երեսունութերորդ տարում Դավիթը ղևատացիներից ընտրեց Հարյուր ութսունութ*** մարդու և բաժանեց քսանչորս խմբի, աճեն խմբում [կարգելով] տասներկու սաղմոսասացներ և Տիրոջ տապանակի սպասավորներ:

Ապրելով յոթանասուն տարի՝ նա վախճանվում է՝ թագը տալով Սողոմոնին, քառասուն տարի: Վերջինս տասներկու տարեկան էր, և առաջին տարում ծնվեց Ռորովամը ամանացի Նամա կնոջից: Իր թագավորության չորրորդ տարում նա սկրտեց շինել տաճարը, Եգիպտոսից նրանց դուրս գալուց չորս Հարյուր ութսուն տարի հետո՝ ըստ յոթանասնից թարգմանության գրքերի, իսկ ըստ երբայական օրինակի՝ չորս Հարյուր քառասուն տարի հետո: Բայց ճիշտը այսպիսին է. քառասուն տարի Մովսեսինը և քսանյոթ տարի Հեսուհինը, որոնք միասին կազմում են վաթսուներկու տարի, չորս Հարյուր հիսուն տարի դատավորներինը՝ այլազգիներին ծառայելով, որը հինգ Հարյուր տասնյոթ**** տարի է: Նրանից հետո՝ Շմուելն ու Շա-

վուղը*, քառասուն տարի, քառասուն տարի էլ Դավիթինը, լինում է իննսուներկու** տարի և չորս տարի էլ Սողոմոնինը: Քսանյոթը միասին կազմում է վեց Հարյուր մեկ տարի: Տաճարի չափսը վաթսուն կանգուն է, լայնութունը՝ քսան, բարձրությունը՝ Հարյուր քսան: Նա չինեց յոթ քաղաք: Նրա մոտ եկավ Հարավի թագուհին, գովեց տաճարի սպասավորներին, Դավիթի կարգած քսանչորս դասերը, որ Սողոմոնը տասներկու դաս դարձրեց. մի դասում քսանչորս Հազար մարդ, վեց Հազար դատավոր, չորս Հազար քնարահար, չորս Հազար դռնապան և այլ Հորինվածքներ: Նրա մոտից գնաց այն տիկինը: Սողոմոնը իր թագավորության երեսուներկու տարում մեղք գործեց և մեռավ Հիսուներկու տարեկանում: [Այդ ժամանակ] մարգարեններն էին Սաղովկը, Աբիասը և Սամյան***: Իմաստասերներն էին Հոմերոսն ու Սիրտը, քահանայապետը՝ Սաղովկը Եղիազարի ցեղից, իսկ ոմանք Թամարից են ասում, ինչպես որ գրված է թագավորութունների գրքերում: Փյունիկեցիների գրքում գրված է, թե Երուսաղեմում տաճարը շինվեց Հարյուր քառասուներեք**** տարի առաջ, քան տյուրացիների Կարթեդոն քաղաքի կառուցումը: Սողոմոնն ու Քիրամը միմյանց առականեր էին գրում, և Քիրամը չէր կարողանում մեկնել Սողոմոնի առակաները, բայց Տյուրոսում գտնվեց Աբղամանոս անունով մի մարդ, որը ոչ միայն կարողանում էր մեկնել, այլ նաև առականեր էր գրում Սողոմոնին, և Սողոմոնը ընկնում էր տարակուսանքի մեջ:

ԺԱ. Սողոմոնի որդի Ռորովամը Հորից հետո թագավորեց Հուդայում և Բենիամինում տասնյոթ տարի: Եվ այլ տասը ցեղեր իրենց թագավոր նշանակեցին Ռորովամին*****. Նաբատի որդուն, Եփրեմի ցեղից: Սրա օրոք եգիպտական Սոսակիմ արքան եկավ, կողոպտեց Տիրոջ տաճարը և գնաց: Ռորովամից հետո երեք տարի թագավորեց նրա որդի Աբիան, իսկ նրանից հետո՝ նրա որդի Ասան, քառասունմեկ տարի: Ռորովամից

* ՄՕ.-ում Աբիաթար:

** ՄՕ.-ում խեամեք՝ խնամում էր:

*** ՄՕ.-ում երկու Հարյուր ութսունութ:

**** ՄՕ.-ում հինգ Հարյուր տասնհինգ:

* ՄՕ.-ում Սամվել և Սավուղ:

** ՄՕ.-ում հինգ Հարյուր իննսուներկու:

*** ՄՕ.-ում Սամա:

**** ՄՕ.-ում Հարյուր քառասունչորս:

***** ՄՕ.-ում Յեղորթամ Հերորովամ:

Հետո Իսրայելում երկու տարի թագավորեց նրա որդի Նաբա-
տը, իսկ նրանից Հետո՝ Բասարը, քսանչորս տարի: Նրանց ժա-
մանակ մարգարեններն էին՝ Աբիան, Մամյան, Հովելը, Ազա-
րիան (նույն ինքը Ադրավը), Անանիան, Հովանը, որին ուրիշ-
ները Ջաբարիա են ասում, Եպիփանը նրան Իուզ է ասում, ո-
րին սպանեց առյուծը: Ասայի քսանիններորդ տարում Իսրա-
յելում երկու տարի թագավորեց Ելասը, որին սպանեց իր ծա-
ռա Ջամբրին ու թագավորեց յոթ օր: Թագը խլեց Ամրին և
թագավորեց տասներկու տարի: Նա չինեց Սամարիան, որը
Հետո կոչվեց Սեբաստիա, իսկ այժմ՝ Մամլուզ: Ասայից Հետո
քսանինը տարի թագավորեց Հովսափատը, իսկ երկու տարի
անց Իսրայելում քսաներեք տարի թագավորեց Ամրիի որդի
Աբաաբը, որը կնուխյան առավ Սիդոնի Իթթիլ՝ թագավորի
դուստր Եզաբելին^{*}: Հովսափատի քսանութերորդ տարում
Իսրայելում մեկ տարի թագավորեց Ռեոգիան, նրանից Հետո՝ Հե-
սուե, քսանութ տարի, նրանից Հետո՝ Հովաբազը, տասնյոթ
տարի: Հուդայում ութ տարի թագավորեց Հովրամը, նրանից
Հետո՝ մեկ տարի Ռեոգիան, Հովրամի յոթերորդ տարում վեր-
բարձրացավ Եդիան: Ռեոգիայից Հետո [թագավորեց] նրա
մայր Գողոզիան, որը Եզաբելի դուստրն էր, և ապա Հովիդյա
քահանայապետը Հուդայում թագավոր դարձրեց Ռեոգիայի
որդի Հովասին, յոթ տարի: Մովսեսից Հետո մնաց միայն Հո-
վիդյան, Հարյուր երեսուն^{***} տարի: Նրա որդի Ազարիան
մարգարեանում էր և Հորից Հետո եղավ քահանայապետ, ո-
րին սպանեց Հովասը իր թագավորութայան երեսուներորդ
տարում. երեսունյոթերորդ^{****} տարում մեռավ Եդիսեն, իսկ
իր թագավորութայան քառասուներորդ^{*****} տարում սպան-
վեց Հովասը իր ծառաների կողմից, և Հուդայում քսանինը
տարի թագավորեց Ամասիան: Նրա տասներորդ տարում
առտեմվեց տարի թագավորեց Հովասը, իսկ նրանից Հետո՝

Ռորովամը, քառասուն տարի: Ոմանք ասում են, թե նա սպա-
նեց Ամասիային, Երուսաղեմի պարսպից քանդեց չորս Հա-
րյուր կանգուն, և Հուդայում Հիսուեներկու տարի թագավորեց
Ոգիան: Սկսած նրա քսաներորդ տարուց Իսրայելում թագա-
վորում է Ջաբարիան, նրանից Հետո՝ Սեկոմը, մեկ տարի, իսկ
նրանից Հետո՝ Մանասեմը^{*}, տասը տարի: Քսաներորդ տա-
րում բորոտեց Ոգիան, և մինչև նրա մահը, քսանութ^{**} տարի
լուց Եսային ու վերստին մարգարեություն արեց վաթսուամեկ
տարի, իսկ լուսթյունից առաջ՝ քսանչորս տարի: Ոգիայի երե-
սունչորսերորդ^{***} տարում եկավ Փուան, Մանասեմից առավ
ոսկու Հազար քանքար: Եվ Ոգիայի քառասուներորդ տարուց
սկսած Իսրայելում տասը տարի թագավորում է Փակեեն: Ռ-
գիայի քառասունութերորդ տարում եկավ Թակղաթփաղսարը
և գերեց տասը ցեղերի մեծ մասին: Ոգիայից Հետո տասը տա-
րի թագավորում է նրա որդի Հովնաթանը: Պորփյուրոսը¹ ճա-
նաչվում է որպես պոետ, իսկ մարգարեններն էին Եսային, Հու-
նանը, Ամովսը, Օվսեեն: Կուկրը² եգիպտացիների Համար օ-
րենքներ էր սահմանում, որի ժամանակ գառը խոսեց [մարդ-
կային լեզվով]: Հովնաթանից^{****} Հետո տասնվեց տարի թա-
գավորում է Աբազը. սրա օրոք Փակեեն և Դամասկոսի Հու-
սոն արքան Երուսաղեմում կոտորեցին տասներկու բյուր մար-
դու: Աբազը վարձեց Թակղաթփաղսարին և եկավ ու գրավեց
Դամասկոսը, սպանեց Դամասկոսի Հուսոն արքային, գերեց
Եդոմին: Աբազի երկրորդ տարում Օվսեեն սպանեց Փակեենին
և թագավորեց ինը տարի: Աբազի ութերորդ^{*****} տարում ե-

* ՄՕ.-ում Սելում... Մանասե:
** ՄՕ.-ում քսանինը:
*** ՄՕ.-ում երեսուներորդ:
1 Ոչ մի տեղ Պորփյուրոս անունով պոետ չի հիշատակվում: Ինձ թվում է,
որ մեր Հեղինակը նրան չիոթում է Որփեաի կամ Եսիդոսի և կամ մեկ այլ պոե-
տի Հետ:
2 ՕՕ.-ում Կուկր [ՄՕ.-ում Կուկրաբայիս] արքայիսկոպոսն էր օրենքներ
կարգում, իսկ ըստ Եվսեբիոսի՝ «Եգիպտական Բոզովրիսն էր օրենքներ կար-
գում»:
**** ՄՕ.-ում Հովնաթան:
***** ՄՕ.-ում երեսուներորդ:

* ՄՕ.-ում Բթիլ:
** ՄՕ.-ում Հեզաբել:
*** ՄՕ.-ում Հարյուր վեց:
**** ՄՕ.-ում երեսունհինգերորդ:
***** ՄՕ.-ում քսաներորդ:

կամ Սաղմանասարը, Հարկ դրեց Իսրայելի վրա և գնաց:

ԺԲ. Աքազից Հետո թագավորում է Եզեքիան, որի երրորդ* տարում եկավ Սաղմանասարը, գրավեց Սամարիան, գերեց տասը ցեղերի և տարավ Բաբելոն: Եվ վերացվեց Իսրայելի թագավորությունը՝ գոյատևելով երկու Հարյուր հիսուն տարի, որը Աղամից սկսած լինում է չորս հազար երեք Հարյուր երեսուն տարի: [Թագավորներն էին] Բորովամը, Նաբասը, Բայասը, Եյան**, Չամբրին, Ամրին, Աքաարը, Ռեդդիան, Հովրամը, Հեուն, որն սպանեց Հովրամին և իր մայր Եզաբելին, Հավաքազը, Հովազը***, Բորովամը****, Չաքարիան, Սելլոմը*****, Մանասեմը*****, Փակեեն, Փակեեն*****, Վերջին Օվսեեն: Եզեկիայի վեցերորդ տարում գերվեց Իսրայելը, որը Հուդայում թագավորեց քսանինը տարի: Նրա իննե-
րորդ***** տարում Հոռմեյուսը չինեց Հոռմը: Մանասեն [թագավորեց] հիսուներեք տարի, Ամոնը՝ տասնյոթ տարի, Օվսիան***** երեսունմեկ տարի, Հովաքազը՝ երեք ամիս*****, նրա եղբայր Եղիակիմը՝ տասնմեկ տարի, Հեքոնիան՝ երեք ամիս, Սերեկիան՝ տասնմեկ տարի, որը գերվեց, և տաճարն էլ ավերվեց: Հուդայի թագավորների ամբողջ ժամանակաշրջանը չորս հարյուր երեսուներկու տարի է, իսկ տաճարի շենքը կանգուն մնաց չորս հարյուր քառասուներկու տարի:

Նաբուզոդոնոսորը իր թագավորության ութերորդ տարում տարավ Հեքոնիային և բանտարկեց՝ [բանտում պահելով] երեսունհինգ***** տարի, քանզի Նաբուզոդոնոսորը՝ Նա-

- * ՄՕ.-ում ութերորդ:
- ** ՄՕ.-ում էլա:
- *** ՄՕ.-ում Հովաս:
- **** ՄՕ.-ում Հերոբովամ:
- ***** ՄՕ.-ում Սելում:
- ***** ՄՕ.-ում Մանայեմ:
- ***** ՄՕ.-ում մյուս Փակեեն:
- ***** ՄՕ.-ում երեսուներորդ:
- ***** ՄՕ.-ում Հովսիա:
- ***** ՄՕ.-ում երեք տարի:
- ***** ՄՕ.-ում երեսույոթ:

բուպալսարի* որդին, թագավորեց քառասուներկու տարի: Ութերորդ տարում գերեց Հեքոնիային և պահեց բանտում իր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանում, այն է՝ մնացած երեսունչորս տարին: Իլմարովակը երեք տարով փոխարինելով իր հորը՝ իր թագավորության առաջին տարում բանտից ազատեց Հեքոնիային, որը [դրանից Հետո] ուտում էր արքայի սեղանից: Նրանից Հետո մեկ տարի թագավորեց նրա եղբայր Բաղդասարը, որի ժամանակ Դանիելը ընթերցեց քաղդեացիների թագավորության վերացման արձանագրությունը: Այդ թագավորությունը գրավեց մարերի Դարեհ արքան, որը, թվում է, Աժդահակն¹ է, որովհետև նրան կոչում ենք երկու անունով, որը Մարաստանում իր թագավորության երեսուներկուցերորդ տարում տիրեց նաև քաղդեացիներին, երկու տարի: Պարսիկ Կյուրոսը սպանեց նրան և երեսուն տարի տիրեց Մարաստանին, Ասորիքին և քաղդեացիներին: Նրա մասին ասում են, որ նա առաջին տարում չարչարեց Հրեաներին և սպանեց Անանիաններին: Երազում նրան չարչարեց Տերը, սպառնաց նրան, որից վախենալով՝ նա Հրաման տվեց արձակել Հրեա գերուն**, տաճարի սպասքները տալով Հուդայի Հանդերձապետ Սամանասերին, ռսկյա և արծաթյա Հազար չորս հարյուր քառասուներեք ամաններ, բայց Երուսաղեմ չբերվեց մինչև Ջորաբարելի գալը: Եվ այստեղ լրացավ Երեմիայի կողմից ասված յոթանասուն տարվա վճիռը, որը Հաշվովում է Հովսիա արքայի տասնութերորդ տարուց, ինչպես որ Եզեկիելը երեսուն տարի է ասում Հեքոնիայի գերության հինգերորդ*** տարուց սկսած, երբ [Երեմիան] սկսեց մարգարեանալ, քանզի Հովսիան թագավորեց երեսունմեկ տարի, և տասնութերորդ տարում յոթանասուն տարվա վճիռը կայացվեց: Հովսիայի տասնչորս տարին և Հովակիմի տասնմեկ տարին միասին կազմում է քսանհինգ տարի, գերության հինգ տարին էլ Հետը լինում է երեսուն, նաև Նաբուզոդոնոսորի երեսունչորս տարին, մնում է վաթսուներկու տարի, դրանցից բացի, ե-

* ՄՕ.-ում Բուպալսար. Մ. էմիլը ծանոթագրում է՝ Նաբուպալսար:
¹ Մարաստանի Դարեհ արքան արդարև Աժդահակն է:
 ** ՄՕ.-ում գլխաբան գերիներին:
 *** ՄՕ.-ում յոթերորդ:

րեքն էլ Իլմարոդայինն են, մեկը՝ Բաղդասարինը, երկուսը՝ Դարեհինը, ամբողջը կազմում է յոթանասուներեք տարի: Եվ որովհետև լրացել էր յոթանասուներեք, և Կյուրոսն ուշանում էր, Տեբրը բարկացավ նրա վրա: Եվ հրեշտակն ասում է Դանիելին. «Պարսից իշխանը կոպում է իմ դեմ՝ թույլ չտալով արձակել գերուն՝ ըստ քո աղոթքի»: Հրեաներն առաջին գալու ժամանակ հինգ՝ բյուր էին, որոնք կառուցեցին սուրբ պատարագի սեղանը և զցեցին տաճարի հիմքերը, բայց նեղվելով շրջակա ցեղերից, տաճարը մնաց անավարտ մինչև Դարեհ արքան: Կյուրոսից հետո ութ տարի [Թագավորում է] նրա որդի Կամբյուտոսը. հրեաները նաբուզոդոնոսոր սրան են անվանում. Մոգք երկու եղբայրները՝ յոթ^{**} ամիս: Դարեհ Վշտասպը^{***} երեսուներեք տարի. Դարեհի որդի Քսերքսեսը՝ քսանմեկ^{****} տարի: Սրա հոր երկրորդ տարում Ջորաբարելը գնաց Երուսաղեմ և շինեց տաճարը, նրա օրոք երկրորդ անգամ լրացավ յոթանասուն տարին, որին պետք է ավելացնել երկու տարի և տաճարի ավերումից հետո. նաբուզոդոնոսորինը և որդիներինը՝ երեսուներկու տարի, Մար Դարեհինը՝ երկու, Կյուրոսինն ու որդունը՝ երեսուներեք, և ամբողջը կազմում է յոթանասուներկու տարի: Դրան գումարելով Դարեհ երկրորդի տարիները՝ լինում է յոթանասուներեք տարի: Այգ տարիները ավելացրին հրեաների չարությունն ու ծուլությունը և ոչ Աստծու քաղցրությունը:

ԺԳ. Արտաշես երկայնաբազուկը [Թագավորեց] քառասունմեկ տարի. նրա օրոք եզրասը և Նոյեմի տակառապետը եկան Երուսաղեմ և շինեցին պարիսպը: Նրան հաջորդում են՝ Դարեհը, տասնինը^{****} տարի, Արտաշեսը, քառասուն տարի, նրա օրոք ապրում էր Իսթերը^{*****}. Արտաշես Ոջոսը, չորս տարի: Արշամս^{*****} Դարեհը՝ վեց տարի, որին սպանեց Աղեքսանդրը և գահին ինքը մնաց ևս վեց տարի: Դարեհ Վըշ-

տասպի երկրորդ տարուց մինչև Աղեքսանդրի մահը լինում է հարյուր յոթանասուներեք տարի: Դրանից հետո Եգիպտոսում թագավորեցին՝ Պտղոմեոսը, որը Հագոսյան է կոչվում, քառասուն տարի, Պտղոմեոս Փիլադելփոսը՝ երեսուներեք տարի, որի ժամանակ թարգմանվեցին հրեական գրքերը, Պտղոմեոս Եվերգետեսը՝ քսանչորս տարի, Պտղոմեոս Փիլուպատորը՝ քսանմեկ տարի, Պտղոմեոս Եպիփանեսը՝ քսաներկու տարի, Պտղոմեոս Փիլոպատորը՝ երեսուներեք տարի, որի օրոք Անտիոքոս Եպիփանեսը, որը թագավորեց տասնմեկ տարի, նեղում էր հրեաներին, Անտիոքոս Եվպատորը՝ երկու տարի, նույն այդ և Փիլուպատոր Պտղոմեոսի տասնյոթերորդ տարում [գահին] բարձրացավ Հուդա Մակաբոսը, երեք տարի: Եվ Ջորաբարելի թագավորութունից մինչև Հուդա Մակաբոսը լինում է երեք հարյուր երեսուներկու տարի. [Թագավորել են]՝ Հուդա Մակաբոսը՝ երեք տարի, Հովնաթանը՝ տասը տարի, Շմավոնը՝ ինը^{**} տարի, Հյուրկիանոսը, որն անվանվում է նաև Հովհաննես, քսանվեց տարի, Արիստարկոսը՝ մեկ տարի, Հաննեսոսը, որն անվանվում է նաև Աղեքսանդրոս, քսանուրեք տարի, Աղեքսանդրոսի կինը՝ ինը տարի, Հյուրկիանոսը՝ երեսուներեք տարի, այլազգի Հերովդեսը՝ երեսուներեք տարի: Նրա երեսուներկուերորդ տարում ծնվում է Քրիստոս Աստված: Հուդա Մակաբոսից մինչև Քրիստոսի ծնունդը լինում է հարյուր հիսունմեկ տարի, իսկ Ջորաբարելից մինչև Հերովդեսի երեսուներկուերորդ տարին, երբ ծնվեց Տեբրը, լինում է չորս հարյուր ութսուներեք տարի: Իսկ ըստ Դանիելի՝ լինում է յոթ յոթներորդ և վաթսուներկու յոթներորդ, որը կազմում է վաթսուներեք, ևս մեկ ու կես յոթներորդ. վրան գումարած ևս մեկ յոթներորդ և բազմապատկած մեկ յոթներորդով, լի-

- * ՄՕ.-ում յոթ:
- ** ՄՕ.-ում հինգ:
- *** ՄՕ.-ում Վշտասպ:
- **** ՄՕ.-ում քառասունմեկ:
- ***** ՄՕ.-ում տասնհինգ:
- ***** ՄՕ.-ում եսթեր:
- ***** ՄՕ.-ում Արտամաս:

¹ Դարեհ Վշտասպի երկրորդ տարուց սկսած (521 թ. նախքան Քրիստոսը) մինչև մեծն Աղեքսանդրի մահը (324 թ. նախքան Քրիստոսը) լինում է 197 տարի: Բայց մեր հեղինակը այլ տեղերում հիշատակում է թագավորների այնպիսի հաջորդականություն ու տարիներ, որոնցում կան սխալներ: Նկատի ունենալով, որ դրանք հեղուկամբ կարելի է ստուգել ժամանակագրությունների միջոցով, մենք անտեսեցինք դրանց անդրադառնալ այստեղ:

* ՄՕ.-ում հիսունմեկ:

** ՄՕ.-ում հինգ:

նում է յոթանասուն յոթներորդ, ընդամենը լինում է չորս հարյուր իննսուն: Եվ եթե այս թվից հանենք յոթ տարի, որի ընթացքում մոգերը թագավորեցին, կլինի չորս հարյուր ութսուներեք. այդ նշանակում է՝ մեկ յոթներորդը չի հաշվված, այն դիր չորս հարյուր ութսուներեքի վրա, կլինի չորս հարյուր իննսուն, որովհետև այս յոթնյակը ամիսներով* է, իսկ յոթներորդի կեսը կլինի երեսուներեք տարի ու կես, երբ սպանվեց Օծյալը: Իսկ մյուս յոթ յոթներորդը քառասունինն է հաշվված, որը դեռևս լրիվ չէ, այսինքն՝ պակաս է, որովհետև մենք սովոր ենք կես ասել պակասին: Թե կամենում ես, ընդունիր, իսկ եթե ոչ՝ թողություն շնորհիր**:

ԺԴ. Բազմազավակ հայր մեծն Աբրահամը մարմնով և Հոգով մեր ազգի համար պարծանքի հայր եղավ, քանզի Կենդուրից*** ունեցավ վեց որդի՝ Եմրանին, Եսկանին****, Մաղանին, Մաղիմանին****, Եսրոկին և Սովիեին*****: Իսկ ավագ որդի Եմրանը սպանեց Եսկանին ու Մաղանին: Այդ պատճառով հայրը նրան ուղարկեց արևելք՝ [Հեռացնելով] իր որդի Իսահակից, որից սերնց պարթևների ցեղը, որից էլ՝ քաջն Արշակը: Աղեքսանդրի մահվանից վաթսուն տարի անց նրա դեմ ապստամբեցին մակեդոնացիները, և նա թագավորեց քուշանների երկրում, Բազլ մայրաքաղաքում, քսանվեց***** տարի՝ տիրելով ամբողջ արևելքին ու Ասորեստանին, սպանելով Անտիոքոսին, Բաբելոնից ու քաղղեացիների երկրից հալածելով մակեդոնացիներին: Ասում են, թե սա որդին էր Արշակի-րի*****, որը Մարաստանի արքան էր: Նա կին առավ Սով-

սեսի որդիների սերնդից, որոնք բնակվում էին Տափնասում: Խնամի դառնալով տաճիկների ցեղի հետ և գալով այնտեղ՝ բնակվեց Մարաց ու Պարսից, Հայոց ու Քուշանաց միջև: Եվ որովհետև դիմացից, թիկունքից, աջից, ձախից չընթացան էին չորս ազգեր, նրանք պարթևներ կոչվեցին, որոնք իրենց մեջ են առնում չորս ցեղեր: Իսկ արքունական Բազլ քաղաքի անունով էլ պահպանեց կոչվեցին¹:

Նրան փոխարինում է իր որդի Արշանը, որն անվանվում է նաև Արտաշես՝ մի չքնաղ, մարմնեղ տղամարդ ու զորեղ կրո-վող: Նա ունենում է Արշակ անունով որդի, որը կոչվեց Մեծ: Նրա մասին ասում են, թե նա տիրել է աշխարհի մեկ երրորդ մասին՝ Ասիային, Լիբիային և Եվրոպայի մեծ մասին: Նա Հայաստանում թագավոր է նշանակում իր եղբայր Վաղարշակին և նրա [տերության] սահմաններ է նշանակում Պաղեստինը, Ասորեստանը, Միջերկրաքը, Թեսալիան², այսինքն՝ Պոնտոս ծովից մինչև Կովկասի այն տեղը, որտեղ այն արևմտյան ծովին է խառնվում. նա նաև ասում է. «որքան իմաստութունն ու զննքն է կտրում»: Սպանելով Մարփիլիկային*, որ տիրել էր Պոնտոսի³ կողմին, հաստատ հիմքերի վրա Հայրենական ցեղապետությամբ բարձրացնում է իր թագավորութունը: Ցեղապետներին կոչում է իրենց աստիճաններով ու գեղեցիկ անուններով, [այսպես]՝ Բազրատունի թագավորներին կոչում է Բազարատ անունից, որը Հրեա Սմբատի ազգից էր, Հուդայի ցեղից, իրեն հազցնող Գնթունիներին՝ Բանանի ցեղից, իր թիկնապահ Խոռոստունիներին**՝ Հայկի ցեղից, իսկ Վարա-ժունիներին, Արծրունիներին, Գնունիներին, Գաբեղյաններին, Զյունականներին, Հավունիներին և Սիսակյաններին՝ Սյու-

* ՎՕ.-ում ամիս, ՄՕ.-ում ամառ է՝ տարիներով է:

** ՄՕ.-ում «թող ու ապաստան արա ի տէր»:- Եւ Բրիստոսի Աստուծոյ մե-րոյ փառք յաւիտեանս. ամէն»՝ Թո՛ղ և ապավինի՛ր տիրոջը:- Եւ մեր Բրիստոս Աստուծոս փառք Հաւիտյանս. ամեն:

*** ՄՕ.-ում Բետուր:

**** ՄՕ.-ում Հեկտան:

***** ՄՕ.-ում Մաղիան:

***** ՄՕ.-ում Սովիել:

***** ՄՕ.-ում վեց:

***** ՄՕ.-ում որդի Աբշոբայ՝ Արշորի որդին. Մ. էմիրը ծանոթագրում է՝ «Թերես Արշաւրայ»:

¹ Պարթևների ծագման և թագավորների հաջորդականության մասին բազում տարակարծություններ կան մեր և օտար պատմիչների մոտ, որոնք թույլ չեն տալիս խորամուխ լինելու այդ գործերի մեջ: Իսկ պարթև բառը, ըստ շատերի կարծիքի, նշանակում է փախստական կամ գաղթական:

² Թեսալիան, ըստ Եղիշեի, Իտալիան է, այսինքն՝ Թուրքեստանի մի մասը, որն ընկած է Ջահան գետի և պարսկական Խորասանի միջև:

* ՄՕ.-ում Մորփիլիկեն. Մ. էմիրը ծանոթագրում է՝ զմօրն Փիւնիկիա:

³ ՕՕ.-ում Պոպուլ [ՄՕ.-ում Պոնտոսի]:

** ՄՕ.-ում և Արծրունիս՝ նաև Արծրունիներին:

նյաց տերեր, Մուրացաններին*, որոնց իր երկրորդն է կարգում Մարաց արքա Աժդահակի արյունից. Մուրացանը Տեր է անվանվում, իսկ Աղվանիսին ու Առանիսին¹ նշում է Հայկի թոռներից: Ոմն Առանին² կարգում է Հյուսիս-արևելքի կողմնապետ, որից սկիզբ առան ուտեցիների, զարգամանացիների, զարգարացիների, ծավղեացիների³ ցեղերը: Գուշարացիները սերում են Շարայի մնացած որդիներից, որոնց տալիս է Մթին լեռը, Կանգարսը և Ջավախքի մի մասը: Կովկասի Հյուսիսային մասի կողմնակալին կոչում է զուգարացիների ղեկչու և նրան կարգում վիրիացիների⁴ գերիների վրա, որոնց բերել էր Նաբուգոդոնոսորը Վիրիայից՝ Լիբիայի արևմտյան կողմից, որոնց մի մասին բնակեցնում է Պոնտոս ծովի ափին: Բասենի մեծ նահապետին Դունին⁵ է կոչում, որը սերում է Հայկի զավակից: Արևմուտքի կողմնակալին՝ Հայկյան Տուրքին⁶, կոչում է Անգեայ⁶, որի մասին ասում են, թե նա Հարյուր քսան փոքր ուժ ունի, որձաքարերն իր ուզածի պես ձևում էր ձեռ-

քով և բլրաչափ ժայռերով բազմաթիվ նավեր էր խորտակում Պոնտոս¹ ծովի ափին: Հարավարևելյան կողմի կուսակալ Շարչանին², որին Սասանական է կոչում, կարգում է Տիգրիս գետի վրա, նույն գավառից նաև Մոկացուն, Կորդացուն, Անձևացուն, Ակայեցուն, Տրպատունուն*, Անձատային և նման ուրիշների. այն կորովի ու խոհեմամիտ արքան [կարգում է] նաև դոնապաններ և բարեհիշեցուցիչներ արքայի բարկության պահի համար:

ԺԵ. Բայց լսեցինք և գրքում տեսանք, որ սա Արշակ մեծի որդին էր և ոչ թե եղբայրը: Եվ բանն այսպիսին էր: Պարսից թագավորը փնտրեց քարե այն սյունը, որ գտնվում էր Մծբինում, Հայոց³ թագավորության արքունիքում: Եվ առնելու ժամանակ գտավ հունարեն գրություն, որի վրա գրված էր. «Ես՝ Ագաթանգեղոսս, գրեցի, որ մեծն Արշակն ուներ չորս որդի. առաջինին թագավոր նշանակեց թեոսլացիների վրա, երկրորդին՝ յուրիկեցիների, երրորդին՝ պարթևների, չորրորդին՝ Հայերի՝ նրան տալով այն սահմանը, որ Հայկն ստացավ իր գավակներով և իր յոթ որդիներով»:

Արդ՝ Վաղարշակը, կարգավորելով իր արքունիքը, իր մոտ է պահում իր որդի Արշակին, նրա որդի Արտաշեսին, իսկ մյուս արքայազուններին ուղարկում է Հաշտյան գավառը: Եվ դա ըլլոր թագավորների համար եղավ կարգուկանոն՝ մեկին պահել իրենց մոտ որպես ժառանգ, իսկ մյուսներին ուղարկել Հաշտենք, որպեսզի ապրեն ազատության մեջ: Վաղարշակը, թագավորելով քսանմեկ տարի, մեռնում է Մծբինում, հետո թագավորեց նրա որդի Արշակը**, քսաներեք տարի: Պոնտոս ծովի ափին, որձաքարի մեջ նա կառուցեց նիզակ, որը թաթախեց թունավոր սողունների արյան մեջ, և այն պոնտացիները

* ՄՕ.-ում գ... Մուրացանա՝ Մուրացյաններին:
¹ Առանիս. Առան կոչվում է Մյունիքի Հարավարևելյան կողմը, մինչև Կուր գետն ու Երասխը, որտեղ գտնվում են Հայոց Արցախ և Ուտիք աշխարհները, որոնց Ե զարում տիրեցին աղվանները: Վաղնջական ժամանակներից Երասխի Հարավային կողմը սրանց հետ միասին կոչվում էր Առան կամ Իրան, որն ըստ պարսկական զանգիկ գրքի՝ նույն էրինե-Վեքո սրբազան ու Հին երկիրն է:
² Այլ Օ.-ում Առանպատ:
³ Ծավղեից երկիրը [ՄՕ.-ում Մոփացուց՝ ծովացիների] գտնվում է Կուր գետի արևելյան կողմում Աղվանքում կամ նրան սահմանակից երկրամասում: Իսկ Հիյայ մյուս ցեղերը գտնվում են արևմտյան կողմում, որը Ուտիքի տարածքում է, իսկ զուշարացիները գրավում էին Գուգարքի մի մասը:
⁴ Վիրիացիք. Խորենացին (բ., ը.) ըստ Մեգասթենի և Աբյուղենի՝ հիշում է Նաբուգոդոնոսորի կողմից Լիբիայի ու Իբերիայի (Իսպանիայի) ափերից բերված գերիներին և Պոնտոս ծովի աջ կողմում բնակվածներին, որոնցից էլ, ինչպես ասում է Ռևտանես պատմիչը, սերել են վրացիները, բայց այդ տեսակետը Հավանության արժանի չէ, և Լիբիացիների գերությունն էլ երկրայական է:
⁵ Ըստ Խորենացու՝ Որդունին:
* ՄՕ.-ում Տորք:
⁶ Ըստ Խորենացու՝ Անգեոյա:

¹ Խորենացին (բ., ը.) Ռոստոմ Սագճիկի, այն է՝ Սեծեստանի Ռյուսդեմիչխանի մասին ասում է, որ պարսից բաղադանքի համաձայն՝ նա մեծ ուժի տեր էր և նրան բաղդատում է Հայկազյան Անգեոյա Տորքի հետ:
² Շարաչանը Սենեքերիմի որդի Սանասարի կամ Սանեսանի սերունդն էր, որի համար այն պետք է կոչել Սանեսանական կամ Սանեսական:
* ՄՕ.-ում Տրպատունի:
³ Սա՝ ըստ մյուս պատմիչների, որոնց պատմությունը կցված է Սեքեստի: Հերակլ կայսեր պատմության սկզբին:
** ՄՕ.-ում Արտաշես:

պաշտում էին իբրև աստծու գործ* : Նրանից հետո, Պարսից արքա Արշականի երրորդ** տարում, թագավորեց նրա որդի Արտաշեսը, քսանչորս տարի, որին իր երկրորդը կարգեց և տիրեց ամբողջ ցամաքին, անցավ օվկիանոսից այն կողմ, Հասավ մինչև Իսպանիա ու վերադարձավ՝ ձերբակալելով Լիդիայի Կրյուսոս թագավորին¹ : Նա ուներ անհամար զորք, իսկ երկրորդ անգամ արևմուտք գալու ժամանակ մեռնում է ծովում : Եվ թագն առնում է նրա որդի Տիգրանը, Արշակունի թագավորության քսանյոթերորդ տարում : Նա գրավեց Երուսաղեմը և սպանեց Հռոմեացիների Կրասոս² զորավարին : Մաժաբում թողնում է Միհրդատին, որի որդին ապստամբելով գնում է Հռոմեացիների մոտ, գրավում Պերգյա քաղաքը, ընդարձակում Մաժաբը և այն կոչում է կայսեր անունով : Դրանից հետո Բարզափրանը վերստին գրավում է Երուսաղեմը և գերի վերցնելով Հյուրկիանոս քահանայապետին՝ բնակեցնում է Վանում : Տիգրանը, թագավորելով երեսուներեք տարի, մեռնում է, և թագն առնում է նրա որդի Արտավազդը, որն իր եղբայրներին ու քույրերին բնակեցնում է Աղիովտում և Առաքրանում, ինչպես որ մյուս Արշակունիներին՝ Հաշտենքում : Ինքը շարժվում է դեպի Միջագետք, և Անտոնինոսը լսելով գալիս, կոտորում է նրա զորքը, գերում նրան ու տանում Եգիպտոս՝ Կղեոպատրա թագուհուն նվեր : Եվ թագն առնում է Արտաշեսի որդի, Տիգրանի³ եղբայր Արշամը : Նա Միջագետքից [Հավաքած] Հարկերը տալիս է Հռոմեացիներին, Հերովդեսի

օրոք, որին Անտոնինոսը կարգեց Հրեաների արքա : Պարսից Արշավիր թագավորի ժամանակ, քանի որ նա փոքրահասակ երեխա էր, Արշամին չէր կարող օգնել, որի պատճառով նա Հնազանդվեց կայսրին և բանվորներ տվեց Հերովդեսին՝ սալահատակելու Անտիոքի փողոցը : Թագավորելով քսան տարի՝ նա մեռնում է, և թագն առնում է նրա որդի Ավագայրը, որին ասորիները Աբգար են կոչում : Նրա երկրորդ տարում ծնվեց Տերը, և Օգոստոս կայսրը Հրաման տվեց մարդահամար անցկացնելու մասին : Նրա պատկերը բերվեց Հայաստան, և բոլոր Հայերը Հարկատու դարձան, նմանապես նաև Ասորեստանը, Եգիպտոսը և ամբողջ Միջերկրայքը : Եվ [այդ ժամանակ] Ադամի՝ դրախտից դուրս գալու չորս հազար տարին էր՝ ըստ Հրեական օրինակի, իսկ ըստ յոթանասնից օրինակի՝ Հինգ Հազար Հարյուր իննսունութ տարին, ըստ Ենանոսի՝ Հինգ Հազար իննսունմեկ տարին, ըստ ասորիների՝ Հինգ Հազար քսանվեց : Տարին բաղկացած էր լուսնի տասներկու ամիսներից :

ԺԶ. Օգոստոսը երկրորդ ինքնակալն էր Հուլիոսից հետո, որին փորահան² են ասում, որը կայսր կոչվեց և թագավորեց Հռոմի թագավորության խափանումից չորս հարյուր վաթսուներկու տարի հետո : Օգոստոսն էլ ավելի Հռչակվեց մեծ Աստծու և ամենակալ արքայի ծնվելու ժամանակ : Նրա օրոք տասներկու հազար հեծյալով եկան մոզերը և լսելով, որ սով է Պաղեստինում, զորքը թողեցին Աբգարի մոտ, և պետերը, այն է՝ պարսիկ Մելքոնը, Հնդիկ Գասպարը, արաբ Բաղդասարը, տասներկու իշխաններով ու Հազար հեծյալով գնացին՝ իրենց հետ տանելով ոսկի, կնդրուկ, զմուռ [կնքամոմ] : Այս մասին Օգոստոս կայսրին գրել է ոմն Լուկիանոս Ֆոանկ³, որը գտնվում էր Ասորիքում. «Թող Հայտնի լինի քո ինքնակալությանը, որ Հարավ-արևելքից եկան մեծաշուք այրեր և երկրրպագեցին Պաղեստինում ծնված մի երեխայի՝ Հրաման ստա-

* ՄՕ.-ում նիգակի կառուցումը վերագրված է Վաղարշակին :

** ՄՕ.-ում երկրորդ :

¹ Ըստ նորենացու պատմության՝ Արտաշեսի գրավումները Հունաստանից այն կողմ չեն անցնում : Նույնպես և Կրեսոսի խնդիրը, որի անպատեհությունը, Հայտնի է, պատմիչների խոսքերի կամ վրիպումների արդյունք է, որը Հիշատակում է նաև Թորենացին, տակավին ոչ այնքան Հայտնի կերպով :

² Կրոսոս :

³ Տիգրանի Հոր՝ Արտաշեսի մահվան և Արշամի թագավորության միջև ընկած է յոթանասուն տարի : Նկատի ունենալով, որ Տիգրանը թագավորեց քսան տարի, ավելի նպատակահարմար է նրան Համարել ոչ թե Տիգրանի որդին, այլ եղբորորդին, Հակառակ դեպքում նրանից մեծ կլինի ինքը, որին Լուկիանոս սփեաստորը (մահացած 85 տարեկանում) Հիշատակում է երկարակյացների Հետ, իսկ ինքը Հիշվելու էր իննսուն անց տարիքում :

¹ Ըստ Միքայել Ասորու՝ Ենանոս պատմիչը աղեքսանդրացի կրոնավոր էր, որը գրեց Ադամից մինչև Կոստանդիանոս ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը :

² Հուլիոս Կեսարը փորահան է ասվում նրա համար, որ մոր մեռնելուց հետո նրան Հանել են մոր արգանդից [փորից] :

³ Լուկիանոս Ֆոանկ, այսինքն՝ Հռոմեացի :

նալով ի վերուստ, մեծ աստղից, որն առաջնորդում էր նրանց»։ Իսկ երբ մոգերն այլ ճանապարհով գնացին իրենց երկիրը, Հերովդեսը կոտորեց Հազար չորս Հարյուր վաթսուներկու մանուկների՝ Տիրոջ Եգիպտոս գնալու ժամանակ։ Օգտաստը գնում է Եգիպտոս ու սպանում իր զորավար Անտոնինոսին, որը անկախանալով թագավորում էր։ Արգարը չինեց Ուռհա քաղաքը և Մծբինից այնտեղ տեղափոխեց իր աթոռն ու դիվանը, ինչպես որ Տիգրանը չինեց Տիգրանակերտը, որը Ամիթ է կոչվում։ Մեր Տիրոջ ծննդյան երեսուներեքերորդ տարում մեռավ Պարսից Արշավիր թագավորը՝ թողնելով երեք որդի և մեկ դուստր, որոնք վիճում էին միմյանց Հետ թագավորության համար։ Արգարը գնաց այնտեղ և Հաշտեցրեց նրանց. «ավագ որդուն՝ Արտաշեսին, թագավոր կարգեց, իսկ Սուրենին, Կարենին ու նրանց քույր Կոչմին մեծորեց Պահլավ անվամբ։ Եվ երբ նա վերադառնում է, Հիվանդանում է բոր Հիվանդությամբ։ Գալով Եղեսիա՝ նա Հոռմեական Մառինոս¹ զորավարի մոտ է ուղարկում Աղձնիքի բռնչյա Մարիահային², Ապահունիքի նահապետ Շամշադրամին և իրեն Հավատարիմ Անանեին, որպեսզի նրա երթը դեպի արևելք նենգ մտադրութուն չկարծեն։ Եվ Ելեթրապոլիսում³ Հանդիպելով Մառինոսին՝ լսեցին բարի խոսքեր, գնացին Երուսաղեմ և տեսան Տիրոջը, որը մեծամեծ Հրաշքներ էր կատարում ու Հավատացին նրան։ Բերեցին Արգարի տեսած Հրաշքները և սկսեցին մեծարել, բերեցին նաև պատկերը, որը մնաց Ուռհայում մինչև Հուսաստանի Նիկիփոս թագավորը, որ տարավ Կոստանդնուպոլիս Աբրահամ մետրոպոլիտի միջոցով։

ԺԷ. Նրա մոտ եկավ Թադեոս առաքյալը, մկրտեց նրան ու ամբողջ քաղաքը և գնալով Սանատրուկի մոտ՝ սպանվեց նրա կողմից Արտազում։ Նույն բախտին արժանացավ նաև Բար-

դուղիմեսոսը՝ սպանվելով նույն թագավորի կողմից Արաբիոն¹ քաղաքում։ Իսկ Արգարը, թագավորելով երեսուներեք տարի, վախճանվում է, և Միջագետքում տիրում է Սանատրուկը ու կառուցում Մծբինը, որը ավերվել էր երկրաշարժից։ Նա, թագավորելով քսան տարի, մեռնում է որսի ժամանակ, և թագն առնում է Արշակունի կնոջ որդի Երվանդը, որը կոտորում է Սանատրուկի բոլոր զավակներին, և ազատվում է միայն Արտաշես անունով մի մանուկ, որին վերցնում է Սմբատը ու փախչում Պարսկաստան, վերջին Դարեհ արքայի մոտ։ Երվանդը Միջագետքը թողնում է Տրտոսին։ Վերափոխելով մեծապես ու կառուցելով Երվանդաքարը՝ նա արքունիքը Արմավիրից տեղափոխում է այնտեղ, որից ավելի Հեռու, Ախուրյան գետի ափին, շինում է Բազարան կոստունը, ուր քուրմ է նշանակում իր եղբայր Երվազին մինչև [իր թագավորության] քսանմեկերորդ տարին։ Այդ ժամանակ Արտաշեսը դառնում է թագավոր և ճակատամարտ է տալիս Մարաց Մարգում, Ախուրյան գետի ափին, Երվանդը փախչում է քար², և մեռնում է չարակն այդ մարդը։ Թագն առնում է Արտաշեսը, որը չինում է Արտաշատը այն տեղում, որտեղ Մեծամորը խառնվում է Երասխին։ Բոլոր կողմերից բերելով գերիններ՝ նա Հայաստանում անմշակ տեղ չի թողնում. չորսանկյունի քարերով նշում է սահմանները [կողար], կարգում է ամսվա, շաբաթվա և տարվա բոլորման օրերը, զարգացնում է նավագնացությունը, ձկնորսության արհեստը³։ Թագավորելով քառասունմեկ տարի՝ մահանում է, որի Հետ մահակից են լինում ոչ քիչ ծառայներ։ Եվ թագն առնում է նրա որդի Արտավազդը, որը մի քանի օր անց որսի ժամանակ խեղդվում է գետում, Մեծամորի

¹ Բարդուղիմեսոսի նահատակության քաղաքը զրվում է գանազան ձևերով Արեքանոս, Ուրբանոս, Արաբիոն, Արաբիսոն, Բարմա, որոնցից առաջինն ու վերջինը ավելի ստույգ են, քանի որ Բարմը, ըստ Խորենացու, քաղաքի մի նշանավոր մասն էր, որը Մեծն Աղբակն էր Պարսկաստանի սահմանին մոտիկ։ Այն այժմ կոչվում է Սեբ-Ալպաղ՝ Հայկական Հին նշանակությունը, բայց քաղաքն ու Բարդուղիմեսոսի նահատակության տեղը այժմ մեզ Հայտնի չեն։

² Այսինքն՝ այն միջնաբերդը, որ գտնվում է Երվանդաշատ քաղաքի քարաբլուրում։

³ Հին Օ.-ում՝ ձկան որսի [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]։

¹ Այդ Մառինոսը պատմության կամ Արգարի թղթի մեջ Սարինոս է կոչվում։

² Այդպես է նաև ՕՕ.-ում, բայց Հնագույն պատմիչները Մար ԻՀաբ են առում [այդպես է նաև մոսկովյան օրինակում]։

³ Ընթրը՝ Ելեթրապոլիս (Ազատ քաղաք), նույնը՝ Բեթողաբրա, որ նշանակում է Հսկաների տուն, որը [գտնվում է] Ասկաղոնին մոտիկ, այժմ կոչվում է Բեյթ-ձեպլին, որը գյուղական է։

կամուրջի մոտ՝ տանջահար լինելով դևերի կողմից: Եվ Պերոզ առաջինի երրորդ տարում թագն առնում է նրա եղբայր Տիրանը՝ [Թագավորելով] քսանմեկ տարի: Նրա մասին ասում են, որ նա երկու արագընթաց ձի ուներ, որոնց թևավորներ էին կոչում: Նա մեռնում է Եկեղյաց ճանապարհին՝ Հանդիպելով սաստիկ ճյանձ, և թագավորում է նրա վերջին եղբայր Տիգրանը, քառասուներկու տարի: Նրան փոխարինում է նրա որդի Վաղարշը իր անվանակից Պարսից արքայի երեսուներկուերորդ տարում: Բասենի գավառում նա շինում է Վաղարշավանը, ուր նրան ծնել էր իր մայրը, պարսպում է Քասաղ գետի ափին գտնվող Վարդգեսավանը, որը շինել էր Վարդգեսը՝ սակավակյաց Հայկազուն Երվանդի քեռայրը: Պարսպապատելով այն՝ Վաղարշապատ անվանեց, որը կոչվում է նաև Նոր քաղաք²:

Նրա օրոք բուզղարներն³ ու խազիրները⁴, միաբանելով միմյանց Հետ և թագավոր ունենալով ոմն Սուրհապ Վնասեպին, անթիվ բանակով գալիս են Կուր գետի մոտ: Վաղարշը, նրանց կոտորելով ու Հայածելով, անցկացնում է Չորա⁵ դռնից ներս, սաեկյն նա Հանկարծակի նետահարվելով՝ մեռնում է քսան տարի թագավորելուց Հետո: Եվ թագն առնում է նրա որդի Խառատը, Պարսից Արտևան արքայի երկրորդ տարում: Նա իսկույնեկեթ անցնում է Կովկասյան լեռներից այն կողմ և առնելով իր Հոր վրեժը՝ բնաջնջում է երկու ցեղերին էլ: Եվ ամեն Հարյուր լավ մարդկանցից մեկ պատանդ առնելով՝ վերադառնում է այնտեղից՝ իր տերութայն նշան-արձանագրությունը

Հաստատելով Հելլենական գրով: Նրա օրոք Արտաշիր Ստահրացին սպանում է Արտավանին: Այդ բանը լսելով՝ նա Հայտնում է Փիլիպպոս կայսրին և վերցնելով Եգիպտոսի զորքը՝ ավերում է Պարսից աշխարհը տասը տարի շարունակ անպատենների մոտից մինչև Պոնտոսի ծովափը՝ Արտաշիրին փախուստի մատնելով Հնդկաստան, մինչև որ եկավ Անակը, նենգուկթյամբ սպանեց քաջին, բայց ինքն էլ մեռավ յուրայինների Հետ միասին: Եվ պարսիկ Բուհդարը, վերցնելով Անակի որդի Գրիգորին, որ եկել էր Անակի Հետևից, գնաց Կեսարիա և կնուկթյան առավ Եվթադի քույր Սոփիին: Մեկ տարի անց, երբ [Բուհդարը] ուզում էր գնալ Պարսկաստան, նրա աները, Հասնելով նրան, բանտարկում է Վաղարշապատ քաղաքում: Այնտեղ Սոփին դառնում է մանուկ Գրիգորի ստնտուն, որին [Գրիգորին] տալիս է իր ամուսինը՝ նրան խլելով Ոգոհիի գրկից Անակի ցեղի կոտորածի ժամանակ: Եվ տանելով Կեսարիա՝ ընծայում են Քրիստոսին: Այնտեղ նա սովորում է Հուներեն ու ասորերեն և երբ լինում է տասներկու տարեկան, ոմն Դավիթ նրան ամուսնացնում է իր դուստր Մարիամի Հետ: Երկու որդի ունենալուց Հետո նրանք բաժանվում են միմյանցից: Մարիամն իր ավագ որդու Հետ գնում է կանանց վանքը, իսկ կրտսերը գնում է ոմն ճգնավոր Նիքոմաքի ետևից: Մայրը Վրթանեսին վերադարձրեց իր դայակին, որը մեծացնելով ամուսնացրեց նրան ևս: Իսկ Խոսրովի մահից Հետո Արտաշիրը՝ կոտորում է նրա Հիշատակները, բայց Տրդատ անունով մի փոքրիկ երեխայի Մանդակունի ցեղից Արտավազդ անունով: ոմն Նախարար փախցնում է Հունաստան, որը մեծացավ Լիկիանես իշխանի մոտ:

Եվ Գրիգորը, լսելով իրենց Հետ պատահած բոլոր դեպքերը, գնաց Տրդատի մոտ և ծառայում էր նրան: Իսկ Գրիգորի Սուրեն անունով մյուս եղբայրը տարվեց Արտաշիրի մոտ և դաստիարակվեց Հորաբոջ կողմից, որը Հեփթաղների¹ արքա

¹ Հին Օ.-ում նետի [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:
² Այն քաղաքավանը, որի մոտ այժմյան Էջմիածինն է:
³ Մեր պատմության սկզբում Հիշատակվում է սկուլթական բուզղարների ցեղը, որի մի մասը, առանձնանալով ոմն Վուհդի գլխավորությամբ, բնակվում էր Կուրի և Բասենի սահմաններում:
⁴ Խազիրները բուզղարներին ցեղակից ժողովուրդներ էին, որոնք Հայտնի են իրենց նշանավոր ասպատակություններով դեպի արևմտյան Ասիա և բյուզանդական կայսրություն. նրանք ժ դարից Հետո այլևս չեն Հիշվում:
⁵ Չորա կամ Չորա դուռը կամ Հոների Պահակը Դերբենդի դուռն է, թուրքերի Տեղափոխումը կամ Տեղափոխումը, որն ընկած է Կովկասի վերջում, Կասպից ծովի ափին:

* ՄՕ.-ում Արտաշես:
¹ Հեփթաղներ են կոչվում թետալները կամ թետալացիները, իսկ բյուզանդացիները նրանց կոչում են Սպիտակ Հոներ, որոնք ցեղակից էին իրենց և բնակվում էին պարթևների աշխարհի Հյուսիսային կողմում: Ինչ-որ մեկի տեսակետով դա Դիպեդաց տոհմն էր:

Ձվանչիբի որդու կինն էր* : Նա երբ մեծացավ, գնաց Ճենաց¹ և Դարբանդի երկիրը ու այնտեղ թագավորեց նրանց վրա : Ու մանք էլ ասում են, թե Գրիգորի եզրայրը ոմն Ջզոնն էր, որի անունը Հակոբ էր, բայց Հակոբը որդին էր Անակի քրոջ՝ Խոսրովուհու, որը Տիրան արքայի կինն էր, որին սպանեց Լիկնաց թագավոր Առիգեսը : Հակոբը, վերցնելով իր քույր Սակզենին ու նրա որդի Հրաչեին, ծնողների մահից հետո գնաց Գիկնաց երկիրը, որտեղ Հրաչեն բարեպատեհ առիթով թագավոր դարձավ : Հենց նա ինքն էր, որ գնաց Հունաց արքայի վրա և պահանջեց իր ախոյան Դիոկղետիանոսին : Կայսրը վախեցավ Հրաչեից, և մեկ այլ կտրիճ փնտրվեց, ու գտնվեց Տրդատը : Նրան գզեստավորում են թագավորի նման, և նա գնում, բռնում է Հրաչեին ու բերում է կայսրի մոտ : Դրա համար Տրդատը թագադրվում է և Գրիգորի հետ գալիս է Հայաստան : Տրդատն իր [թագավորութան] առաջին տարում չարչարում է Աստծու սրբին և գցում վիրապը : Տրդատի [թագավորութան] տասնհինգերորդ տարում սուրբ տիկնայք գալիս են Հայաստան և նահատակվում են : Եվ թագավորի գլխին փորձանք է գալիս : Ասուր Գրիգորը, դուրս գալով վիրապից, հինգ օր սոված մնալուց և վախճուն օր վարդապետելուց հետո երկիրն ազատում է դիվապաշտութունից և Տրդատի [թագավորութան] տասնյոթերորդ տարում քահանա է դառնում Տիրոջ միջոցով** :

ԺԸ. Հուլիոս կայսրը, թագավորելով չորս տարի յոթ ամիս, գազունի կերպով սպանվում է մի ներքինու կողմից, որը հրով այրում է նրան² : Նրա հաջորդության համար հռոմեական թագավորները նրա անունով կայսր կոչվեցին : [Հետո թագավորեց] Օգոստոսը, հիսունվեց տարի. նա էլ Անտոնիոսին սպանելու և Եգիպտոսն ու Ասորիքը գրավելու շնորհիվ կոչվեց Սեբաստոս ու Հոկտավիոս, այսինքն՝ հաղթող ու բախտամեծ :

* ՄՕ.-ում նա Ձվանչիբի կինն էր :
1 Ճեները չիները չեն, այլ կովկասյան ժողովուրդներ էին Դարբանդի սահմաններում :
** ՄՕ.-ում տասնհինգերորդ տարում, իսկ ի Տեղ բառաձևին հաջորդում է «որում փառք յախտանս, ամէն»՝ որին փառք հավիտյանս, ամեն :

2 Հուլիոս Կեսարի սպանութան՝ այխարհում տարածված լուրը պատմիչի կողմից չիմանալը զարմանալի է :

Նրա քառասուներորդ* տարում ծնվեց Տերը : [Այնուհետև թագավորեցին]՝ Տիբերիոսը, քսաներկու տարի : Սրա [թագավորութան] տասնհինգերորդ¹ տարում մկրտվեց մեր Տեղ Աստված Հիսուսը : Գայիոսը՝ չորս տարի. նա իրեն անվանել տվեց աստված, և Աստված սպանեց նրան : Կղոզիոսը՝ տասներեք տարի ինը ամիս : Նրա կինն ու որդիները հավատացին Քրիստոսին և գտան Տիրոջ խաչը² : Ներոնը՝ տասներեք տարի. նա կոտորեց սուրբ առաքյալներին : Վեսպիանոսը՝ տասը տարի : Նրա որդի Տիտոսը՝ երկու տարի, որը գրավեց Երուսաղեմը : Տիտոսի եղբայր Դոմետիանոսը՝ տասնհինգ տարի. նա Հովհաննեսին ուղարկեց Պատմոս : Ներվանը՝ մեկ տարի. նա Հովհաննեսին վերադարձրեց Ասիա : Տրայանոսը՝ տասնինը տարի, որը սպանեց Իգնատիոսին : Ադրիանոսը՝ քսանմեկ տարի. նա չինեց Երուսաղեմն իր աներ Ակյուղասի օգնութեամբ : Տիրոս Անտոնինոսը, որը կոչվեց բարեպաշտ, իր որդիների հետ միասին [թագավորեց] քսաներկու տարի : Ավրելիոսը՝ օտարինը՝* տարի, Կոմիդոսը՝ տասներեք տարի, Պերտինաքսը՝ վեց տարի, Սևերոսը՝ տասնութ^{***} տարի, Սևերոսի որդի Անտոնինոսը՝ չորս տարի, Մամեի Աղեքսանդրոսը^{****} տասներեք տարի, Մաքսիմոսը՝ երեք տարի, Գորդիանոսը՝ վեց տարի : Նրա մասին ասում են, թե հավատում էր Տիրոջը : Փիլիպպոսը՝ վեց տարի. նա օգնեց մեր Խոսրովին : Դեկուսը՝ մեկ տարի, Գալլուսը՝ երեք տարի, Վաղերիոսը՝ տասնյոթ տարի, Կղոզեոսը՝ մեկ տարի, Ավրելիոսը՝ յոթ տարի, Տակիտոսը՝ վեց ամիս. նա վրեժխնդիր եղավ Խոսրովի մահվան համար և սպանվեց : Պոտրոսը՝ վեց տարի. ոմանք ասում են, թե նա թագադրեց Տրդատին³ :

* ՕՕ.-ում քառասուներեքերորդ :
1 ՕՕ.-ում տասնութերորդ [ՄՕ.-ում տասնվեցերորդ] :
2 Կղոզիոսի կինը Պատրոնիկե է կոչվում խաչի գյուտի պատմության մեջ, որ գտնվում է մեզ մոտ՝ Թարգմանված մեր նախնիների կողմից, բայց այն գտնվում է անվավեր գործերի շարքը :
* ՄՕ.-ում քսանչորս :
** ՄՕ.-ում Հիսունինը :
*** ՄՕ.-ում տասնինը :
**** ՄՕ.-ում Աղեքսանդրոս Սևերոսը :

3 Պոտրոսը նախ Հայտնության դաշինք կնքեց Պարսկաստանի հետ, ապա մարտնչեց : Այդ ժամանակ Տրդատին պակելը Հավաստի է, որը կոչվում էր Հոս-

Կարո՞ւն իր որդիները Հետ միասին [Թագավորեց] երկու տարի: Դրոկղեոսիանոսն ու Մաքսիմիանոսը՝ տասնինը տարի¹: Նրա [Թագավորութեան] երրորդ տարում Տրդատը Թագազրկելով գալիս է Հայաստան և գտնում է Օտա իշխանին, որը պահել էր արքունի գանձը: Նա Անի ամրոցում գտնում է նաև նրա քույր Խոսրովիդուխտին: Հայոց նախարարներից շատերը գալիս են նրան դիմավորելու: Տրդատի տասնհինգերորդ տարում² սուրբ Գրիգորը նստում է սուրբ Թադեոս առաքյալի աթոռին՝ ձեռնադրվելով Կեսարիայի պատրիարք Առնոկի կողմից: Նա իր Հետ բերեց սուրբ Կարապետ Հովհաննեսի նըշխարքները, որոնք Հովհաննեսը Պատմոսից վերադառնալու և Երուսաղեմ գնալու ժամանակ բերել էր Եփեսոս, իսկ Դեկոս Փերմելիանոսի* ժամանակ բերեց Կեսարիա: Սուրբ Գրիգորը խնդրեց նշխարքները, բայց սուրբ Առնոկը չէր կամենում տալ, մինչև որ Հրաման չառավ սուրբ Հրեշտակից: Հետո տվեց երկու լուսավոր աչքեր, որոնք նրան տվել էր Հոռոմի Հայրապետը. նա տվեց նաև սուրբ Աթանազիոսի նշխարքները: Նրա մասին ասում էին, թե նա սուրբ Գրիգորի կնոջ՝ Մարիամի եղբայրն էր: Դրանք բերելով՝ նա Եսրաթում է Հայոց երկրում կես մասը պահելով Աշտիշատում՝ երկու հնդիկ եղբայր, իշխաններ Դեմետրիեի ու Գիսանեի վիճակներում: Նրանք եկան Վաղարշակ արքայի մոտ և տանհինգ տարի անց սպանվեցին այգստեղ, իսկ նրանց որդիները ժառանգեցին Տարոնը: Նրանք երկար մազեր ունեին, և ոմանք դեռևս մազ էին պահում, որը ոչ ոք թույլ չէր տալիս³: Նրա օրոք Տիրոջը Հավատաց մեծն Կոստանդիանոս սպանացին, որը Թագավորեց երեսուներորս տարի՝ գրավելով ամբողջ Եվրոպան, Միջերկրայքը և Միջաթանասուն Հազար հեծյալով գնացին նրա մոտ և դաշինք կրեցին միմյանց Հետ: Այդ ժամանակ սուրբ Կոստանդիանոսը Գրիգորի բերանից լսեց մարդեղովթյան խորհուրդը՝ Քրիստոմանական օգնական զորքի Հետ, բայց նրան այդ ժամանակ չի հաջողվում թագավորել:

¹ Կայսրերի կարգից պակասում է երեք բաժին: Բացի դրանից, ճիշտ չեն նըշված նաև ոմանց իշխանության տարիները:
² Սուրբ զը՝ տասնյոթերորդ տարում [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:
* ՄՕ.-ում Փերուշիանոս. Մ. Հմիկը ծանոթագրում է՝ Թերևս Վաղարշատ:
³ Ձենոք Գյակն այդ բանն ասում է իր ժամանակի Համար:

սի ոճով: Եվ Հրաման տվեց ամբողջ Իսաղիայում նախակատիք անել նրանց գնալոստյան առթիվ՝ զոհեր մատուցելով, ասելով, թե թող ուրախակից լինեն երկնային զորքի Հետ: Սուրբ Գրիգորը Հրամայեց այդ մատուցել, այն օրհնեց և ուղարկեց ամբողջ երկիրը, որպեսզի՝ առանց դրան անասուն չզոհեն, որովհետև, ասում է, ինչին չի խառնվում քահանայական օրհնութիւնը, այն կուսապաշտութեան է Հասցնում¹: Հրեաները նախ լվանում էին և նոր ուտում: Եվ սուրբ Գրիգորն ասում է, թե նրանց որդիներն են, որ թլպատութիւնն անթլպատութիւն են դարձնում: Երկու արքաներն ու երկու պապերը՝ Գրիգորն ու Սեղբեստրոսը, դաշինք կնքեցին՝ ապրել ու մեռնել միմյանց Համար: Նաև ասում են, թե դաշնագիրը գրելիս այն թրջեցին ահավոր խորհրդով²: Երբ այդ մեծերը արևմուտքից վերադարձան, Հյուսիսի բնակիչները Պարսից Ծապուհ արքայի դրոմամբ լցրել էին Աղվանքի կողմը: Սղկունյաց ցեղի նահապետը ապստամբելով մտել էր Ուգլիան բերդը, ուր գտնում է Մամբուն Շենացին, կտրում է նրա գլուխը և ուղարկում Տրդատին: Վերջինս նրան տալիս է այն գավառը, որը նրա անունով կոչվում է Մամիկոնյան տուն: Հսկա Տրդատեսը կտրում է Հյուսիսի բնակիչներին գարգարացիների գավառում, որտեղ սպանում է նաև Բասիլների արքա ճոպանածիզ Հսկային:

Իր լուսավորչության երեսուներորդ տարում սուրբ Գրիգորը Արիստակեսին ուղարկում է Կեսարիա՝ ձեռնադրվելու, Թադեոս առաքյալի առաջին ձեռնադրութիւնն այնտեղ անելու և եկեղեցու Հիմքերը գցելու Համար: Եպիսկոպոսապետի* անունը, որին այնտեղ ձեռնադրեց սուրբ առաքյալը, Թեոփիլոս էր:

Իսկ երբ եղավ Նիկիայի ժողովը, և Արիստակեսը վերադարձավ սահմանված կարգով, սուրբ պատրիարք Գրիգորը գնաց Տարոն և չորս ամիս մնաց Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ, որոնք նրան ասացին. «Քեզ Հետու պահիր առավել փառքից քո ձեռութեան շեմին, ինչպես մեծն Մովսեսը, որպեսզի քո ոսկորները»:

¹ ՕՕ.-ում Համանէ [ՄՕ.-ում Հատանէ]:
² Մեր բազմերախտ լուսավորիչ Հայրերի նկատմամբ ոմանց որդիների կոպմից անչափ մեծարանք կա՝ Հորինելով այդպիսի պատճառներ, որոնց նախորդնակն է Դաշինքի Հիշյալ թուղթը, որը ոչ թե դաշինք է, այլ անհեթեթ, երկրաշական ու անընդունելի մի բան:
* ՄՕ.-ում եպիսկոպոսի:

րը չպաշտի քո նորադարձ ժողովուրդը կամ էլ քո մեռնելու ժամանակ չգայթակղվի տկարամիտ կարծիքներով»։ Որը և նա կատարեց, որովհետև նա այնտեղից գնաց Մանյա այրը, ուր վախճանվեց լեռան վրա՝ գավազանին հենված։ Նրան գտան հովիվները և թաղեցին, առանց իմանալու նրա ով լինելը, իսկ հետո երբ իմացվեց, մեծարվեց այդ տեղը։ Ասում են, թե երբ Ձենոն թագավորը փնտրում էր նշխարքները, տեսիլքում [սուրբ Գրիգորը] հայտնվեց ոմն ճգնավորի, որպեսզի վերջինս գաղտնի տանի նրան և թաքցնի Թորոզան եկեղեցու հիմքի տակ, «որը, ասում է նա, ես չիմեցի»։ Եվ նա գտնվում է այնտեղ, թաքստոցում։ Կայսրին տվեցին նշխարքը և ասացին, որ դա Գրիգորիս անունով Արշակունյաց եպիսկոպոսն է, չափազանց առաքինի ու բարի մի մարդ։ Նշխարքները մեծարվեցին նրա անունով, և այժմ այնտեղ է գտնվում նրանց մի մասը¹։

ԺԹ. Իսկ սուրբ Կոստանդիանոսը սպանեց ամբարիշտ Մաքսիմիանոսին, Մաքսինտեսին, Մաքսիմոսին և անօրեն Լիկիանոսին։ Նա իր հարյուրապետին իր գնդով ուղարկեց Կապուտակեք՝ գավառը և Թեկլախունեք, Անատոլիկեք, Խարասանեք, Արամենակեք, Դադիմոն թեմերը՝ չարչարելու այն քրիստոնյաներին, որոնց նա այնտեղ գտնում էր։ Քրիստոնյաներից ոմանք, նրանից վախենալով, փախան Սեբաստիայի կողմերը, ոմանք՝ Մելեսիտ, որը լեռնակողմում գտնվող ամրոց է, իսկ ուրիշները՝ Տախալասոն լեռը։ Նրանք, բռնությամբ արտաքսվելով, կոտորվեցին Եկեղեցաձոր կոչված տեղում, որը մեծարվում է մինչև օրս։ Իսկ նրանցից քառասուն սրբեր գնացին և թաքնվեցին այն քարայրում, որը գտնվում է Ալիս գե-

¹ Լուսավորչի նշխարքների գյուտի ու փոխադրության վերաբերյալ մեծ տարակարծություններ կան պատմիչների երկերում։ Նա հիշվում է ավելի առաջ, քան Ձենոնի ժամանակը, ապա նրա օրոք եղել է երկրորդ գյուտը, և հավանական է, որ մեծ մասը փոխադրվել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղից էլ մի մասը բերվել է Հայաստան, իսկ մի մասն էլ ժամանակ անց տարվել է Իտալիա։ Մեր հեղինակի կողմից Գրիգորիս Արշակունյաց եպիսկոպոսին հիշելը անպատշաճ է, որովհետև Արշակունիների ժամանակ Գրիգորիս անունով առաջին եպիսկոպոսը Ձենոնից 200 տարով ետ է։ Ընդունված է նաև նրանք, ովքեր ասում են, թե Հուսաստան են տարվել Լուսավորչի թող Գրիգորիսի նշխարքները։

* ՄՕ.-ում Կապուտակեք։

տի ափին և այժմ կոչվում է Քաջ Վահանի¹ [քարայր], որտեղ խաչ կանգնեցրին և քարի վրա գրեցին բոլորի անունները։ Այդ բանն իմանալով՝ պատմեցին Լիկիանոսին, և նրա հրամանով եկան ու դուրս հանեցին այդ քարայրից արեգ ամսի տասնհինգին*, և այդ օրը Ուխտանեսը տոն² կարգեց. դա նրանց հանդեսի սկիզբն է, իսկ վերջը՝ մարտի ինը։

Դրանից հետո Պարսից Շապուհ արքան, նեղվելով Տրդատ արքայի կողմից, խաղաղություն խնդրեց Կոստանդիանոսից։ Նա համաձայնվեց և նրանից ուզեց Դավիթ մարգարեի թագը, որը Հովաքն առավ Ամմոնի որդիներից, Մեղքոմի տնից և դրեց Դավիթ թագավորի գլխին։ Թագը նախ անցավ քաղաքացիներին, հետո Կյուրոսին**, և ապա Դարեհից անցավ Աղեքսանդրոսին, որով պսակվեցին մակեդոնացիները մինչև Անտիոքոսը, որին սպանեց պարթև Արշակը, [թագը] խլեց նրանից, և այն հասավ մինչև Շապուհը։ Կայսրը այն խնդրեց նրանից, որպեսզի իր թագը պատրաստի նրա նման և հետո այն վերադարձվի։ Եվ երբ պատրաստել տվեց, երկուսն էլ դրեց սեղանի վրա և Շապուհի ծառաներին կարգադրեց, որպեսզի վերցնեն իրենցը։ Նրանք ուշադիր նայելուց հետո վերցրին նորը և գնացին, քանզի Կոստանդիանոսը Աստծուց խնդրեց, ոչպեսզի իր մոտ մնա սուրբ Դավիթ հիշատակը։

Ի. Իսկ սուրբ Տրդատը, որ մկրտությունից հետո Հովհան-

¹ Կապուտակեքը ուղղակիորեն Կապադովկիայի անունն է։ Թեկլախունեքի թեմը Կապադովկիայի սահմաններում է, որի ճշգրիտ տեղն այժմ հայտնի չէ։ Անատոլիկեքը Փոքր Հայքի արևելյան թեմն է, որի սահմանները ժամանակ առ ժամանակ փոխվել են։ Ըստ Բյուզանդացու թեմագրության՝ Արամենակեքը Փոքր Հայքի մի մասն է, որտեղ Հայոց և Հուենաց զորավարները վերակացուներ էին կարգվում ինքնակալի արքունիքի կողմից։ Խարասանեքը Մելիտենի և Մեծ Հայքի սահմաններում գտնվող թեմ է։ Դադիմոնը կամ Դաքսիմոնը Եվրոպիայի (Թրակի) կողմերում է։ Տախալասոնը պետք է լինի Մաքսատուք, որի անունով քաղաք է հիշատակվում Սեբաստիայի Հարավային մուտքի մոտ։ Քարայրը, որտեղ թաքնվեց քառասուն մարդ, ամուր ու ամայի վայր էր, որը Ուխտանեսի օրոք Քաջ Վահանի ամրոց էր կոչվում։

* ՄՕ.-ում տասնյոթին։

² Սա Սեբաստիայի եպիսկոպոսն ու պատմիչն է, որից օգտվել է մեր պատմիչը։

** ՄՕ.-ում Կյուրոսին և Դարեհին։

նես կոչվեց, պարկեշտ կյանքի ու առաքինի բարքի պատճառով անաստված մարդկանց կողմից թունավորվեց և մեռավ՝ թագավորելով հիսուսկեց տարի: Իսկ սուրբ Ռատակեսին սպանեց չորրորդ Հայքի իշխան Արքեղայտը Մոփքի ճանապարհին՝ իրեն միշտ չար գործերի մեջ հանդիմանալու պատճառով: Եվ աթոռին հաջորդեց նրա եղբայր Վրթանեսը, քանի դեռ կենդանի էր Տրդատը, նրա թագավորության հիսուսչորսեքորդ տարում, իսկ Ռատակեսին տարան Թորդան ու դրին իր հոր մոտ:

Իսկ Տրդատի մահից հետո Արշակունի երկրորդ Սանատրուկը, որին նշանակել էր Փայտակարանում, թագն ստանալով՝ մտածում էր տիրել ամբողջ Հայաստանին: Նա դրդեց բարբարոս ցեղերին և սպանել տվեց մանուկ Գրիգորիսին՝ Վատնյան դաշտում: Նրա մարմինը բերեցին և թաղեցին Ամարասում: Այդ բանը լսելով՝ Աղձնիքի մեծ իշխան Բակուրն օգնեց Պարսից Որմիզդ արքային և խորհում էր Սանատրուկի մասին: Այդ մասին իմանալով՝ Հայոց նախարարները հավաքվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և գլխավորներից երկուսին ուղարկեցին մեծն Կոստանդիանոսի որդու՝ Կոստանդինի մոտ, որը հոր մահից հետո թագավորեց քսանչորս տարի, որպեսզի նա օգնի Հայաստանին, և թագը դնեն Տրդատի որդի Խոսրովի գլխին: Հնդուներով այդ խնդրանքը՝ Կոստանդինն ուղարկում է Անտիոքոս գորազլխին, և Խոսրովին թագադրելուց հետո նրանք շարժվում են Սանատրուկի վրա: Երբ Սանատրուկը դա լսեց, փախավ Պարսկաստան: Եվ մերձ գորքը թալանելով երկիրը՝ վերադարձավ: Մանահիր Ռչտունին, հարձակվելով Բակուրի վրա, սպանում է նրան և Մծբինի կողմերից վերցնելով բազմաթիվ գերիներ, այդ թվում նաև սուրբ Հակոբի յոթ սարկավազներին, վերադառնում է: Սուրբը գնում է նրա ետևից և խնդրում է տալ, բայց նա չի տալիս: Հակոբը երբ ուզում է գնալ արքայի մոտ, Բակուրը նրան գետն է գցում: Սուրբը, իմանալով այդ մասին, վերադառնում է իր տեղը՝ անիծելով Մանահիրին և իր աշխարհը: Դրա հետևանքով նա չարաչար սպանվում է, իսկ գավառն անպտուղ է մնում, մինչև որ Մանահիրի որդին արժանավոր ապաշխարուկթյուն՝ է ցույց տալիս

¹ Հին Օ.-ում Հայոց:

* ՄՕ.-ում աշխատակից՝ աշխատանք:

ու սրբի մահից հետո գերեզմանից հող է բերում, և սուրբ Հակոբի բարեխոսությամբ օրհնվում է երկիրը Աստծու հաշտությամբ:

ԻԱ. Մեծն Կոստանդիանոսն ունեւր նաև մի եղբայր՝ Դադմատիոս անունով և երեք որդի: Դադմատիոսն էլ երկու որդի ունեւր՝ Գաղոս և Հուլիանոս անուններով: Կոստանդիանոսի ավագ որդին իր հոր անունով Կոստանդ էր կոչվում, որին նա իր գրած կտակով տվեց Կոստանդնուպոլիսը, միջնեկն իր անունով էր, որին տվեց Անտիոքի՝ աթոռը, իսկ կրտսերին՝ Հոռմը: Միջնեկը՝ խաբեց կտակապահին և ստացավ Կոստանդնուպոլիսը, խոստանալով պահել նրա աղանդը, որովհետև նա արիտասկան էր: Ավագը գրավեց Անտիոքը և հարձակվեց կրտսեր եղբոր վրա, որպեսզի խլի Հոռմը, բայց նրա դեմ ելավ իր հորեղբայր Դադմատիոսը և սպանեց նրան: Կրտսեր եղբայր Կոստան իր եղբոր համար սպանեց նրան, իսկ նրա որդիները փախան միջնեկի մոտ: Կոստասի վեցերորդ տարում Մագնիտիսը հարձակվեց, հափշտակեց Իտալիան ու Ափրիկեն և թագը դրեց Սերմիոսը: Այն ապաստանում կային չար մարդիկ, որոնք էլ սպանեցին Կոստասին և նրա եղբորորդուն: Այդ մասին լսելով՝ միջնեկ եղբայրը գալիս, սպանում է Մագնիտիսն և դառնում է ինքնակալ: Նա Գաղոսին կայսր է նշանակում Անտաքում, իսկ Հուլիանոսին ուղարկում է Աթենք՝ ուսում ստանալու: Դրանից հետո ապստամբում է Գաղոսը և սպանվում, իսկ Հուլիանոսը փրկվում է թագուհու աղաչանքով: Հուլիանոսին կայսր է կարգում արևմտյան կողմի վրա՝ նրան կնուծյան տալով իր քույր Ալինեին, իսկ ինքը գնում է Անտիոք: Իսկ Հուլիանոսը հաղթում է բարբարոսներին, ղնում է թագը և գալիս է Կոստանդնուպոլիս: Նրա դեմ դուրս է գալիս Կոստանդիոսը և մկրտվելով Զոյիոսի կողմից՝ մեռնում է Կիլիկիայի ու Սորիայի՝ միջև: Ասում են, թե վախճանվելուն մոտ նա զղջաց և մեռավ ուղղափառ հավատով տիրոջ՝ համար: Նրա

* ՄՕ.-ում Անտաք:

¹ Հին Օ.-ում միջնակ:

² Սերմին կամ Սերմիոնը Պաննոնիայի քաղաքն է, Սավա գետի մոտ, որի ավերակներն են միայն պահպանվել Միդլոլից ավանի մոտ:

** ՄՕ.-ում Իտրիա, Իսուրիա:

*** ՄՕ.-ում տեր Բրիտանոսի համար:

նից Հետո [Թագավորում են]՝ Հուլիանոսը, երկու տարի ութ՝
ամիս, նրանից Հետո՝ Հուլիանոսը, մեկ տարի, որին գտվում է
Սոկրատը, բայց ոմանք էլ ասում են, թե նա Արիոսի աղանդի
Հետևորդ էր և ուղղափառների վրիժառուն: Եվ ասում են, որ
նա այդ պատճառով էլ խեղդվեց: Նրանից Հետո [Թագավորեց]
Վաղեսը, տասնչորս տարի. նա արիոսական էր: Քառասուն օր
անց նրա եղբայր Վաղենտիանոսը Թագավորում է նրա Հետ
միասին տասներկու տարի և մեռնում է բարբարոսների վրա
ուժգին ու գոռոզաբար խոսելու պատճառով: Իսկ Վաղեսը, որ
աքսորեց մեր Ներսեսին, շանթահարվելով մեռնում է Աղբիա-
նապոլսում գեհենի հրավերով:

ԻՔ. Իսկ մեր նոսրովը, Պարսից Որմիզդ արքայի երկրորդ և
Կոստանդիոսի ութերորդ տարուց սկսած իր հայրենիքում
Թագավորելով ինը տարի, շինում է Դվինը, որ նշանակում է
բլուր՝ շատ շոգ եղանակի պատճառով այնտեղ տեղափոխելով
Արտաշատի բնակիչներին իրենց իսկ կամքով, այնտեղ է տե-
ղափոխում և իր արքունիքը: Նրա օրոք ծավակային՝ կողմի ե-
րեք բլուր մարդիկ միաբանվելով ասպատակեցին Այրարատը:
Այնտեղ առաքինացավ Վահան Ամատունին՝ սպանելով
նրանց գորագլխին, որը հագել էր թաղիքե զգեստ (կճա-
կուռ²), իսկ նրա պարտված գործը փախուստի դիմեց: Բայց
երբ Վաչե գորավարն ընկավ պատերազմում, սուրբ Վրթանե-
սը հրամայեց պատարագի ժամանակ հիշել նրա անունը: Խոս-
րովը վախճանվելով թաղվում է Կամախում իր հոր մոտ: Եվ
ինքնակալ Կոստանդիանոսն իր տասնյոթերորդ տարում թա-
գադրում է նրա որդի Տիրանին և ուղարկում Հայաստան, բայց
Տիրանը չէր գնում իր բարեգործ հայրերի հետքերով: Նրա եր-
րորդ տարում վախճանվում է սուրբ պատրիարք Վրթանեսը և
թաղվում Թորդանում: Աթոռին նստում է նրա որդի սուրբ
Հուսիկը, վեց տարի: Նա խստագույնս Հանդիմանում էր թա-
գավորին՝ նրա զազրելի գործերի պատճառով: Նրա օրոք Հու-
լիանոսի արձանը բերվեց Տիրանի մոտ, և նա կամեցավ այն

դնել Մոսիաց գավառի եկեղեցում, բայց սուրբ Հուսիկն այն
տրորեց ու մանրեց շեմքի մոտ: Եվ սրտնեղած Թագավորը
հրամայեց նրան ծեծել փշոտ գավազանով մինչև հոգին ա-
վանդելը. նրա դիակը տարան և դրին իր հոր մոտ: Եվ երբ ե-
կավ ծերունի քորեպիսկոպոս սուրբ Դանիելը, որ աշակերտել
էր սուրբ Գրիգորին, անիծեց Տիրանին: Նրա վրա չարացավ
Թագավորը և հրամայեց խեղդամահ անել նրան: Նա թաղվեց
իր մենախցում, որը կոչվում է Հացյաց դրախտ՝, և Աշտիշա-
տում աթոռին չորս տարի նստեց Փառնեբսեհը: Նրա ժամա-
նակ Պարսից մեծ գորավարը եկավ մեծ ամբոխով, խաբու-
թյամբ իր մոտ կանչեց Տիրանին և կուրացրեց նրա աչքերը Ա-
պահունիք գավառի այն գյուղում, որն այդ գործողության
պատճառով Արծուղ՝ կոչվեց: Եվ Տիրանը Աստծուն պատճա-
ռաբանեց՝ ասելով. «Որովհետև երկու աչք խավարեցրի, այդ
պատճառով խավարեցին և իմ երկու աչքերը»:

Ասում են, որ սուրբ Հուսիկը մեկ անգամ կենակցում է իր
կնոջ հետ, և նրանից ծնվում են երկու երկվորյակ որդի՝ Պապը
և Աթանազիոսը, որոնք կոչված էին սարկավագության հա-
մար, բայց իրենց տալիս են աղտեղության և մի օրում շանթա-
կեզ են լինում: Աթանազիոսից մնում է Ներսես անունով մի
որդի, որին ուսման են տալիս Կեսարիայում: Տիրանի որդի
Արչակի թագավորելու ժամանակ նա գալիս է նրա մոտ և
դառնում նրա հպատակը՝՝ պողպատյա սուրը կրելով նրա առ-
ուղ: Նրան շատ թախանձելով՝ Համաձայնության են բերում
և ուղարկում են Կեսարիա՝ ստանալու սուրբ Թադեոսի և Գրի-
գորի աթոռը, որը հրաշագործեց սուրբ Հոգին՝ ի գարմանս
տեսնողների աղափնու կերպարանքով իջնելով նրա վրա: Ներ-
սեսը գալով բարեկարգում է մեր երկիրը՝ շինելով վանքեր, օ-
տարանոցներ, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, բորոտանոց-
ներ, վերացնելով անհաս ամուսնությունը՝՝, ողորմի չտալը,
մեռելների վրա ողբալը, ազգականների խնամությունը: Դրա-
նից Հետո մեր աշխարհը նման էր վերին Երուսաղեմին՝ լցված
ամեն տեսակի բարեկարգությանը: Այդ բանը տեսնելով թա-

* ՄՕ.-ում ինը:
1 Ծավակայինը հյուսիսային կողմն է՝ կովկասյան ցեղերի երկիրը:
2 Հին Օ.-ում կճակուռ [այսպես է նաև ՄՕ.-ում]:

* ՄՕ.-ում Սիսուից էմինը ծանոթագրում է Հացյաց դրախտ:
** ՄՕ.-ում Արծիվ:
*** ՄՕ.-ում հնազանդվում է նրան:
**** ՄՕ.-ում հակառակությունը:

գավորը, նախարարները և եկեղեցու առաջնորդները նրան անվանում են պատրիարք, քանի որ մեզ մոտ, ասում են նրանք, կան անշարժ այլևս Բարդուղիմեոսն ու Թադեոսը և սուրբ Լուսավորիչը, որ Հռոմում պապ կոչվեց՝ Հավասար նրան, որ նստում է Պետրոս առաքյալի աթոռին¹: Որովհետև առաջինը միայն չորսն էին. Անտիոքում՝ Մատթեոսինը, Հռոմում՝ Ղուկասինը, Եփեսոսում՝ Հովհաննեսինը, Աղեքսանդրիայում՝ Մարկոսինը: Եվ մեծն Կոստանդիանոսի որդիների օրոք կոստանդնուպոլսեցիք և երուսաղեմացիք Համարձակվելով պատրիարքներ կոչեցին իրենց առաջնորդներին. Կոստանդնուպոլսիսը՝ Հովհաննեսի [աթոռը] այնտեղ տեղափոխելու, Երուսաղեմը՝ Աստծու մարդեղության գործի Համար, և մենք, ասում են Հայրերը, վստահ կլինենք մեր մեծ պատվին ու փառքին: Իսկ Սեբաստիայի, Մելիտենի ու Մարտիրոսաց քաղաքի եպիսկոպոսին մետրոպոլիտ կոչեցին և Հայաստանում Հորինեցին ինը դասերի խորհուրդը, այն է՝ պատրիարք, մետրոպոլիտ, եպիսկոպոս, քահանա, սարկավազ, կես սարկավազ, դպրապետ, կրոնավոր², ժողովուրդ³:

ԻԳ. Նրա օրոք Արշակը երես թեքեց Վաղենտիանոս կայսրից, և վերջինս բարկանալով սպանեց Արշակի եղբայր Տրդատին, որը պատանդ էր նրա մոտ: Մեծն Ներսեսը գնում է կայսեր մոտ և մեծարվում նրա կողմից, որը շնորհավորում է նրա պատրիարքությունը³ և նրան տալով սպանվածի որդուն ու բազում պարգևներ՝ վերադարձնում է Հայաստան: Իսկ Վաղենտիանոսի մահից Հետո Հերետիկոս Վաղեսը, լուծարելով Հայաստանի Հետ խաղաղության դաշինքը, Թեոդոս գորավարի միջոցով փնտրում է Արշակին: Եվ սուրբ պատրիարքը, վերցնելով Արշակի որդի Պապին, գնաց Թեոդոսի մոտ և նրա⁴ Հետ էլ՝ կայսեր դուռը: Ներսեսը, տեսնելով Թագավորին, ըս-

¹ Այդ խոսքերը ո՛չ Արշակինն են, ո՛չ նախարարներինը, այլ Դաշանց Թուղթ կոչվածի Համարոհներինը, իսկ սուրբ Ներսեսի, մանավանդ մեծն Սահակի վախճանվելուց և Քաղկեդոնի ժողովից Հետո Հայոց կաթողիկոսներն ինքնուրույն դարձան:

² Նոր Օ.-ում կղերիկոս:
³ ՄՕ.-ում սրբապ ժողովուրդն՝ մաքրված ժողովուրդը:
³ Այդ միտքը Հեղինակինն է և ոչ թե կայսրինը:
⁴ Նոր Օ.-ում նստեց [ՎՕ.-ում նովաւ, ՄՕ.-ում նովաւ]:

կրտում է ուղղափառություն քարոզել նրան, բայց Թագավորը չի Հավատում նրան: Այդ պատճառով մեռնում է Թագավորի որդին: Թագավորը, բարկանալով նրա վրա, նրան յոթանասուն Հոգու Հետ միասին ինը ամսով աքսորում է մի անմարդաքանակ կղզի: Նրանք Աստծու շնորհիվ շաքաթ և կիրակի օրերը կերակրվում էին ձկներով, որոնց դուրս էին գցում ջրերի ալիքները փայտի ու կրակի Հետ միասին: Եվ ինչպես ասում են, Գեորգիոս վկան սպանում է Վաղեսին ու Հրկիզում նրա մարմինը, և Թագն առնում է մեծն Թեոդոսը, որը սրբին վերադարձնում է կղզուց և նրա միջոցով Հարյուր Հիսուն եպիսկոպոսների ժողով է անում ընդդեմ Հոգեմարտի՝ նզովելով Մակեդոնին և նրա ամբողջ խմորումները: Նա կրկին վերականգնում է Ներսես պատրիարքին Հարյուր Հիսուն եպիսկոպոսների վկայությունը¹, և Ներսեսը վերադառնում է Հայաստան: Երբ Արշակը Տիրիթի քսությունը սպանում է իր եղբորորդի Գնեյին նրա կնոջ՝ Փառանձեմի Համար, նրան նզովում է սուրբ Ներսեսը, և ինքը գնում է Հունաստան՝ իրեն փոխանորդ թողնելով Բագրևանդի Խաղ եպիսկոպոսին, որի շտեմարաններն առատացան, ինչպես որ Եղիայի միջոցով՝ այրի կնոջինը:

ԻԲ. Այն ժամանակներում Պարսից Շապուհ արքան գալիս է Ատրպատական, իր մոտ է կանչում Արշակին, կապում է նրան ու տանել է տալիս Անուշ կոչված բերդը, որտեղ մեռնում է [Արշակը]՝ սրով ինքնասպան լինելով: Այդ բանը լսելով՝ սուրբ Ներսեսը կայսրին խնդրում է Թագավոր կարգել Արշակի որդի Պապին, որը նա կատարում է: Նա Ներսեսի Հետ Հայաստան է ուղարկում շատ զորք, որը գալով տեսնում է, որ երկրի միապետը Մերուժան Արծրունին է՝ Բրիստոսին ուրացողը, որը Հայաստանը լցրել էր պարսկական զորքով, որոնց Հետ մարտնչելով՝ նրանք վերջ են տալիս պարսիկներին սրբի աղոթքների միջոցով, իսկ Մերուժանին բռնում է Սմբատ Բագրատունին, շիկացած երկաթով պսակում է նրան՝ նախատինքներով սպանելով: Եվ երկիրն ամրապնդվեց Պապի կողմից, որը [Թագավորեց] յոթ տարի: Նրա ժամանակ Հունաստանի զորագլուխ Անատոլիսը կայսեր անունով շինեց Թեոդուպոլի-

¹ Այս գյուտը վերևում ասվածի Համաձայն է:

որ¹: Բայց Պապն իր զզվելի գործերի պատճառով Հանդիման-
վում է Ներսեսի կողմից, որին [Պապը] Եկեղյաց գավառի Նախ
գյուղում գաղտնի կերպով թունավորել է տալիս: Ներսեսը
թաղվեց թիրում. նա աթոռակալեց երեսունչորս տարի²: Եվ
Պապ թագավորը նրա փոխարեն կարճ ժամանակով նշանակեց
Չունակ³ անունով մեկին, և ապա առանց Կեսարիայի մետրո-
պոլիտի, որն ընդունված էր պատրիարքների օրենքով, [նշա-
նակեց] Ապահունիքի գավառից Եահակին⁴, որն աթոռին
ծառայեց չորս տարի:

Իսկ Անատոլիս գորավարը, խաբուխացի թեմայի Պապին
և շրթաններով կապելով նրան, ուղարկում է Թեոդոսի մոտ, որն
արժանի չհամարեց նրան տեսնել, այլ հրամայեց նրան գցել
ծովը⁵: Եվ Հայաստանում թագավոր է նշանակում ոմն Արշա-
կունի Վարազդատին, որը թագավորում է չորս տարի: Սրա
երկրորդ տարում վախճանվում է Եահակը, որին Հաջորդում է
նրա եղբայր Զավենը՝ աթոռակալելով չորս տարի. նա ևս եղ-
բոր նման բարի մարդ էր: Իսկ Վարազդատը քաջ Մուշեղին
բռնելու և սպանելու պատճառով հարածվում է Մամիկոնյան
ցեղի կողմից, և Թեոդոսը նրան աքսորում է Թուլիս կղզին: Նա
Հայաստանում թագավոր է կարգում Պապի երկու որդիներին՝
Արշակին ու Վաղարշակին: Արշակի [թագավորության] եր-
րորդ տարում վախճանվում է Զավենը, և աթոռը գրավում է
նրանց եղբայր ու առաքինակից Ասպուրակեսը՝ [աթոռակալե-
լով] հինգ տարի⁶:

[Այդ ժամանակ] մեր աշխարհը բաժանում են Պարսից Եա-
պուհը և Թեոդոսի որդի Արկաղեոսը՝ բարեկամություն հաս-
տատելով միմյանց հետ: Արշակը ստանում է Հունաստանի

¹ Թեոդոսյոսի, այն է՝ Կարին քաղաքի շինարարությունը ու է եղել, Փաք Թեոդոսի օրոք:
² Թերևս սուրբ Հուսիկի նահատակությունից մինչև մեծն Սահակի աթոռա-
կալությունը երեսունչորս տարի է, բայց սուրբ Ներսեսը տասը տարուց ավելի
քահանայապետ չի եղել:
³ ՄՕ.-ում Չունակի փոխարեն Եահակ է:
⁴ ՄՕ.-ում Սահակ:
⁵ Բայց հնագույն պատմիչներն ասում են, որ Պապին ծովը չեն գցել, այլ
կացնով [սակրով] են սպանել:
⁶ ՄՕ.-ում յոթ տարի:

կողմը հավատակցության պատճառով, իսկ Վաղարշակը, որ
տիրում էր Պարսից արևելյան կողմին, մեռնում է: Եվ Եապու-
հը նրա փոխարեն նշանակում է ոմն Արշակունի Սոսրովին, ո-
րը երեք տարի անց զրկվում է տերությունից՝ երկրի իշխան-
ների չարախոսության պատճառով. նա այն [Սոսրովն էր], որ
պատրիարքության աթոռին նստեցրեց սուրբ Սահակին՝ մեծն
Ներսեսի որդուն, որը սուրբ աթոռին ծառայեց հիսուն տարի:
Պարսից թագավորը Սոսրովի փոխարեն նշանակեց նրա եղ-
բայր Վռամշապուհին, որը [թագավորեց] տասնհինգ տարի:

Ի՛նչ. նրա հինգերորդ⁷ և Եապուհի որդի Արտաշիլի առաջին
տարում սուրբ Մեսրոպը հորինում է Հայոց դպրությունը՝ ա-
սորի Դանիելի մոտ գտնելով հին ժամանակներից մնացած
քսաներկու տառ, որոնք մեր լեզվի ընդարձակությունը չբա-
ցահայտելու պատճառով անտեսվել էին մեր նախնիների կող-
մից, և նրանք բավարարվել էին Հունական, ասորական և
պարսկական գրերով: Եվ ոչ էլ Մեսրոպը կարող էր դրանցով
Աստվածաշունչը փոխադրել Հայերենի: Դրա համար նա իրեն
նվիրեց աղոթքի սուրբ Սահակի օգնությունը, և աստված կա-
տարեց նրա խնդրանքը՝ նրան տալով տասնչորս տառեր, ո-
րոնք [Աստված] իր աջով դրոշմում է նրա առաջ այնպես, ինչ-
պես մեծն Մովսեսին Սինա լեռան վրա, իսկ սրան Բալու⁸ լե-
ռան վրա, որտեղ տակավին երևում են աստվածագիծ վեմի
դրոշմն ու տառերի պատկերները, և այդ տեղը տեղի բնակիչ-
ների (տաճիկների ու քրիստոնյաների⁹) կողմից միշտ մեծար-
վում է խոնկով ու ջահերով: Եվ որ մեր նախնիներն ունեցել
են Հայերեն գրեր, Հաստատվեց Լեոն արքայի ժամանակնե-
րում, որովհետև Կիլիկիայում գտնվեց դրամ, որի վրա դրոշմ-

⁷ ՄՕ.-ում յոթերորդ:
⁸ Ս. Մեսրոպի աշակերտներն ասում են, թե Հայոց տառերի գյուտը սամո-
սացիների քաղաքում է եղել, այսինքն՝ Սամոս կղզում, իսկ ոմանք ընթերցում
ու կարծում են սամոսատացիների քաղաք: Բալուի գյուտը Հարմար չէ,
բայց ևայնպես ոչ առանց պատճառի է, որովհետև այնտեղ, Բալու լեռան գագա-
թին են գտնվում ոչ միայն Ս. Մեսրոպի աղոթարանն ու մատուռը, որոնք հիշա-
տակվում են ժ՛ր դարից, այլ նաև այդ լեռան անձավում, որտեղ ըստ մեր հեղի-
նակի կա աստվածամերձ վեմը, վերջերս գտնվեց հնում արձանագրված բեռա-
քանդակը:
⁹ Փակագծերը՝ ըստ Հին օրինակի:

ված են Հայկազյան¹ կուսապաշտ թագավորների անուններ Հայերեն գրերով, որոնց պակասը նորերս լրացրեց Եզրասը՝ նոր Խարայեի նորոգիչն ու կարգավորիչը, որ լցված էր աստվածախառն շնորհքով: Աստվածատուր պարգևների միջոցով սուրբ Երբորդության ճառագայթներն առնելով՝ նա մարգարեների, անաքյալների, ավետարանիչների, երկնային դասերի և բոլոր արդարների խմբերի Հետ գալիս, մտնում է Հայաստան աշխարհը ու մեր եկեղեցիներում կուտակում անասհման գեղեցկությունների՝ Հոգիների, մարմինների զարդարանքի ու հավիտենական փառքի Համար, ինչը բոլոր ազգերի Համար չարեց բոլորի Տերը: Քանզի ոչ թե Հմուտ վարպետների ու միջնորդների միջոցով իմաստնացանք ու առաջնորդվեցինք դեպի նա, այլ երկնահաս ու աշխարհատեղծ աջով մեզ Համար գրվեց ուսման դպրությունը, և մեր տիրոջ ու Աստծու Հիշատակը կենդանի է մնացել մեր մատյաններում՝ գորություն ու շնորհներ տալով նրանց, ովքեր մոտենում են Հավատով ու գիտակցաբար: Դրա Համար էլ տվողին փառք, պատիվ ու զոհություն և Տիրոջից մեզ մոտ բերողին օրհնություն: Եվ կյանքի գրքում մնաց նրա [Մեսրոպի] անվան Հիշատակի պայծառությունը, (որ ծարձակվել է, այսինքն՝ մշտազվարճ ու բերկրալից է², և մեր Հոր տեղն ու Հիշատակն առավելապես սրբերի Հետ է, իսկ մեզ՝ նրա աշակերտներին ու Հոգևոր որդիներին, նրա աղոթքների միջոցով [հասնում է] Աստծու ողորմությունն ու գթությունը³:

Ապա սուրբ պատրիարք Սահակը, ուրախանալով երկնառաք պարգևներով, ընտրում է առաքինազարդ մանուկներ Հովսեփին, Առնոդին, Հովհաննեսին, Աբրահամին, Արձանին, Մուշեղին, Եզնիկին, Կորյունին և այլոց ու ուղարկում ազգերի մեջ՝ բոլոր ազգերից բերելու մատենագրության արվեստը: Որոշ ժամանակ անց նա [ուղարկում է] Մովսեսին, Դավթին, Ե-

¹ Այս գյուտը ցանկալի է ու Հետաքրքրության արժանի, բայց նաև երկարաժյուր, որովհետև այժմ ոչ մի տեղ չկա Հայկազյան թագավորների ու Արշակունիների անուններով Հայաստան դրամ:

² Սեմական լեզուներից ստուգաբանելով՝ արաբերեն մեղրուք բերկրյալ է Հնչում:

³ Փակագծերում Բ. օրինակում ավելի համառոտ է [ՄՕ.-ում այն չի փակագծված]:

դիչին, Մամբրեին՝ Մովսեսի եղբորը, իսկ նրանցից Հետո՝ Արձան Արծրունուն, Խոսրովին, Ղազար պատմիչին: Եվ նրանց միջոցով թարգմանվեցին բոլոր գրքերը սուրբ Առնոդի ճշգրիտ օրինակներից: Սուրբ Սահակը նորոգեց սուրբ Հովսեփյանց տաճարը, որն ավերել էր Շապուհը: Նա խնդրեց Աստծուն, և անհայտացած նշխարքները Հայտնվեցին նրան: Նա տեսավ [Արշակունյաց] թագավորության և քահանայության վերանալը Պահլավունյաց ազգից ու այն կրկին նորոգեց իր կյանքի վերջում: Նա ուներ մինուհար¹ մի դուստր, որին կնության տվեց Մամիկոնյան Համազասպին, որից ծնվեց սուրբ Վարդանը: Աստծու սքանչելի այր Մեսրոպը, անցնելով Վրաստան, գրեր է ստեղծում նաև նրանց Համար ոմն Ջաղելի օգնությունը, որն աշակերտեց նրան: Գնալով Աղվանք՝ Մեսրոպը գրեր է ստեղծում նաև նրանց լեզվի համար Բենիամինի օգնությամբ, որն էլ այնտեղ աշակերտեց նրան:

ԻՁ. Իսկ Վռամշապուհը բարվոք ավարտեց իր կյանքը: Սուրբ Սահակը, գնալով Հազկերտի մոտ, նրանից խնդրում է Խոսրովին, որը գտնվում էր բանտում, և վերստին թագավոր է կարգում նրան, որն ապրելով մեկ տարուց ոչ ավել՝ վախճանվում է: Իսկ երբ մեռնում է Հազկերտը, աթոռին է նստում Վռամ երկրորդը, որը խորհում էր բազում չարիքներ թափել Հայաստանի՝ գլխին: Այդ բանն իմանալով՝ սուրբ Սահակը զնայց հույների մոտ, իսկ սուրբ Մեսրոպին ու իր թոռ Վարդանին ուղարկեց Արկադեոսի որդի Թեոդոսի մոտ, որն ուրախությունը ընդունելով՝ Վարդանին կոչեց ստրատելատ [սպարապետ], իսկ Մեսրոպին՝ վարդապետաց վարդապետ: Թեոդոսն ու պատրիարք Ատտիկոսը Հրամայում են դպրոցներ հիմնել և ուժեղներ կարգել արքունի տնից: Նրանք վերադարձան, եկան սուրբ Սահակի մոտ և սկսեցին կատարել Հրամանը:

Դրանից Հետո Վարդանին ուղարկում է Վռամի մոտ՝ Հաշտություն խնդրելու և Վռամշապուհին թագավոր նշանակելու, որը և կատարեց նա: Իսկ Մովսեսն ասում է, թե Խոսրովից Հետո Հազկերտը թագավոր է նշանակել իր որդի Շապուհին երեք տարով: Լսելով իր Հոր մահվան լուրը՝ նա գնաց և սպան-

¹ Նոր օրինակն ավելացնում է՝ Մանուշ տունում, բայց մեր նախնիները նրան Սահականուշ են կոչում:

² ՄՕ.-ում՝ մեր հավատի:

վեց զորքի կողմից: Ասում են, թե երկիրը տասնմեկ տարի մնաց անիշխան ու խառնաշփոթ վիճակում: Դրանից հետո թագավորեց Արտաշիրը, որին ասում էին նախարարները՝ նրա զգվելի գործերի* պատճառով, որի համար խնդրում են մեծն Սահակին՝ նրան գազընկեց անել: Եվ երբ նրանք չեն համաձայնում, իրենք են գնում Վռամի պալատը և կանչել տալիս Արտաշիրին ու ուղարկում են ինուժաստան: Սուրբ Սահակին զրկելով աթոռից՝ նրա փոխարեն նշանակում են իրենց չարախոսակից Սուրմակին, որը մի տարի չլրացած հեռացվում է: Նշանակում են ասորի Բրքիշուխի**, մեկ տարի, և ապա Շմուելին նույն ցեղից, որոնք թուլամորթ ու վատ վարքի տեր մարդիկ էին, որոնցից զգվելով՝ Հայոց նախարարները վաճառում են նրանց և աղաչում են սուրբ Սահակին՝ նստել աթոռին: Նրանց հետ չնայած նա չէր համաձայնում, բայց վարդապետութունից երբեք չէր դադարում և զօր ու գիշեր սնում էր հոգևոր գառների երկնավոր աղբյուրը: Ոմանք էլ ասում են, թե Բրքիշուխից ու Շմուելից հետո աթոռին տիրանում է Սուրմակը, յոթ տարի: Իսկ սուրբ Սահակը, կարճ ժամանակ մնալով Բագրևանդ գավառի Բլուր գյուղում, վախճանվում և թաղվում է Աշտիշատում, Վռամի մեռնելուց ու նրա որդի Հազկերտի կողմից թաղին տիրելուց հետո: Վեց ամիս անց Վաղարշապատում վախճանվում է սուրբ Մեսրոպը և թաղվում Օշական գյուղում, որի դագաղի վրա, մինչև այն գերեզման իջեցնելը, ընկնում է երկնային խաչանման լույս: Բայց աթոռի մասին տեղապահությամբ յոթ տարի հոգ էր տանում Մեսրոպի աշակերտ Հովսեփը, որը Վայոց ձորից էր, Հողոցմանց գյուղից: Նաև ասում են, թե ձեռնադրութունը Սուրմակն է կատարել, քանի դեռ նա կենդանի էր:

Իհ. Իսկ նախարարները, հավաքվելով մի տեղում, թագավորության տեղապահ են նշանակում սուրբ Վարդանին: Այդ ժամանակներում թարգմանութունից վերադարձան Ղևոնդը, Կորյունը, Արձանը, որոնց գալը զուգադիպեց Եփեսոսի ժողովին, որը չար Նեստորի պատճառով անցկացրեց Թեոդոսը իր

թագավորության տասնմեկերորդ¹ տարում: Եվ նրանք այնտեղից բերեցին [ժողովի] վեց գլուխ կանոնները:

Բայց Հայոց զորքը երբեմն ենթարկվում էր պարսիկներին, իսկ երբեմն էլ կռվում էր ու դիմակայում, երբ հավատքի շնորհիվ նրանց ուժ էր հասնում: Քանզի ավագ նախարարներ Շավասպ Արծրունին և Վնդոն, ուրանալով իրենց հավատքը, Դվինում շինում են Որմզդի մեհյանն ու ատրուշանը և քրմապետ նշանակում Վնդոյի որդի Շերոյին: Այդ բանը լսելով սուրբ Վարդանը գալիս է իր զորքով, սպանում է Շավասպին, փախուստի մատնում մարզպան Մշկանին, պիղծ Վնդոյին գցում է ատրուշանի կրակի մեջ, այրում, Շերոյին կախում է փայտից բազինի վրա, որի տեղում կառուցում է եկեղեցի սուրբ Գրիգորի անվամբ: Եվ սուրբ Հովսեփին ձեռնադրում են կաթողիկոս, որը ժողով արեց Շահապիվանում, ուր տուգանքների կանոններ սահմանեցին: Երկու տարի անց, երբ զորքը եկապ Պարսկաստանից, բռնեցին նրան, Սահակին, Ղևոնդին և այլոց ու բանտ գցեցին, որպես Վարդանի խրատատուների: Նրանք հեռու տեղերում փնտրում ու բռնում էին սրբերին, որոնք ուրախությամբ էին ընդունում կապանքները հանուն Քրիստոսի և դրանք չէին հանում մինչև վերջ: Այդ դեպքի առթիվ Հայ նախարարները, հավաքվելով մի տեղում, Գյուտին նշանակում են պատրիարք և նույն Հովսեփի հրամանով աթոռ տեղափոխում են Դվին: Դրանից հետո սուրբ Վարդանին հնազանդվեցին Հայոց բոլոր նախարարները, որոնց հետ նա պատերազմ էր մղում Պարսկաստանի դեմ տասնինը տարի՝ տանելով քառասուններկու² հաղթանակ մինչև նահատակությամբ իր կյանքի ավարտը, սուրբ Սահակի օրհնությամբ, որը նրա մահվան ժամին՝ նավասարդ ամսի երեսունին, իր ծննդյան օրը, օրհնեց նրան և նրա եղբայրներ Հմայակին ու Համազասպյանին: Այդպես վարվեց նաև սուրբ Մեսրոպն իր մահվան ժամանակ, այն է՝ մեհական ամսի տասներեքին: Նրանց աղոթքներով ու օրհնությամբ նրանք պարսպվեցին ու պսակվեցին:

Այն ժամանակ քանի որ Հազկերտի հազարապետության պաշտոնում մնաց չարամիտ Ներսեհը, նրա մոտ գնաց Վա-

¹ Այդ ժողովը գումարվեց Թեոդոսի ոչ թե տասնմեկերորդ, այլ քսաներեքերորդ տարում:

² Մեր հնագույն պատմիչների մոտ Վարդանի մասին նման դեպքերի չենք հանդիպում:

* ՄՕ.-ում իգամուրթյան զգվելի գործի պատճառով:

** ՄՕ.-ում Բրգիշու:

րազմադան* սեպուհը, որը իշխան Վասակ Սյունեցու փեսան էր, նույն տոհմից, որին ասում ու հալածում էր իր աները: Ուրանայով Բրիտտոսին՝ նրան այնպիսի գործերի դրոշմ, որ նա անցկացրեց Հայաստանում, և աստանայի նույն խորխորատն ընկավ նրա աներ Վասակը: Նրանք պատճառ դարձան անհամար աղետների, որոնք կատարվեցին Հայաստանում, և որոնք կարելի է սովորել՝ ընդարձակ պատմություններից: Վարդանանք նահատակվեցին հրոտից ամսի երեսունին, Հազկերտի տասնվեցերորդ տարում, ընդամենը հազար երկու հարյուր երեսուներկու¹ մարդ: Երկու տարի անց, հրոտից ամսի յոթին [վախճանվեցին] սուրբ երեց Սամվելը, սուրբ սարկավազ Աբրահամը և Բասենի սուրբ եպիսկոպոս Թաթիկը, որն ավելի առաջ տարվել էր Նուժաստան, և նա [իր կյանքն ավարտեց] դառն տանջանքներով հրոտից ամսի տասին: Սուրբ կաթողիկոս Հովսեփը, տեր Սահակը, սուրբ քահանաներ Ղևոնդը, Մուշեն, Արշեն*** և սուրբ սարկավազ Քաջաջը, այս վեցն էլ վախճանվեցին ի փառս Աստծու Ապար աշխարհում, հրոտից ամսի քսանհինգին, իսկ երանելի մոզպետը՝ մարգաց ամսի տասին: Ասողիկն ասում է, թե ինքը ստուգել է Հազկերտի տասնվեցերորդ տարին, որը համընկնում է Մարկիանոսի² երրորդ տարվան:

Ի՛հ. նրա օրոք սուրբ Մովսեսը, Մամբրեն և Դավիթը, վերադառնալով ուսումնասիրությունից, հոգ էին տանում կաթողիկոսարանի համար: Եվ թվում է, թե Քաղկեդոնի ժողովի ժամանակ Գյուտը³ վախճանվել էր և [աթոռին] դեռ չէր նստել Հոհան Մանդակունին: Նրանց մոտ բերեցին դավանագիր, բայց

* ՄՕ.-ում Վարագ վաղյան:

** ՄՕ.-ում տեսանել տեսնել:

¹ Այդ քանակից երկու հարյուրը հետ վախճանվեցին և ոչ թե պատերազմում [ՄՕ.-ում երեսուներկուսի փոխարեն երեսուն է]:

*** ՄՕ.-ում Արսեն:

² Վարդանանց նահատակության ստույգ օրը Բրիտտոսի 451 թ. հունիսի երկուսն է, որը Մարկիանոսի երկրորդ տարին է:

³ Քաղկեդոնի ժողովի ժամանակ Գյուտը ոչ միայն վախճանված չէր, այլ նաև կաթողիկոս չէր նստել: Հայաստանում պարսիկների աղմուկի և Վարդանանց պատերազմի ժամանակն էր, այդ պատճառով մերոնցից ոչ ոք չմասնակցեց այդ ժողովին, գոնե որպես մեր Հայրապետի փոխանորդ: Որ Մովսեսի, Դավ-

նրանք չընդունեցին, որովհետև սուրբ Հայրերի ավանդներից չեղվում էր: Այլ Մովսեսն ու Դավիթը գնացին, որպեսզի, եթե հնար լինի, օգնեն ուղղափառությունը (!), դրա համար մեզանում այսպիսի կարծիք կա, թե Դավիթը երկար խոսել է Հուր-նադի*, արքունի երեց Պողոթների (և կորնթացիների արքեպիսկոպոս Մամբրեի հետ¹), որոնք կարկամեցին և ամոթով մնացին: Եվ ապա ոտքի կանգնեց մակեդոնացիների մետրոպոլիտ Մելիտոսը և ասաց Մովսեսին. «Գիտեմ քեզ և քո աշակերտներին՝ մանկությունից կրթված ու թեքված դեպի գոռոզ ու հոնքակախ իմաստասերների ճոռոմ խոսքերը, և ոչ ոք չի կարող հաղթել ձեզ. դուք նաև լցված եք նախանձով, որովհետև չկանչեցինք ձեզ, քանի որ կենդանի չէր ձեր պատրիարքը»: Մովսեսն ասում է. «Իհարկե, ճանաչում ես մեզ, որ մենք եկեղեցու առաջնեկն ենք ու Հայրապետանոցի դատավորները. ինչո՞ւ մեզ չկանչեցիք, և մեր բազմահատուկությունը նախատինք ես համարում: Բայց ձեր ժողովի պատճառը ոչ մեկից գաղտնի չէ, և մենք չենք թողնի՝ ճշմարտությունը, այսինքն՝ Աստծու մարմնացեալ բանին մի բնություն ենք ասում»: Մելիտոսն ասում է. «Ինչպե՞ս ես ասում մեկը. Որդուն Հորից առանձնացած ես ասում և միացած մարմնում»: Մովսեսն ասում է. «Ձրաժանված Հորից և միացած մարմնում»: Եվ նման շատ բան խոսեցին: Ուստի կարծեցինք, որ այդ ժամանակը այսպիսին է եղել. Գյուտը, տասը** տարի նստելով պթոռին, վախճանվում է, և նրան հաջորդում է Հոհան Մանդակունին՝ մի իմաստասեր ու Աստծու հոգով լցված մարդ, որը բարվոք հորինեց ձեռնադրության ու ժամերգության կարգերն ու խրատական ճառերը: Նա թարգմանեց կորնթացիների երկրորդ թուղթը, Հովհանինը և իր կյանքում բազմաթիվ այլ օգթի, Մամբրեի մասին հակաճառություններ են եղել, այժմ էլ իմաստակությանը ու ճամարտակությանը իր ամբողջական գրքեր կան, բայց դրանք հորինված են կամ թելադրված ոչ Մովսիսյաններից սկսած, այլ հետո կատարված Եզրի ու Հերակլ կայսեր օրոք, այն է՝ Մայրազոմեցու համախոհների կողմից: Թող այստեղ Հեչվի կաթողիկոսների ժամանակը, որովհետև պատմիչների մոտ շփոթություն ու անհամաձայնություն կան. ավելի հենքը Հովսեփի ու Գյուտի միջև տեղադրում են Մելիտեն ու Մովսեսին, որոնց հետինները չեն հիշում:

* ՄՕ.-ում Հոբնադ:

¹ Բ. Օ.-ում չկա [այն ՄՕ.-ում չի փակագծված]:

** ՄՕ.-ում վեց:

տակար քործեր կատարեց: Ոմանք Գյուտ կաթողիկոսին հա-
մարում են հույների կողմնակից, իսկ Հովհաննիս՝ Պարսկաս-
տանի, միևնույն ժամանակաշրջանում: Սրանց օրոք ապրում
էր ճգնափոր Անտոնը, որն անվանվում է նաև Թաթուլ: Նա,
հանուն Քրիստոսի թողնելով ամեն ինչ, իր հարազատ եղբայր
Վարսսի հետ միասին գնում, կրոնավորում է այն տեղում, որն
այժմ կոչվում է սուրբ Թաթուլ:

ԻՅ. Իսկ մեր սուրբ նահատակների վախճանից հետո չար
Վասակը Հմայակի կնոջն ու երեք որդիներին տանում է պա-
լատ՝ որպես մահապարտների որդիներ: Վրաց Աշուշա բռնիքը
նրանց խնդրեց Հազկերտից, և նա նրան տվեց այդ անակնկալ
պարգևը: Նրանցից ավագը՝ Վահանը, Հայաստանի սպարա-
պետ դարձավ, որովհետև երբ սպանվեց Հազկերտը, նրա որ-
դի Պերոզը, սպանելով իր եղբորը, թագավոր է դառնում և
հաշտություն է կնքում մեր երկրի հետ ու Վահանին նշանա-
կում է արքունի հարկահան: Վահանը քսու մարդկանց հոր-
դորանքով տկարանում է հավատքի մեջ, բայց հետո խիղճը
տանջում է իրեն, և նա զզջում է ու ապստամբելով արքայի
դեմ՝ շատ անգամ կոտորում է Պարսից զորքը: Իսկ Վարագվա-
դանը, ուրացություն պատճառով տիրելով Մյունիքին, բազում
օրեր նեղվելով դեերի կողմից՝ խնդրվում է առանց զղջալու:
Նույն օրը սպանվում է նաև ուրացող Վազգենը, և այդ պատ-
ճառով շատ այլ ուրացողներ ընդունում են զեհենի առհավատ-
չյան:

Իրանից հետո Պարսից զորավար Միհրանը մեծ զորքով գա-
լիս է Վրաց Վախթանգ արքայի վրա և աղաչանք հղում Վա-
հանին՝ օգնել իրեն: Նա գնաց հոժարակամ, բայց պատերազմի
թեժ պահին վրացական վախկոտ զորքը փախավ թագավորի հետ
Հայաստանից եկած վախկոտների հետ միասին: Նահատակ-
վեց սուրբ Վասակը՝ Վահանի եղբայրը, որի դեմքը մարտից ա-
ռաջ փառավորվելով փայլում էր, ինչպես Մովսեսինը, որին
չէին կարողանում նայել ներկաները, և [մարդիկ] իմացան, որ նա
այդ օրը մեռնելու է: Նահատակվեց նաև Մյունիսյաց սուրբ սեպուհ
Հազդը հոռի տասնվեցին Բագվան գյուղում, որին բռնելով՝ Միհ-
րանը ստիպում էր՝ ուրանալ հավատը ու ապրել մեծությունը, բայց
հակառակ պատասխան տալով՝ մեռնում է հանուն Քրիստոսի
և [նահատակի] պսակի արժանանում: Նույնպես և քաջ աս-

¹ Հին Օ.-ում հարկահան է հարկեր խփում էր և ստիպում:

պետ Սահակը վախճանվում է պատերազմի ժամանակ կրոնա-
կան սուրբ ուխտի համար: Իրանից հետո հեփթաղների կող-
մից սպանվում է Պերոզը իր յոթ որդիների հետ միասին: Եվ
թագավոր են կարգում նրա եղբայր Վաղարշին: Նա կանչեց
Վահանին և նրան տվեց Հայոց զորավարությունը, իսկ դրա-
նից հետո էլ՝ մարզպանությունը: Վաղարշից հետո աթոռին
նստում է նրա որդի Վավատը, իսկ նրանից հետո՝ Խոսրովը,
քառասունութ տարի: Վահանը շինեց Արտաշատի եկեղեցի-
ները, որոնք ավերվել էին պարսիկների կողմից:

Այն ժամանակներում Արշակունիներից նահատակվեց Ե-
րանելի Տյառնթագը՝ Պարսից զորագլուխ Ջառնավուխտի
կողմից. նրա հետ նահատակվեցին նաև բազում այլ մարդիկ:

Լ. Վեց տարի աթոռին նստեց տեր Հոհանը, նրանից հետո՝
տեր Բարկենը Հինգ՝ տարի, նրանից հետո՝ տեր Սամվելը,
հինգ տարի, նրանից հետո՝ տեր Մուշեն, ութ տարի, նրանից
հետո՝ տեր Սահակը, յոթ տարի, նրանից հետո՝ Քրիստափոր
փիլիսոփան, յոթ տարի: Իսկ Վահանը բարվոք կյանք վարե-
լուց հետո վախճանվեց, և նրան փոխարինեց իր եղբայր Վար-
դը, չորս տարի: Ոմանք ասում են, թե Վահանը իշխան մնաց
քսան, իսկ ոմանք էլ՝ երեսունմեկ տարի: Տեր Քրիստափորին
հաջորդում է տեր Ղևոնդը, երկու տարի, և ապա տեր Ներսե-
սը՝ ինը տարի: Նրա ժամանակներում Պարսից Խոսրով թագա-
վորը զորք ուղարկեց, որպեսզի բռնեն Վարդին: [Այդ ժամա-
նակ] մեծ պատերազմ եղավ Խազամախ՝ դաշտում, որտեղ փո-
տորվեց Պարսից զորքը սուրբ Հայրապետ Ներսեսի աղոթքնե-
րով: Այդ ժամանակներում վախճանվեց սուրբ Հիզրուղիտը,
որ նշանակում է Աստծու օգնությունը ազատված: Նա սպան-
վեց Դվինում Վահրամ՝ մարզպանի կողմից, որովհետև Վար-
դից հետո պարսիկ մարզպաններն էին իշխում: Եվ սուրբ վկա-
յի մարմինը սուրբ Ներսեսի ամփոփեց կաթողիկոսարանին առ-
ընթեր՝ նրա վրա շինելով սրբատաշ մի մատուռ:

* ՄՕ.-ում Արշակունիքցի Տանթան:

¹ Թե ինչպես է եղել Տյառնթագի նահատակությունը, մեզ հայտնի չէ:

** ՄՕ.-ում յոթ:

² Խազամախը հավանաբար Խոզոմախունն է՝ ըստ բյուզանդացիների, հիշա-
տակված Հայաստանում Դ դարում, իսկ այժմ անձանթ է:

** ՄՕ.-ում Վահան:

Սրա օրոք Եզրաս Անգեղացին այվերացրեց ճարտասանների խմբերը: Ներսեսից Հետո [աթոռակալում է] տեր Հովհաննեսը, տասնհինգ տարի, նրանից Հետո՝ եղվարդցի տեր Մովսեսը, երեսուն տարի: Նա իր Հայրապետության տասներորդ, Կավատի որդի խոսրովի երեսունամեկերորդ և Հուստիանոսի, որը չինեց սուրբ Սոփին, տասնչորսերորդ¹ տարում սահմանեց Հայոց թվականն ու տոմարը: Նրա ժամանակ լրացել էր հինգ Հարյուր երեսուներկու տարվա շրջանակը, և Հայոց մարզպանն էր Մեծեժ Գնունին, որն իշխեց երեսունմեկ տարի: Այդ ժամանակ ապրում էին Սյունյաց քերթող Պետրոս եպիսկոպոսը, տարոնցի Ներչապուհը և սասունցի Աբդիշոն, որին Մովսեսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, իսկ Կյուրոնին, որն ազգությունս Կրաստանից* էր, Ջավախք գավառի Սկուտրի գյուղից և գիտեր Հայոց ու վրաց դպրությունը, ձեռնադրեց Կրաստանի կաթողիկոս, որը Հետո քաղկեդոնիկ² դարձավ, որովհետև նա երեխա ժամանակ գնացել էր Հունաստանի Կողոնիա գավառը, բնակվել Գայլ գետի ափին գտնվող Նիկոպոլիս** գյուղում և ստացել Հունական կրթություն: Տասնհինգ տարի անց նա եկավ Դվին, Մովսեսի մոտ, և վերջինս նրան նշանակեց սուրբ կաթողիկեի վաներեց, միաժամանակ Արարատյան գավառի քորեպիսկոպոս, յոթ տարի: Իսկ երբ մեռավ Վրաց կաթողիկոսը, երկրի իշխանները Մովսեսի մոտ [պատվիրակ] ուղարկեցին առաջվա նման, որպեսզի Մովսեսն իրենց Համար առաջնորդ տա, և նա կամեցավ տալ նրան [Կյուրոնին], որպես իրեն մտա մարդու: Կյուրոնը գալով նվաճեց ամբողջ երկիրը: Եվ ապա նրա մոտ եկավ խուժաստանցի մի նեստորական, որի անունը Կիս էր, այսինքն՝ խստություն, ինչպիսին որ նա եղավ իրականում: Նա Կողոնիայից էր, Նիկոպոլիսի մոտ գտնվող Զուտատիան գյուղից. նրանք միմյանց կրոնակից ու աղանդավորակից էին: [Կյուրոնը] նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս, և նրա պատճառով ամբողջ երկիրը կորստյան է մատնվում: Այդ բանն իմանալով՝ Մովսես եպիսկոպոսը, որը գտնվում էր Ցուր-

¹ Ոչ թե տասնչորսերորդ, այլ քսանչորսերորդ տարում:
* ՄՕ.-ում վրացի:
² Իրա Համար էլ նա դատապարտվում է մեր Հեղինակի և նրա Համախոհների կողմից:
** ՄՕ.-ում Նիկապոլիս:

տավում, որն այժմ կոչվում է Գանչենք*, Հայտնում է Մովսես պատրիարքին: Վերջինս Կյուրոնին գրում է Հանդիմանանքի ու սպառնալիքի թուղթ, և նա սրբի երկյուղից ամբողջովին ուրանում է աղանդը: Որոշ ժամանակ անց, իր Հայրապետության երեսուներորդ տարում, մեռնում է պատրիարքը, և Կյուրոնն անփութորեն ընդունում է քաղկեդոնականությունը:
ԼԱ. Իսկ Պարսից խոսրով թագավորը իր մեռնելուն մոտ Հավատում է Քրիստոսին և իր մոտ է կանչում Երան կաթողիկոսին, որին այլ եպիսկոպոսների Հետ միասին տեր Գյուտն էր ձեռնադրել Պերոզ արքայի մոտ գալու ժամանակ: Երբ կաթողիկոսը Հանդիմանեց պարսիկների մոլորությունը, թագավորը մեռնելուց առաջ մկրտվեց Երանի կողմից, Հաղորդվեց ու կարճ ժամանակ անց վախճանվեց, և քրիստոնյաները նրան թաղեցին արքունական գերեզմանոցում: Թագն առնում է նրա որդի Որմիզդը, որը գործում է նենգորեն և սպանվում է իր պալատում: Թագը խլում է նրա որդի խոսրովը, որի վրա Հարձակվում է զորապետ Վահրամը և նրան փախուստի է մատնում: Նա գնում է Մորիկ կայսեր մոտ և նրանից օգնություն ստանալով՝ վերադառնում է ու տիրում իր Հայրենիքին: Նա երախտահատույց է լինում Մորիկին՝ նրան թողնելով Միջագետքը և Հայաստանի այն մասը, որ կոչվում է Տանուտեռական գունդ¹, բացի Դվինի ոստանից և երկու գավառներից, որոնք են՝ Ոտն Մայայցը և Արագածի կողմը, Մորիկին թողնում է Ընծաքիսար** կոչվող սարից մինչև Առեստ ավանն ու Հացյունքը: Նա Հանդիմանելով փոխում է Արայի² դրած անունները. նրա կողմից կոչված Արմին, այն է՝ Առաջին Հայքը, կոչում է Երկրորդ Հայք, որի մայրաքաղաքն էր Սևաստը, Կապոտիկիան***, որի մայրաքաղաքն էր Կեսարիան, կոչում է Երրորդ Հայք և դարձնում փոխարքայություն, Մելտեհին, որն ունի իրեն Հոմանուն գավառ, կոչում է Առաջին Հայք, Պոնտո-

* ՄՕ.-ում Գանձեք:
¹ Տանուտեռական երկիրը Նախիջևանի կողմում է, բայց այստեղ այն ավելի ընդարձակ է ներկայացված:
** ՄՕ.-ում Ընծակի սար:
² Պետք է ստել յԱբասայ՝ Արամից:
*** ՄՕ.-ում Կապադոկիա:

սը, որի մայրաքաղաքը Տրապիզոնն է, կոչում է Հայքի մեծ մաս: Չորրորդ Հայքը, որի մայրաքաղաքն է Նիփոկերտը, որը կոչվում է նաև Մուսիարկին*, իսկ արքունի դիվանում այն անվանվում է Հուստիանուսիստ, և Կարնո աշխարհը, որի մայրաքաղաքն է Թեոդոսպոլիսը, կոչում է Հայքի Մեծ մաս, իսկ նրանց մոտ գտնվող Մեծ Հայքի մասը, Բասենի կողմերից մինչև Ասորեստանի սահմանները, Մեծ Հայք է կոչում, Տայքի կողմերն իր սահմաններով կոչում է Խորազույն Հայք, իսկ Դվինի կողմը՝ Ներքսազույն Հայք: Եվ այս անունները գրում է դիվանում:

Նրա օրոք Սմբատ Բագրատունին, քաջապես կռվելով, Խոսրովին է ենթարկում նրա բոլոր թշնամիներին: Խոսրովը փոխարենը նրան է տալիս Վրկան աշխարհի մարզպանությունը: Այնտեղ գնալով՝ Սմբատը գտնում է Հայոց գերված ազգին՝ բնակեցված Թուրքեստան մեծ անապատում, որը Սազաստան է կոչվում. Հայերը մոռացել էին իրենց լեզուն ու դպրությունը: Տեսնելով Սմբատին՝ նրանք ուրախանում են և նորոգում իրենց լեզուն ու գիրը: Եվ նրանց Հաբել անունով երեցին տալիս է մեծ հայրապետ Մովսեսին՝ նրան եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար: Նրանց դնում է սուրբ Գրիգորի վիճակում և արքայից հրաման առնելով՝ գալիս է տեսնելու իր երկիրը: Դվին գալով՝ սկսում է շինել փայտաշեն սուրբ Գրիգոր [եկեղեցին] սուրբ Վարդանի բերդի մոտ, բայց բերդապահը բողոքում է** արքունիքին, թե դա վնասակար է բերդի համար, և հրաման է տրվում՝ քանդել բերդը և ավելի հեռու շինել: Եվ Սմբատն, ուրախանալով ի փառս Քրիստոսի, եկեղեցին շինում է վիմատաշ քարերով և պատրիարք է ձեռնադրել տալիս Ռչտունյաց եպիսկոպոս տեր Աբրահամին, որը թղթով Պետրոսի օգնությամբ ձգտում է Կյուրիոնին դարձնել դեպի ուղղափառություն (!): Այդ պատճառով Դվինում ժողով են անում և անիծում Կյուրիոն հերետիկոսին (!): Մորիկն իր կողմում կաթողիկոս է նշանակում Հոհաննին, որը նստում էր Ավան գյուղում¹, և այդ սուրբ մարդն այնտեղ շինում է եկեղե-

* ՄՕ.-ում Մուսիարդին:

** ՄՕ.-ում պահակը բերդին բողոք էին՝ բերդի պահակները բողոքում էին:

¹ Կոտայքի Ավան գյուղը Երևանի կողմում է: Բայց պատմիչների տարբեր կարծիքների պատճառով Հովհաննեսի և Աբրահամի կաթողիկոսության ժամանակները տարակուսելի են:

ցի, որը բոլորի կողմից համարվում էր ընտիր¹ [եկեղեցի]:

ԼԲ. Այն ժամանակ Մորիկի նախարարները սպանեցին նրան և թագավոր դրին Փովկասին, որը գալով Բասեն², ձրգտում էր նվաճել Հայաստանը: Խոսրովի հրամանով Աշտուղ դուրս է գալիս նրա դեմ, մեծ կոտորած է տալիս և գրավում Կարին քաղաքը, իսկ բնակիչներին տեղափոխում է Ահմատան, հետո տանում է նաև Հոհան կաթողիկոսին, որն այնտեղ գաղթության* մեջ էր: Կաթողիկոսական աթոռին քսանվեց տարի նստելուց հետո նա վախճանվում է այնտեղ, և դին բերվում է Ավան գյուղը: Նրան փոխարինում է սուրբ պատրիարք Աբրահամը՝ աթոռակալելով քսաներեք** տարի, իսկ նրան էլ հաջորդում է տեր Կուսիտասը***, որը Աղցք գյուղից էր:

Իսկ Մեծեծից հետո իշխանների կարգում [այսինքն՝ մարզպաններ] նշանակվեցին պարսիկները. նախ՝ Դենչապուհը, որն ուժեղացրեց կռապաշտությունը, նրանից հետո՝ ոմն Վարազդատը, և ապա՝ Խոսրովի ազգական Սուրենը, որը շնանում էր իշխանների կանանց հետ: Այդ պատճառով նրա վրա զայրացավ Վարդանը՝ Վասակ Մամիկոնյանի որդին, սպանեց նրան և վերցնելով ընտանիքը՝ գնաց Կոստանդնուպոլիս: Բայց Հերակլը սպանելով Փովկասին՝ թագավոր է նշանակում իր որդուն, և ինքը շարժվում է դեպի արևելք: Խոսրովի հրամանով Խոսեան ավերում է Հունաստանը՝ վրեժխնդիր լինելով Մորիկի սպանության համար, գերում է Երուսաղեմը, փրկական փայտը և Երուսաղեմի Ջաքարիա պատրիարքին: Այն ժամանակ Կուսիտաս պատրիարքն ընդարձակում է սուրբ Հռիփսիմյանց վկայարանը [մատուռը] ու հանդիպում է նրանց սուրբ նշխարքներին, որը պակաս մխիթարություն չի լինում քրիստոնյաների համար: [Այն] կնքված էր սուրբ Գրիգորի և սուրբ Սահակի մատանիներով: Կուսիտասը չհամարձակվեց բացել, այլ իր կնիքը դրեց վրան: Հռիփսիմի հասար-

¹ Բնագրում այդպես է, իսկ մյուսում տարբեր. «Այդ սուրբ և բնավ չթեքված դեպի Հունաց աղանդը» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

² Թերեւս կայսրի զորավարներից մեկը, որ մարտ էր տալիս պարսիկների դեմ, հանդիպած լինի Բասենում, բայց ոչ ինքը՝ Փովկասը:

* ՄՕ.-ում կայր ի գաղտի՝ թաքնված էր:

** ՄՕ.-ում երեք:

*** ՄՕ.-ում Կոսիտաս:

կը տասը թիզ չորս մատ էր, ասում են, որ սուրբ Գրիգորինը ինը թիզ էր, իսկ Տրգատինը՝ տասնմեկ:

ԼԳ. Հերակլը ընծաներով պատվիրակներ է ուղարկում Խոսրովի մոտ՝ խաղաղություն խնդրելու, բայց նա պատասխան չի տալիս: Ջայրացած Հերակլը իր հետ վերցնում է իր եղբայր Թեոդոսին և Անտիոքի մոտ երկու անգամ կոտորում է Պարսից զորքը ու շարժվում է դեպի Հայաստան, Խոսրովի վրա: Ստանալով Խոսրովի առաջին որդու՝ Կավատի ուժը¹, սպանում է Խոսրովին: Կավատը հաշտություն է խնդրում Հերակլից ու նրան է գիշում Միջագետքը: Հերակլը վերադառնում և գալիս է Կարին քաղաքը: Նրա օրոք Կոմիտասի սուրբ աթոռին հաջորդել էր տեր Քրիստափորը, որին ազատում են, որովհետև խոտովթյուն էր գցում իշխանների մեջ, և դնում են Նիգացի Եզրին: Թագավորը նրան կանչեց Կարին քաղաք, և նա իր տգիտության² պատճառով քաղկեդոնիկ դարձավ, որի դիմաց ստացավ Աղցքը և Կողբի³ երրորդ մասը: Եվ երբ նա վերադարձավ, նրան կշտամբեց կաթողիկոսարանի Հոհան⁴ վարդապետը՝ ասելով. «Հիրավի Եզր կոչվեցիր, որովհետև ուղղափառությունից եզր [դուրս] ելար»: Նա գնաց Աղվանք, Գարդման գավառի սահմանը և ճգնեց խիստ վարքով: Նա գրեց երեք գիրք, որոնց վրա չգրեց իր անունը. մեկը կոչեց Խրատավարք, երկրորդը՝ Հավատամարտ*, երրորդը՝ Նոյեմակ: Նա Սարգիս անունով մի աշակերտ ունեւր, որը ցանկանում էր [տիրանալ] Սաբելին, որի պատճառով Հոհանը հալածեց նրան և հեռացրեց իր մոտից⁵: Այդ ժամանակ մեռնում է Կավատ արքան, և թագավոր է դառնում նրա անչափահաս որդին՝ Արտաշիրը: Այդ բանը լսելով՝ Հերակլը դրդում է Խոնեմին՝ խլել թագը, սպանելով այդ երեխային, որը և նա կատարեց և սուրբ խաչը տվեց Հերակլին: Զորքը սպանելով Խոնեմին՝ թագը տալիս է Խոսրովի դուստր Բորին, որից հետո՝

նրա քույր Ջամրիկին, իսկ նրանից հետո էլ՝ Խոսրովի թոռ Որմիզդին, որին խեղդամահ են անում և թագավոր նշանակում Խոսրովի թոռ Հազկերտին¹:

Իսկ Հերակլը խաչը տանում է Երուսաղեմ և դնում է իր տեղում: Այդ ժամանակ [նա] Հայաստանի զորավար է նշանակում Մեծեփին, որին սպանում է Դավիթ Մահառունին, և Հերակլի հրամանով ինքն է իշխում երեք տարի: Նա շինեց Մրեն եկեղեցին², բայց հետո անարգվեց իշխանների կողմից և հալածվեց: Հայաստանում մեծ խառնաշփոթություն առաջ եկավ, և ամեն մեկը ձգտում էր հաղթել մյուսին: Նրա օրոք Եզրը ընդարձակեց սուրբ Գայանեի վկայարանը, իսկ տեր Քրիստափորը Մասյացոտնում մենաստան կառուցեց, որտեղ նա առաքինանում էր ջանադիր բազում աղոթքներով երեք հարյուր քրջագգեստ մարդկանց հետ միասին: Նրա օրոք տասներկու հազար հրեա, հավաքվելով Եդեսիայում, ապստամբություն բարձրացրին Հերակլի դեմ, որը գնալով ազատեց Ուռհան, գրավեց այն և հրեաներին ողջ-ողջ արձակեց, որպեսզի ուր կամենան, գնան՝ չլսելով Թեոդորոս եղբորը, որն ուզում էր կոտորել նրանց: Եվ այնտեղից անապատով գնալով Տաճկաստան՝ Իսմայելի որդիների մոտ, որպես իրենց ազգականների մոտ, օգնություն խնդրեցին: Ոմանք համաձայնեցին, իսկ ոմանք՝ ոչ՝ նրանց տարբեր աղանդների պատճառով, ինչպես որ երբեմն եգիպտացիների միջև կային տարաձայնություններ պաշտամունքի տարբերության պատճառով:

ԼԴ. Այն ժամանակ հանդես եկավ Իսմայելի որդիներից մեկը՝ Թանգար [վաճառական] Մահամթը³: Նա ծնվել էր Մաքսից երկու օրվա ճանապարհի վրա գտնվող Մադինա⁴ քաղաքում, Կորեչ⁴ ցեղին պատկանող Աբդլայից, որը մեռավ նրան թողնելով որդ: Նա գնաց մի վաճառականի մոտ և առաջադեմ դարձավ նրա տանը: Վաճառականը մեռավ, և Մահամթը տի-

¹ Այսպես է ՕՕ.-ում:

² Գոնե այս մասում նա ավելի զիտական գտնվեց, քան տվյալ Հեղինակը:

³ Իմ՝ ազահանքի մի մասը:

⁴ Մոլորյալ Մայրաբունեցին:

* ՄՕ.-ում Խրատ վարք, Հաւատոյ արձատ:

⁵ ՄՕ.-ում կա նաև «գոր սմա համբաւն տգէտք» (որի համբաւը տարածում են տգետները) նախադասությունը:

¹ Թագավորների շարքից պակասում են նաև ուրիշները: Բորը Բորին է կամ Բերորը, նույն ինքը Բորանդուխտը, իսկ Ջամրիկը՝ Ագերմիդուխտը:

² Մրենը Երակի գավառում է. այդ եկեղեցին ցարդ պահպանվել է կիսանկանգուն վիճակում:

* ՄՕ.-ում Մահամաղ:

³ Մադինան, որ առաջ Հադրիպ էր կոչվում, Մեծիկեն է:

⁴ Բորեչ կամ Բուրեյիչ [ՄՕ.-ում Կորեյ]:

րացալ իր տիրոջ տանը՝ ամուսնանալով նրա կնոջ հետ: Նա ուղտերով գնաց Եգիպտոս, և նրան հանդիպեց Սարգիս անու- նով մի միայնակաց, որը Արիոսի և Կերինթոսի աղանդից էր: Վերջինս հին գրքերի միջոցով նրան ծանոթացրեց Աստծու հետ և սովորեցրեց իր Տիրոջ մանկութեան վերաբերյալ գրքե- րը: Տուն վերադառնալիս նա քարոզեց այն, ինչ որ լսել էր, բայց նրան հալածեց իր ազգը, և նա եկավ Փառան անապա- տը¹: Եվ երբ եկան տասներկու հազար հրեաները, նրանցից ա- ութ ստանալով նա Իսմայելի որդիներին քարոզեց Աբրահա- մի Աստծուն և նրանց երաշխավոր դարձավ պայմանով, որ ե- թե պաշտեն իրեն, ապա կժառանգեն այն երկիրը, որը Աստ- ված տվեց Աբրահամին:

Եվ լսեցին նրան ու հավաքվեցին Եվիլայից մինչև Սուր², որն ընկած է Եգիպտոսի դիմաց: Տասներկու հազարն ըստ Իս- րայելի ցեղի տասներկու նահապետների թվի հազարական բաժանեցին իրենց մեջ և եղան տասներկու բաժին ու իրենց համար նշանակեցին ազգապետներ, որոնց անուններն են՝ Նաբեովթ, Կեդար, Աբդիա, Մարսամ, Մասամ³, Իդուամ, Մասե, Քողդադ, Թեման, Հետուր, Նաբես, Կեդմա: Բանակները Փա- ուանի անապատից գնացին մինչև Մովարի Ռաբովթ³ և անցան Հորդանանից այն կողմ, դեպի Ռուբենի վիճակը: Կոտորեցին Հունաց զորքը, որ գտնվում էր Արաբիայում, և կայսեր եղ- բայր Թեոդորոսը փախավ մազապուրծ: Իրենք վերադարձան Արաբիա, բնակվեցին ցեղերով, և նրանց շուրջը հավաքվեցին Իսրայելի որդիներից մնացածները ու մեծ զորք կազմեցին: Եվ կայսրին գրուեցան են հղում, որպեսզի նա թողնի այն երկի- րը, որն Աստված տվեց Աբրահամին: Կայսրը նրանց տվեց հակառակ պատասխան և հավաքեց յոթանասուն հազարանոց զորք մի հավատարիմ ներքինու միջոցով ու պատվիրեց գնալ Արաբիա, Իսմայելի վրա, ուր նրանք կոտորվեցին, իսկ Մահ-

մեղի բանակը տիրացավ մեծ հարստության:

Սեր Թվականության վաթսուներկու թիվն էր: Եվ քանի որ նրանց օգնեց Մահմեդի խրատը, ժողովուրդը նրանից կրոն է պահանջում: Եվ նա օձերի մեհյանի տեղը, որը պաշտում էին, կոչեց Ալ-քայուբ², որ նշանակում է Աստծու դուռ: Նա իր բնակության քաղաքը կոչեց Աբրահամի տուն: Քրիստոնեու- թյան հզորացման ժամանակ Դամասկոսի կուռքը՝ Ռեմանան³, նույն ինքը կաղ Հեփեսոսը, տարան, գցեցին անապատում: Այն գտնելով՝ տաճիկները տարան օձերի մեհյանը, բայց օձե- րի քրմերը չկամեցան այնտեղ դնել, այլ դուրս հանելով՝ վեմի վրա մի ոտքի տեղ արեցին ու այնտեղ դրեցին: Այդ կուռքը գողացան եթովպացի վաճառականները ոսկու համար, որը ձուլեցին Իսմայելցիները: Եվ դաժան պատերազմ եղավ երկու ազգերի միջև, մինչև որ մոռացան: [Մահմեդը] այդ մասին ա- սաց, թե դա Աբրահամի ոտնահետքն է, երբ նա եկավ տեսնե- լու իր որդի Իսմայելին: Եվ քանի որ Իսմայելը որսի էր գնա- ցել, նրա կնոջը հարցնում է, թե որտեղ է նրա ամուսինը, և նա ասում է. «Գնա՛, տանջված ալեոր»: Իսկ Աբրահամն ասում է. «Երբ քո ամուսինը տուն կգա, նրան ասա՛՜ փոխի՛ր քո տան դուռը»: Երբ տուն եկավ Իսմայելը, առավ իր հոր հոտը, հարցրեց կնոջը, ու կինն ասաց այն, ինչ որ լսել էր: Այդ բանը լսելով՝ Իսմայելը հեռացրեց կնոջը և առավ ուրիշին մինչև յո- թերորդ կինը, որը պաղատում է Աբրահամին իջնել էջից, որ- պեսզի օձի ոտքերը: Ասում է, որ Աբրահամը իջեցրեց մի ոտ- քը և դրեց վեմի վրա, իսկ վեմը ոտքին տեղ տվեց, բայց մյուս ոտքը չիջեցրեց գրաստի վրայից, որովհետև Սառային երդում էր տվել՝ չիջնել, վախենալով, որ կհանդիպի Հազարի հետ: Այս որպես առասպել՝ պատմեց Մահմեդը և հրամայեց՝ բոլոր

¹ ՌՕ.-ում վաթսուհինգ [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]: Իս Տիրոջ 616 թիվն էր, որը Մահմեդի փախուստից և իլխանանալուց վեց տարի առաջ էր, որն էլ նրա թվարկության սկիզբն է՝ 622-ի հուլիսի 15-ը:

² Էլ-Քյապի:

³ Ռեմանա կուռքը, որ հիշատակվում է Սուրբ Գրքում, ոմանք համարում են արեգակը, ոմանք՝ Աստղիկը, իսկ շատերին էլ անծանոթ է: Իրա համար մեր հեղինակի կարծիքը պետք է փնտրել հնախույզների մոտ: Բայց չգիտեմ, թե որ- քանով է հավաստի այդ պատմությունը:

* ՎՕ.-ում ասա... ինչ ձևով է, իսկ ՄՕ.-ում ասապիլից. մեկը թարգ- մանն էր վերջին բառակեր:

¹ Փառան անապատն ընկած է Մինայի և Հրեաստանի միջև:
² Սուր անապատն ընկած է Պաղեստինի, Արաբիայի, Կարմիր ծովի և Եգիպ- տոսի միջև:
³ ՄՕ.-ում Մարսամ, Քոչե, Դադ, մյուսները նույնն են, բայց ՄՕ.-ում տա- ներեք անուն է:
³ Մովարի Ռաբովթը մովաբացիների մայրաքաղաքն է, որը գտնվում է Մե- ույ ծովի արևելյան ափին, ուր ցարդ նշմարվում են նրա սակավ ավերակները:

կողմերից երկրպագութեան գալ այնտեղ, մի ոտքով ման գալ վեմի շարջն ու ասել՝ լրա՛յք, լրա՛յք, և որպես թե մեկը պատասխանում է՝ ա՛յ ա՛յ, աւա՛ս աւա՛ս¹: Եվ անցնելով ձորը՝ անասուն են մորթում ու գրաստներին նստելով՝ փախչում են մինչև Մաքայի բլուրը: Փախչելիս եթե մեկի հագուստն էր ինչ-որ բանի ընկնում, կամ մեկը գլորվում էր գլխիվայր, ոչ ոք չէր համարձակվում ետ նայել: Եվ ընթանալով երկու վեմերի միջով, որոնց կոչում էին Սաֆա և Եմրա, յոթ անգամ առանց հանգստանալու անցնում են վեմնվեմ, քարեր են գցում և ասում, թե Մահմեդն այդպես է արել ու սովորեցրել: Մի ոտքով վազելը ոտնահետքի պատճառով է, իսկ ձորում անասուն կոտորելն ու փախչելը, ասում են, թե Մահմեդը զոհ արեց², որպեսզի տեսիլքներ երևան նրան, և երևալիս՝ փախալ: Երկու վեմերի միջև շրջելն ու քար գցելը [նշանակում են], որ այդ վեմերը նրանց համար եղել են պաշտելի քարեր նախքան կուռքերը, և ըստ սովորութեան՝ Մահմեդի պաշտելու ժամանակ նրա դեմ կատաղի շուն է ելել, և նա նրա վրա քարեր է գցել ու հրամայել է՝ նույն բանն անել: Նրանք օձերն ու սողունները չեն սպանում, որովհետև դրանք պաշտելի են նրանց համար, իսկ շուն կոտորելն այն է, որ ասում են, թե երբ մեռավ Մահմեդը, չկամեցան թաղել, ակնկալելով, թե երեք օրից հետո հարություն կառնի³, և երբ իմացան, կոտորեցին: Ներքին ու հրամայեցին նույնն անել [ամեն տարվա՝⁴] նույն ամսին: Նա սովորեցրեց ասել, թե Աստված մեկն է, և ոչ ոք նրան հավասար չէ, իսկ Մահմեդը նրա ծառան է: Իսկ երբ մի հրեայի խոսքով ասում են, թե մարգարեները գուշակեցին ինչպես Քրիստոսի, այնպես էլ Մահմեդի համար, դրանով այն են ուզում ասել, թե Եսայիին տեսնում էր երկու հեծյալ՝ էջի և ուղտի վրա նստած: Մի օր հանկարծակի⁵ անհայտացավ Մահմեդը և կարճ ժամանակ անց հայտնվելով ասաց. «Ինզադուլթյունը, Աստծու շնորհքն ու ո-

¹ «էլպակե լէպակե, է՛յ Բեյէաս»՝ Հրամայի՛ր, Հրամայի՛ր, ո՛վ Աստված:
² ՄՕ.-ում «երեւեալ նմա դեւք»՝ նրան դեւեր երևացին:
³ ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն տպված է. «նման Տեառն մերոյ՝ և շունք կերան գերեսան»՝ մեր Տիրոջ նման, և շները կերան նրա երեսը:
⁴ ՄՕ.-ում կա ամեն տարի:
⁵ ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն «դիւթութեամբ» (կախարդանքով) բառն է:

ղորմությունը թող լինեն ձեզ հետ»։ Իսկ նրանք զարմանալով հարցնում են. «Որտեղի՞ց ես գալիս, ո՞րն է քո նոր ողջույնը, և ո՞ր Աստծու շնորհքն ես բերել մեզ»։ Եվ նա պատասխանում է. «Աստված Մաքայում ինձ առավ մեր՝ Հոր՝ Աբրահամի տունը, հայտնեց իր կամքը և վաղը մեզ ուղարկելու է իր կրոնը»։ Եվ նա վերցրեց մի ծնած՝ երինջ, ժողովրդի հավաքված տեղում բաժանեց հորթից¹ և հրամայեց հաջորդ օրը բաց թողնել, իսկ ինքն ամբողջին հավաքած սաքսեց։ Կովը եկավ բառաչելով ու քրտնած և ճեղքելով ամբողջը՝ փնտրում էր հորթին։ [Մահմեդը] հրամայեց բռնել նրան, ինքն առավ թուղթը, համբուրեց և ասաց, որ այն Աստծու կողմից է եկել։ Իրա համար մինչև օրս Ղուրանի սկզբում գրված է՝ Սուրաթ Ալ-բակարա², այսինքն՝ կովի կրոն։ Հրամայում է լվացմամբ աղոթքը՝ կատարել հինգ³ անգամ և փոխանակ Իսրայելի եղջերափողերի, բարձունքից կանչել՝ վկա բերելով, թե «Ավետարանիչը բարձրացավ Սիոն լեռան վրա»։ Եվ ձայն տվողին կոչում են Մողին³, որ նշանակում է հավատադիր, և մատը ականջին դնելով՝ ասում են, թե մեկը կամավոր, մյուսն ակամա լսում է ականջով։ Եվ Մահմեդը Քրիստոսին կոչեց Աստծու բան և հոգի։ Նաև ասում են, որ նա հրաշագործություններ էր կատարում, օրինակ՝ լուսինը ներքև բերելով՝ չորս մասի էր բաժանում և կրկին ամբողջացնելով՝ երկինք էր առաքում։

Բայց իսմայելցիների իշխանը նախ Քաղրթն⁴ էր և ապա գտնելով Մահմեդին՝ նրանք նրան են հավանում ամեն ինչում։

¹ ՄՕ.-ում իմ և ձեր Հոր:
² Նոր օրինակում նորածնունդ:
³ ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն կա «և գրեաց զոր ինչ կամէր, և յեղջիւղս նորա կապէր. և ի ձեռն հաւատարմաց առաքեաց յանապատ»՝ և գրեց, ինչ որ ուզում էր, կապեց եղջուրներից և հավատարիմ մարդկանց միջոցով ուղարկեց անապատ:
² Միւրեթ-իւ-պէքարա՝ Գատէն կամ յաղապս կովու: Ղուրանի երկրորդ օրինակի կամ գլխի խորագիրը, որը մեկնիչներից ոմանք կարծում են, թե ըստ մովսիսյան պատմության՝ այն դրված է կովերի զոհաբերութեան քանակը՝ կգ-կթ [63-69] ցույց տալու համար:
³ Մողին. մյուսնատի [ՄՕ.-ում մուղին]՝ ձայնող:
⁴ Ինձ թվում է, որ իսմայելցիների Քաղրթ [ՄՕ.-ում քաղրթ] իշխանի անունը նախեթ անվան աղավաղումն է, որովհետև այդպես էր կոչվում Մահմեդի գործի առաջնորդը, որն Աստրիբում կոտորեց հույների:

ԼԵ. Եվ երբ նրանք [Իսմայելցիները] հզորացան, երուսաղեմցիները վախեցան նրանցից և տերունական խաչն ու եկեղեցական բոլոր սպասքները բարձելով նավին՝ տարան Կոստանդնուպոլիս, և իրենք էլ հնազանդվեցին Իսմայելին, որովհետև կայսրն այլևս չկարողացավ գործ հանել նրանց դեմ: Իսմայելցիները բաժանվեցին երեք մասի՝ մեկը գնաց Եգիպտոս, մյուսը՝ Հունաստան, երրորդը՝ Հայաստան, և բոլոր տեղերում հաղթող դարձան: Իսկ ովքեր Ասորեստանի վրայով շարժվեցին Հայաստան, Հասան Դվին, գրավեցին այն, կոտորեցին անհամար մարդկանց, գերեցին երեսունհինգ հազար մարդու, որոնցից մի տասը հազար մարդու կոտորեցին Թեոդորոս Ռեչտունու իշխանության ժամանակ, որը Հաջորդեց Դավթին, պաանեցին նաև Հունաց գորագլուխ Պրոկոպոսին¹, որը վաթսուներեք հազարանոց զորքով նստում էր Հայոց սահմաններում:

Այդ ժամանակ մեռավ Եզրը, և աթոռին Հաջորդեց Տայքի եպիսկոպոս Ներսեսը, Եզրից տասը տարի անց: Բայց անհամար կոտորածների պատճառով հափշտակություն եղավ, և նա որոշեց փախչել իրեն այդ մեծ պատվին արժանի չհամարելու պատճառով: Եվ երբ շատերը նրան աղաչում են, նա կանգ է առնում և հրամայում է հավաքել բազմաթիվ դիակները և թաղել: Եվ սուրբ Սարգսի Հրդեհված վկայարանի տեղում շինում է նորը: Սուրբ տաճար է շինում նաև վերապի [փոսի] վրա և սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի: անունով մեծ տաճարի հիմքերն է դնում քարքարոտ տեղում. դրա չորս սյունների տակ դնում է սուրբ Գրիգորի բոլոր նշխարքները, բացի զբլխից, որը դնում է գզրոցի մեջ և պահում հիվանդների բժշկության համար, այնտեղ դնում են նաև սուրբ Հիզբուզտի և Դավիթ վկայի² նշխարքները: Ասում են, որ սուրբ Գրիգորի մատուցած Հայաստան է բերել Գրիգոր Մամիկոնյանը, երբ նա որպես դեսպան գնացել էր Կոստանդնուպոլիս: Մասունքը նրան տվել էր աղնվական մի կին, որն այն պահում էր իր մոտ: Եվ նա գաղտնի, որին տեղյակ չէր քաղաքը, այդ անանց մեծության գանձը բարձում է նավի վրա և բերում, իսկ ծնոտը

¹ Ըստ պատմիչ Աեոնդ երեցի՝ Պրոկոպիոսի գորակայանը գտնվում էր Կոզոլիս՝ դավառում:

² Նոր օրինակում Դվինի վկան:

Ջվանշիրի ու իր քրոջ, որը Գրիգորի¹ կինն էր, խնդրանքով տալիս է Ազվանքին:

ԼԶ. Այն ժամանակ Կոստանդին կայսրին դավում և սպանում է Մարտինի խորթ մայրը* և նրա փոխարեն դնում է իր որդի Հերակլակին: Բայց Վաղենտին գորավարը սպանում է Մարտինին ու Հերակլակին և թագավոր է նշանակում Կոստանդին որդի Կոստանդին: Եվ քանի որ ապստամբվել էր Վարագադրոցը, նրա համար աղաչում է Ներսես հայրապետը, և նրան նշանակում է Հայոց կուրապաղատ, բայց նա իշխանությունն առնելու ժամանակ մեռնում է ու թաղվում Դարոնքում, իր հոր՝ քաջ Սմբատի կողքին: Եվ [թագավոր] են նշանակում Սմբատին՝ ի պատիվ իր հոր, իսկ գորավարը Թեոդորոս Ռշտունին էր: Բայց Մահմեդը քսան** տարի տիրելով իշխանությունը՝*** և նրան հաջորդում են Օմարը****, Ամրը² և Բուբաքը³: Նրանք սպանեցին Նսարոսի թոռ Հազկերտին և վերջինի Պարսից թագավորությունը, որը տևեց չորս հարյուր ութսունամեկ տարի. նրանցից հետո իշխանությունը գրավում է Մավին: Բայց Հերակլի թոռ Կոստանդիանոսը Թեոդորոսին գրկում է իշխանությունից և Կիլիկիայի գորավարին հրամայում է ղուրս գալ Մավիի դեմ: Թեոդորոսի որդի Վարդը նենգորեն գործեց Հունաց գործերի դեմ. Հույների փախուստի ժամանակ նա քանդեց Եփրատի վրայի կամրջի գլուխը: Մավին Հայաստանում իշխան նշանակեց Գրիգոր Մամիկոնյանին և Հայաստանի վրա դրեց հինգ հարյուր դահեկան⁴ հարկ: Ոմանք ասում են, թե Գրիգորը Թորդանից բե-

¹ Ըստ հին պատմագրության՝ Լուսավորչի նշխարքները Կոստանդնուպոլսում հայտնվել են դրանից երկու հարյուր տարի հետո:

* ՄՕ.-ում ոչ թե խորթ մայրը, այլ մայրը:

** ՄՕ.-ում քառասուն:

*** ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն կա ~~սասանի~~ մեռնում է բառը:

² Նոր օրինակները դնում են Օթման:

**** ՄՕ.-ում Ումար:

³ [ՄՕ.-ում Աբուբաքը]. ըստ ժամանակագրության՝ Մահմեդի հաջորդներն են էպուպեքը, Օմարը, Օթմանը, Ալին, Միվալին:

⁴ Հայաստանի հարկը եճ [500] դահեկան էր, որը առաջինը հիշատակում է Աեոնդ պատմիչը: Եթե ստույգ է այդ թիվը, ապա այնքան էլ շատ չէ, դահեկա-

րեց Լուսավորչի բոլոր նշխարքները, և Աղվանքի իշխան Վարազտրդատի՝ Հրամանով եկավ Իսրայելը և խնդրեց Լուսավորչի ծնոտը, որը տարավ ու դրեց Գլխովանք կոչված տեղում¹:

Հայերը քանի որ բռնի կերպով հնազանդվեցին Հազարացիներին, կայսրը բարկությամբ հարձակվում է Հայաստանի վրա, բայց Ներսես կաթողիկոսը աղերսելով նրան տանում, իջեցնում է Դվին, կաթողիկոսարան: Կայսրն ու կաթողիկոսը միասին Հաղորդություն են ընդունում ու ութ օր կատարում են եկեղեցու խորհուրդները՝ ըստ Հունական սովորության: Քարոզեցին Քաղկեդոնի ժողովի վարդապետությունը: Եվ մի եպիսկոպոս, բեմից վայր իջնելով, մտավ ամբոխի մեջ: Իսկ երբ կայսրը եպիսկոպոսին հարցրեց, թե «ինչո՞ւ չհաղորդվեցիր քո պատրիարքի հետ», նա պատասխանեց. «Հենց դա եղավ պատճառը, որ երկու տարի առաջ նա ժողով արեց և նզովեց բոլոր Հերձվածողներին ու առաքելապես Քաղկեդոնի ժողովը»: Թագավորը խիստ մեղադրեց նրան նենգության պատճառով, և ապա Հաղորդություն ընդունեց նաև եպիսկոպոսը և օրհնեց թագավորին, իսկ թագավորը՝ նրան: Եվ երբ թագավորը մեկնեց, Ներսեսը վախեցավ Ռչտունյաց տիրոջից ու գնաց Տայք և [այնտեղից] վերադարձավ վեց տարի անց՝ լսելով Թեոդորոսի մահը: Նա մեծ եկեղեցու մոտ շինում է իր կացարանը՝ տնեցիներին** բնակեցնելով առաքիների քաղաքավարության կարգով, Քասախ գետից ջուր է բերում և տնկում անտառներ ու այգիներ: Նա մեծ բազմությունը կատարում է վարդապետի տոներ: [Նրանք] փոխեցին ութ*** վարդապետների, բայց միմյանց Հասկանալ չկարողացան, այնուհետև նա Հրամայեց առանձնացնել արժանիին և միայն նրան սովորեցնել: Այդ բանը նա կատարեց սուրբ Բարսեղի ձեռքով, որի մա-

նը ինչքան ուզում է, լինի. թե՛ բյուզանդական ոսկի, թե՛ սասանական և թե՛ արաբական դինար, որը արժեք 12 կամ 13 ֆունանկ, թեև շատերը կարծում են, թե՛ արաբական դրամը առաջինը Աբիմելեք ամիրապետը կտրեց, բայց գտնվեց նաև Միվավի դրամը:

* ՄՕ.-ում Վարազ Գորգատ:

¹ Տե՛ս ծան. 1, էջ 105 և ծան. 1, էջ 76:

** ՎՕ.-ում երգումարդոց՝ տնեցիների, իսկ ՄՕ.-ում երկու մարդոց՝ երկու

*** ՄՕ.-ում տար:

կանունը ձոն էր, որը Անիի գավառում¹ գտնվող Դպրավանքի սուրբ ուխտի առաջնորդն էր: Նրա մասին ասում են, թե յոթ անգամ տեսել է Քրիստոսին զարմանալի Համարձակությամբ, որի Համար էլ ձոնընտիր է կոչվում այն շարականը, որ այժմ կատարվում է մեր եկեղեցիներում:

Եվ քանի դեռ Ներսեսը Տայքում էր, Թեոդորոս Ռչտունին շինեց Աղթամար կղզին: Դպրավանքից տարան այն խաչը, որը կոչվում է սուրբ Վարձիպի² [խաչ], [խսկ] այն ժամանակ ձոնյանց էր կոչվում: Սարգիս ձոնյանցը այն տեղափոխեց այլազգիների պատճառով: Այնտեղ նա Տիմոթ վարդապետի ձեռքով Հրաչքներ գործեց. Վրաց արքա Դեմետրեի կնոջը բժշկեց բորոտությունից³, որի Համար էլ վրացիները խաչը խլեցին Հայերից: Նա օրհնեց և սուրբ Մեսրոպի կամ սուրբ Բարսեղ ձոնի կողմից և աջ թևի վրա Հայերեն գիր ունի:

Ներսես մեծ պատրիարքը վախճանվելով թաղվում է իր ձեռակերտում⁴: Աթոռը գրավեց Անաստասը՝ Ներսեսի սենեկապետը, որը Ակոռից էր. նա Ներսեսի Հրամանով շինում էր սուրբ Գրիգոր [եկեղեցին], քանի դեռ Ներսեսը Տայքում էր: Նրա օրոք Գրիգոր Մամիկոնյանը շինեց Արուծի կաթողիկեն և եղիվարդի վանքը, Անաստասը շինում է Ակոռի եկեղեցին՝ այնտեղ կառուցելով եղբայրանոց [վանք] և Հյուրանոց⁵, Գրիգոր իշխանի մոտ եկավ թագավորական ցեղին պատկանող պարսիկ Սուրհանը և խնդրեց դիմել Քրիստոսին ու ցանկացավ, որ իրեն մկրտի Անաստասը: Գրիգորը նրան կնքահայր

¹ Անիի գավառը Երրակն է:

² Վարձիա ավանը այժմյան Ախալքալաքի սահմանում է, որը Գուգարաց Զավախե գավառի կողմում է, որին այն ժամանակ տիրում էին վրացիները, և դրա Համար էլ այդ վայրը կոչվում է Վարձունեք կամ Վարձատունեք: Այդ սքանչելիների ժամանակը անհայտ է. Բրոսսեն (Վրաց պատմություն, Ա, 259) Համարում է Վրաց կուրապաղատ Ստեփանոսի եղբայր Դեմետրեին, որը ժամանակով մոտիկ էր Ներսես կաթողիկոսին: Մեր Հեղինակից առաջ, ԺԲ դարում, Դեմետր անունով Վրաց մի թագավոր է եղել: Իսկ Արարածոց գրքի ոսն մեկնիչ՝ Տիմոթեոս անունով վարդապետը, մեզանում Հիշատակվում է Ժ դարի վերջին:

³ Հին Օ.-ում «ստողը արարեալ ամենևին»՝ ամբողջովին առողջացրեց:

⁴ Այլ Օ.-ում «ի բերան վիրապին»՝ վիրապի [փոսի] անցքում:

⁵ Կաթողիկոսի շինած եկեղեցին ու վանքը ավերվեցին 1840 թ., Մասիսների մեծ փլուզման ժամանակ:

դարձավ, ավագանի անուներ Դավիթ դրեց՝ իր հոր անունով և նրան տվեց Կոտայքում գտնվող Չազր:

Այն ժամանակ ապրում էր Անանիա Շիրակացին, որը Անաստասից հրաման ստանալով՝ հորինում է ամենօրյա տոմարը¹, որը պատրիարքը երբ ուզում էր ժողովով հաստատել, վախճանվում է: Նրան հաջորդում է Իսրայելը պաշտելի Անաստասից վեց տարի հետո: Նրա օրոք արաբների զորապետի ոմն Բառաբային, որը գտնվում էր Հայաստանում, վռնդելով հայաթում է Վրաց Ներսեհ իշխանը: Իսրայելը, աթոռին՝ մնալով տասը տարի, վախճանվում է, և Հայրապետական քողն ընդունում է սուրբ Սահակը, որը Չորոփորից էր, Արքունիքից²: Նրա յոթերորդ տարում խազիրներն արշավեցին Հայաստան, սպանեցին Գրիգոր իշխանին և գերեցին վարպետին³: Եվ իշխանությունը գրավում է Աշոտ Բագրատունին՝ Սմբատի որդին:

Լէ. Իսկ Իսմայելի Մավի իշխանը որոշեց վերացնել Հունաց թագավորությունը, ինչպես նաև պարսկականը և պատրաստեց Հարյուր⁴ մեծ նավ՝ յուրաքանչյուրի վրա հազար տղամարդ և հազար փոքր նավ՝ յուրաքանչյուրի վրա հարյուր տղամարդ, և նրանց ուղարկեց ծով, իսկ ինքը ցամաքով հասավ Քաղկեդոն: Կործանվեցին բոլոր նավերը, իսկ ինքը գիշերով փախավ, ազատվեց և մեռավ Ատորիքում: Եվ իշխանությունը գրավեց նրա որդի Մրվանը, որը Հայաստան ուղարկեց ոստիկան [կուսակալ] ոմն Մահմեդին, որը ավերեց Սևան կրդզին, գերեց նրա բնակիչներին, խարեությունը կողոպտեց սուրբ Գրիգոր [եկեղեցին] և իր ծառաներից մեկին սպանեց ու գցեց մի խոր փոս: Հետո երբ փնտրում, գտնում են նրան, վրեժխնդիր են լինում [նրա համար]՝ գլխատելով կրոնավորներին և քառասուն տղամարդու էլ փայտից կախելով: Մահմեդը գնում է, և նրա տեղը Հայաստան է ուղարկվում Արղյա անունով մի ուրիշ ոստիկան: Վերջինս որոշեց վերացնել Հա-

¹ Այսինքն՝ անչարժ տոմարը՝ Հարմարված ամսվա օրերին, որը Հայաստանում երբեք կիրառություն չգտավ:

² ՄՕ.-ում սուրբ աթոռին:

³ ՄՕ.-ում արքունիքից:

⁴ Երկու օրինակում էլ՝ «գհնարաւորն իւրեանց»:

⁵ ՄՕ.-ում երեք Հարյուր:

յոց ազատագուհողը և Սահակ կաթողիկոսին կապելով՝ ուղարկեց Դամասկոս, իսկ Հայոց Սմբատ իշխանին ու սուրբ Դավթին էլ խաչեց փայտի վրա: Հայոց մնացած իշխանները՝ Սրմբատը, Աշոտը և Վարդը, ուզում էին փախչել Հունաստան, բայց նրանց հետապնդում են հինգ հազար իսմայելցիներ, Վարդանակերտում հասնում են նրանց ու կռվում¹, և բոլոր իսմայելցիները սրախողխող են լինում մեր իշխանների կողմից Աստու օգնությամբ: Նրանց քթերը կտրելով՝ Սմբատը ուղարկում է կայսրին և ստանում է կուրապաղատության պաշտոնը Աշոտից հետո: Նա շինեց Դարոնք² եկեղեցին հանուն փրկչական պատկերի, որի մի մասը նրա որդին բերեց արևմուտքից և նավակատիքի ժամանակ երգեց՝ «Չորս ըստ պատկերին» [որոնք ըստ պատկերին]: Նրան փոխարինում է Սմբատ Բագրատունին և գնալով Տայք՝ ամրանում է Թուխարքում³: Այդ բանը լսելով՝ Արղյմելիքը իր զորավար Մահմեդին հրամայում է հարձակվել Հայաստանի վրա: Այդ մասին իմանալով՝ շղթայված Սահակը գրում է աղաչանքներ, որպեսզի Մահմեդը թույլ տա իրեն նրա մոտ գնալու: Նա հասնելով Խառան՝ հիվանդանում է և աղաչանքով գրում է նրան, որպեսզի նա ների հայերին: Մահմեդը, ընթերցելով Սահակի գրությունը, իջեցրեց իր բարկությունը և չարությունը չեկավ մեր աշխարհը⁴: Նրա պատրիարքությունից քսանութ տարի հետո աթոռին՝ հաջորդում է Եղիան: Մեռավ Արղյմելիքը, և նրա տե-

¹ Վարդանակերտի կռիվը եղել է Երասխ գետի ափին, 702 թ.: Այն հուշակվեց արաբների մեծ կոտորածով, մինչև անգամ տյալ օրը նրանց անեծքների շարքում դասվեց:

² Ոմանց կարծիքով՝ Դարոնից բերդը Բասենում է, Հավանաբար այն գտնվում է Կողովիտում, որն այժմյան Բայեզետն է:

³ ՄՕ.-ում գրեց:

⁴ Թուխարք կամ Թուղարք բերդն այժմ անծանոթ է, և ինձ թվում է, որ այն այժմյան Շավչիթի կողմերում է:

⁵ Հին Օ.-ն ավելացնում է. «Ոմանք գՈկրայ ոմն ամիրապետ ասեն, որ չոգաւ առ նա Սահակ և գրեաց նամակ հաչաութեան. և Հանդերձ սուրբ մարմնով նորա առաքեաց յերկիրս» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]: Ոմանք Ոկրա ոմն ամիրապետին են ասում, որի մոտ գնաց Սահակը, գրեց հաչաության նամակ և սուրբ մարմնի հետ ուղարկեց մեր երկիրը:

⁶ ՄՕ.-ում՝ սուրբ աթոռին:

ղը գրավեց նրա որդի Վլիթը, որը Մահմեդին հրամայում է վերացնել Հայոց ազնվականներին ումն Կասմի միջոցով, որը Նախճավանի հրամանատարն էր: Նա խաբեությամբ հավաքում է ազնվականներին և նրանց մի մասին այրում է նրամի¹, մի մասին Նախճավանի եկեղեցում ՃԾԳ [153] թվին* : Գլխավոր նախարարներին փայտից կախելով՝ չարչարում էին, իսկ նրանց կանանց ու որդիներին գերի էին տանում, նրանց հետ էլ Վահանին Գողթան տիրոջ որդուն, որը մարտիրոսացավ:

Վլիթին փոխարինում է նրա եղբայր Սլիմանը, իսկ վերջինին՝ Ումարը, որը սուրբ Վահանին նահատակեց: Իսկ սրանցից² հետո Սմբատ կուրապաղատը և նախարարները գնացին Եգեր, կայսրից առան Փոյթ³ քաղաքը և բնակվեցին այնտեղ, իսկ հետո թալանեցին քաղաքը, նաև եկեղեցիների սպասքը ու եկան Հայաստան: Հույները բարկացան և նրանց վրա նզովք դրեցին, որը կարդում էին գատկի տոնին:

ԼԸ. Բայց մեծն Եղիան, Աղվանք գնալով, Ումարի միջոցով անարգաբար⁴ քսորում է Ներսես Բակուրին՝ Քաղկեդոնի ժողովի ղավանդողին, նրա համախոհ տիկնոջը, նրա փոխարեն ձեռնադրում է այլ ուղղափառի (!)** , վերադառնում է Հայաստան և վախճանվում իր աթոռակալության տասնչորսերորդ տարում:

Նրան հաջորդում է մեծ իմաստասեր Հովհաննեսը, որը տակից հազնում էր ցփսի [մազե կոպիտ գործվածք], իսկ վրայից պճնազարդում էր իրեն ու աղացած ոսկու փոշի էր փչում իր վայելուչ ալեխառն մորուքին: Այդ բանը լսելով՝ Ումարը նրան կանչում է իր մոտ, յոթ տակ արքունական ազնիվ զգեստ է հագցնում նրան և առաքում Հայաստան: Գալով [Հայաստան]՝ նա ճգնում է պաս պահելով, աղոթքներ անելով և փայլուն վարդապետությամբ զբաղվելով: Մանազկերտում

¹ Խրամ ավանը գտնվում է Երասխի ափին, որը հայտնի է իրեն մոտիկ գտնվող սուրբ նախավկայի մենաստանով:

* ՄՕ.-ում հարյուր հիսուն թվին:

² Հին Օ.-ում. «Իսկ զկնի այրելոյ իշխանացն» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ իսկ իշխաններին այրելուց հետո:

³ Փոյթը Փառիս կամ Ռիոն գետի բերանին գտնվող Փոթի քաղաքն է:

⁴ Արդարև անարգալից քսոր:

** ՄՕ.-ում. «ձեռնադրէ ուղղափառս»՝ ձեռնադրում է ուղղափառների:

նա հայերի և ասորիների հետ ժողով է անում և հավատքը մաքրում մարդադավան՝ աղանդից՝ Եգրի խոտորումից¹:

Այն ժամանակ Ումարը Լևոն կայսրին գրեց շատ բաներ, նաև այն մասին, թե ինքը լսել է, որ քրիստոնյաները բաժանվում են յոթանասուններկու մասի: Իսկ նա պատասխան գրեց, թե տասներկուան են՝ հույներ, հռոմեացիներ, բարբելացիներ, եգիպտացիներ, եթովպացիներ, հնդկներ, ասորիներ, հայեր, սարակինոսներ [արաբներ], պարսիկներ, աղվաններ, վրացիներ: Իսկ դուք, ասում է, ինչո՞ւ եք կոչվում քուզի, սարթի, թուռաբի, կնտրի, մուրջի, բասլի, անաստված ջհդի** , որոնք ուրանում են Աստուծու հուժկունն ու հարուժյունը և քո ասած մարգարե Հարիրիին: Եվ այն երկու [տեսակ է]. մեկը ատում է ձեզ, իսկ մյուսը խոտվասեր է²: Եվ ձեր գրքերը գրեցին Ումարը, Աբութուռաբը և պարսիկ Սուլիմանը, բայց Պարսից Հաջաջ ազգապետը ջանաց խեղաթյուրել ձեր գրքերը: Իսկ մեկը նույնն է, որովհետև սուրբ Հոգուց է, և գերուժյան ժամանակ բոլոր գրքերը³ չկորան, այլ մնացին ցրված տեղերում: Եվ երբ Եգրը գրեց ամբողջը, հնի նման ստացվեց: Այն այբուբենի [տառերի] թվով է, թեև հինգը կրկնվում է, [բայց] ոչ առանց մեծ խորհրդի:

Իսկ սուրբ պատրիարք Հովհաննեսը Ումարի հրամանով Հայաստանից հանեց բոլոր տեղերում տարածված հունարենը: Եվ Վասիղ անունով իշխանին Լևոնի կողմից պատվիրակ ուղարկեց Հովհանի մոտ՝ ասելով, թե ինչո՞ւ է այդ չար բանն անում: Իշխանը հիվանդացավ, բերեցին շատ բժիշկներ, բայց չկարողացան օգնել: Նա մահամերձ էր, և երբ սուրբ Հովհանը ձեռքը դրեց նրա վրա, նա իսկույն առողջացավ: Եվ տեսնելով այդ հրաշագործությունը՝ նա հավատաց մեր ուղղափառու-

* Նշանակում է նեստորական աղանդ, այսինքն՝ Քրիստոսին սուկ մարդ ղավանդող աղանդ:

¹ Այդպես Հովհաննես Իմաստասերը չի արել, այլ արել է տիկնորեցի ոմն Հովհաննեսը:

** ՄՕ.-ում Բասլի՝ անաստված, Ջրդէ:

² Հին Օ.-ում «Եւ այն երկոմնաստէ զձեզ. և ոչ ոմն ոչ է խոտվասեր»:

³ Այսինքն՝ Հին կտակարանը, երբ այն գերվել էր հրեաների կողմից. գրքերի քանակը ոմանք հասցնում են քսանյոթի, ոմանք՝ քսաներկուսի՝ ըստ եբրայական այբուբենի տառերի տարբեր քանակի:

թյանը և այլևս չվերադարձավ Հունաստան (!), այլ կրոնավոր դարձավ և տասնհինգ տարի ճգնեց քարայրում, որը նրա անունով Հոռոմ-այր կոչվեց: Եվ այն խաչը, որ կա, իշխանն իր մոտ էր պահում Հունաստանից վերադառնալու ժամանակ, և [խաչը] այնտեղ էլ մնաց: Հոհանը տասնմեկ տարի անց վախճանվում է, և նրան հաջորդում է Դավիթ Կոտայքցին, որը Արամոնից* գյուղից էր: Նա Տրդատի օրերից ի վեր միշտ եղել է կաթողիկոսարանում, ուր եկեղեցի շինեց և այնտեղ անցկացրեց իր կյանքի տասներեք տարին՝ նեղվելով տաճկական**, որ Դավիթում էին: Նրան հաջորդում է Տրդատը, որը Օթմանու գյուղից*** էր, մի պատվավոր ու առաքինի մարդ, որի աղոթքների շնորհիվ քսաներկու տարի խաղաղություն տիրեց:

ԼԹ. Իսկ Ումարին փոխարինեց Իգիտը****, որը երկրից վերացրեց խաչն ու արձանները և խոզ էր զոհում, մինչև որ խեղդվեց: Նրանից հետո աթոռին նստեց Հեշմը, որն իր եղբայր Մսիմին յոթ բյուր հեծյալով ուղարկեց մինչև Բյուլթանիա: Երկրորդ անգամ դարձյալ գնաց և ծովասույզ եղավ Քրիստոսի խաչի զորությունը, և միայն հիսուն մարդ ազատվեց: Կայսրը բաց թողեց Մսիմին, որպեսզի նա [գնա] և պատմի Աստծու փառքի մասին:

Հեշմը Հայաստան է ուղարկում Մրվանին՝ Մահմեդի որդուն, որը գալով Աշոտ Բագրատունուն նշանակում է կուրապաղատ կամ պատրիկ [մեծ իշխան], բայց նրան նախանձում են Մամիկոնյան Սմբատը, Դավիթը, Գրիգորը: Մրվանը, գնալով հոնների Վարաչան քաղաքը, այնտեղից վերադառնում է հաղթանակով: Հեշմից հետո աթոռին նստեց զազրագործ

* ՄՕ.-ում յոթը:

1 Հին Օ.-ն ավելացնում է. «Այսպես լուաք, և դու ընկալ թէ կամիս՝ սիրով» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ Այսպես լսեցինք, դու էլ ընդունիր սիրով, եթե կամենում ես: Նույնը պետք է ասել նաև Վասիլի գեպարի մասին, որոնք ևս այլևայլ տեսակի են:

** ՄՕ.-ում Արամորից:

*** ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն՝ «ի գեփն ազգէն»՝ վտանգավոր ցեղից:

**** ՄՕ.-ում Ոթման գյուղ:

***** ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն՝ «այր չար և այսակիր»՝ չար և դիվաճար

մարդ:

112

Վլիթը, որը սպանվեց Ղուբան կարդացողի՝ Հրամանով, և նշանակվեց Սուլիմանը*, որին սպանեց Մրվանը և ինքը տիրեց [Թագին]: Հայոց զորքին տարեկան տալիս էին հարյուր հազար դահեկան ոռնիկ [խածիթա]?: Մրվանը գրավեց Դամասկոսը և բնակիչներին խայտառակեց, որովհետև հրամայում էր ամեն մեկին կապել չորս ցցերից և նրանց երեսի կաշին քերթել՝ նրանց ամբարշտություն, սպանություն, անառակ ցանկություն պատճառով, նաև այն պատճառով, որ նրանք Աստծուց պատուհասի ականակալություն չունեին?:

Այն ժամանակ Հայոց իշխանները որոշում են ապստամբվել և չեն ենթարկվում Աշոտ պատրիկին, որին բռնում են Մամիկոնյան Գրիգորն ու Դավիթը և կուրացնում. նա Հայոց և Վրաց թագավորների նախնի Աշոտն էր: Այնուհետև երկու Աբդլաները՝ Հեշմի որդիները, երկու տարի պատերազմում են Մրվանի դեմ, շատ-շատերին սրի են քաշում: Մի ճակատամարտի ժամանակ զորքից կոտորվում է երեք հարյուր հազար** մարդ, սպանվում է նաև Մրվանը: Գահին տիրում են Աբդլաները⁴, որոնք մեռելներից էլ էին հարկ պահանջում: Նրանք Հայաստան են ուղարկում դաժան նեղիչ Իգիտին, հետո Բաբրին և ապա կատաղի Հասանին: Նրանց այդ արարքից զայրանում է Մուշեղ Մամիկոնյանը, ապստամբվում է և իսմա-

1 Կուռա, Քուռա՝ մահմեդական զրբերի ընթերցողները: Սպանվածը Վալիտ Բ-ն է, Տիրոջ 744 թ.:

* ՄՕ.-ում Սուլեյման:

2 Խածիթա նշանակում է գինվորի ոռնիկ [հոռ], բայց չգիտեմ, թե ինչպես է ստուգարանվում [ՄՕ.-ում դահեկան արծաթի՝ արծաթյա դահեկան]:

3 Հին Օ.-ում «Տաչըր գերեսս նոցա՝ ի վերայ երից և չորից ամբարշտութեանց նոցա, որ է սպանութիւն և ընչից ցանկութիւն և հեշտ ցանկութիւն. և չորրորդն՝ յԱստուծոյ ոչ ունին ական պատուհասի» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ Տաշում էր նրանց երեսները՝ նրանց երեք ու չորս ամբարշտության պատճառով, այն է՝ սպանության, ընչասիրության, ցանկասիրության և չորրորդ՝ Աստծուց պատուհասի ականակալություն չունենալու պատճառով:

** ՄՕ.-ում երեսուն հազար:

4 Ակնարկում է այն մեծ պատերազմը, երբ Ապաղայանները վերացրին Յունմիտայան խալիֆաներին:

յեղջիններից սպանում է երկու հարյուր, և ապա՝ չորս հազար՝ մարդու: Հայերը, խաբվելով մի մենակյացից, որը սուտ տեսիլներ ու երազներ էր պատմում և ասում, թե Իսմայելի ժամանակները վերջացել են, հավաքվեցին մոտ հինգ հազար մարդ Մուշեղի ու Սմբատի գլխավորությամբ և մարտնչեցին երեսուն հազարի դեմ: Կոտորվեց երեք հազարը, սպանվեցին նաև Մուշեղն ու Սմբատը¹:

Իսկ Տրդատից հետո մեկ այլ Տրդատ է հաջորդում սուրբ աթոռին, երեք տարի, այնուհետև Աղծնիքի Սիոն եպիսկոպոսը՝ մի սուրբ ու սքանչելի մարդ, որը Սիմ կոչեցեալ լեռան ստորոտի [երբեմնի] հորդառատ աղբյուրին, որը ցամաքել էր, գավազանով հարվածելով՝ ջուր է բխեցնում: Ութ տարի անց նա վախճանվում է, և աթոռը գրավում է եղիպատուլչի² տեր Եսային, որի մասին ասում են, թե նրա մայրը աղքատության մեջ էր նրան մեծացրել, անօթևան, մուրալով³, ձմռանը ցրտահարվելով, ամռանը արևահարվելով, և որ հայրապետանոցի դուստր ոմանց կողմից սաստվելու ժամանակ նրա մայրն ասել է. «Դուք չգիտե՞ք, որ ես իմ տղային պատրիարքության համար եմ մեծացնում», այդպես էլ եղավ. նախ՝ եպիսկոպոս և ապա՝ պատրիարք Աստծու շնորհիվ: Տասներեք տարի անց նա վախճանվում է, և նրան հաջորդում է Ստեփանոսը, երկու տարի, և ապա Հորը, վեց ամիս, որի օրոք Բագրևանդ գյուղում մարդիկ ոստիկանի կողմից զրպարտվում են եկեղեցու ոսկեղեն գարդերը գողանալու մեջ և սպանվում է քառասուն մարդ, իսկ իրենք էլ խլում են** շատ գանձեր: Հորից հետո աթոռին հաջորդում է Սողոմոնը, որը Գառնիից էր. նա Մաքենոցաց սուրբ ուխտի առաջնորդն էր: Նա գնում է Շիրակի Ջրեսկ գյուղը, մտնում է խուցը և երկար ժամանակ ճգնում այնտեղ: Այնտեղից նրան հանում, տանում են աթոռ, և տես-

* ՄՕ.-ում վեց հարյուր:

¹ Հայոց այդ պատերազմն ու կոտորածը եղել են Արճնի ու Բագրևանդի կողմերում, Տիրոջ 775 թ.:

² Եղիպատուլչ [ՄՕ.-ում՝ Եղապատուլչ] գյուղը Նիգ գավառում էր, այժմ Ապարանի գավառում:

³ Հին Օ.-ում՝ մուրացկանութեամբ [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ մուրացկանությամբ:

** ՄՕ.-ում ասում խլեց:

նելով, որ նա շատ է ամաչում ճգնության պատճառով՝ հարցնում են. «Ո՞ր ես գնում»: Նա պատասխանում է. «Գնում եմ սևերես դառնալու հայրապետների հետ». այդպես էլ եղավ: Մեկ տարի անց նա վախճանվում է, և ուրիշների հետ պատկերվում է և նրա պատկերը: Նրան հաջորդում է Գևորգը, որը Արագածոտնից էր:

Աբղլայից հետո աթոռին նստում է նրա որդի Մահմեդը, որը Լեոնի մոտ է ուղարկում երկու գրիվ մանանեխ, ետևից գորք, բայց չի կարողանում մնաս տալ:

ԻՍԱ. Մեծ պատերազմում՝ փրկվածները հետևյալներն էին՝ Աշոտի որդի Սմբատի երկու որդիները, որոնց անուններն էին՝ Աշոտ և Շապուհ, Սամվելի Շապուհ անունով եղբայրը, Մուշեղի երկու որդիները և չորս դուստրերը, որոնց անդրանիկի անունը Շապուհ էր: Նրանք [Մուշեղի գավակները] գնացին Վասպուրական երկիրը, որտեղ երկուսին սպանեց Մեհրուժան Արծրունին՝ պատճառ բռնելով, թե իբր մեծ աղետը նրանց հոր պատճառով էր եղել, իսկ քույրերից մեկն ամուսնացավ իսմայելցի ոմն Զահապի՝ հետ, որը նրանց օգնական դարձավ: Իսկ Սմբատի որդիները՝ Աշոտը և Շապուհը, հավասարապես բաժանեցին իրենց հայրական ժառանգությունը: Եվ որովհետև Շապուհը հափշտակել էր Արշարունիքի մի մասը, մտածում էր իր կնոջ միջոցով տիրել ամբողջ երկրին, բայց այն գրավեցին Աշոտն ու Շապուհը: Հասնելով Շիրակի կողմերը՝ նրանք կոտորեցին Իսմայելի գորքը, որն այնտեղ էր, և գրավեցին Շիրակը, Աշոցքը և Տայքի գավառը: Այդպիսի հաջողություն ունենալով՝ քաջ Աշոտը չինում է Կամախը², այնտեղ բնակեցնում է իր ընտանիքը: Նա նմանվում է իր նախնի Սմբատին, որը Սմբատավանի իշխան Բյուրատի որդին էր, իսկ Սմբատավանը նույն Բաբերդն³ էր, որը գտնվում էր Սպեր գավառում: Մի օր, երբ նրան պաշարեցին թշնամիները, նա աղոթք էր անում:

¹ Արճնի և Բագրևանդի մոտ տեղի ունեցած 775 թ. պատերազմի մասին է:

* ՄՕ.-ում՝ Զահապ:

² Մեր հեղինակը այստեղ և այլուր Շիրակի Անին չիմթում է Դարանաղիի Անիի հետ, որը նաև Կամախ էր կոչվում:

³ Այն Բաբերդն է կամ Պայպուրդը, որը հետո եղավ Խաղտիքի քաղաքը [ՄՕ.-ում՝ «որ է բերդ ի Սպեր գավառի»՝ որը բերդ էր Սպեր գավառում]:

Այդ բանը տեսնելով՝ նա չընդհատեց Աստծու հետ խոսելը մինչև վերջացնելը, իսկ հետո դուրս եկավ նրանց դեմ: Նրանց գլխավորին՝ Լիպառուն Աբղային*, նա բաժանեց երկու մասի և կոտորեց մոտավորապես հինգ Հարյուր մարդու: Նրան խնդրանքով դիմում է Գնունյաց¹ ցեղը՝ իրեն ազատելու իսմայելցիներից: Աշոտը հազար տղամարդկանցով գնաց Աղիովիտ գավառը և ամբողջ ցեղին իրենց ընտանիքներով հավաքելով իր մոտ՝ տարավ, բնակեցրեց Տայքում:

Այն ժամանակ իսմայելցիները գծովեցին միմյանց հետ, և մեր երկիրը հանգստացավ, ու սկսեցին հզորանալ մեր իշխանները յուրաքանչյուրն իր տեղում: Եվ իսմայելի իշխանը՝ Վրաց երկիրը տալիս է Աշոտին՝ Հայոց իշխան Աշոտի որդի Վասակի, նրա որդի Ատրնեբրսեհի որդուն, որը գնալով հնազանդեցնում է իրեն, և կայսրը նրան ուղարկում է կուրապաղատության աստիճան: Իսկ Ջահալը, ասպտամբվելով իր իշխանի դեմ, գալիս, բռնությամբ նստում է Դվինում իր որդի Աբղայի հետ: Այդ բանը տեսնելով՝ Աշոտ կուրապաղատը [պատվիրակ] է ուղարկում Լևոն կայսրի մոտ՝ օգնելու իրեն**, բայց նա պարապ չէր, որովհետև ոմն Միքայելը փորձել էր սպանել նրան, բայց չէր հաջողվել: Այդ մասին իմանալով՝ կայսրն ուզում է նրան սպանել, բայց թագուհին կայսրին աղաչում է՝ նրան սպանել զատկից հետո: Այդ պատճառով Միքայելը բանտ է դրվում: Բանտապահը Միքայելի բարեկամն էր, որը կաշառեց թագավորի պաշտոնյաներին՝ արքայի սենեկապաններին ու մերձավորներին: Եվ նրանք եկեղեցում պատարագի ժամանակ սրերով հանկարծակի հարձակվեցին կայսր վրա: Կայսրը, փախչելով զոհասեղանի մոտ, ձեռք է գցում նրանից, իսկ նրանք անողորմաբար ու գազանաբար սպանում են նրան այդ նույն տեղում: [Հետո] թագավորեց Միքայելը, որը փնտրում էր մեծ զորավար Մանվել Մամիկոնյանին, որը Հարյուր հիսուն մարդկանցով շտապում էր հասնել Կամախ, իսկ այնտեղից էլ իսմայելի իշխան Մամունի մոտ, որը սպանելով իր եղբայր Մահմեդին՝ ինքն էր իշխում տաճիկների վրա: Մա-

* ՄՕ.-ում Լիպավոն Աբղա:

¹ Գնունիքը Ամուկի և Բերկի կողմում է, Վանա երկրի հյուսիսում:

** ՄՕ.-ում «օգնել Հայոց»՝ օգնել Հայաստանին:

մուկը մեծ պատվի է արժանացնում նրան՝ օրական նշանակելով հազար երեք Հարյուր վեց արծաթյա դրամ և ամեն օր տալով անչափ ու անհամար պարգևներ: Կուրապաղատ Աշոտը տիրեց Կաղարջքից մինչև Տփղիս լեռնային կողմերի հետ միասին: Բայց Ջահալի արքունիքը հզորանալով Դվինում՝ շուրջ հազար մարդով ցանկացավ գնալ Տարոն, Սմբատի որդի Աշոտի իշխանության վրա, իսկ այն քաջ ու ողջախոհ մարդը հավատալով՝ երկու Հարյուր հեծյալով ու երեք Հարյուր հետևակով գնաց նրանց ընդառաջ՝ չսպասելով զորք հավաքելուն: Նրանցից երեք հազարին նա կոտորեց և հասնելով նրանց բանակին՝ խլեց նրանց ամբողջ հարստութունը և ուրախությամբ վերադարձավ փառք տալով Քրիստոսին: Իսկ նրա եղբայր Շապուհը, ասպատակելով Դվինի կողմերը և առնելով մեծ ավար, վերադարձավ: Նրանցից հետո զորքը թողեց քաղաքը, և քաղաքացիները, հարձակվելով Աբղայի վրա, սպանեցին նրան և հանեցին քաղաքից դուրս: Դարձյալ իմանալով կատարվածի մասին՝ զորքը ցրվեց ու անհետացավ:

ԽԲ. Այն ժամանակ Աշոտի մոտ է գալիս Եպիկուտա* անունով մի եպիսկոպոս և ձգտում է նրան դարձնել դեպի Քաղկեդոնի**: Միջազեռում ոմն վարդապետ Բուրեստ*** լսելով այդ մասին՝ ուղարկում է Նանա սարկավագին, որը գալով մարտնչում է Ապիկուտայի դեմ և հաղթում նրան**** զորությամբ: Ապիկուտային հալածում է իշխանը ու էլ ավելի հաստատվում սուրբ Գրիգորի հավատի² մեջ: Դրանից հետո իր մահճում վախճանվում է Աշոտը, և իշխանութունը գրավում է նրա որդի Սմբատը, մեկ տարի: Այնուհետև մարտնչելով չորս հազարի³ դեմ՝ հինգ Հարյուր մարդկանց հետ նահա-

¹ Աբղայիքը, անուշառ. նույն ինքը Ջահալի որդին է, որին վերևում [հեղինակը] Աբղա էր կոչում:

* Այստեղ Եպիկուտա է, իսկ մյուս տեղերում և ՄՕ.-ում Ապիկուտա է:

** ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն՝ յաղաթեան՝ գեղի ազանքը:

*** ՄՕ.-ում Բյուրատ:

**** ՄՕ.-ում կետերի փոխարեն՝ սուրբ Հոգային՝ սուրբ Հոգու:

² Ս. Գրիգորի հավատը Քաղկեդոնի հավատին հակառակ չէ: Բայց այս բանը հիշատակում է նաև Նանայի հայ թարգմանիչը՝ Հովհաննեսի մեկնիչը և Ապիկուտային է համարում հալածվող, բայց դեպքերի պատճառը ինձ լավ հայտնի չէ:

³ Մարտնչելով բռնակալ ոստիկան Հոյի դեմ:

տակվում է* Գրիստոսի Համար իսմայելցիների կողմից: Իսկ նրա եղբայրներ Դավիթը, Սահակը, Մուշեղը և Բագարատը, վերցնելով իրենց մորը, գնացին Նփրկերտ, Նալաֆ¹ ամիրայի մոտ և սիրով ընդունվեցին նրա կողմից: Իսկ Ջահապի տնից ոմն Սևադա չորս Հազարով կուլում է Աշոտի և նրա եղբայր Շապուհի դեմ, և վերջինս զոհվում է այդ պատերազմում: Երկու տարի անց իբ տանը մեռնում է նաև Աշոտը, և իշխանությունը գրավում է նրա որդի Սմբատը, որը խնամում էր մնացած որբերին՝ Շապուհի որդիներին, ապահով կերպով նրանց բնակեցնելով Անիում: Նաղաղություն հաստատելով Սևադայի Հետ՝ նրանից ստանում է Հայրենի սպարապետության պաշտոնը և ամուսնանալով Դավթի քրոջ Հետ՝ ունենում է երկու որդի՝ Աշոտին ու Շապուհին, որոնց քրոջը կնուսթյան է տալիս Աշոտ կուրապաղատի որդի Բագարատին: Իսկ Սմբատի եղբայր Դավիթը չինում է Օձ բերդը²:

Այն ժամանակ պարսից ցեղից Բաբ³ անունով մի մարդ, դուրս գալով Բաղդադից, իսմայելի ցեղից շատերին սրի է քաշում, շատերին գերում: Նա իրեն անմահ էր Համարում և իսմայելի դեմ պատերազմելիս մի անգամից կոտորում է երեսուն Հազար մարդու: Նա հասավ մինչև Գեղարքունի՝ սրի քաշելով մեծերին ու փոքրերին: Յոթ տարի Հունաց կողմերում էր գտնվում Մամունը, որը գրավում է Լուլուա⁴ անառիկ ամրոցը և վերադառնում է Միջագետք, իսկ Մանվելը դարձյալ գնում է Հունաստան: Մեռավ Մամուն, և իշխանությունը գրավեց նրա եղբայր Արուսահակը⁵, որը Ափշինին մեծ ուժով ուղարկում է

* ՄՕ.-ում «մարտուցեալ ընդ չորից Հազարաց Հինգ Հարիւր արամբք՝ պակի»՝ Հինգ Հարյուր մարդով մարտնչելով չորս Հազարի դեմ նահատակվում է:

¹ Նախ ժ դարի Նփրկերտի իշխողները Համանուններ են Համարվում, որն է Մուսիարդին (ինչպես որ դնում է Հին Օ.-ը) [Մուսիարդի է նաև ՄՕ.-ում]: Իսկ թե դրանից առաջ Նալաֆ անունով ամիրա եղել է, թե ոչ, դա մեզ Հայտնի չէ:

² Ինձ թվում է, որ Օձ բերդը Տարոնի Օձ քաղաքն է:

³ Նրան անվանում են մոլորեցուցիչ Պապե, որը ապստամբություն բարձրացրեց խալիֆի դեմ 817 թ. և քսան տարի շարունակ տազնապի մեջ պահեց ամիրապետի միահեծան պետությունը, մինչև որ 836 թ. նրան բռնեց Հայկազուն քաջ Մահլը:

⁴ Լուլուան ամրոց է Կիլիկիայում:

⁵ Այս խալիֆը Մոզասսեմ էր կոչվում:

Բաբանի* վրա: Ափշինն** ուղևորվում է Հայաստան և կոտորում է Բաբանի զորքը: Սմբատի որդի Սահլը բռնում է Բաբանին և Ափշինից որպես փրկագին ստանում է մեկ միլիոն արծաթյա դրամ, բացի դրանից նրանից առնում է ևս Հարյուր Հազար, և կտրելով Բաբանի ձեռքերն ու ոտքերը՝ նրան ցցի են բարձրացնում: Եվ Ափշինը գնում է Հունաստան, հաղթում է կայսրին, գրավում է Ամուրիա քաղաքը¹ և գերելով նրան [կայսրին]՝ վերադառնում է խաղաղությամբ: Այդ օրերի ընթացքում Ջահապի ցեղից, ոմն Աբլհերթ² չորս Հազարով Հարձակվում է Սյունիքի վրա. նրա դեմ դուրս է գալիս Բաբկենը երկու Հարյուր մարդով և նրան իսպառ բնաջնջում:

ՆԳ. Պատրիարքների շարքում³ հաջորդը Գևորգ Հովսեփն է, որն [աթոռակալում է] տասնմեկ տարի: Նրան փոխարինում է Դավիթը, տասներեք տարի: Նրա օրոք Հուլ անունով մի ոստիկան Հարձակվում է Հայերի վրա: Նրա դեմ դուրս են գալիս Սմբատն ու Սյուեյաց տեր⁴ Սահակը և սպանվում: Իսկ Հովսեփին հաջորդում է Հովհաննեսը՝ մի պարկեշտ ու սուրբ մարդ, որի մասին ութ տարի անց չարախոսում են Տորոս լեռան Բագարատ իշխանի մոտ, որը որոշում է փոխել նրան, բայց չարախոսները պատժվում են Տիրոջ կողմից: Եվ Աբուսեթ անունով մի ոստիկան գալով կապում է Բագարատին և ուղարկում ամիրայի մոտ, իսկ Տորոսի ամբոխը, բարկությունից ոտքի ելնելով, սպանում է Աբուսեթին⁵: Այդ բանը լսելով՝

* Վերևում գրված է Բաբ ձեռով, իսկ այտտեղ և այլուր Բաբան:

** ՄՕ.-ում «որ և առաք էր Ափշինն ամենայն ուժով ի վերայ Բաբանայ ի Հայս և ինքն կոտորէ զզօրսն Բաբանայ»՝ որ և Ափշինին ամբողջ ուժով ուղարկում է Բաբանի վրա, Հայաստան, և ինքը կոտորում է Բաբանի զորքը:

¹ Ամուրիան [ՄՕ.-ում Ամուրա] Գաղատիայի կողմերում գտնվող Ամուրիոն անուր քաղաքն է, բայց բուն տեղը երկրայելի է:

² Ասողիլը նրան կոչում է Ին-Նալիֆ, Աղվանքի պատմիչը՝ Վլիթ կամ Ալթ-Փասադու. դեպքը Հարմար է գալիս Տիրոջ 842-րդ տարվան:

³ Կաթողիկոսների շարքում շիթություն կա: Այդ շարքը ըստ այլ ժամանակագիրների այսպես է՝ Գևորգ՝ 3 տարի, Հովսեփ՝ 11, Դավիթ՝ 27, Հովհան՝ 22, Ջաքարիա՝ 22 և այլն:

⁴ Տե՛ս վերևում, էջ 117, ծան. 3:

⁵ Բայց սասունցիների կողմից սպանվածը Աբուսեթի որդին էր՝ Յուսուֆ Ին-Մուհամեդը, 851 թ.:

ամիրան մեծաքանակ զորք է Հավաքում իր ընդոծին Բուղայի¹ միջոցով և հրամայում է երկրի նախարարներին շղթայակապ Հասցնել իր մոտ: Բուղան գալիս, կատարում է այն, ինչ հրամայված էր, քանի որ մտնելով Տարուն՝ բռնում է գերված Բազարատի որդիներին՝ Դավթին, Աշոտին, Արծրունյաց տան մեծ իշխանին՝ Աշոտին, գեղեցկադեմ Ատոմին հարյուր հիսուն մարդկանց հետ և ստիպում է ուրանալ Քրիստոսին: Բայց նրանք չհամաձայնեցին և այդ պատճառով դառն տանջանքներով սրի, հրի ու խաչի բարձրացան Քրիստոսի կողմից մեհեկան ամսի քսանհինգին, և այդ օրը սուրբ պատրիարք Հովհաննեսը տոն կարգեց: Հովհաննեսը վախճանվեց իր Հայրապետության քսաներկուերորդ տարվա վերջում, և աթոռն առավ Զաքարիան, որը Զազ գյուղից էր: Բուղան, բռնելով Սիսական իշխան Վասակին, նրա եղբայր Աշոտին, ինչպես գաղաթի մեծ իշխան Ատրնեբսեհին, Գարդմանա իշխան Կտրիճին, գնում է Ուտիք և բռնում Ստեփանոս Կոնին, որի ցեղը իր նախնի Սեուկի անունով Ատրոցյաց է կոչվում, և Աղվանքի իշխան Եսայուն, բոլորին քշում, տանում է ամիրապետի մոտ, հետո խաբեությամբ կանչում է նաև Սմբատ սպարապետին: Վերջինս երբ գնում է, նրան խառնում են շղթայվածներին և պահանջում են ուրանալ, որը հանձն չառավ նահատակվող Սմբատը, այլ այնտեղ, բանտում, վախճանվեց Հանուն Քրիստոսի և թաղվեց Դանիել մարգարեի^{**} գերեզմանոցում: Նրա պաշտոնն առնում է նրա որդի Աշոտը: Նույն տեղում բազում տանջանքների ենթարկվելով՝ նահատակվեց նաև Ստեփանոսը՝ Կոն կոչեցյալը: Գրիգոր Մամիկոնյանը, արիաբար պահպանելով Հավատը, դուրս է ելնում բանտից, գալիս, մտնում է իր Բազրեանդ գավառը և ցանկանում է ամրանալ Գաբեղենից գավառի Գազանածակքում, բայց յոթ օր անց մեռնում է: Այդ մասին իմանալով՝ Հայաստանում գտնվող ոստիկան Մահմեդը մարդ է ուղարկում Սմբատի որդի Աշոտի մոտ, որպեսզի նրան, որտեղ ուզում է լինի, բռնեն և տանեն իր մոտ: Աշոտը, կտրելով մեռածի գլուխը, ուղարկում է Մահմեդին, ասելով, «Թե նա

¹ Արյունարբու այս ոստիկանը ազգությամբ թուրք էր, և անունն էր Գար-Բուղա, էսչարապի և Ավազ՝ կրտսերից տարբեր, որը նրա քեռորդին էր:

^{*} ՄՕ.-ում սուրբ աթոռը:

^{**} ՄՕ.-ում սուրբ մարգարեի:

կամեցավ անցնել Հունաստան, և ես մարդ ուղարկեցի՝ նրա ետևից, որոնք նրան սպանեցին^{*}, և ահա նրա գլուխը»: Մահմեդն ուրախացավ, զգացնել տվեց Զափրին¹ ու նրա հրամանով մեծարեց Աշոտին՝ նրան տալով Բազրեանդ գավառը և հինգ բյուր արծաթ: Այնուհետև Հայոց աշխարհից վերացավ Մամիկոնյան ազգը:

ԽՆ. Բայց պետք է ասել, որ այստեղից են սկիզբ առնում Հայոց և Վրաց այն թագավորները, որոնք սերեցին Հիշյալ Բազրատունիներից: Քանի որ, ինչպես ասվեց, քաջ Վարդանից հետո Հայոց իշխանները պատահական կերպով միմյանց հաջորդեցին մինչև Սմբատ Բազրատունին, նրանից հետո՝ Վասակի որդի Աշոտը, այն Վասակի, որին կուրացրին Մամիկոնյանները: Աշոտն ունենում է երկու որդի՝ Հայոց թագավորների նախնի Սմբատը և Վասակը՝ Վրաց թագավորների հիմնադիրը: Վերջինիս որդին էր Ատրնեբսեհը, նրանը՝ Աշոտը, նրանը՝ Բազարատը, որի եղբայրն էր Գորամը², նրա հետ՝ Բազարատի որդի Դավիթը, որն սպանվեց իր հորեղբայր Գորամի կողմից, որի որդին էր Ատրնեբսեհը, նրա որդին՝ Դավիթը, նրա եղբորորդին՝ Գուրգենը, որի որդին էր Բազարատը, որը իրեն կին առավ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի դստերը, այս է վրաց թագավորների կարգը: Իսկ Հայոց նախնի Սմբատի որդին էր Աշոտ Մսակերը, նրա որդին՝ Սմբատ խոստովանողը³, նրա որդին՝ այս Աշոտ բարեպաշտը^{***}, որը Զափրը ամիրապետի հրամանով վահեի⁴ որդի Ալիի կողմից իշխանաց իշխան անվանվեց: Կոստանդնուպոլսի Փոտ պատրիարքը երեք հարյուր տասնութ թվականին Աշոտի մոտ ուղարկեց Նիկիայի² մետրոպոլիտ Հոհաննին, որը տանում էր Զա-

^{*} ՄՕ.-ում սպանվեց:

¹ Ինձ թվում է՝ այս Զափր կոչված ամիրապետը պետք է լինի Մողավեքելը (847-861 թթ.) կամ նրա հաջորդներից մեկը, որոնք այլոց կողմից չեն ճանաչվում Զափր անվամբ:

² Բ. Օ.-ում Գոմար, իսկ վրացիները կոչում են Կուրամ կամ Կուարամ:

^{**} ՄՕ.-ում խոստովանող:

^{***} ՄՕ.-ում Բարեպաշտ:

³ Հստ արաբացիների՝ Ալի-իբն-Յահյա էլ-Էրմանի, որը կուսակալ էր Տարունում:

⁴ Հովհաննեսի կամ Նիկիայի Վահան եպիսկոպոսի, Փոտի նամակի և Շի-

քարիային ուղղված նամակը՝ հարցման պատասխանը, թե ի՞նչ նպատակով եղավ չորրորդ ժողովը: Երբևէ անա սարկավազը, որը մահվան մոտ մերձեցավ Ջափրին հավատի համար և տեսիլքով ազատվեց արհամարհից: Եվ գրված էր, որ Քրիստոսի հարուժյունից հետո, երեք հարյուր տասնհինգ¹ թվին, Նիկիայի՝ երեք հարյուր տասնութի՝ ժողովը եղավ. պատրիարքներն էին՝ Հռոմից Սեղբաստրոսը, Կոստանդնուպոլսից Աղեքսանդրը, Աղեքսանդրիայից Աղեքսանդրը, Անտիոքից Եփեսոսից, Հայաստանից Արիստակեսը: Յոթանասուներս² տարի անց, Թեոդոսի հինգերորդ տարում, երկրորդ՝ ժողովը եղավ. պատրիարքներն էին՝ Հռոմից Դամասոսը, Կոստանդնուպոլսից Նեքտարիոսը, Աղեքսանդրիայից Տիմոթեոսը, Անտիոքից Հոհանը, Հայաստանից Ներսեսը: Քառասուներս³ տարի անց, Թեոդոս Փոքրի երկրորդ տարում՝՝ եղավ երրորդ ժողովը. պատրիարքներն էին՝ Հռոմից Կեղեստիանոսը՝՝, Աղեքսանդրիայից Կյուրղոսը՝՝, Անտիոքից Հոհանը, Երուսաղեմից Հոռենոսը, իսկ Հայաստանից էլ [ուղարկված էր] Սահակի թուղթը: Դրանից հետո երևաց Կոստանդնուպոլսի Եփեսոս չամանդրիտը⁴, որը շփոթմամբ Քրիստոսին վերագրում էր մեկ բնություն. նրան հայածնեց Փլաքիանոս պատրիարքը: Եվ

բակավանի ժողովի մասին հետաքրքրվողները կարող են նայել Չամչյան, Հայոց Պատմություն, Բ. Հ., էջ 823:

¹ Նիկիայի ժողովը գումարվեց փրկչի ծննդյան 325 թ., որի ժամանակ և՛ Կոստանդնուպոլսում, և՛ Հայաստանում պատրիարք չկար:

² ՄՕ.-ում 518:
³ Երկրորդ ժողովը գումարվեց 381 թ., որը առաջինից 56 տարով ետ էր, և մեր Ներսեսն արդեն վախճանվել էր:

⁴ ՄՕ.-ում «և յետ յոթնասուուն. և երկու ամի երկրորդ ժողով եղև ի քսան և հինգ ամի Թեոդոսի»՝ Եվ յոթնասուունեբրու տարի անց, Թեոդոսի քսանհինգերորդ տարում երկրորդ ժողովը եղավ:

⁵ 50 տարի անց է, այն է՝ 431 թ.:

⁶ ՄՕ.-ում «Զկնի քառասուն եօթն ամի Թեոդոսի փառու»՝ Թեոդոս փոքրից քառասուներս տարի հետո:

⁷ ՄՕ.-ում Կեղեստիանոս:

⁸ ՄՕ.-ում Կյուրղոս:

⁹ Այսինքն՝ արշիմանտրիտ [ՄՕ.-ում արշամանտրիտ]՝ ավագորդից:

նա աղաչեց Ոսկեան անունով ոմն ներքինապետին՝ նամակ գրել Դիոսկորոսին, որպեսզի նա իրեն ընդունելու հրաման տա, որը և նա կատարեց: Բայց հետո զղջաց և կրկին ժողով արեց Եփեսոսում, Կյուրղոսից քսաներկու տարի անց, այնտեղ աքսորեց Փլաքիանոսին¹, անտեսեց Լեոնի նամակը, արձակեց Անտիոքի Դոմնասին, որի համար Թեոդոսին մեղադրագիր ու հրաման է գալիս, որպեսզի ժողով անեն և վերստին քննեն: Սեռավ Թեոդոսը, և ժողովն արեց Մարկիանոսը Քրիստոսի հարուժյունից չորս հարյուր վաթսուներկու տարի հետո, Ասահակի վախճանվելուց տասնհինգ տարի՝ անց: Այդ թվին էլ նահատակվեցին սուրբ Վարդանանք, Հոհան Մանդակունու պատրիարքուժյան ժամանակ: Այդ պատճառով նա ժամանակ չունեց գնալ ժողովի: [Մարկիանոսը] Դիոսկորոսին քչեց ժողովի՝՝, Պետրոսին՝ Անտիոքից, Դիոսկորոսի եղբայր Անատոլիսին՝ նախ Կիզիկոն, ապա Երակլիա, և ապա Պամփլագոնիա: Վեց տարի անց մեռնում է Մարկիանոսը և թագին տիրանում է Լեոնը, տասնինը տարի: Նա Տիմոթեոսին աքսորեց Քերսոն: [Այնուհետև թագավորեցին]՝ Լեոն փոքրը, Հինգ տարի, Չենոնը, տասնվեց տարի, որը վերացրեց Քաղկեդոնի ժողովի աղմուկը, բայց Հռոմը պահեց²: Անաստասը՝ քսանյոթ տարի³, որն ապրեց նույն բարեպաշտությունը՝ և Տիմոթեոսին վերադարձրեց Աղեքսանդրիա, Հուստինոսը ինը տարի. նա կրկին նորոգեց [Քաղկեդոնի] ժողովի աղանդը (1), Հուստինոսը՝ երեսուներեք տարի, Հուստինոսը՝ ինը տարի. նա ցանկացավ հաստատել ուղղափառությունը, բայց դավադրաբար խեղդվեց, Տիրերը՝ յոթ տարի. նրա ժամանակ Կոս-

¹ ՄՕ.-ում «և անդ աքսորեաց զթուղթն Լեոնի»՝ և այնտեղ աքսորեց Լեոնի թուղթը:

² Հակասական են նշված թվերը. Ս. Սահակը վախճանվեց 439 թ., Քաղկեդոնի ժողովը գումարվեց 451 թ.: Այդ թվին էլ տեղի ունեցավ Վարդանանց նահատակությունը:

³ ՄՕ.-ում ի ժողովոյն՝ ժողովից:

⁴ ՄՕ.-ում կեսերի փոխարեն՝ զաղանդն՝ ազանդը:

⁵ ՄՕ.-ում տասնյոթ տարի:

⁶ Սրա բարեպաշտությունը և Հուստինոսի ուղղափառությունը հեղինակի կարծիքով են:

տանդնուպոլսում¹ ժողով եղավ, բայց հայերը չընդունեցին, Մորիկը՝ քսաներեք տարի, Փոկասը՝ ութ տարի, Հերակլը՝ երեսունհինգ տարի^{*}, Կոստանդինը՝ երեք տարի, Հերակլի թոռ Կոստանդինը՝ քսանինը տարի, որի օրոք Մարկիանոսը Հռոմում ժողով արեց և Քրիստոսի մեջ ընդունեց երկու կամք ու երկու զորութիւն, Կոստանդինը՝ տասներեք տարի. նրա ժամանակ Ագաթոնը ժողով արեց ու Մարտինոսին հաստատեց, Հուստիանոսը՝ երկու տարի, Լեոնը՝ երեք տարի, Ապտիմարոսը՝ յոթ տարի, Հուստիանոսը՝ յոթ տարի, Փիլիպպոս Վարդանը՝ երկու տարի, Արտեմիսը^{**} երկու տարի, Թեոդորոսը՝ երկու տարի, Լեոնը՝ յոթ տարի, Կոստանդինը՝ տասնհինգ տարի, Դեոնդը՝ յոթ տարի^{***}, Նիկիփորը՝ վեց տարի, Ստուակոսը՝ մեկ տարի, Միքայելը՝ մեկ տարի, Լեոն Հայը՝ տասը տարի, Միքայելը՝ մեկ տարի, Թեոփիլոսը՝ մեկ տարի, Միքայելը՝ երկու տարի, Վասիլը, որի օրոք Փոտը նամակ գրեց ու ասաց, թե հակասութիւն չկար մինչև վերջին Ներսեսը, որի օրոք սահմանվեց Հայոց թմականութիւնը, հարյուր չորս թվին: Այնուհետև նա Դավիթում ժողով արեց Բարդիսու Ասորի^{****} [եպիսկոպոսի] միջոցով, որը եկել էր Սասունից, և նրա ներկայութեամբ թարգմանվեցին Նարեկ քաղաքի Փիլաքսիոս եպիսկոպոսի^{*****} ու Տիմոթեոս Կուզի գրքերը: Տասնվեց թվին վրժառու Վարդանն սպանեց Պարսից մարզպան Սուրենին և ընտանիքով եկավ Հուստիանոսի մոտ, նրա թագավորութեան երեսուներորդ տարում: Խաչվերացի տոնի ժամանակ նա չհաղորդվեց հույների հետ՝ ասելով, որ դա արգելվում է իրենց վարդապետների կողմից: Այդ պատճառով թագավորը գումարեց հարյուր հիսուն եպիսկոպոսների ժողով, որը կոչվեց Հինգերորդ ժողով: Եվ երբ Մուշեղը Հայոց և Հունաց զորքերով

¹ Դա Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովն է, Հեղինակի այս տեղադրումը շատերը համակարծիք չեն:
^{*} ՄՕ.-ում երեսուներեք տարի:
^{**} ՄՕ.-ում Փիլիպպոս Վարդը:
^{***} ՄՕ.-ում Արտեմիոս:
^{****} ՄՕ.-ում Լեոնը՝ Գինդ:
^{*****} ՄՕ.-ում Բարդիլու Ասորի:
^{*****} ՄՕ.-ում Նարեկ քաղաքի Փիլաքսիոս եպիսկոպոսի:

նվաճեց Խոսրովի թագավորութիւնը ու վերադարձավ պարզեւներով, այդ ժամանակ խոսք բացվեց հավատի վերաբերյալ: Մորիկը հարյուր վաթսուն եպիսկոպոսների ժողով արեց, որին Հայաստանից մասնակցում էին քսանհինգ եպիսկոպոսներ¹: Հերակլն էլ գումարեց յոթերորդ ժողովը, բայց Հուսան Մայրովանեցին չընդունեց, որին Թեոդորոս Ռչտունին և Ներսեսը հայածեցին դեպի Կովկաս: Այնուհետև նա եկավ Հայաստան և կատարեց, ինչ կամեցավ: Եվ հայերը հույներից հեռու մնացին նզովքի չափ, և դա առավելապես այն ժամանակ, երբ թարգմանեցին Հուլիանոս² Աղիկառնացու գրքերը Սարգրսի միջոցով Մանածկերտի³ ժողովում:

Այս ամենի մասին մի փոքր զրկեց Փոտի թղթում, որին պատասխան գրեց այսպես կոչված Սահակ Մուսուր⁴, որը Տայքի Աշունքում եպիսկոպոս էր, և այնտեղից հալածվելով հավատի պատճառով՝ եկավ Հայաստան, Աշոտի մոտ:

ԽԵ. Դարձյալ երեք հարյուր քսանհինգ թվին նույն Վասիլ կայսեր կողմից Նիկիտ անունով մի ներքինի եկավ՝ Աշոտից թագ խնդրելու, իր հետ բերելով շատ նվերներ, քանի որ նրա մասին Տարոնի Վահան անունով մի եպիսկոպոս ասում է, թե նա Արշակունի է, որովհետև մայրը հայուհի էր: Եվ թվում էր, թե կատարվելու էր սուրբ Սահակի երազը՝ ունենալ Արշակունի թագավոր և թագադրվել Բագրատունու կողմից: Դա կատարեց Աշոտը, որը նրա հետ ուղարկեց տասը հազար արծաթ, որպես ընծա նորաչեն եկեղեցու համար, իսկ Մամիկոնյանները՝ արծաթի հինգ գրիվ: Նաև ասում են, թե Հուստիանոսից գնել են սուրբ Սոփիի արևմտյան դուռը, որպես հիշատակ Հայաստանի համար: Եվ Նիկիտը պատմում է, թե աղուհացի ժամանակ գտել են սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի նշխարքը հինգերորդ շաբաթվա շաբաթ օրը, և այդ օրը տոն են կարգել:

¹ Մորիկի ժողովի մասին, որ միայն Փոտոն է հիշում, տե՛ս Պատմության, Հայոց պատմութիւն, Ը. Բ, էջ 630:
² ՕՕ.-ում Լիլիանեսի:
³ ՕՕ.-ում ի ծայն՝ ծովը:
⁴ Սահակ Մուսուրի ծակնունը Ապիկուրեչ էր: Իսկ Տայքում Աշունք անունով եպիսկոպոսարան մեզ հայտնի չէ, գուցե այժմյան Թորթում գավառում կի՛նակ գտնվող էոջ պվանը լինի:

Այդ ժամանակ տեր Զաքարիան գնում է տեանելու Շեխի որդի Հիսեին, և նրա կողմից մեծ պատվի է արժանանում. վերջինս նրան տալիս է շատ պարգևներ, դրոշակ՝ վրան խաչ դնելու և դրանով միշտ իր մոտ մտնելու համար: Զաքարիային հաջորդում է Գևորգը պատրիարքարանի տնից: Նրա ժամանակ մեծն Աշոտը, ընդարձակելով իր տարածքը Վրաստանում ու Աղվանքում և կովկասյան ցեղերին էլ իրեն ենթարկելով, ոչ մի բանից պակաս չի մնում, բացի թագից, որի մասին մտածում էին Հայոց իշխանները: Նրանք այդ մասին Հիսեի միջոցով Հայտնում են ամիրապետին, և վերջինս ուրախ սրտով նրանց ուղարկում է թագ, հանդերձանք ու նոսրվածքներ: Թագ է ուղարկում նաև Վասիլ կայսրը, և տեր Գևորգն օրհնում է թագը երեք հարյուր հիսունվեց թվին, իր հայրապետության տասներկուերորդ և Տիրոջ ծննդյան ութ հարյուր ութսունութերորդ տարում: Նա հինգ* տարվա ընթացքում բարեհաջող կերպով կարգավորում է իր թագավորությունը:

Նրա ժամանակ ապրում էր Համամը, որը կատարեց Առակների և Բերականի մեկնությունը, թարգմանեց Հոբի «Ո՛վ է դա» գիրքը, Սաղմոսների գրքի մի գլխի օրհնությունները և անբիծ մի գիրք:

Բայց Աշոտ արքան Վրաստանում իշխան է նշանակում իր քրոջորդուն, և ինքը վախճանվում է յոթանասունամեկ տարեկանում: Թագը գրավում է նրա որդի Սմբատը**, երեք հարյուր քառասունչորս թվին՝ [թագավորելով] քսանչորս տարի կամակեցությամբ Վասիլի որդի Լևոնի, որը թագավորեց իր հորից հետո քսանվեց տարի. նա նվերներ տալու մեջ առատաձեռն մի մարդ էր, հոռոմին՝ չնմանվող, որովհետև նա Հայի որդի էր և շատ էր սիրում Հայաստանը: Իսկ Սմբատը, գրավելով իշխանությունը, Երազգավորում չինում է սուրբ Փրկիչ եկեղեցին՝ Շիրակավանը, որտեղ էլ ինքն օծվեց, քանի որ դա էր Բագրատունյաց թագավորների թագավորանիստ քաղաքը.

* ՄՕ.-ում յոթ:

** ՄՕ.-ում Գապ:

¹ Հին և նոր օրինակներն ավելացնում են, և Հայտնի է, թե դա ո՛ւմ ոգով. «որ ոչ կայ ի լեզու նոցա առատ, և չլինին ինքեանք, որպէս ասեն» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ որ ~~աստու~~ [ընդգծումը-թարգմանչի] բառը չկա նրանց լեզվում, և իրենք էլ այնպիսին չեն, ինչպես որ ասում են:

քանի դեռ ընդարձակ կերպով չէր կառուցված Անի քաղաքը, որ նշանակում է ինամք¹, թեպետ ներքին բերդը, որ կառուցված էր Հին ժամանակ, այդ անունով էր: Օտա նախարարը այնտեղ ապահով կերպով պահում էր Տրդատի քրոջը, ինչպես նաև Արշակունյաց թագավորների կուռքերն ու գանձերը Խոսրովի մահից հետո: Երբ Հունաստանից վերադարձավ Տրդատը, Եկեղյաց գավառում նրան դիմավորեցին Օտան և նրա աներ Տաճատը՝ Աշոցքի տերը*: Այդ Տաճատն էր, որ թագավորին տեղեկացրեց Գրիգորի մասին, թե նա Անակի որդին է: Ասում են, թե անդամալույծ ոտքերով մի իշխան Հայերի հավատքի դարձի ժամանակ չէր ուզում գնալ մկրտություն, մինչև որ սուրբ Գրիգորը միջոց է գտնում. նա կերպարանափոխվում և գնում է բերդի դիմաց, գառիթափով թավալզոր գնալով՝ ընկնում է ջուրը և անմիջապես ոտքի կանգնելով՝ բարձրաձայն փառաբանում է Աստծուն, որպես թե ինքը բորոտած լինելով՝ առողջացավ ջրի զորություն: Այդ բանը տեսնելով՝ իշխանը նրան կանչում է իր մոտ, տեղեկանում է, մկրտվում և ոտքերից առողջանում է՝ ի նշան հոգևոր բժշկության²:

Խ2. Իսկ պատվական Սմբատ թագավորը տաճիկ Հուսիփ ոստիկանի ձեռքով խեղդամահ է լինում Դվինում հանուն Բրիստոսի և նշավակվում է փայտի վրա: Հուսիփի կողմից թունավորվելով՝ մարտիրոսությամբ վախճանվում է նաև Սրմբատի որդի Մուշեղը և թաղվում Բագարանում, իր հայրերի մոտ: Եվ երկիրը, յոթ տարի մնալով անիշխան, ուժասպառ եղավ սրով ու գերություն:

Իսկ Սմբատի որդի Աշոտը, որ արիության ու քաջության շնորհիվ կոչվել է նաև Երկաթ, գնում է Հունաց Լևոն կայսրի մոտ, որը կոչվում էր նաև Կոստանդին: Նրա օրոք Դվին քաղաքում անօրեն Հուսիփի ձեռքով, մարտիրոսական արյամբ պսակվելով, սպանվեցին Գնունյաց տան փառավոր ու մեծ իշ-

¹ Հին Օ.-ն ավելացնում է. «Կոչի Անի և Կամախն այժմ կոչեցեալ բերդ. բայց ամուրն Անի ներքին բերդն է ամրացեալ»՝ այժմ բերդը կոչվում է Անի և Կամախ, բայց Անի ամրոցը ներքին ամրացված բերդն է:

* ՄՕ.-ում շարունակվում է. «և առնուն շնորհակալութիւն բազում»՝ և ստանում են մեծ շնորհակալություն:

² Նման միջոցը պատշաճ չէ Լուսավորին:

խաններ Դավիթն ու Գրիգորը, որոնց մեծարման օրը մարերի ամսի քսանն էր: Սուրբ Սահակ եպիսկոպոսը երկու Հարյուր մարդկանց և յոթ եկեղեցականների հետ վախճանվեց Բյուրականում, ահեկան ամսի տասին, երկու Կիրակոսները՝ նույն ամսի տասնյոթին*, որոնց համար սուրբ պատրիարք Հովհաննեսը գերապայծառ տոն կարգեց: Հովհաննեսն իր աչքով տեսավ իավարարներ ժամանակը և որպես հիշատակ գրեց ապագա դարերի համար ու [կարգեց] սուրբ Սմբատ Թագավորի տոնը: Իսկ Աշոտը, Թագադրվելով Լեոնի կողմից, երեք Հարյուր յոթանասուն թվին վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է Թագավոր դարձած իր հոմանուն Աշոտին՝ իր հորեղբոր որդուն, որին հնազանդեցրեց իրեն, ինչպես նաև Արծրունյաց տան Գագիկ Թագավորին ու Աղվանքին տիրապետած Մովսեսին¹, որի աչքերը կուրացրեց: Աշոտը նրանց ու Վրաց Ներսես Թագավորի համեմատ ավելի մեծագոր գտնվեց և նրանց նկատմամբ շահնշահ կոչվեց [Թագավորելով] ութ տարի: Նա վախճանվում է, և թագն առնում է նրա եղբայր Աբասը, որը հոր մահից հետո գնալով Վրաստան ու փեսայանալով նրանց հետ՝ վերադառնում է այնտեղից և երեք Հարյուր յոթանասունամեկ թվին տիրում է իրենց մարող Հայրենիքին ու [Թագավորում] քսանինը տարի: Նրա օրոք կրոնավորների մեծ բազմութուններ, հալածվելով հոռոմեական աշխարհից ուղղափառության պատճառով (!), գալիս են մեր աշխարհը և շինում շատ վանքեր². նախ՝ Կամրջաձորը և ապա՝ Հոռոմոսի կոչված վանքը, որպես թե Հոռոմքի կողմերից եկան, և Դպրավանքը: Ասում են, որ նրանք են շինել նաև Սանահնի սուրբ Աստվածածինը: Աբաս Թագավորը Կարսում գեղեցիկ հորինվածքով շինեց կաթողիկեն: Նրա օրոք մեծ զորքով Կուր գետով շարժվեց-եկավ Կովկասի այն կողմում գտնվող սարմատացիների ցեղի Բեր անունով³ իշխանը և լսելով, որ Հայոց

* ՄՕ.-ում տասնհինգին:
¹ Այդ Մովսեսը Ուտիքի մի մասի իշխանն էր, որ տիրեց Աղվանքի տարածքներին, և հետո այն կոչվեց Աղվանք:
² Վանքի շինարարության մասին տե՛ս Չափցան, Հայոց պատմութուն, Բ. հ., էջ 823:
³ Ըստ այլ պատմիչների՝ Բերը արխագների Թագավորն է և ոչ թե սարմատացիների: Մի քիչ հետո մեր հեղինակը ըստ այլ պատմիչների՝ նրան Թեղաս է

Թագավորը ժամանակ գտնելով, եկեղեցի է շինում, նրա մոտ [պատվիրակ] է ուղարկում և ասում. «Դու նախապես իմացած եղիր, որ եկել եմ օրհնելու քո եկեղեցին ըստ ձեր կրոնի՝ Քաղկեդոնի ժողովի կանոններով»: Իսկ նա [Սմբատը], նրա դեմ դուրս գալով հայկական զորքով, սրի ճարակ է տալիս ամբողջ զորքը և Բերին էլ բռնելով՝ կենդանի բերում է Կարս, թույլ է տալիս մեկ անգամ տեսնելու եկեղեցին և ապա փորելով նրա աչքերը՝ նրան վաճառում է իր ցեղին, երզմնագիր առնելով, որ այլևս չհարձակվին Հայաստանի վրա:

Խէ. Իսկ Հունաց Լեոն կայսրից հետո Թագին մեկ տարի տիրում է Աղեքսանդրը, նրանից հետո՝ Ռամանոսը՝ քսանինը տարի: Նրա և Աբասի օրոք, երեք Հարյուր ութսուներեք թվին, տաճիկներից¹ գրավվեց Մելտեներն, և երեք Հարյուր ութսունութ թվին Համդունը² զորքով մտավ Կողոնիա ու այնտեղից վերադարձավ: Այնուհետև, երեք Հարյուր իննսուներկու թվից սկսած, տասնվեց տարի Թագավորեց Լեոնի որդի Կոստանդինը³, որը վեցերորդ* տարում, երեք Հարյուր ինըսուներթ թվին, տաճիկներից վերցրեց Մարաշը: Նրա մասին ասում են, թե մեկ օրում հինգ** առյուծ է սպանել: Նա թուրքերի շատ բեռներ թափել տվեց Ալիս գետը, փախուստի մատնեց Իսմայելի զորքը և կոչվեց Թըբաժողով [Թրիք ժողովող, հավաքող]:

Տե՛ր Հովհաննեսից հետո սուրբ աթոռին մեկ տարի նստեց տե՛ր Ստեփանոսը, տե՛ր Թեոդորոսը*** տասնմեկ տարի, նրանից հետո նրա եղբայր տե՛ր Եղիսեն՝ Հինգ**** տարի, նրանից կոչում. արդարև հիշատակվում է արխագների Թեղաս (Թեոդոս) Կույր կոչեցյալ Թագավորը, որը թեև ժամանակով մի փոքր ուշ է:

¹ Հույները Մելտեներն գրավեցին տաճիկներից և ավերեցին՝ քաղաքացիների ապստամբութունը մտաբերելու պատճառով:

² Համդուն կամ Համատանյան արաբական տոհմը Թագավորին ձեռք դրեց Միջագետքի վրա և տիրապետի աթոռներ հաստատեց Մուրում, Մերոտնում, Նփրկերտում, Բերիայում:

³ Կոստանդին Գորգիյուսուժեն Թագավորն է երկրորդ անգամ Ռոմանոսի մահից հետո:

* ՄՕ.-ում՝ քսանվեցերորդ:

** ՄՕ.-ում յոթ:

*** ՄՕ.-ում Թեոդոս:

**** ՄՕ.-ում՝ քսաներկու:

հետո տեր Անանիա Մոկացին՝ քսաներկու տարի: Նա մեծ չարչարանքով իրեն հնազանդեցրեց Սյունիքը, ուր Աղվանքով էին մտնում¹, և ապստամբ Հակոբից հետո արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց (Ջվանշիր իշխանի որդի տեր Վահանին, որը Բաղքից էր: Նա շինեց Հովհանի ամենապայծառ վանքը Բաղաց դոյակի անմատուլց ստորոտում)², ինչպես նաև աղվաններին համոզեց, որպեսզի նրանք իրանց համար կաթողիկոս չձեռնադրեն առանց սուրբ Գրիգորի աթոռի: Նրանից հետո աթոռին մեկ տարի նստում է Վահանը, որը Բաղքից էր: Հետագայում Հայտնի դարձավ, որ նա վրացիների դաշնադիրն է և այնտեղից արձաններ³ է բերել տալիս: Այդ պատճառով նրան փոխում են և երկու տարի աթոռին են նստեցնում սուրբ Մաշտոցի ազգական տեր Ստեփանոսին, որը գտնվում էր Սևանում:

ԽԸ. Իսկ չորս հարյուր թվին վախճանվում է Աբաս սուրբ թագավորը, և թագն առնում է նրա որդի Աշոտը՝ Ողորմած կոչեցյալը: Նա բազմաթիվ ուրկանոցներ (բորոտանոց) շինեց և առատ ուտելիքներով ապաքինում էր հիվանդներին, բաժակի թարախածոր մնացորդները ախորժակով խմում էր, բորոտներին անվանում էր իշխաններ ու կուրապաղատներ, ըստ Հակոբի՝ թե հավատքով մեծատուններ են: Նա չորս հարյուր տասներեք թվին շինեց Անի⁴ քաղաքի փոքր պարիսպը և Հորինեց եկեղեցիների բոլոր աշտարակները, իսկ նրա բարեպաշտ խնորրվանույշ կողմ⁵ շինում է Սանահնի փառազարդ սուրբ վանքը և Հաղպատը: Նրանք վախճանվեցին չորս հարյուր քսանհինգ^{*} թվին, թողնելով երեք որդի՝ Սմբատին, Գագիկին և Գուրգենին: Նույն օրը թագն առնում է ավագ որդի

¹ Սյունիքի մետրոպոլիտները, մի պահ հալածվելով Հայոց կաթողիկոսներին կողմից, ձեռնադրվում էին Աղվանքի կողմից:

² Բ. Օ.-ում փակազգծված հատված չկա (ՄՕ.-ում ևս այն փակազգծերի մեջ չի առնված):

³ Այդ պատկերների նկատմամբ թշնամանք չկա, այլ դա այդպես է Վրաստանից բերելու պատճառով:

⁴ Հայտնի է, որ Անիի փոքր պարիսպը ներքին բարձր և մեծակառույց պարիսպն է, որի աշտարակներում մատուռներ է պատրաստել, և այդպես աճել է Անիի եկեղեցիների քանակը:

⁵ Իմա՝ կողակիցը:

* ՄՕ.-ում չորս հարյուր քսանյոթ:

Սմբատը, որը հիեզերակալ կոչվեց: Նա շինեց Անիի մեծանիստ պարիսպը և հիմնադրեց կաթողիկեն, իսկ նրա կրտսեր եղբայրը ժառանգում է Տաշիրը՝ Չորագետի Սևորդիքի հետ միասին, Կայենը, Կայծոնը*, Խորխոռունիքը, որը Խոռն էր շինել, որը նույն Խոռունին է և Խոռակերտը, Բագունիքը, այն է՝ Տաշիրը գավառի Բազկերտը, և անվանի այլ՝ բերդեր Հասան Գուրգենին, որին վրացիները Սոմխեթ են կոչում: Նրանից սերեցին Դավիթ, Աբաս և Կյուրիկե թագավորները, որոնցից** էլ կրոնավոր կանայք՝ Մամբանն ու Ռուզուբանը: Գագիկը, կարճ ժամանակ ապրելով եղբոր հետ, հալածանքի է ենթարկվում նրա կողմից ինչ-որ նենգության պատճառով: Իսկ Սմբատը, հասնելով չորս հարյուր քսանյոթ*** թվին, վախճանվում է, և այդ նույն ժամանակ կանչում են հալածված Գագիկին, թագը տալիս են նրան և նրա համար կլին են բերում Կատրամիտին՝ Սյունյաց Սահակ թագավորի դստերը, որն ավարտեց կաթողիկեի կառուցումը, հորդորվելով Աստծու հրեշտակի կողմից, որը խոստանում էր օգնել նրա գործին և մնալ տաճարում, մինչև որ արարածները կգան և կտեսնեն եկած Քրիստոսին:

Իսկ սուրբ աթոռին հաջորդում է տեր Անանիայի Հայրենակից տեր Խաչիկը, տասնինը տարի, որին փոխարինում է տեր Սարգիսը, քսանչորս տարի: Նա շինեց սուրբ Հռիփսիմյանց վկայարանը Անիի կաթողիկեին մոտիկ և այնտեղ տեղափոխեց նրանց նշխարքները՝ բերելով մեծ հանդիսավորությամբ, և կարգեց մեծ տոնի օր:

ԽԹ. Կոստանդին կայսրից² հետո թագն առնում է Լևոնը, և

* ՄՕ.-ում Կայան և Կածան:

¹ Այս բոլոր ավաններն ու գավառները գտնվում են Գուգարաց աշխարհի հարավարևելյան մասում, որոնց վրացիները Սոմխեթ են կոչում, ինչպես որ Հայաստանը՝ Սոմախք, այսինքն՝ հարավային: Խոռակերտը կամ Խորխոռունիքը, Բագկերտը կամ Բագունիքը Հայտնի են դարձնում Հայկի որդու և թոռան՝ Տուրուբերան աշխարհում շինարարությունից հետո այստեղ գալն ու բնակություն հաստատելը:

** ՄՕ.-ում որոց՝ որոնց:

*** ՄՕ.-ում չորս հարյուր երեսուներորս:

² Նա կայսրերի կարգը սկսում է Կոստանդին Դ-ից՝ Կոպրոնիմոսից, որը թագավորել է 741-775 թթ. և հասցնում է մինչև Վասիլ Բ-ն, որը թագավորել է

ապա Կոստանդինը և նրա մայր Եռինյան*, որը կուրացրեց որդուն, և Հինգ տարի ինքը տիրեց մեծ աթոռին: Նրա օրոք, արաց ամսի տասնհինգին**, վախճանվեցին ազգությամբ տաճիկ Սահակն ու Հովսեփը: Այնուհետև [Թագավորեցին] Միքայելը, Լևոնը, Միքայելը, Թեոփիլոսը, Միքայելը, Վասիլը, Լևոնը, Ալեքսը, Ռոմանոսը, որն ուղղափառ (!) վանականներին քջեց արևելյան երկրներ: Մեծ զորքով Հալեպի կողմերը գնալու ժամանակ նա այդ բանը ցանկացավ կատարել նաև Սև լեռան վանքերում, բայց Տիրոջ բարկությունից Հագիվ մազապուրծ՝ հետիոտն փախավ: Նրանից հետո [Թագավորեցին] Լևոնի որդի Կոստանդինը, Ռոմանոսը, Նիկիփոսը, Կյուռ-ժանը, և ապա Վասիլը՝ Հիսուսներկու տարի:

Մ. Իսկ վրաց թագավորների սկզբի մասին, որ կա նրանց գրքերում, հետևյալն է: Մեծ ջրհեղեղից հետո Թորգոմը ութ որդիներով եկավ Այրարատ գավառը, և նրա որդիներից երեքը՝ Հայոսը, Քարթլոսը և Կոկասոսը, եղան առաջին գահակալները և տիրեցին աշխարհների, որոնք իրենց անուններով կոչեցին Հայք, Քարթլ և Կովկաս: Նրանք տիրեցին Պոնտոս ծովից մինչև Կասպից ծովը, մինչև Միհրանը և նրա թոռ Արբակը, որը կին առավ պարթևներից՝ պարտավցի Սահակ-դուխտ անունով մեկին, որը ամուլ լինելով՝ Հավատաց Քրիստոսին, և [վերջինս] նրան տվեց մեկ զավակ՝ Վախթանգին, որը Գորգասար*** կոչվեց, որը պարսկական բառով գայլազուխ է նշանակում¹, որովհետև սաղավարտի վրա առջևի կողմից ունեւր գայլի պատկեր, իսկ ետևի կողմից՝ առյուծի: Նա

1028 թ., բայց Եռինյայից հետո մոռանում է Նիկիփոսին, Ալեքսից հետո՝ Կոստանդին Գորգիլոսոսին:

* ՄՕ.-ում Եռին:

** ՄՕ.-ում արաց ամսի յոթին և տասին:

*** ՄՕ.-ում «և ետ նմա զաւակ զՎախթանգուր, որ Գուրգասյան կոչեցան» և նրան զավակ տվեց՝ Վախթանգուրին, որը Գուրգասյան կոչվեց:

¹ Վախթանգը՝ Վրաստանի Հռչակավոր և դյուցազուն թագավորներից է, որի մասին բազում առասպելներ են պատմում, իսկ նրա ժամանակակից մեր Ղազար պատմիչը նրան անաչառ կերպով նշավակում է որպես նենգի և Վահան Մամիկոնյանի հետ դաշինքը դրժողի: Վրացիները նրան կոչում են նաև Գուրգասար կամ Գուրգասյան, որ պարսկերեն և թուրքերեն գայլառյուծ է նշանակում, իսկ Գուրգասարը իրոք գայլազուխ է:

կնության առավ Լևոն կայսեր դստերը և նրանից սերվեցին թագավորները մինչև Թևոսար, որին կուրացրեց Աբասը: Նրանից հետո արխագների վրա թագավորեց Բագարատը¹: Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենի որդին, սա ըստ Մխիթար Երեցի պատմության²:

ՄԱ. Իսկ Վասպուրականի թագավորները Սենեքերիմի ցեղից են՝ Դերենիկի որդի Գագիկը, որը չինեց Աղթամարը, ապա նրա որդի Դերենիկը, հետո նրա եղբայր ԱրուսաՀյը, նրանից հետո նրա որդի Շահնշահը, հետո նրա եղբայր Գուրգենը, և ապա նրա եղբայր Սենեքերիմը, որը նեղվելով պարսիկների կողմից՝ իր երկիրը տվեց Վասիլին և՛ գնաց նրա մոտ իր չորս որդիներով, որոնց անուններն են՝ Դավիթ, ԱրուսաՀյ, Ասոտ, Կոստանդին, եղբորորդիներին՝ Դերենիկ, Գագիկ, Աշոտ: Նա փոխարենն ստանում է Սևաստն ու Լառիսը³ և շատ պոաստիններ⁴ [արվարձաններ]: Դավիթը հետո սպանեց Փոկասապստամբին և գրությանը ստացավ ինավատանքը⁵:

ՄԲ. Չորս Հարյուր քառասունչորս թվին մեռավ Գագիկը, թագավորությունը տալով իր երեք որդիներին՝ Հովհաննեսին, Աբասին և Աշոտին: Հովհաննեսին տալիս է թագը, Անին, Շիրակը, սուրբ Գրիգոր (եկեղեցին) Աշոցքի ձորի հետ միասին, Անբերդը, Արարատյան դաշտը, Կայանը, Կայծոնը և Սևորդյաց Տավուշ գավառը, իսկ մնացածը բաժանում է Աշոտի և Աբասի միջև: Դրանից հետո, երբ նրանք վիճում են, գալին է արխագների թագավոր Գորգին՝ Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենի, նրա որդի Բագարատի որդին և օրենքով դատում է

¹ Բ. Օ.-ում Աբաս:

² Մխիթար Երեցը Անեցին է, ժԲ դարի պատմիչը, որի գրվածքը ցարդ կորածների թվին է դասվում [այդ գրվածքը բաղկացած է եղել երեք մասից. բայց մեզ հասել է միայն մի հատված առաջին մասից, որը հայտնաբերել և հրատարակել է Բ. Պատկանյանը]:

³ Լառիսը, որ Հիշատակում են նաև բյուզանդացիք, Սեբաստիայի կողմերում պետք է լինի, բայց բուն տեղը Հայտնի չէ:

⁴ Պոաստինը, որ մեր հեղինակը այլ տեղերում գյուղ է թարգմանում, Հունական բլրատեղիներն է, որ նշանակում է արվարձան կամ քաղաքի մերձակայք:

⁵ Ըստ Հայր Չամչյանի՝ ինավատանքը [ՄՕ.-ում ինավատանքը] Սեբաստիայի Հարավ-արևմուտքում գտնվող ամրոց է:

* ՄՕ.-ում Գուրգի:

նրանց ու գնում: Եվ որովհետև իշխաններից ոմանք չեն հնազանդվում, Աշոտ կրտսերը գնում է Վասիլ կայսեր մոտ, նրանից զորք ստանում, գալիս, հնազանդեցնում է բոլորին և թագավոր է նստում Դրուց աշխարհում¹, իսկ Աբասը՝ Կարսում:

Այն ժամանակ վախճանվեց Դավիթ² կուրապաղատը: Անժառանգ լինելով՝ նա իր հայրենիքը, Ուխտիքը, Նամրվանը*, Ապահունիքի քաղաք Մանծկերտը և ամբողջ ունեցվածքը անդարձադրով (կտակով) տալիս է Վասիլին: Այդ բանը լսելով՝ Վասիլ կայսրը գալիս, բանակ է դնում Կարնո դաշտում: Այդ մասին իմանալով՝ Հովհաննեսը վախենում է և նվերներով նրա մոտ է ուղարկում Պետրոս պատրիարքին, որին մեծ հանդիսավորությամբ իր ձեռքով օծել էր տեր Սարգիսը իր կենդանության ժամանակ Անի քաղաքում: Բացի դրանից, Հովհաննեսին նեղում էր նաև Վրաց արքան: Այդ պատճառով նա պատրիարքին պատվիրում է իր մահից հետո Անին գրուցյամբ տալ հույներին, եթե կուրապաղատը այն պահպանի նրան նեղողներից: Այդ լուրը ուրախությամբ լսեց Վասիլը: Եվ նա իր մոտ կանչեց Վրաց Գորգի թագավորին, որը չեկավ նրա կանչով: Այդ պատճառով նա զայրացած գնում է, ավերում նրա տասներկու գավառները, վերադառնում է Խաղափք ու այնտեղ ձմեռում: Վասիլն իր մոտ է կանչում տեր Պետրոսին՝ իր հետ օրհնելու ջուրը Աստվածահայտնության տոնի ժամանակ: Այդ ժամանակ հրաշք կատարվեց. լույս փայլատակեց հայրապետի աջից և սուրբ յուղի օծումից՝ զարմացնելով տեսնողներին, և հույժ մեծարվեց Հայոց հավատոր³: Վասիլը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և վախճանվում չորս հարյուր յոթանասուներեք թվին: Թագն առնում է Կոստանդինը, երեք տարի, նրանից հետո՝ նրա փեսա Ռոմանոսը, հինգ տարի, որին կնոջ հրամանով խեղդեցին բաղնիքում և նշանակեցին Միքայելին, յոթ տարի:

¹ Աշոտի բաժին Դրուց աշխարհը պետք է լինի Երևակի և Անիի սահմաններից դուրս:

² Դավիթը տիրում էր Տալքի և Մեսիքի կողմերին, Հայոց միջնաշխարհի մի մասին:

* ՄՕ.-ում Մամրվան:

³ Նոր Օ.-ում հայրապետը [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

ԾԳ. Իսկ Ամիրայամուճյայ* շարքը բերելով հասցրինք մինչև Զափրը և թողինք, որովհետև նրանց իշխանությունն սկսվեց վաթսուև թվին, դադար առնելով շփոթվեց երեք հարյուր հիսուն թվին, և այստեղ-այնտեղ բռնություններ տիրելով տկարացան, ու այդ պատճառով հզորացավ թուրքերի ազգը: Խորասանում ապրում էր Մահմուդ անուռնով մի իսմայելցի, որը Զահան գետով անցնելով թետալացիների երկիրը¹, բազում գերիներ է բերում Խորասան, որն արևելք² է նշանակում, և բնակեցնում է առանձին-առանձին: Աճելով ու բազմանալով՝ նրանք մեկին ամիրա են նշանակում և ապա նրան թագադրում Մահմուդի մեռնելու ժամանակ: Հաջողություն ունենալով՝ նա տիրում է Պարսկաստանին և դառնում սուլթան, որի անունը Դողլա-բաթ³ էր: Դա այդպես է ըստ վիմագիր Տիգրանի⁴ որդի Վահրամի, իսկ պատմական երեց Միսիթար Անեցին, որի հիշատակը կա կենաց գրքում, այսպես է ասում. «Շատ չարչարվեցի գտնելու սուլթանների ինչպիսի լինելը իրենց՝ թուրքերի մոտ և Աստու շնորհիվ գտա այսպես. Մահմուդը, որի մասին ասացինք, թե Աբթթանի⁵ որդին է, աննշան վիճակից մեծանալով, ինչպես Սասանյան Արտաշիլը, Մահմուդի ցեղից վերացրեց Մահմադ Մուլթաղի⁶ իշխանությունը Մահմեդի երեսուներեքերորդ և նրանց իշխանության երկու հարյուր քառասուներեքերորդ⁶ տարում: Նա հզորացավ քուշանների երկրի Բահլ քաղաքում, նրա մասին մեծ համբավ տարածվեց, մինչև անգամ խալիֆը վախեցավ և նրան ուղարկեց ընծաներ, այլամ, լաղապ ու նրան կոչեց Ամինադը⁷ և սուլ-

* ՄՕ.-ում Ամիր Մուճյայ:

¹ Տե՛ս էջ 63, ծան. 2:

² Բանի որ խոր պարսկերեն արեղակ է նշանակում:

³ Դողլա-բաթ [ՄՕ.-ում Դողլա-բեկ], այսինքն՝ Տողլապ-բեկ, որը ուրիշների կարծիքով Տուղրին է:

⁴ Անծանոթ պատմիչ է, որին Միսիթար Այրբեկանեցին Տիգրանի որդի չի կոչում, այլ Տիգրանակեղտցի:

** ՄՕ.-ում Մահմադ մուլթաֆե:

⁵ Սեպեթեկին կամ Սապրդ էդ-գին:

⁶ Արաբական երկու հարյուր քսանվեց թիվը փրկչի 860 թիվն է, բայց Մահմուդն իր իշխանությունը հաստատեց դար ու կես հետո՝ 997 թ.:

⁷ Ալամ, ալեմ նշանակում է իշխանության վառ դրոշ, լաղապ, լեղապ՝ պատ-

Թան: Այդ պատվին արժանանալով՝ նա էլ ավելի է հզորա-
նում, և նրա համբավը հասնում է Հնդկաստան ու [հավասար-
վում] Մաթան կուռքի¹ համբավին: Նա կործանում է կուռքը
և ավար առնելով վերադառնում է՝ իր որդի Մահմադին* թող-
նելով այնտեղ: Նա գալիս է Գուրգան², որի տիրոջից առնում
է չորս հարյուր հազար դահեկան և մի տուն լիքը գեներ իրենց
չորս հարյուր քսան** թվին ու անցնում, գալիս է Լոն³: Ռեի
տեր Մաջա-դոյա Ռոստոմը, որ երեք օր առաջ գրավել էր Դել-
վիկքը⁴, նրան ընդառաջ է գնում և հասնում է Սրավ⁵, մեծ ու-
ժով ու երկու հարյուր հիսուն փղով: Եվ տեսնելով Մահմու-
դին՝ ասում է. «Շահ, նամազ կարդացե՛ր ես»: Նա պատաս-
խանում է՝ այո՛: Նա դարձյալ հարցնում է. «Ճատրակ խաղա-
ցե՛ր ես»: - Այո՛: Այնուհետև հարցնում է. «Թագավորը թա-
գավորի տուն մտնո՞ւմ է, թե ոչ», բայց նա լուռ է: Եվ իս-
կույն կապելով նրան՝ ուղարկում է ինորասան և գրավելով նրա
ամբողջ ունեցվածքը՝ տիրում է Ռեին ու գալիս է Տափարաս-
տան⁶, Տառաքի⁷, Սարի⁸: Իր որդի Մասխուտին*** տալիս է
պատվաստիճան, Ամինադ, էմիր տաղ՝ արդարության ոստիկան կամ արդար
ու հավատարիմ:

¹ Հնդկական Մաթան կուռքը մեզ ծանոթ է: Եթե այն չլիի Մազալի շաստ-
վածը՝ Ինդոսյի կուռքերը վարողը:

* ՄՕ.-ում Մահմեդ:

² Մեր կարծիքով Գուրգանը կամ Շուքանը Վրկանն է, որն ընկած է Կաս-
պից ծովի հարավարևելյան կողմում:

** ՄՕ.-ում չորս հարյուր քառասուն:

³ Ռեին կամ Հրեն այժմյան Ռայն է՝ մարերի Հին Ռագավը, որը գտնվում է
Թեհրանի մոտ:

⁴ Դելվիկքը Տիլեմ նահանգի կամ Դելմաստանի ժողովուրդն է, որ գտնվում
է Կասպից ծովի հարավում, Տեմավենա բարձր լեռան սահմաններում:

⁵ Սրավը, Սերավը կամ Սեր-Այը [ՄՕ.-ում Իսրավ] Ատրպատականում
գտնվող քաղաք է:

⁶ Տափարաստանը կամ Դելվիրիստանը Կասպից ծովի հարավային ափերին
գտնվող լեռնային նահանգ է:

⁷ Ինձ թվում է, որ Տառաքին Տարապն է կամ Տապարկերտը՝ Փարսիստանի
վիճակը [նահանգը] կամ քաղաքը:

⁸ Սարին [ՄՕ.-ում Սարոս] Դելվիրիստանի վիճակն [նահանգ] է ու գլխա-
վոր քաղաքը:

*** ՄՕ.-ում Մասխուտ:

Ռեին, Ղազվինը¹ և ամբողջ Քոհաստանը²: Նրան թողնելով
Ռեում՝ գալիս է Սրավ, առնում է հարյուր հազար դինար և
անցնում է Նաշավուր³ իրենց չորս հարյուր քսանմեկ թվին:
Իսկ Մասխուտն առնում է Համիանը, Ասպահանը, վերադառ-
նում է Ռե և իսկույն լուռ, որ Ասպահանում սպանել են իր
շահնեններին⁴: Եվ դարձյալ այնտեղ կոտորում է չորս հազար
մարդու, վերադառնում է Ռե, և այդ ժամանակ բերում են իր
հոր մահվան գույժը ու իր եղբոր՝ Մահմադի* սուլթան դառ-
նալու լուրը: Նա վեր է կենում, գնում, բռնում է եղբորը, կու-
րացնում և գրավում իշխանությունն ու աթոռը: Իսկ երբ նրա
հայրը օգնութեյան էր գնացել այն ցեղին, որի գլխավորը կոչ-
վում էր իստրղան-Պողրղան, ճանապարհին հանդիպում է
թուրքերի բանակի ինչ-որ բազմութեյան և նույն ճանապարհով
վերադառնալիս մեծ հաղթութեյամբ գերում է նրանց ամիրա
Ափադուին, բերում ինորասան ու շղթայում: Իսկ նրա ժողո-
վուրդը գալով խնդրում է Հորից և ապա որդուց [տալ Ափա-
դուին], բայց չեն տալիս: Ժողովուրդը գայրացած իր ամբողջ
բանակով անցնում է Ջահան [գետը] ու մահն աչքերն առած
կռվում է, հաղթում ու գրավում Նշավուրը և կոտորում սուլ-
թանի զորքը Դադանդանում⁵, Մրմին⁶ մոտ: Սուլթանը փա-
խուստի է դիմում և գնում է Ղազվին, իսկ այնտեղից՝ Հնդկաս-

¹ Ղազվինը կամ Խազվինը, Գազալինը Գարսից աշխարհի սահմանադրված
գտնվող երեկի քաղաքն է:

² Քոհաստանը, Քյուհիստանը [ՄՕ.-ում Քրհաստան], այն է՝ Լեռնաստա-
նը, Գարսից տերութեյան մեծամեծ նահանգներից մեկը, որն ընկած է Իրաքի և
Խորասանի միջև:

³ Նաշավուրը Նյուշապուլեն է կամ Նիշավուրը՝ Իրաքին մոտ գտնվող ինորա-
սանի քաղաքը:

⁴ Ետճեն պարսկերեն նշանակում է վերակացու կամ հրամանատար: [Իսկ
ըստ Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ «ոս-
տիկան, ոստիկանապետ, վարչական և հարկահավաք պաշտոնի» (Հ. 2, էջ
204)]:

* ՄՕ.-ում Մահմուդ:

⁵ Դադանդանը [ՄՕ.-ում Դադադան] պարսկերեն անվանում են Փինս-
Տասուն-իսան:

⁶ Մրմնը պարսկական Մեր կամ Մրու նշանավոր ու մեծ քաղաքն է, որ
գտնվում է Խորասանի և Թուրքեստանի սահմաններում:

տան, բայց ճանապարհին սպանվում է: Ղազվինում թագավոր են նշանակում նրա կույր եղբորը, որը երկար ապրելով՝ ծնում է որդիներ, որոնք մեկը մյուսից առնում են Ղազվինը մինչև օրս:

Իսկ թուրքերից մի առաջադեմ մարդ, որի անունը Մուսեփաղո՞ էր՝ Սարչուբե՞ որդին, ուներ Հինգ եղբորորդի, որոնց անուններն են՝ Աբուսայիմ^{**}, Դավութ, Չաղրբեկ, Աբուտալիփ, Տոգրիբեկ: Վերջինս գրավեց սուլթանական իշխանությունը և տասնհինգ տարի շարունակ ընդարձակելով իր երկրի սահմանները՝ բաժանեց ամբողջ Խորասանի երկիրը: Երբ նա գալիս է Ռե, գտնում է ոսկով լի երկու շտեմարան, տիրում է դրանց, ուղարկում խալիֆին և խնդրում նրա օրհնությունը: Խալիֆը մեծարում է նրան պատվական մարդկանցով², նրան տալիս է ալամ [դրոշ], ընծաներ, նրա անունը կանչում է մամբարից³, նրա մականունը դնում է Ռուքնադովլա⁴, և այդ օրվանից նա կոչվում է աշխարհակալ: Նրան փոխարինում է Տուղրիլի Հորեղբորորդի^{***} Արփասյանը, որը ամբողջ երկիրը ներկում է արյամբ: Նա ուներ ութ որդի, որոնցից թագավորական աթոռին է հասնում Մելիք-Շահը՝ բարի ու խաղաղասեր մի մարդ, իսկ Հետո՝ Մահմուդ սուլթանը, նրանից Հետո՝ նրա ավագ եղբայր Բաբարուխը⁵, որը սպանեց նրան և

* ՄՕ.-ում Մուսեփաղու:

¹ Սարչուբե, Սելջուկը կամ Սելուկը, ըստ պարսից ավանդության, սերել էր էֆրեսիայ գյուցազնից: Նրա որդիներն էին՝ Միքայելը, Իսրայելը, Յուսուբը կամ Պիկուն և Հեղինակի Հիշատակած Մուսան: Միքայելի որդիներն էին Դողրուկը և Չաղրը, այն է՝ Չյաֆարը: Սելջուկներից շառավիղեց իշխանության չորս ճյուղ՝ ա. պարսկական. դրանք Ղազնևյանց իշխաններն են, բ. թուրք խորազմյանների, գ. Հայեպի և Դամասկոսի, դ. Իկոնիոսի, որը Գոնեթինն է և Փոքր Ասիայինը. այն Հոմեացիների բառով Ռում կոչվեց:

** ՄՕ.-ում Աբուսայիս:

² Բ. Օ.-ում «մեծարէ գնա առ ինքն»՝ նրան մեծարում է իր մոտ:

³ Մամբարը Միմպերն է՝ աղոթքի բեմը, որտեղից կանչում էին խալիֆի անունը:

⁴ Ռյուքնյուլ-դեվլեթ [ՄՕ.-ում Դուքնատ աղա] նշանակում է բախտի սյուն կամ Հարստություն:

*** ՄՕ.-ում եղբորորդի:

⁵ Պարքի-արուբը [ՄՕ.-ում Բակիրուխ. այդպես է նաև ՎՕ.-ի Հետագա շարադրանքում] իշխեց մոտավորապես տասներկու տարի:

տիրացավ աթոռին Հինգ՝ տարի: Նրա վրա հարձակվում է Ալփասլանի որդի Դուրուկը, որին նեղելով՝ Բակիրուխը կոտորեց նրա զորքը և սպանեց Դուրուկին: Մահմուդի որդի Մահմուդ սուլթանը երեխա ժամանակ սպանեց Բակիրուխին և տիրացավ սուլթանությանը տասներեք՝ տարի: Նրան հաջորդեց նրա որդի Մահմուդը, որի դեմ պատերազմեց Սանջար սուլթանը և հաղթեց նրան, վերջրեց Արաղի¹ իշխանությունը և նրան դրեց Բարաղում^{***}: Նրանից Հետո սուլթան նստեց նրա որդի Դավութը, որին սպանեցին Մլհետները²: Այնուհետև իշխեց Տուղրիլը, նրանից Հետո՝ Մասխուտը, Հետո՝ նրա որդի Ասլանը, նրանից Հետո՝ ուժեղ Տուղրիլը³, որն ապրում էր մինչև մեր ժամանակները. նա պատիվ էր ստացել տեր Ասածուց:

ՄԴ. Նույն մարդը պատմում է նաև Հովհաննես թագավորի մասին, թե նրա եղբայր Աշոտը Թալինի⁴ ստորոտում, ձևացնելով մերձիմահ Հիվանդ, թագավորին կանչում է իր մոտ, գլխավերևի կողմում փորելով որոգայթ և դրա միջոցով բռնելով՝ նրան տալիս է Ապիրատ⁵ կոչեցեալ մեծ իշխանի ձեռքը՝ նրան սպանելու: Իսկ Ապիրատը, Հոժար կամքով նրան

* ՄՕ.-ում քառասուն:

** ՄՕ.-ում տասներկու:

¹ Արաղ, Իրազ. Պարսից նշանավոր աշխարհը, որը Հնում Մաքատտանի սահմանն էր:

*** ՄՕ.-ում «Եւ անու Չարաղայ իշխանութիւնն և դե՛ գնա իբր աղա»՝ Եվ իշխանությունն առնում է Չարաղան և նրան դնում է իբրև աղա:

² Մլհեղները կամ միլահետները ըստ արաբների Հերձվածողներն էին կամ մուղրվածները, ըստ ասորիների և պարսիկների՝ Հաշիթի, ըստ եվրոպացիների՝ Ասատաֆին, այսինքն՝ ավագակներ: Նրանք Հետնորդներն են մոլեռանդ բռնակալ Հասան-Սեպահի, որի ամրոցն ու գաղտնարանը Ալամուդ բերդն էր, որը գրավեց Հուլավու դանը: Նրանք Հանախ կոչվում են նաև խամայիցիներ:

³ Ուժեղ Դողրուկ Բ.-ն տոհմի վերջին սուլթանն է, որ իշխել է 1177-1187 թթ.: Նրա ժամանակակիցն է պատմիչ Մրսիթար Երեցը:

⁴ Թալինը Արաբածոտն Հին գավառում է. այժմ նույն գավառում կան Հին և Նոր Թալիններ:

⁵ Ասում են, որ Ապիրատն ու Վահրամը Լուսավորչի ցեղից և Պահրավու-նյաց տոհմից են, և որ Վահրամը Հռչակավոր Գրիգոր Մազիտաթաի Հոր՝ Վասակի եղբայրն է:

վերջնելով, տանում, դնում է իր աթոռին Անիում՝ ասելով. «Ինչո՞ւ ձեռք բարձրացնեմ Տիրոջ օծյալի վրա ու նրա փոխարեն մի խելագարի նշանակեմ»: Նրա մասին ասում են, որ խելացի և առատաձեռն լինելու շնորհիվ նա ոչնչությունից մեծացավ և մինչև անգամ տեր դարձավ տասներկու հազար Հեծյալի: Նա չինեց Կեչաոխի սուրբ վանքը, ինչպես որ Վահրամ իշխանը՝ Մարմաշենը¹:

Չորս հարյուր յոթանասուն թվին [Հայաստանի վրա] հարձակվեց Տուղրիլ-Բեկը, և Նախճավանում նրան հանդիպեց Լիպարիտը² հինգ հազար հեծյալով ու փախավ մեծ բազմությունից: Թուրքը, երբ եկավ Դվին, ասպատակեց այն, և նրա դեմ դուրս ելավ քաջն Վասակը, որը մեծ քաջագործություն ցուցաբերելով՝ վերադարձավ Սերկևիտ³: Եվ այնտեղ երբ նա մի փոքր քնում է, մեկը պատահաբար քարը խփում է նրա գլխին, և նա մեռնում է:

Այդ ժամանակ Պետրոս պատրիարքը Հովհաննես թագավորի վրեժխնդրությանը զնաց Վասպուրական և աղաչանքով էլ չվերադարձավ: Հետո այդ կողմերի դքսի⁴ միջոցով բռնի կերպով բերվեց և բանտարկվեց Բջնիում: Այդ բանը լսելով՝ Աղվանքի Հովսեփ կաթողիկոսը գալիս է, նրան հանում բանտից և տանում, դնում է իր աթոռին՝ հանելով Սանահնի սուրբ վանքի առաջնորդ Դիոսկորոսին⁵, որին Պետրոսի փոխարեն կաթողիկոս էին նշանակել մեկ տարի: Իսկ Դիոսկորոսը՝ առաքինի և սուրբ այդ մարդը, վերադարձավ իր վանքը:

Այն ժամանակ Վրաց Գեորգի թագավորին փոխարինում է

¹ ՄՄ.-ում Մարմարաշեն]: Հին Օ.-ն ավելացնում է. «Զի մի՛ յանցաւորիս միայն իցեն ճոխք, այլ և յանմահիցն գավառ. ուր կանն իսկ զարմիւք իւրեանց ի դամբանի, ակն ունելով վերնոյն» [այդպես է նաև ՄՄ.-ում, միայն իցեն-ի փոխարեն իցեմք է]: Որպեսզի միայն հանցավորներին համար ճոխ չլինի, այլ նաև լինի անմահների գավառ, որտեղի դամբարանում կան Հենց իրենց ցեղից և սպասում են վերնայինին:

² Լիպարիտը վրացական իշխան էր, Օրբելյան տոհմից:

³ Սերկևիտ գյուղը, բլուրը և լեռնը Արագածոտնի Թայիի կողմում են:

⁴ Այդ Հույն դուքսը [տուկ] կայսեր կողմից կուսակալ նշանակվեց նախ Դավթ կուրապաղատի վրեժխնդրում և ապա Վասպուրականի մարզում, որը երկրի թագավորները փոխանակեցին Սերաստիայի Հետ:

⁵ ՄՄ.-ում Դեոսկորոս:

իր որդի Բագարատը, բայց իշխան Լիպարիտը ապստամբվելով նրան փախուստի է մատնում Աբխազիայի կողմերը ու իմաստությամբ չեն* է պահում աշխարհը Միքայել կայսրի օգնությամբ: Միքայելը մեռնելիս թագը տալիս է իր քրոջ որդուն՝ Կալափատին, որը կարճ ժամանակ անց կուրացվում է Միքայելի կնոջ՝ Չոյի թագուհու հրամանով: Չարագործության տեղում մի քար է հայտնաբերվում հետևյալ արձանագրությանը. «Այստեղ կուրացավ թագավորը»: Եվ Չոյին իրեն ամուսին է առնում Մոնամախին** ու նրան թագադրում:

ՄԵ. Նրա մոտ է ուղևորվում տեր Պետրոսը ու վերադառնում Սևաստ: Սենեքերիմի որդիները նրան տալիս են այն վանքը, որը Վարազա սուրբ նշանի անունով էին չինել՝ իրենց հետ ունենալով նաև խաչը, թեև հետագայում այն վերադարձրին: Մոնամախը երեք արվարձան [պոաստին] տվեց պատրիարքին, որը այնտեղ ապրելով մեկ տարի՝ վախճանվեց: Եվ Հայրապետական քողն առավ նրա քրոջորդի ինչիկը, որին նա իր կենդանության ժամանակ ձեռնադրել էր Անիում: Ապրելով երկու տարի՝ ինչիկը մեռնում է, և աթոռը հինգ*** տարի թափուր է մնում:

Քանի որ չորս հարյուր իննսուներեք թվին մեռան Հովհաննեսն ու Աշոտը, թագը տվեցին Աշոտի որդի Գագիկին: Հուլյները հիշեցին Անիի կորստյան կտակը, որովհետև ասում են, որ մահից հետո էլ անփոփոխ ու հաստատուն է կտակը: Եվ երդումով Գագիկին կանչեցին Կոստանդնուպոլիս, որպես թե պարզենքով պիտի նրան այնտեղից վերադարձնեն: Բայց իրենք քաղաքի կառավարիչ [կատապան]¹ նշանակեցին և դրանով վերացրին նրա երկու աթոռները՝ Հայրապետության ու թագավորության գահերը: Երկուսին էլ ընդունեցին իրենց հետ տարան Կոստանդնուպոլիս, և նրանք այնտեղից այլևս չվերադարձան: Այդ պատճառով Հույսը կտրելով՝ Գագիկը

* ՄՄ.-ում չեն բառը չկա:

** ՄՄ.-ում Մոնամախ:

*** ՄՄ.-ում յոթ:

¹ Ըստ իս՝ կատապանը Հունական զաթապանն է, իբր զլիավոր կամ համակար իշխան: [Իսկ ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ «կառավարիչ, կուսակալ, իշխան» (հ. 1, էջ 386)]:

փոխարենն լսուում է Կալոնպաղաան ու Պիզուեն¹ և մեր ժողովրդին ասող ցեղի մեջ ապրում որպես պանդուխտ:

Այդ ժամանակներում քաջ Վասակի որդի Գրիգորը Բջին, Կայանը, Կայծոնը, որոնք իր ձեռքի տակ էին, տալիս է Մոնոմախին և փոխարենն ստանում է Միջագետքի դքսությունը: Գրիգորն իր հետ վերցնում է Վրաց Ապիրատ իշխանին, նաև երկու մագիստրոսի և գնում է Տուղրի-Բեկ սուլթանի Բեռհիմ² զորավարի դեմ: Այնտեղ բռնում են Լիպարիտին և բերում են սուլթանի մոտ, որպեսզի Լիպարիտը դավանի նրա հավատը: Լիպարիտը տվեց [հետևյալ] պատասխանը. «Երբ տեսնեմ քո երեսը, կկատարեմ այն, ինչ կհրամայես»: Իսկ երբ տեսավ, ասաց. «Երբ արժանացա քո տեսությանը, չեմ կատարի քո կամքը և չեմ վախենա մահվանից»: Սուլթանը հարցնում է. «Ի՞նչ ես կամենում»: Եվ նա պատասխանում է. «Եթե դու վաճառական ես, ծախիր ինձ, եթե դահիճ ես, սպանիր ինձ, իսկ եթե թագավոր ես, պարզենե՞րո՞վ ազատիր ինձ»: Սուլթանն ասում է. «Քո գնով ես չեմ կարող լինել վաճառական, և ոչ էլ արյան գնով՝ դահիճ, այլ ես թագավոր եմ, գնա, ուր կամենում ես»: Եվ նրան բաց թողեց պարզենե՞րո՞վ: Եվ որովհետև կայսրը պահանջում է նրան, նա գնաց նրա մոտ և նրանից զորք առնելով՝ եկավ Վրաստան, բռնեց Բաղրատ³ թագավորին, ուղարկեց կայսրի մոտ և գրավեց ամբողջ երկիրը:

ՄԶ. Այդ ժամանակ Մամ անուևով մի կին իր երեք որդիներով Պարսկաստանից գալիս է Փառխոսի² գավառը, փառավոր Գրիգոր իշխանի մոտ: Եվ որդիները իրենց մորը կայսրին պատանդ են տալիս և դիմացը ստանում Շոթքն ու Շամիրամի բերդը³: Այնտեղ նրանք ծանոթանում են Գանձակի ամիրա Նլազիզի⁴ հետ, սպանում նրան, զրավում Գանձակը և տիրում

¹ Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Կալոնպաղատը կամ Կալոնպաղատը և Պիզուեն [ՄՕ.-ում Կալան պաղատ և Կիզու] Կապադովկիայում են, բայց տեղերը հայտնի չեն:

² ՄՕ.-ում Իբրահիմ:

³ ՄՕ.-ում Բաղարատ:

⁴ Փառխոսը Արցախի արևելքում գտնվող մաս է, որը սահմանակից է Ուտիքին: Ինձ թվում է, որ այն Հին Բուստի-Փառնես գավառն է:

⁵ Շամիրամբերդը Փառխոսում է:

⁶ Հին Օ.-ում Ալազիզ [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

նրան: Ավագ որդին՝ Պարզվանը, շուտ մահացավ, և իշխան դարձավ նրա մյուս եղբայր Լեչքարին⁵, որը Սալարից խլում է Պարտավն¹ ու Շամքորը²: Եվ նրա՝ Փատլուն³ անուևով կրտսեր եղբայրը որսի ժամանակ սպանում է նրան ու խլում իշխանությունը: Բարեկամության պատրվակով նրա մոտ է գնում Գրիգորի որդի Փիլիպպեն, որին Հոր մահից հետո կալանում է և նրանից խլում Շաշվաղն ու Շոթքը⁴: Փատլունը իր մոտ է կանչում Տանձիքի⁵ տեր՝ Համամի որդի Գագիկին, սպանում է նրան և խլում նրա երկիրը: Այդպես հզորանալով՝ նա տիրում է Խաչենին, Գորոզին⁶, Սևորդյաց [գավառին] և կռիվ է սկսում Ձորագետի Գագիկ թագավորի, Աղվանից Կյուրիկե թագավորի, Վրաց Բագարատ թագավորի դեմ և նեղում նրանց: Նա տիրում է նաև Դվինին և Հայաստանի վրա երեք հարյուր հազար զրամ հարկ դնում:

Այս ձևով քաղղեացի ինչ-որ մարդիկ, դուրս ելնելով իրենց երկրից, գալիս են Գարդման և ասում Գարդմանի իշխանին. «Տուր մեզ խաչի այն մասը, որ քեզ տվեց Հերակլը, և մենք կղառնանք քրիստոնյա ու քո ծառաները»: Եվ կատարվեցին

¹ ՄՕ.-ում Լեչքարի:

² Պարտավը Ուտիքի Առանձնակ քաղաքն է, որը հետո դարձավ Աղվանքի մայրաքաղաքն ու կաթողիկոսարանը:

³ Շամքոր քաղաքը, որ Շամքորաձորի վիճակում [նահանգ] է, Գանձակի սահմաններում, այժմ ավերակ է:

⁴ Փատլուն (Փաղյ) Ա.-ն Դվինի ամիրան է՝ Շեղառտի որդին, որը ժԱ դարի առաջին քառորդին Հասավ իշխանության: Նրա ժամանակ իշխում էին Գրիգորի որդի Փիլիպպեն, որն Արցախին կամ այսպես կոչված Առան-Սյունիքին պատկանող Աղվանքի թագավորն էր, Համամի որդի Գագիկը, Դավիթ Անհողիների որդի Կորիկեն կամ Գուրգենը, որն իշխում էր Տաշիրի կողմերում, Վրաստանի Բագարատ Գ և Դ թագավորները: Իսկ Ձորագետի Գագիկ թագավորը կամ Բաղրատունի Ա.-ն է, կամ Կախեթի թագավորը՝ Անհողիների որդին:

⁵ Շաշվաղը կամ Շաղվաղը [ՄՕ.-ում Շաշվաղ] և Շոթքը գտնվում են Խաչենի նահանգում, որն այժմ Գյուլիստան և Չլքերդ է կոչվում:

⁶ Տանձիքի [ՄՕ.-ում Գանձիք] նահանգը [վիճակ] պետք է լինի Արցախի և Ուտիքի Հյուսիսային կողմում:

⁷ Գորոզին, որ գրվում է նաև Գորոզու, Արցախի և Ուտիքի սահմաններում գտնվող անվանի լեռը, բերդն ու նահանգն [վիճակ] է, որն այժմ գտնվում է Խոջխարա կամ Խաչքար գավառում:

այդ ասածները: Այդ բանը լսելով՝ Բաղդադի ամիրան խիստ սպառնում է նրանց, որից վախենալով՝ նրանք գնում են Կովկասի ստորոտները և Հաջողութուն ստանալով՝ Քրիստոսից, որին Հավատում են, տիրում են բոլոր գավառներին, մինչև անգամ Դավիթ անունով մեկը թագավոր է դառնում և խնամիանում Ձորագետի արքայի հետ: Եվ այդ գավառը կոչեցին Մանարք¹, որովհետև այնտեղ ծանոթացան իրենց բնակության տեղին: Եվ վրացերեն իմանալու շնորհիվ Գարդմանի իշխանը նրանց համար քորեպիսկոպոսներ կանչեց*:

Մէ. Անիի Հայոց թագավորության վերացումից հետո Հայաստանի վրա Հարձակվեց Տուղրիլի Հորեղբորորդի Ալիսասանը** և ավերեց քսանչորս գավառ: Նա սուլթանի զորագլուխն էր և նրա մահից հետո սուլթան դարձավ: Նա դարձյալ Հարյուր Հազարով եկավ և գրավեց Նոր քաղաքը, որը վրացիները Ախալ-քալաք են կոչում, և Սամշուլլեհն***: [Ալիսասանը] կնուխյան է առնում Կյուրիկե² թագավորի դստերը և Վրաց թագավորի քրոջ դստերը: Նա վերցնում է Անին, մորթում է Հազար մարդու, լցնում մի փոսի մեջ և լողանում արյան մեջ՝ իր մեռելների համար զոհ անելով³:

¹ Մանարքի անվան ծագումը ծիծաղելի է, քանի որ Հնագույն պատմիչներն ու ախարհագիրները Թովմա Արծրունին Թ դարում, Խորենացին Ե դարում և Գողոմեոսը Բ դարում հիշատակում են Մանարքը: Ըստ երևույթին մեր հեղինակի հիշածը գաղթականներն են, որոնք ամիրապետից փախել, եկել են Մանարք: Արաք պատմիչներն ասում են, որ նրանք ծագել են ոմն Նեզար Յոմենից, իսկ նրանց երկիրը գտնվում էր Տիգրիսի և Ալանաց դառն միջև, և նրանց կաթողիկոսին էլ Սենեքերիպ են կոչում, որին մեր պատմիչը քորեպիսկոպոս է անվանում, ինչպես որ Հովհաննես կաթողիկոսը մեծ քորեպիսկոպոս է կոչում: Նրա երկիրը Գուգարքի մի մասն է, որը Ալանաց դառն մոտ է, իսկ արարները նրան կոչում են քորեպիսկոպոս, քորեպիսկոպոս, քեքեպոս: Ինձ թվում է, որ երկուսն էլ Համատեղ վարել են նրանց իշխանությունները՝ հոգևոր և մարմնավոր: * Բնագրում այսպես է. «և իշխանն Գարդմանայ կոչեաց զնոսա Քորեպիսկոպոսս ըստ լեզուին Վրաց» և Գարդմանի իշխանը նրանց կոչեց քորեպիսկոպոսներ՝ ըստ վրաց լեզվի:

** ՄՕ.-ում Ալիսասան:
*** ՄՕ.-ում Աղալ քաղաք և Շամշուլեհ:
² Կյուրիկե Ա.-ն Դավիթ Անհողիների որդին է:
³ Հին Օ.-ն ավելացնում է՝ ասեն ամանք՝ ասում են ոմանք [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

Այնուհետև խալիֆի կողմից պատգամավոր է գալիս, որը ոսկյա օղ է գցում նրա պարանոցը և տասներկու գավազան իրար կապելով՝ ծեծում է նրան, ծաղրուծանակի [խածեաթ]¹ ենթարկում ցույց տալու համար, թե նա որքան Հնազանդ է իր առաջնորդին:

Այդ բանը տեղի ունեցավ Հովհաննես թագավորի մահից քսաներեք տարի հետո, հինգ Հարյուր տասներեք թվին:

Մոնամախից հետո թագը խլում է Կիո Թոստորը, ապա՝ Տուկիծը², նրանից հետո՝ Դեուժանը*, որը գնում է սուլթանի վրա, սպառնալով Հայերին՝ բոլորին հուլյն դարձնել: Այդ նպատակով նա գալիս է Կարս և այրում է Հայկական փայտակերտ եկեղեցին: Այնուհետև նա գնում է Մանծկերտ և գրավում այն: Սուլթանը Հարձակվում է նրա վրա և նրան նեղը գցում, մինչև որ բռնում է նրան: Չնայած սուլթանը նրան արձակում է ողորմությամբ, բայց նա չի ընդունվում իր ցեղի կողմից: Եվ թագը տալիս են Տուկիծի որդի Միքայելին, որը բռնում ու կուրացնում է Դեոժանին, որը մեռնում է ցավերից հինգ Հարյուր քսանմեկ թվին:

ՄԸ. Իսկ Կարսի թագավոր Աբասի որդի Գագիկը, թուրքերի կողմից նեղվելով, իր Հայրենիքը տալիս է Հունաստանին և փոխարենն ստանում է Մամնդավը³, Լաուխան**, Ամասիան, Կոմանան⁴ ու Հարյուր արվարձան [պոաստին], որոնք գյուղեր են: Եվ զնալով կայսրի մոտ՝ թուլյալովություն է խնդրում Գրիգոր Մագիստրոսի ու իշխանի որդի Վահրամին ձեռնադրելու Հայոց պատրիարք, որը ձեռնադրվելիս կոչվեց Գրիգոր:

¹ Ինձ թվում է, որ դա պետք է լինի ոչ թե խածեաթ արարեալ, այլ խածեալայե արարեալ, որ նշանակում է ծանակել կամ արարելին՝ խածելիթ:
² Կայսրերի շարքը պակասավոր է. պետք է լինի Մոնոմախ, Թեոդորա, Միքայել Զ, Իսահակ Կոմնենոս, Կոստանդին Դուկիծ:
* ՄՕ.-ում Դեոժան, այսպես է նաև ՎՕ.-ի հետագա շարադրանքում:
³ Մամնդավը, անշուշտ, Ջամանդի գետի ափին է. գետը թափվում է Սարոսի (ձիհուն) մեջ: Մամնդավը Կեսարիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող բերգաքաղաք է, որն այժմ անծանոթ է:
** ՄՕ.-ում Լաուխան:
⁴ Կոմանան այժմյան Կյուլմենեքն է, Եվդոկիային մոտիկ, նրա հյուսիսային կողմում:

ըիս^{*}: Եվ մեկ տարի Մամնդավում աթոռին նստելուց հետո աթոռը տալիս է իր վարդապետ լոռեցի Գևորգին և ինքն անցնում, գնում է Կոստանդնուպոլիս՝ Թարգմանություն համար: Գրքեր առնելով՝ նա կամենում է գնալ Երուսաղեմ, բայց նավը^{**}, նրան վերցնելով, տանում է Մար, ուր նա մեծարանքի է արժանանում սուլթանի կողմից: Այնտեղ նա շինում է Հայկական վանքեր, իր եղբորորդի Գրիգորիսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում և գնում ու վախճանվում է Կարսի վանքում¹, Եփրատ գետի սահմաններում, Տորոս լեռան մոտիկ, պատրիարք տեր Բարսեղի մոտ, որը Հաջորդել էր Գևորգին:

Հինգ Հարյուր քսանմեկ թվին Անտաքում այրվեց սուրբ Պետրոս [եկեղեցին], երկրաշարժ եղավ, պատուվեց երկիրը, կուլ տվեց Հոռմեական պատրիարքին և նրա հետ տասը Հազար մարդու, որովհետև նրանք այրել էին ուղղափառ ասորիների ավետարանը, որը չորս անգամ անվնաս կերպով դուրս էր եկել կրակից, մինչև որ Հինգերորդ անգամ նրանց կատաղություն ժամանակ հանձն առավ այրվել, ինչպես որ Տերը Հանձն առավ խաչը Հրեաներից (!):

ՄԹ. Հինգ Հարյուր քսաներեք թվին Գանձակի Փատյուն ամիրան Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վասակ Պահլավին Առանի ամրոցը գործով ուղարկեց Բաղքի ու կապանի [կիրճի] անառիկ ամրոցները: Նրանք խաբեություն մուտք գործեցին այնտեղ և սպանեցին Հայկազուն Սենեքերիմ արքային, որովհետև այնտեղի թագավորները Հայեր էին: Բայց [Թագավորությունը] չվերացվեց մինչև երկու անգամակ եղբայրների՝ Սմբատի ու Գրիգորի² վերջին օրերի դեպքերը: Նրանք վերց-

* ՄՕ.-ում «և ոչ կամեցաւ ձեռնադրել զԳրիգորիսին» և չկամեցավ ձեռնադրել Գրիգորիսին:

** ՄՕ.-ում Տարոս:

1 Կարսի վանքը Մարաշի սահմանների մոտ է:

2 Սմբատ և Գրիգոր Թագավորները Սյունյաց Վասակ Բ Թագավորի քեռորդի՝ Սյունյաց իշխանաց իշխան Աշոտի որդիներն են: Գրիգորը, անգամակ լինելով, որդեգրեց իր կին Շահանդուխտի եղբայր Սենեքերիմին, որը ինչեքի իշխանների ցեղից էր, բայց Սենեքերիմով չվերջացավ Սյունյաց Հարստությունը, քանզի նրանից հետո իշխեց նրա որդի Գրիգորը մինչև 1166 թիվը, նրանից հետո՝ իր դուստր Կատան՝ խաչենցի Հասանի կինը, երեք տարի, և ապա լռեց Սյունյաց Թագավորությունը:

նելով Հայազարմ մանուկ Սենեքերիմին՝ կարգեցին իրենց Թագաժառանգ, որին հետո սպանեցին Փատյունի հրամանով: Այդպիսով Հանգավ այնտեղի ճրագը, և [երկիրն] տիրեցին պարսիկները:

Այս Փատյունը Անին առավ Ալփասլանից¹, նրան տալով ոսկեկուռ ծաղկանկար: Ավերված քաղաքի տերը ուղարկեց իր թոռանը՝ փոքրահասակ մանուկ Մանուչեին, որը երբ մեծացավ, ավելացրեց Անիի պարիսպն ու ամրությունները: Նա քաղաք բերեց մնացած բոլոր իշխաններին, ինչպես նաև մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորելով՝ ներս բերեց Վասակի որդի, Ապիրատի թոռ Գրիգորին, որի մասին ասում են, թե ազատ կանանց՝ գլխին ունեւր Հինգ Հարյուր երեւելի թագեր, որովհետև նա մեծ զորքի և բազում ազատների տեր էր: Տեր Բարսեղն ունեւր մեկ եղբայր, որը Գրիգորի մահից հետո՝ Հաղպատում կաթողիկոս ձեռնադրվեց Մանուչեի հրամանով ու ողջ Հայություն կամքով: Եվ վերակառուցվեց Անի քաղաքը ոչ պակաս, քան նախկինը:

Իսկ Ալփասլանը, գնալով Ալամուղ², պաշարեց մի անառիկ բերդ. բերդատերը իր տանը մեծ ուրախություն էր անում, որը հետո մեծ սգի վերածվեց: Եվ ապա գնալով սուլթանի մոտ որպես թե հնազանդության համար և նրա ուղեբեր Համբուրելիս սպանեց անմեղների արյամբ արբեցած այդ զազանին, և չարը³ մեջտեղից վերացրեց: Եվ թագն առավ նրա որդի Սեփե-Շահը՝ մի ողորմած ու բարեմիտ մարդ, առավելապես մեր ազգի համար: Մինչև անգամ նա թույլ է տալիս Բարսեղ պատրիարքին բարձրացած խաչով իր առաջ բերել, նրան պատվում էր պարզեններով և արքունական նշանազրով [տուղրա]³: Դրանից օգտվելով՝ Բարսեղը Հոնեցուց⁴ առնում

1 Անիի առումը ավելի առաջ է, քան Սյունյաց Թագավորության արկածները, որովհետև Ալփասլանը սպանվեց 1072 թ., իսկ Սենեքերիմը՝ 1094 թ.:

* ՄՕ.-ում՝ ազատաց կանանցն բառակապակցության փոխարեն ազատկանացն է, այսինքն՝ ազատների կամ ազնվականների:

2 Ալամուղը Դիմիկի միջոցների հզոր բերդավան է. տե՛ս Ժան. Գ, էջ 139:

** ՄՕ.-ում չորր բառը չկա:

3 Տուղրան պարսկերեն թուղրան է, որ նշանակում է արքունի կնիք:

4 Այսինքն՝ Թեոդորոսից, որին Մարաշի երկրի Հոնի քաղաքում Հաջորդեց

Սարգիսը:

է քալազանն ու անուներ, որը անձամբ անօրինաբար խլել էր կաթողիկոսութիւնը:

Կ. Հինգ Հարյուր քսանհինգ թվին Հոտմեացիները Անտիօք քաղաքում նենգութեամբ սպանում են Վահրամ կաթողիկոսի եղբայր Վասակ իշխանին, որը նույն՝ Անտիօք քաղաքի իշխանն (տուկ) էր: Եվ նրա զորքը, ամրանալով բերդում, քաղաքը հանձնում է ծագումով Հայ Փիլարտոսին, որը այն ժամանակ բազմաթիվ գալառների էր տիրացել: Առնելով քաղաքը՝ նա Վասակի արյան համար վրեժ է պահանջում: Այս Փիլարտոսը ձեռնադրել է տալիս Միջագետքի կաթողիկոս տեր Պետրոսի քրոջորդի Սարգսին՝ մի սուրբ ու պարկեշտ մարդու, քանի դեռ կենդանի էին Վահրամն ու Գեորգը, որին աքսորեցին տեր Վահրամն ու տեր Բարսեղը, որոնք գտնվում էին արևելքում: Սարգսին Հաղպատում ձեռնադրում են Աղվանքի կաթողիկոս տեր Ստեփանոսն ու Կյուրիկե թագավորը: Նրա օրոք Սարգսի ավագերեցին Հաղպատի սուրբ ուխտի երկու կաթողիկոսները արքունի դռան արքեպիսկոպոս են ձեռնադրում նրան տալով վիճակներ երկու կողմից: Իսկ կաթողիկոս տեր Սարգսի մահից հետո նրա տեղը Փիլարտոսը ձեռնադրել է տալիս ոմն Թեոդորոսի:

Այդ օրերի ընթացքում սպանվեց Բելստը¹՝ Շիրակունի իշխանը, որը մեծ բարեպաշտութեան պատճառով, հոժարութեամբ նեղվելով կայսեր կողմից, Հուլյն եղալ², և նրան տրվեց խոստովանահայր Հունական մի արքեղա³: Եվ որովհետև նա չէր պահպանում Հունական կրոնը, քնի մեջ նրան խեղդեց պիղծ կրոնավորը՝ նրան գտնելով միայնակ իր Անտիօք բերդում: Այդ բանը լսելով՝ զորքը այդ անօրեն վայրագին զցեց ժայռից ցած: Իսկ Միքայել կայսրին փոխարինեց Վտանիտը,

* ՄՕ.-ում «և ի Հաղբատ ձեռնադրեցին զտեր Ստեփանոս կաթողիկոս Աղուանից թագաւորն Կիւրիկէ»՝ և Հաղպատում ձեռնադրեցին տեր Ստեփանոսին Աղվանից կաթողիկոսը և Կյուրիկե թագավորը:

¹ Բելստը [ՄՕ.-ում Բեղիղ] պետք է լինի վեոտը (լատիներեն՝ a veste, զգեստավորող պատռոնյա). Շիրակունի իշխան, բյուզանդացիներին ծանոթ, իսկական անունը ինչպես, բայց նրա Անդրիոն անունով բերդը մեզ ծանոթ չէ, այն պետք է փնտրել Անտիօքի կողմերում:

² Հին Օ.-ում կըրեղաւ [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ կըրվեց:

** ՄՕ.-ում Աբել:

մեկ տարի, հետո՝ Մելեսիանոսը¹, վեց ամիս, և ապա Ալեքսե՛ պիտանի ու խելացի մի մարդ:

Նրա օրոք սոսկալի հրաչք կատարվեց Պիզու* վանքում, որը շինել էր Գազիկ արքան: Երկու ճգնավոր մարդ, երազ տեսնելով, եկան վանք և նախքան Հարց տալը ասացին այն, ինչ որ տեսել էին: Մեկն ասաց. «Տեսնում էի, որ եկեղեցու գմբեթի կանթեղն ընկավ եկեղեցու հատակին, և չհանգավ նրա լույսը», իսկ մյուսն ասաց. «Տեսնում էի, որ երկնքից մի աստղ ընկավ, և նրա լույսը էլ ավելի էր փայլում եկեղեցում»: Վանահայրն ասաց. «Տեսեք, որ այն ընկել է սուրբ խորհրդից»²: Մոմեր վառելով՝ գնացին ու բեմի վրա գտան սուրբ խորհրդից ընկած մասը, որը անզգույշ մարդու պատճառով մնացել էր մինչև սուրբ Հոգեգալուստը [պենտեկոստե]: Այն գտնվեց երեք օր հետո, սուրբ Հոգեգալուստի ժամանակ, և այդ երեք օրերի ընթացքում այն չէր հանդիպել ո՛չ ավելի, ո՛չ ոտքի: Եվ մարդիկ գոհ մնացին Աստծուց:

Իսկ Անիի տեր Գազիկին, որը գնաց Կոստանդնուպոլիս, շատ աղերսեց Թողորի³ քույր Զոյին, որպեսզի նա ընդունի Հունական կրոնը, դառնա իր ամուսինը և թագավորի Հունաստանում, բայց նա չհամաձայնվեց: Նա իր կրտսեր որդուն փեսա է դարձնում Վասպուրականի իշխաններից մեկի՝ ինչիկի որդի Ապղարիբին, որին պատկանում էին Մսիսը⁴, Աղանսն, Պապառունը, Լամբրունը, բայց հետո նրան ատեց⁵ և բանտ զցեց: Այդ բանը լսելով՝ Գազիկը գնաց որդուն բանտից ազատելու, բայց վերադարձի ժամանակ իջևանատանը հույները խեղդեցին նրան: Իսկ պիղծ Ապղարիբը թունավորեց ու սպանեց փեսային: Իսկ նրա ավագ որդի Հովհաննեսը հույսով փեսա դարձավ Անիի հույն դքսին և գնաց Անի, բայց հանդիստ չգտնելով՝ մեկնեց Վրաստան: Այնտեղից նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս Աշոտ անունով իր տղայի հետ, որին կայս-

¹ Նիկեփոս Վտոնիաթը և Նիկեփոս Բրիեն հիշյալ կայսրերն են:

* ՄՕ.-ում Պիզո:

² Հին Օ.-ն ավելացնում է՝ «ի փառս անճառ խորհրդոյն» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ անճառ խորհրդի փառքի համար:

³ Թեոդորոսը, որը ինքնակալութեան գահին նստեց 1054-1056 թթ.:

** ՄՕ.-ում Միս:

*** ՄՕ.-ում ստեղծ խաբեց:

որ Եզեց փեսա դարձնել, բայց Հովհաննեսը չհամաձայնվեց: Եվ նա կայսեր հրամանով գնաց սուլթանի մոտ ու Անին տվեց նրան: Մանուչիի ազգական մի ներքինի* թագավորեց ու սպանեց նրան: Նրա մարմինը բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Եվ նախքան մեռած որդուն բերելը մեռնում է նաև նրա հայրը, ու այս ձևով վերանում են Անիի թագավորները:

ԿԱ. Հինգ հարյուր երեսուներթ թվին Պուլզան¹ ամիրան Մելիք-Շահի հրամանով Փատոնյաններից, որոնց Շատատիկը** են կոչում, խլեց Գանձակը: Իսկ Վրաց թագավոր Բագարատը կայսրից դարձյալ ետ է վերցնում իր հայրենիքը: Նրանից հետո [թաղն] առնում է նրա որդի Գեորգին, որը Կյուրիկից հետո գնալով Խորասան, Մելիք-Շահի մոտ, այնտեղից վերադառնում է պատվով: Այս Կյուրիկեն Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենի, նրա որդի Դավթի որդին էր: Նրա համար հայր Դավթը շինեց Լոռեն և տասներկու այլ բերդեր, որոնք թաղված են Սանահնի մեջ: Նրանց Աբաս և Դավթ թոռները, նեղվելով վրացիների կողմից, գնում են Ռանի տերերի մոտ, ամեն մեկը մի բերդ է առնում և ապրում տառապանքով²: Մելիք-Շահ սուլթանը, որը բարքով խաղաղասեր ու քրիստոնեասեր էր, տիրեց տասներկու թագավորությունների՝ սկսած Կասպից ծովից մինչև Պոնտոս ծովը: Եվ վերցնելով օվկիանոսի ավազը՝ նա տարավ Պարսկաստան, լցրեց իր հոր գերեզմանի վրա և ասաց. «Հայր, ահա քեզ ավետիս, որ քո որդին, որին թողեցիր երեսա ժամանակ, տիրեց մինչև երկրի ծայրերը»: Նրա մոտ է գնում Փիլարտոսը և տկաբանում հավատի մեջ: Մեծ ամիրա Պուլզան սուլթանի հրամանով գրավում է Ուտհան և քսու մարդկանց մատուցյալ սպանում է հայոց փառավոր իշխաններից շատ ազնիվ մարդկանց:

Այդ օրերին Պեծենեկի³ թագավորը վեց հարյուր հազա-

* ՄՕ.-ում կուբա՝ կրտած:

¹ Պուլզա [ՄՕ.-ում Պուլզա] ամիրան Մելիք-Շահ սուլթանի զորավարն էր, որը հետո ապստամբեց ու սպանվեց Դուրուշի կողմից:

** ՄՕ.-ում Շատատիք:

² Այդ բերդերն են Նորբերդը և Մածնաբերդը, որոնք գտնվում են Ուտիքում կամ Հայկական Աղվանքում:

³ Պեծենեկը կամ Բեչենեկը. թուրքերը, Հայածվելով խաղերների կողմից, վտարվեցին Վուլգայի այս կողմը և արշավելով գրավեցին մինչև Տրանսիլվանիա ու Մոլդավիա՝ անընդհատ պատերազմելով ռուսների և հույների հետ:

րով՝ եկավ Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսի վրա: Ութ օր աղոթելով՝ քրիստոնյաները նրանց բոլորին բնաջնջեցին՝ կրակ գցելով նրանց սայլերի վրա, որոնցով նրանք եկել էին:

Այդ նույն ժամանակ հայտնի դարձավ հուճական մի արեղայի չարութունը, որը շուն էր պաշտում: Նա մոլորեցրեց մոտավորապես մեկ բլուր մարդու և Ալեքսի մորը, որը մինչև անգամ Տիրոջ սուրբ խաչափայտից մի մաս թաքուն դրել էր որդու կոշիկի մեջ, ներբանի տակ: Երբ այդ մասին իմացավ Ալեքսը, բնաջնջեց բոլորին, իսկ մորը զրկեց տիկնությունից (!):

ԿԲ. Հինգ հարյուր քառասուն թվին մեռավ Պողոս կաթողիկոսը, որը նստում էր Մարաշում, որին նշանակել էր Փիլարտոսը: Մեռավ նաև Հայոց սուրբ, մեծ գիտնական Գևորգ վարդապետը և թաղվեց Կամրջաձորում¹, Սամվել վարդապետի կողքին: Եվ պատրիարքության սուրբ աթոռը դարձավ միահեծան, որովհետև տեր Բարսեղը այդ ժամանակ Թեոդորոս կաթողիկոսին գցեց աթոռից և նրանից խլեց տեր Պետրոսի [հայրապետական] քոթը, գավազանն ու սուրբ նշանը: Բարսեղը, չըջելով Կեսարիայում, եկավ Անտիոք, իսկ այնտեղից՝ Ուտհա, և ամենուրեք մեծ ուրախությամբ էր ընդունվում:

Բայց խաղաղասեր սուլթանը, թունավորվելով իր կնոջ կողմից, վախճանվում է հինգ հարյուր քսանմեկ թվին: Եվ Պուլզան ամիրան, որը գտնվում էր Նիկիայում, լսելով այդ մասին, վերադառնում է Ուտհա, իսկ տեր Բարսեղը գնում է Անի: Մելիք-Շահը թաղվում է Մարանդում, իր հոր՝ Արփապանի մոտ: Նա ուներ երկու որդի՝ Բակիարուհի և Սափան անուններով: Մելիք-Շահի եղբայր Դուրուշը² սուլթան է դառնում Լուսասանի կողմերում, իսկ Բեկիարուխը՝ Պարսկաստանում և Հայաստանում: Նա սենեկապետ [հեջուբ]³ է դարձնում իր քե-

* ՄՕ.-ում հազար հազարով:

¹ Կամրջաձոր վանքը Երասխաձորում է կամ Արշարունյաց դավառում, ուր ծաղկում էր Սամվել վարդապետը: Եկեղեցական թղթին պատասխանաբար, որը գրեց խաչիկ կաթողիկոսի հրամանով: Իսկ մեծ գիտնական Գևորգ Մեղրիկը չէ, այլ Ուտհեցին, սակայն նրա գործերը մեզ ծանոթ չեն:

² Դուրուշը Հայեաի և Դամակոսի սուլթանների նահապետն է:

³ Հեծուպ, հեծեպ արաբերեն է, որ նշանակում է ղռնապան կամ սենեկապետ:

ուի Իսմայիլին: Բակիրաուխը Հայերի Հանդեպ շատ քաղցր ու բարեմիտ մարդ էր: Նրա շնորհիվ Հոգ է տարվում մեր ազգի մասին, և բարեկարգվում է մեր աշխարհը: Նա [Հարկերից] ազատում է մեր վանքերն ու բոլոր եկեղեցականներին: Իսկ Դուռուչը, տիրելով Միջագետքին, ջարդ է տալիս արաբների թագավոր Բրեհիմին¹ և գերելով նրա ամբողջ ճամբարը՝ Հարստանում է: Նրան գրուվթյուն է գալիս Բեկիրաուխի կնոջից, որպեսզի նա գնա Պարսկաստան, դառնա նրա ամուսինը և ամբողջ երկիրը ենթարկի իրեն: Եվ այդ լուրից ուրախանալով Դուռուչը մեծ բանակով շարժվում, գնում է Ասպահանի դաշտը: Բեկիրաուխը՝ նրան աղաչանք է հղում, որպեսզի նա իրեն տա Ասպահանը, իսկ մնացած ամբողջ երկիրը իրեն վերցնի: Բայց նա չի համաձայնվում, և նրանք Հարձակվում են միմյանց վրա: Դուռուչն սպանվում է, իսկ նրա որդի Լուսավանը փախչում է Ուռհա, դառնում է Հալեպի ու նրա սահմանների սուլթանը: Նրա ցեղից Ալփիրակ անունով մեկը սուլթան է դառնում Հունաստանի կողմում և գալով Ուռհա՝ ձգտում է տիրել նրան: Երեսուն օր անց Թորոս կուրապաղատը թունավորելով սպանում է նրան:

Նույն տարում Հոնիում մեռնում է սուրբ կաթողիկոս Թեոդորոսը, որն օծոված էր ամենայն առաքինություններ, և թաղվում է տեղի Սարգսի մոտ:

ԿԳ. Այն ժամանակ մորեխի և երաշտի պատճառով սաստիկ սով եղավ, և Անիում շատ մեծ նեղություն սկսվեց, ուստի սովից չէին կարողանում մեռածներին թաղել և ոչ էլ օրինական կարգով Հաղորդություն տալ: Եվ ասում են, որ Բեխ անունով մի մարդ, ցուցաբերելով քաջություն ու սեր առ Աստված, թաղում է վեց Հազար մարդու: Այսպիսի աղետների մասին Պարսկաստանում լսելով մի Հարուստ մարդ՝ ուղտերի մի երամակ ցորեն է բարձում և գալիս է Անի ու ասում, որ ոչ ոքի չտան, բացի երեխաներից: Այդ խոսքերը լսելով՝ նրա մոտ են բերում արտասովախեղ շատ երեխաների, և նա կերակրում ու Հազցնում է նրանց: Եվ երբ սպառվում է ցորենը, նա երեխա-

ների ծնողներին ձայն է տալիս, որպեսզի գնան ու Համբուրեն իրենց ուստրերին ու դուստրերին: Եվ երբ լացուկոծ անելով մորմոքվում էին գրկախառնվածները, բարի մարդը քաղցր ձայնով ասում է. «Վերցրեք ձեր երեխաներին և զնացեք ձեր տները՝ փառավորելով բարիքներ տվող Աստծուն իր մեծության մեջ», որը այդպես էլ կատարվեց:

Սուրբ անցնելուց հետո սկյութական մի ցեղ, որ շատ վաղ ժամանակներից թաքնված ապրում էր Վրկան աշխարհի մոտ, որի առաջնորդի անունը Ելիադի¹ էր, յոթ Հազար մարդով պատերազմելով աշխարհի միջով գալիս է մինչև Անի քաղաքը, որտեղ սպանվում է Ելիադի եղբայրը, որ նման էր Հսկա Գողիաթին՝ ծնված Ապիրատի թոռ Վասակի որդի Գրիգորից, որը օրեր անց նահատակվում է Կաղզվանում՝ մահից փրկելով Անիի ամիրա Մանուչեին: Նրան տանում և թաղում են Կեչառիսում, որի դիակի ետեկց գնում էին տեղի Բարսեղ կաթողիկոսի եղբայրը, Մանուչեն և Հայոց ամբողջ զորքը: Իսկ Ելիադին, գնալով Միջագետք, Ֆրանկներից առնում է Երուսաղեմը, Հարուվթյուն [եկեղեցու] տանիքին խփելով մի նետ, որը ցարդ մնում է ի նշան նրա գործի:

Հինգ Հարյուր քառասունչորս թվին Արդուխի որդի Սուբմանը և Սամուսատի ամիրա Պալտուխը՝ Ամիր-ղագեի՝ որդին, գալիս են Ուռհայի վրա ու վերադառնում մեծ ամոթով, որովհետև Թեոդորոս կուրապաղատը իմաստություններ ու քաջություններ պահում էր քաղաքը, այնպես որ նույնիսկ Ռատվան սուլթանը չի կարողանում Հնազանդեցնել նրան: Դարձյալ Հինգ Հարյուր քառասունյոթ թվին արևմուտքի սուլթան Ղլիճ Ասլանը² Դղմուչի^{**} թոռը, գնում է Մելտենիի վրա, բայց քա-

¹ Ելիադին [ՄՍ.-ում էլիադին] Օրդոք Ելիադի ամիրան է, որի անունով կոչվում է թուրք Որդոքյան տոհմը. նրան մերոնք Արդուխ են կոչում: Այդ տոհմը տիրեց իլյաթին, Հայաստանի Հարավային բազում այլ քաղաքների, Միջագետքին և Երուսաղեմին, բայց խաչակիրների զարուց առաջ և ոչ թե այնպես, ինչպես մեր հեղինակն է ասում, թե Երուսաղեմն առան ֆրանկների ձեռքից, որովհետև ֆրանկները սրանցից են սերում, մասնավորապես նրանց Հաղորդներից ու Եգիպտոսի խալիֆի զորավարներից:

^{*} ՄՍ.-ում ամիր ինգե:

² Գլրճ Արսլանը Իկոնիոնի սուլթան Գուլթուլմուչի, նրա որդի Սուլեյմանի որդին էր:

^{**} ՄՍ.-ում Դղուչ:

¹ Արաբական թագավոր Հիշյալ Իբրահիմը պետք է լինի Միջագետքի անապատի իլիտոդներից մեկը և ոչ թե եթովպացիների թագավորը:

^{*} Գաստիլոն մեկ Բեկիրաուխ է գրում, մեկ Բեկիրաուխ. մենք թողել ենք անփոփոխ:

դաքի իշխան Լավրիլը՝ Ուուհայի կուրապաղատի աները, նրան անարգանքով ետ է դարձնում:

ԿԴ. Այդ ժամանակ կատարվեց սուրբ Հայրապետ Ներսեսի մարգարեական խոսքը՝ ասված Փրանկների Հայտնվելու վերաբերյալ: Այլութացիները քանի որ դեռևս տիրում էին Երուսաղեմին և վարձ էին առնում սուրբ գերեզմանը մտնողներից, խուռն բազմության մեջ նրանց է Հանդիպում ազգությամբ Փրանկ մի կոմս՝ Հրեյով, զայրանալով, որի պատճառով նրան այնքան են ծեծում, որ մինչև անգամ ակնաբնից հանում են նրա մի աչքը, որը վայր է ընկնում: Այն վերցնելով՝ կոմսը գնում է գրպանը և տանում Հոռոմ, որտեղ ցույց է տալիս ժողովրդին և նախանձից բորբոքում շատերին: Եվ բազում զորքերի գլուխ կանգնում են փառավոր շատ մարդիկ, որոնց անուններն² են՝ Կոնդուիր, նրա եղբայր Պաղտույնը, որը թագավորների ցեղից էր, որի մասին ասում են, թե նա տիրում էր Երուսաղեմն ավերող Վեսպանիոսի թագին, Պայմունդ մեծ կոմսը, նրա քեռորդի Տանկրին, կոմս Զնջիլը, Որմնիքի կոմս Ռոբերտը^{**}, մյուս Պաղտույնը, Զոսլին^{***} կոմսը, - [այս բոլորն] էլ Հաղթող ու մեծաքանակ զորք ունեցող մարդիկ էին: [Նրանք]

¹ Լավրիլը [ՄՕ.-ում՝ Խավրիլ] ոմանց կարծիքով՝ Հայ Գարբիել իշխանն է, ուրիշների կարծիքով՝ Հուլյն է կամ Հունահայ, Երուսաղեմի Գոտուեն թագավորի աները:

² ՎՕ.-ում՝ Հարթուվել, ՄՕ.-ում՝ Համարդիլ՝ դժվարանալ: Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ Համարդիլ՝ «նեղվել» (հ. 2, էջ 10):

² Առաջին խաչակիրների աշխարհածանոթ առաջնորդներն են Կոտտիբրեն (Կոտրֆրուա դը Գույոն, Godefroy de Bouillon) և նրա եղբայր Պալտինը (Գոտուեն, Baudouin), որոնք Համարվում են իրենց պապի՝ ինքնակալ Կարլոս Մեծի սերունդները: Իսկ թագն ու թուրը Վեսպանիոսին են՝ ըստ Մատթեոս Ուոհայեցու կարծիքի, որից էլ վերցրել է մեր Հեղինակը: - Գեմունդը (Boemond) հռչակավոր Ռոբերտ Կիշարի որդին է, որը դարձավ Անտիոքի դուքսը: - Տանկրին (Դանգրետ, Tancred), որը ոչ թե Գեմունդի քրոջորդին էր, այլ Հորաբորդ: - Զնջիլը Ռայմունդ Սեն-ժիլն է (Raymond de Saint-Gelle): - Որմնիքի (Ալամանքի) կոմս Ռոբերտը Նորմանդիայի կոմսն է: - Մյուս Պալտինը առաջինի ազգական Գոտուեն դը Գուրկն է (Boudouin de Bourg), - Զոսլինը Ժոսլեն դը Գուրդենն է (Jossetin de Courtenay), որը Հաջորդեց մյուս Պալտինին:

^{**} ՄՕ.-ում՝ «Ռոբերտ, որ մնաց կոմս»՝ Ռոբերտը, որ կոմս մնաց:

^{***} ՄՕ.-ում՝ Զոսլին:

ճանապարհ ընկնելով՝ զալիս են Բյուզանդիա և խաղաղությամբ մտնելով Նիկիա՝ մեկ-երկու հարված են հասցնում Դիո Ասլանին, գրավում Նիկիան, տալիս Ալեքսին, իսկ իրենք գնում են Կիլիկիա և գրավում Անտիոքը, ամբողջ ծովագերբը, Երուսաղեմը ու այնտեղ թագավոր են նշանակում: Ինչպես որ տեղեկացնում են շատ պատմություններ:

Այդ ժամանակներում Նունեի սուրբ խաչը մտնում է Անի, այն խաչը, որ Վրաց առաջնորդ Վազգենի ուրացման ժամանակ գաղթել էր Պարխար լեռան խորշերը սուրբ Սահակի աշակերտներից մեկի՝ սուրբ վանական Անդրեասի միջոցով: Այնտեղ մնում է յոթ տարի և ապա Հայտնի է դառնում Հմայակի որդի Մամիկոնյան Գրիգորին, որը տանում է Կապույտ կոչված բերդը¹, իսկ այնտեղից տեղափոխվում է Վանանդ, որի համար կոչվեց Վանանդի խաչ: Իսկ տեղի Բարսեղի Հայրապետության ժամանակ, երբ անօրեն Սուլքմանը վերացնում է Մամիկոնյան տոհմը, [խաչը] բերվում է Անի, և նրա համար տոն է կարգվում կիրակի օրը, որը տոնվում է Խաչվերացի ստորից ութ օր հետո:

Հինգ Հարյուր քառասունյոթ թվին Պաղտույն կոմսն² առնում է Թլպաչարն ու Ուուհան: Եվ Հաջորդ տարին զորավար Բեկիարուքը զալիս է Անտիոք, Փոանգի վրա, նրանցից կոտորում է մոտավորապես ութ բյուր³ մարդու, քանի որ սուրբ Պետրոսի [եկեղեցու] ձախ կողմում գտնում են այն գեղարդը, որով Հրեաները կատակով խոցեցին փրկչի արձանը, և այնտեղից դուրս ելավ արյուն ու ջուր, որպես Տիրոջ⁴ կողից: Եվ այդ զենքը պատվի է արժանանում որպես աստվածամուխ [աստծու մեջ մտած] զենք, որը գտնվում է Հայերի մոտ: Դրանով Հզորանալով՝ Փրանկները կոտորում են իրենց թշնամիներին և ապա այն ուղարկում Ալեքսին:

ԿԵ. Հինգ Հարյուր քառասունյոթ թվին մեռնում է Հայոց Կոստանդին մեծ իշխանը՝ Ռուբենի որդին, որը Գագիկ արքա-

¹ Կապույտ բերդը գտնվում է Արչարունիքում:

² Թլպաչարն առնողը Կոտրֆրուայի եղբայրն է: Թլպաչարը նշանակում և կոչվում է Թիլ Ավետյաց, որը Հոռոմկայի ու Բերիճիկի Հարավ-արևմուտքում, Եփրատի աջ կողմում գտնվող բերդաքաղաք է:

³ ՄՕ.-ում՝ երեսուն բյուր:

⁴ ՄՕ.-ում՝ տեղում:

յի ազատներէց¹ էր, որին ակնհայտորեն երևում է իր մահվան նշանը: Որովհետև այդ նույն օրը երկնքից շանթ ընկնելով՝ խփում է արծաթյա սկուտեղին, որ դրված էր նրա առաջ Վահկա² կոչվող բերդում, և իսկույն մեռնում է մի մարդ, իսկ հետո՝ նաև ինքը, որ տիրացել էր Սեազ լեռանը³: Նրանից մնաց երկու որդի՝ Թորոսն ու Լևոնը:

Հինգ Հարյուր քառասունինը թվին Դանշմանը⁴ Սեբաստիայի տերը, որի մասին ասում են, թե Հայոց ազգից էր, գալիս է Մելսենիի վրա: Պեմունդն ու Ռաջարդը⁵, որոնք գտնվում էին Ուռհայում, դուրս են գալիս նրա դեմ, բայց բռնվում են նրա կողմից և բանտ դրվում:

Հինգ Հարյուր հիսուն թվին, շաբաթ օրը, Երուսաղեմում լույսը չի վառվում, այլ վառվում է կիրակի օրը, ժամը իննին, որի վրա գարմանում է ամբողջ երկիրը: Դրա պատճառը Փրանգների անուղղելի գործերն էին, որովհետև նրանք կանանց աստվածընկալ գերեզմանի՝ սպասավորութայն [իրավունք] տվին:

Եվ այդ նույն տարում Պետևան⁶ անունով մեծ կոմսը երեսուն բյուրով գալիս է Կոստանդնուպոլիս, ամբարտապան խոսքերով եպարքոս կոչելով նախատում է Ալեքսին, նրանից զորք առնում թուրքերի երկրով իրեն ուղեկցելու համար: Իսկ նրանք, նենգաբար գործելով իրենց թագավորի հրամանով, նրանց տանում են անջրդի անապատով և նրանց թուլացնելով՝ մատնում Դանշմանին ու իրեն Ասյանի գործին, իսկ Պետևանը, միայն երեսուն մարդկանցով ազատվելով, ընկնում է Անտիոք: Նա հասնելով Երուսաղեմ և ուխտ անելով՝ այնտե-

ղից վերադառնում է Լոռա: Հինգ Հարյուր հիսունմեկ թվին քրիստոնեական տասը ցեղեր, բացի Հայաստանից ու Ասորիքից, Հենվելով Իոփոնի¹ սխալ կարծիքի վրա, ծառազարդարի ժամանակ թյուր գատիկ են կատարում:

Հինգ Հարյուր հիսուներկու թվին Հայոց իշխան Վասիլը² Գող մականվամբ, փրկազնով ազատում է Պեմունդին՝ գնի վրա ավելացնելով իր տասը հազար դահեկանը. նա գնվեց Հարյուր հազարով: Նույն տարում Ուռհայի կոմս Պաղատյանը գնաց թուրքի վրա, Մելսենի սահմաններում բռնեց Ուլիսալար³ ամիրային և բերեց Ուռհա բազմաթիվ գերիների ու հազարավոր ոչխարների հետ: Այդ օրերին Անիից գալիս է Բարսեղ պատրիարքը և հույժ մեծարվում կոմսի կողմից՝ [ստանալով] գյուղեր ու գանձեր:

Հինգ Հարյուր հիսուներեք թվին մեռավ Դանշմանը՝ թողնելով տասներկու որդիներ: Իշխանութունը գրավեց նրա ավագ որդին՝ Ղազին⁴: Նույն տարում մեռավ սուլթան Բեկիարուխը⁵, և նրա տեղը գրավեց նրա եղբայր Տափարը⁶: Եվ այդ ժամանակամիջոցում Ջոսլինը գրավեց Մարաշը, և այնտեղ գտնվող Հունաց իշխան Թաթուլը Տիրամոր արձանը մեծաքանակ ոսկով ու արծաթով ծախեց Թորոսին, որը Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդին էր:

Հինգ Հարյուր հիսունչորս թվին, երբ Պարսից իշխանութայն մեջ իրարանցում էր սկսվել, սկյուլթացի Ղզի անունով մի ամիրա հարձակվում, գրավում է Լոռն ավանը և գնում, գո-

¹ Փնտրողները տոմարագիտության մեջ կարող են գտնել սխալ և ճիշտ գատիկների պատճառները, և Հեղինակի կողմից գառափոխվածները դրանով արդարանում են:

² Գող Վասիլը Ռուբեն Ա.-ի ժամանակակիցն է, որը տիրում էր Մարաշի կողմերին: Թշնամիների վրա հանկարծակի հասնելու պատճառով Գող կոչվեց, որին լատինացի պատմիչները ժամանակին ծանուկով կոչեցին Gomasillus կամ Goromassillus:

³ Ուլու Սալարը կամ Սաղբը պետք է լինի զորավար կամ իշխան, որը բռնել էր Մերտինի տեր Որդոյան Ելղադի ձեռքով:

⁴ ՄՕ.-ում Խազի:

⁵ Սա Հանդիպում է մի քանի ձևով՝ Բեգիարուխ, Բեկիարուխ, Բակիարուխ, Բեկիարուք:

⁶ Տափարը Պարսից Մուհամեդ սուլթանն է:

¹ Հին Օ.-ում Հարթաթա [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

² Վահկա բերդը Սսից հեռու չէ:

³ Սեազ լեռը կիլիկիայում է, Ամասուս լեռների կից, Ասորիքի և Եմի միջև:

⁴ Դանշմանը Տենիշմեստն է, որ նշանակում է գիտուն, ընթերցող, որովհետև Սեբաստիայի կողմերում մոտավորապես 1084 թ. բռնված ոմն գիտուն թուրքի որդին էր, և նրա սերունդը գոյութուն ունեցավ մի ամբողջ դար: Նա ոչ թե Հայոց ազգից է, այլ ծնված պետք է լինի Հայոց երկրում:

⁵ Ռաջարդը Ռիչարդն է (Richard du Princepat)՝ Պեմունդի ազգականը:

⁶ ՄՕ.-ում սուրբ գերեզմանի:

⁷ Պետևանը մեծ կոմսը Բուադիեի Գուլիելմոս Թ կոմսն է (Guillaume IX conte de Poitiers):

ուով ու բռնութեամբ մտնում է Դավին ու սպանում Մանուչեի եղբայր Աբուհասարին¹։ Իսկ Մանուչեն գնում, Պարսից արքունիքից գործ է առնում, վերադառնում ու իր եղբոր գերեզմանի վրա սպանում է Ղզիրին և Դավինը տալիս է Պարսկաստանին։

ԿԶ. Այն ժամանակներում Բարսեղ պատրիարքը, նեղվելով գանազան իրարանցումներից, գնում է Անի, իր աթոռավայրը։ Եվ այդ պահին նրան է հասնում Պահլավ տեր Գրիգորիսի, նույն ինքը Վահրամի՝ Վկայասեր կոչեցյալի խնդրանքը. «Թե հասել է իմ ժամանակը, ե՛կ, ուղարկի՛ր ինձ Տիրոջ մոտ»։ Եվ Բարսեղը չի ուշանում վերջին օրհնութեան հույսով, բայց ճանապարհահին նրան փորձանք է պատահում Մենծկերտի² բերդում, Բալուխ մոտ, այնտեղ գտնվող հույների կողմից, որոնք կամեցան կողոպտել նրանց։ Բայց նա քաջասրտորեն արիանում է և թույլ չի տալիս, որպեսզի նրանք առնեին իրենց ցանկացածը, այլ առնում են այն, ինչ ինքը թույլ տվեց։ Թաղևտս առաքյալի պատրաստած երկաթյա խաչը, որ տանում էին առջևից, տանողը զցում է ծովակի մեջ։ Այն հետո գտնում են քրիստոնյաները՝ գուլակելով լույսի ճաճանչներից։ Այն տանում-դնում են սուրբ Գրիգոր լեռան² վրա, որտեղ Գրիգորի գերեզմանն է։ Այժմ էլ նա այնտեղ է և կատարում է պեսպես հրաչքներ։ Իսկ Բարսեղը, գնալով երկայնաձիգ ճանապարհով, հասնում է Կարմիր անունով վանքը, որտեղ՝ մեծ իշխան Վասիլի մոտ էլ գտնվում էր Աստծու մարդը։ Եվ օրհնվելով նրա կողմից՝ մեռնողը նրան է հանձնում իր քրոջորդու ձեռնասուն երեխաներին՝ Գրիգորիսին, որը կաթողիկոս է լինում³, և նրա եղբայր Ներսեսին, որոնք Ապիրատի որդիներն էին։ Իսկ ինքը վախճանվում է տրե ամսին, շաբաթ օրը, ամառվա հիսնակի [պասի] ժամանակ, Երեմիա մարգարեի տոնի օրը, և

* ՄՕ.-ում Բունար։

¹ Մենծկերտը Եանուչյաց Մովսես գավառում է, այժմյան Չարսանճազում։ Ինձ թվում է, որը ծովակը Մովսէ լիճը (Գյուլճուկը) չէ, այլ Բալուխ մոտ գտնվող մի փոքրիկ լճակ է, որը Աշխարհացույցում չի նշված։

² Սուրբ Գրիգոր լեռը, որ հիշատակում է հեղինակը նաև ստորև (էջ 169), պետք է լինի Ջահանի և Կիրիկիայի սահմաններում, և որ այն Դարանաղաց Սեպուհը չէ։

³ Հին Օ.-ում զոր և անուանեք [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ որին և անվանում էր։

Թաղվում տեղում։ Նրա վրա մեծ լացուկոծ են անում Վասիլն ու Հայոց ամբողջ ազատագուհը։

Նույն տարում վախճանվում է սուրբ ճգնավոր ու մարգարե Մարկոսը Կոկաց գավառում, Կոնկոնաթ լեռան¹ վրա, որը գտնվում է Մարաշի մոտ։ Նա վաթսուհինգ տարի հաց ու հացանման որևէ ուտելիք չի ուտում, այլ սնվում է միայն խոտով։ Եվ հենց նա ինքն է ասել, «Թե կշատանան մարդկանց չարիքները, աշխարհը կավերվի այլազգիների կողմից, կփակվեն եկեղեցիների դռները, և Երուսաղեմը դարձյալ կգրավեն թուրքերը»։ Նա նույն անապատում երկու՝ տեղից ջուր է հանում և երբ մեռնում է, թաղվում է Կաստաղոն վանքում²։ Աստվածածնի տոնից հետո՝ հինգշաբթի օրը, նրա տոնն է։

Հինգ հարյուր հիսունյոթ թվին գրավվում է Տրապոլիսը, որը Երուսաղեմի թագավոր և կոմս Պերդրանի³ կողմից պաշարվել էր տասնմեկ տարի, սակայն քաղաքը հանձնվում է Տանկրիին՝ Անտիոքի տիրոջը։ Դրա համար նրա վրա բարկանում են թագավորն ու Պերդրանը, կրկին առնում են քաղաքը, [ընակիչներին] սրի քաշում ու կողոպտում։ Եվ այդ տեղը ժառանգում է Պերդրանը։

Հինգ հարյուր հիսունինը թվին Պարսից սպասալար [զորավար] Մամտուրը⁴ Ուռհայի ամբողջ երկիրն ավերում է կոտորածով, գերութեամբ ու սզի մատնում բոլոր քրիստոնյաներին։

Նույն տարվա ձմռան մի մուխ գիշեր վերևից հուր է ընկնում Վասպուրական ծովը⁵, և ծովը գոտառալով բարձրանում է ցամաքի վրա, արյան գույն ընդունում, և ոչնչանում են ձկն

¹ Կոնկոնաթ կամ Կոնգանակ լեռն ու Կոկաց գավառը, որոնք Մարաշի սահմաններում են, հիշատակվում են միայն Մատթեոս Ուռհայեցու կողմից, որից էլ վերցրել է մեր հեղինակը. ոմանք Մոկաց գավառ են ընթերցում։

* ՄՕ.-ում քսաներկու։

² Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Կաստաղոն վանքը Վահկա բերդի մոտ է և ոչ թե Տիվրիկի մոտ, ուր և հիշում է մեր Ինճիճյանը՝ Բեստաղուն գայեսի։

³ Պերդրանը [ՄՕ.-ում Բերդրան] Ռայմոնդի՝ Սեն-ժիլ կոմսի որդին է։

⁴ Մամտուրը Մանտուրն է՝ Ալթուն-թեքիին որդին, Տափար սուլթանի զորավարը։

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցին ասում է նաև ծովափին գտնվող երկրի պատրվածքի մասին և նշում ստորջրյա հրաբխի ժայթքումը, որն ավելի մեծ էր, քան մեծ օղաքարի անկման տեղը։

ները: Առավոտյան [մարդիկ] տեսնում են, որ ափին ձկները կուտակվել են անտառի փայտանյութի նման:

Իսկ Հինգ Հարյուր վաթսուներկու թվին Հայոց մեծ իշխանը իր կորովի իմաստութեան շնորհիվ գրավում է Կինտոսկավիս բերդը¹, որտեղ սպանել էին Գագիկ Շահնշահին: Եվ քանի որ կենդանի էին թագավորին սպանողները՝ Մանդալիոնի երեք որդիները, [իշխանը] դաժանորեն սպանում է նրանց, վերջնում թագավորի թուրն ու հանդերձանքը, գավառի անառիկ դոլակի պահեստում եղած բոլոր գանձերը և բազում ոսկյա խաչեր ու արձաններ: Եվ այդ բոլորը տանելով Վահկա՝ նա գտն է մտնում Աստուց և իրենցից պահապան է կարգում բերդի վրա:

Իսկ Բարսեղ պատրիարքը այլևս չի վերադառնում Անի, այլ այնտեղ որոշ ժամանակ ապրելով՝ որոշում է գնալ Երուսաղեմ: Եվ երկրի եպիսկոպոսներին, վանականներին, իշխաններին հրավիրում է մասնակցել վարդավառի տոնին՝ Գրիգորիսին ձեռնադրելու առաքելական աստիճանով, որպեսզի ինքն առանց երկբայելու ավարտի առաջիկա իր ճանապարհորդությունը: Եվ նրան ինչ-որ փորձանք է պատահում Շուղը² անունով վանքում. տուն չինելիս հեծանք վերև տանելու ժամա-

¹ Աշխարհագիրը Կինտոսկավիս բերդը չի հիշատակում, իսկ այլ պատմիչներ ասում են, թե Գագիկն սպանվել է Կիզիստոսյում: Կարծում եմ երկուսն էլ կամ նույնն են, կամ առաջինը բուն բերդի անունն է, իսկ երկրորդը՝ ավանի, որը ոմանք նույնացնում են Կյուպիստոսյե հետ, որն ընկած է Կիլիկյան դոների և Տիանեսի միջև, այժմյան Գարամանում, իսկ ոմանց կարծիքով էլ դա տարբեր է և մոտ է Մաժակին: Հեթում պատմիչն ասում է, որ բերդը գտնվում է Լյուկանդոն գավառում, որը մերոնց և բյուզանդացիների կողմից հաճախակի հիշատակված Լականիս հին գավառն է, Կիլիկիայի հյուսիսարևելյան ծայրում և սահմանակից է Կապադովկիային ու Կոմագենին, այսինքն՝ եփրատացիներին: Իմ կարծիքով՝ Կյուզիստոսն տարբեր է Կյուպիստոսյից և հավասար է առաջինին կամ մերձավոր, եղբրական բերդ Տավրոսի լեռնասահմանում, որը Կապադովկիան բաժանում է Կիլիկիայից ու նայում դեպի Արգեսոսի դաշտը: Իսկ մեկ այլ պատմիչ էլ ասում է, թե բերդը ընկած է Արծիաս դաշտի սահմաններում, Ձկնըլոր երկրամասին մոտիկ, իսկ այժմ մեզ ծանոթ է Պալլաբու գետի հովիտը, որը գտնվում է Կյուրոնի սահմաններում:

² ՎՕ.-ում կեցեալ, ՄՕ.-ում կացեալ՝ մնալով:

² Շուղը վանքը պետք է փնտրել Մարաշի Հարավարևմտյան մասում:

նակ ձեռքերից պոկվում, ընկնում է վրան և նրան մահ պատճառում: Սակայն դրանից հետո ևս ապրում է Հինգ՝ օր և Գրիգորիսին տալիս է աստիճան, ապա վախճանվում ու թաղվում է այնտեղ, Հինգ Հարյուր վաթսուներկու թվին: Այդ բանը Աղթամար կղզում երբ լսում է ոմն Դավիթը¹, Թոռնիկի որդին, Հինգ եպիսկոպոսների ժողով է անում և կաթողիկոս ձեռնադրում՝ պատճառաբանելով, թե Վահանիկ կաթողիկոսը եկել է Ձորովանք², Գագիկի որդի Աբուսահլի մոտ ու այնտեղ վախճանվել: Եվ այնտեղ էին գտնվում սուրբ Գրիգորիսի պատարագի սեղանը, գավազանը, կաշվե գոտին, սուրբ Հովիտիմեի հողաթափը, արյամբ ներկված գլխաշորը, շղարչը, այն է՝ թաշկինակը, որոնք այնտեղ էին մնացել ժառանգավորներից: Իսկ [աթողը] Հայածանքների ժամանակ պատասպարվում էր Աղթամար կղզում: Եվ քանի որ ասում են, թե դա Արծրունյաց թագավորների աթոռն էր, [հետևաբար] այնտեղ պետք է եղած լինի նաև պատրիարքության աթոռը: Սակայն Դավիթը չի ընդունվում, թեև շատ ընծաներ ու ազաչանքներ է անում, մանավանդ Անիի գլխավորներից ոմանց, որոնց պատրիարք Գրիգորիսը օրհնությունաբ հղում է մեծ շնորհակալություն՝ Սեավ լեռան բոլոր վանականների և շրջակա եպիսկոպոսների ստորագրությամբ:

Բայց քանի դեռ կենդանի էր տեր Բարսեղը, մեռնում է պարոն Վասիլը՝ մեծ իշխանաց իշխանը, որ Աստուց օգնությամբ տիրում էր բազում բերդերի ու գավառների: Բարսեղ պատրիարքը հոգ է տանում նրա տան մասին և իշխանությունը տալիս է երեխա Վասիլին՝ մեծ Վասիլի սանին, որը Կամսարական ցեղից էր, որովհետև Վասիլի տունը այն ժամանակ Հա-

^{*} ՄՕ.-ում յոթ:

¹ Դավիթը, որ համարվում է Աղթամարի կաթողիկոսների առաջնորդը, Վասպուրականի թագավորների ցեղի սերնդից է, որոնցից էլ հիշյալ Աբուսահլն է, որը ոչ թե սրա որդին է, այլ Գագիկի եղբոր՝ Աշոտ երեցի որդին: Իսկ Աղթամարի կաթողիկոսությունը երկու դար առաջ է ասվածի համեմատ. այն հաստատվել է Գագիկ թագավորի կողմից 921 թ., և սկսած առաջին կաթողիկոսից՝ նույն Գագիկի եղբորորդի տեր Եղիշեից մինչև այժմ Աղթամարի դիվաններում անընդհատ նշվում են կաթողիկոսների շարքերը:

² Ձորովանքը նույն Սալնապատն է, որ գտնվում է Վան քաղաքի սահմաններում:

յոց թագավորագունների ու ազատների հավաքատեղին ու հայրապետների աթոռավայրն էր:

Նույն տարում մեռնում է Անտիոքի մեծ կոմսը՝ քրիստոսաւեր ու արդարադատ Տանկրին, և իշխանությունն առնում է նրա քրոջորդի Ռոնբրը:

Կէ. Հինգ հարյուր հիսուներեք՝ թվին՝ մարերի ամսի տասներկուսին, երկիրը դողում է¹ արձակելով աղեկտուր ձայն, որ գալիս էր լեռներից ու դարափուկ ժայռերից. օրը կիրակի էր, ձայնը՝ պարզ, որի համար կարծում էին, թե աշխարհի վերջն է: Փուկ են գալիս շատ քաղաքներ, և մեռնում է քառասուն հազար մարդ, որոնց որ հնարավոր եղավ հաչվել:

Այդ նույն տարում մեռնում է Գևորգ վարդապետը, որը քաղցրուտույց վարդապետութեան համար անվանվում էր Մեղրիկ. նա Դրազարկ² սուրբ վանքը նորոգողն էր, Վասպուրական գավառի Անայուր կոչվող գյուղից էր, մի սուրբ, սքանչելի մարդ ու մեծ ճգնավոր: Հաջորդ տարվա սկզբին երկրներից հուր է թափվում Ամիթի ճեմիայի [մզկիթի] վրա, որը մուսուլմանների հավաքման միևարեթն էր: Այրվում է նրա քարաչեն ծածկը, և բոցը հասնում է մինչև երկինք:

Հինգ հարյուր հիսունհինգ՝ թվին Կոստանդնի որդի, Լեոնի եղբայր թորոսը, բռնելով երեսա Վասիլին, նրան տալիս է Ուռհայի կոմս Պաղտուկին, որը տանջելով նրան՝ գրավում է նրա ամբողջ երկիրը, և այդպիսով այդ երկրամասը անջատվում է Հայաստանից: Իսկ Վասիլը գնում է Կիլիկիա, իր աներ Լեոնի մոտ, այնտեղից՝ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ կայսրը պատվի է արժանացնում նրան իր ավագանու հետ միասին: Հետագա տարիներից՝ մեկում Պաղտուկյնը գնում է Նզեպ⁴:

* ՄՕ.-ում հինգ հարյուր վաթսուներեք:

¹ Այդ մեծ աղետը՝ երկրաշարժը, եղավ եփրատացիների և Մարաշի կողմերում, ինչպես պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին:

² Դրազարկը Կիլիկիայի անվանի մենաստանն է և Ռուբինյան թագավորների գերեզմանատունը. այն պետք է փնտրել Սսի արևմտյան կողմում:

³ Հին Օ.-ում հինգ հարյուր հիսունյոթ [ՄՕ.-ում հինգ հարյուր վաթսուներեք]:

** ՄՕ.-ում ի միտ ամին՝ հաջորդ տարում:

⁴ Նզեպը կամ Նիսիպը՝ Եփրատի աջ ափին գտնվող ամուր ավան է, որն ընկած է Լուռմկայի, Պրի, Թլպաշարի և Այնթապի միջև:

Հայոց իշխան Վասակի¹ որդի Ապղարիբի և նրա եղբայր Լիկոսի վրա, որոնք հազար զինվորների տերեր էին: Նրանք սկզբում տիրում էին Թլպաշարին ու Պրիին, որոնք մեծ քաջությամբ գրավել էին թուրքերից: Երջապատելով մեկ տարի՝ Պաղտուկյնը նրանից խլում է ամբողջը, իսկ Ապղարիբը գնում է թորոսի մոտ: Պաղտուկյնը վերցնում է նաև մյուս իշխանին՝ Բագարատին, որը բնակվում էր Արևընդանում², և Կարկառի³ տեր Կոստանդնին, որին մեռցնում է կիրճում, Սամուսատ բերդում:

Հինգ հարյուր վաթսուներեք թվին մեռնում է Երուսաղեմի թագավոր Պաղտուկյնը, և թագն առնում է մյուս Պաղտուկյնը՝ Ուռհայի կոմսը: Նույն տարում մեռնում է նաև Պարսից սուլթան Տափարը, որը մերձիմաճ եղած ժամանակ սպանել է տալիս իր ավագ կնոջը՝ Գուհար խաթունին, որի մասին ասում են, թե իր առաջ ութսուն⁴ սպասավոր կույսեր ուներ՝ գլխներին թագեր: Սուլթանը տեր էր բազում զորքերի, որոնցից գաղտնի մորթել է տալիս իր կնոջը, որպեսզի նա, ասում է, չառնի իր եղբորը, որը տիրում էր Պարսից աշխարհի խորքերին՝ Օզկան⁵ քաղաքին, Ոչնեին, որը իննսուն⁶ օրվա ճանապարհ հեռու է Ասպահանից: Նա աթոռը տալիս է ավագ որդուն՝ Մահմուդին, իսկ կրտսերին՝ Մեյլիքին⁶, նշանակում է Հայոց Գանձակի տեր: Հաջորդ տարում մեռնում է Ալեքսը, և թագն առնում է նրա որդի Փեռսիեոսին⁷, որը Հայաստանի նկատմամբ բարյացակամ էր և մեղադրում էր իր հորը⁸, որը մոլորվելով խաբեբա առաջնորդների [ասածներից] և կրկին մկրտվելով՝ կրկին

¹ Վասակ Պահլավունին սուրբ Ներսես Ենորհայու հորեղբայրն էր:

² Ըստ Հայր Զանյանի՝ Արևընդանը պետք է լինի Եփրատի աջ կողմում, Այնթապից ու Քիլիսայից դեպի արևմուտք, Կուրիս (Որոսու) քաղաքի մոտ:

³ Կարկառը, որ մինչև օրս հայտնի է նույն անունով, Եփրատի աջ ափին գտնվող ամուր բերդավան է, վերահիշյալ տեղերից դեպի հյուսիս, ուր գետի հուն կա:

⁴ Հին Օ.-ում չորս հարյուր [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]:

⁵ Օզկանը Օզքենը քաղաքն է Սիհուն գետի մոտ, Սամարղանդից հյուսիս:

* ՄՕ.-ում վեց:

⁶ Մեյլիք Տողրուկն է, որը հակառակվելով խլեց Պարսից սուլթանութեան աթոռը եղբոր կենդանութեան ժամանակ:

** ՄՕ.-ում Փերսեոս:

*** ՄՕ.-ում մորը:

խաչում էր Տիրոջը:

ԿԸ. Այն ժամանակ Հոգորանում է Վրաց Դավիթ թագավորը՝ Բագարատի որդի Գեորգիի որդին, որը պարսիկներից խլում է Տփղիսը, ծանր հարվածներ է հասցնում Գանձակի սուլթան Մելիքին և հինգ հարյուր մարդու բարձրացնում է ցցերի Տփղիս քաղաքում: Այդ օրը, քանի որ մեռել էր Անիի ամիրա Մանուչեն, քաղաքին տիրում է նրա որդի Ապստուարը՝ վախկոտ ու կնամու մի մարդ, որը ցանկանում էր Անին վաճառել Կարսի ամիրային վաթսուն հազար դինարով: Նա հրամայում է իրաթից բերել ծանր ու բարձր նալ¹ ու դնել կաթողիկեի գմբեթի վրա՝ փոխելով առաջինների դրածը: Քրիստոնյաները դրանից նեղանալով՝ կանչում են Դավթին և նրան հանձնում Անի քաղաքը: Եվ ատելի գեները զցելով կաթողիկեի պատվական գլխից, որը վաթսուն տարի մնում էր մեր մեղքերի պատճառով, դնում են զարդապսակն ու Հիսուսի թագը՝ Պողոսի պարծանքը, մեր փրկության արեգակը՝ աստվածունկալ խաչը: Եվ խաչին զանգակ ամրացնելով՝ դավանում են խաչված Աստծուն հավատացյալների փրկության համար: Իսկ թագավորը, Աբուլեթին² և իր որդի Իվանին թողնելով Անիում, վերադառնում է իր երկիրը՝ իր հետ տանելով Աբստուարին և նրա որդիներին, որոնք այլևս չեն վերադառնում, այլ այնտեղ էլ մեռնում են: Դավիթը, ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները, զբավելով Ուխտիքի³ ու նրա սահմանները, Գազը, Տերունականը, Տավուչը, Կայանը, Կայծոնը, Լոռեն, Տաշիրը, Մահկանաբերդը, Կյուրիկեի ու Աբասի Հայկական ամբողջ իշխանությունը, իրեն է հնազանդեցնում նաև Կովկասյան լեռը, սոնքերի⁴ թագավորությունը, Մրաճուլքը, Ճքեթը,

¹ Նալը թուրքերեն է, որը որսյան է, քանի որ այն լուսնաձև է և մահմեդականության դիմանշանին նման: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ արաբ. nal՝ 1, պրակ. nal և ապա թուրք. nal «պայտ» բառն է (հ. 2, էջ 180)]:
² Աբուլեթը Օրբելյան տոհմից էր:
³ Ուխտիքը այժմյան Օլթին է, որ գտնվում է Տայքում: Իսկ մյուսները Գուգարքի ու Ուխտիքի սահմանում են և Մյունիքի ու Արցախի Հյուսիսային կողմում:
⁴ Սոնքե թագավորությունը Սվանքն է, Սվանեթը, որ գտնվում է եղբրացիների Հյուսիս-արևելքում, Մրաճուլքը Ռաճայի մի մասն է, Սվանքի Հարավային

Դուալեթը, Հերեթը, մինչև Կասպից ծովը, Հաղբանդն¹ ու Շապուրան² քաղաքը: Հոգ տանելով նաև վրաց անբան ազգի մասին՝ ընտրում է քառասուն մանուկներ և ուղարկում Հայաստան՝ լեզու սովորելու, թարգմանություններ կատարելու ու բերելու, որը և նրանք կատարեցին: Նրանցից երեքը ավելի լավ ու խելացի գտնվեցին ու զարգարեցին իրենց անկրթ ազգը: Դավիթը մեր եկեղեցու և աղոթքների վերաբերյալ երկմտություն չունեց, որի համար իր գլուխը բազմիցս դնում էր մեր ձեռքի տակ³, խնդրելով օրհնել իրեն: Նա թագավորում է երեսուներեք տարի, մեռնում է Տփղիսում ու թաղվում Գելաթում⁴, իր հայրերի գերեզմանոցում: Թագն առնում է նրա որդի Դեմետրեն, որը նույնպես պահած է իր իշխանությունը և ավելացնում Դամախի⁵ ու Խունան⁶ [դրանք] խլելով Պարսկաստանից:

ԿԹ. Այն ժամանակ Ապստուարի մի որդին, որ գտնվում էր Խորասանում, երբ լսում է հոր և եղբայրների հետ կատարվածն ու Դավթի մահը, գալիս է ստանալու իր հայրենի Անի քաղաքը և աղերսանքով խնդրում է Աբուլեթից ու քաղաքի ավագներից: Եվ որովհետև քաղաքին մեծ վտանգ էր սպառնում թուրքերի կողմից, Աբուլեթը այն տալիս է նրան՝ խնայելով քրիստոնյաներին, առավել ևս իր որդի Իվանին, որպեսզի

ծայրում, Ճքեթը կամ Ճիկքը [ՄՕ.-ում Կճեթը] Ձերքեղն է, Աբխազիայի Հյուսիս-արևմուտքում, Սև ծովի ափին, Դուալեթը կամ Դուալքը Ռաճայի արևելքում է, Հերեթը կամ Հեթը, որ Հայկի եղբոր անունով է, Կախեթի մի մասն է՝ այժմյան Սղնախ կոչվածը, որն ընկած է Վրաստանի, Աղվանքի և Հայաստանի միջև:

¹ Հաղբանդը [ՄՕ.-ում Հարանք] Դարբանդն է:
² Շապուրան այժմյան Դաղստանն է:
³ Անկարիում է թագավորի խոնարհվելը վարդապետ Հովհաննես Սարկավազի ձեռքին:
⁴ Վրացական Գելաթի մեծահռչակ մենաստանը Իմերեթում է: Այն կառուցել է նույն ինքը՝ Դավիթ Բ.-ն՝ և մինչև օրս այնտեղ կան նրա տապանն ու պատկերը՝ նկարված եկեղեցու պատին:
⁵ Դամախը քաղաքը գտնվում է Սոմխեթի վիճակի մեջ:
⁶ Հայրի կարծիքով Խունանը Հունարակերտն է, Գուգարքի վերջում, Կուր գետի վրա գտնվող վրացական մեծահռչակ Կարմիր կամուրջի մոտ, Վրաստանի, Աղվանքի և Հայաստանի սահմանակցության տեղում:

նա չկորչի Հաճախակի մղվող մարտերում, և ինքն անցնում, գնում է իր տունը: Իսկ Աբուլեթի որդի Փատուենը, բարվոք Հոգ տանելով քաղաքի ու բոլոր սահմանների Համար և արիաբար ջանալով՝ խաղաղություն է Հաստատում, գրավում է նաև Դվինն ու Գանձակը և դառնում անվանի մարդ: Եվ որովհետև նա ցանկանում էր ձեռք գցել սուրբ կաթողիկեին, երեք տարի անց փորձանք է պատահում նրա հետ Հրակերպ մարդկանց խոցոտումից, որոնք դուրս էին գալիս եկեղեցու բանալիների անցքերից, [այն եկեղեցու], որի բանալիները նա խլել էր սուրբ սպասավոր Գրիգորից: Եվ Հաջորդ օրը նա ցանկանում էր կողոպտել եկեղեցին, որին նոր էին Հագցրել երկնային առաքաստը վաթսուհամսյա սզից հետո: Այդ տեսիլքից վախենալով ու Հիվանդանալով՝ Փատուենը վերադառնում է Գրիգորի աղոթքներին՝ նրան ազատելով բանտի կապանքներից, որոնց մեջ նա ընկել էր այն ժամանակ, երբ կարճ ժամանակով գնացել էր Վիրապ: Գրիգորը Դվին վերադառնալիս, երբ տեսնում է թուրքերի բազմախուռն բանակի ահագին բազմությունը, բարձրաձայն աղաղակում ու ասում է. «Օրհնյալ է Քրիստոս Աստված՝ Աստծու որդին»: Նա սովոր էր ամեն օր այն կատարել Անիում, քանի որ նրա աղոթակից ընկերը կատակով նրա ականջին ասում էր. «ԱՀա Քրիստոսին օրհնելու տեղը»: Այդ պատճառով նրան կապում ու տանում են Փատուենի մոտ և բանտ գցում՝ ցանկանալով սպանել նույն գիշերը, երբ բռնեցին, բայց Տերը նրան պահպանում է, ինչպես արդեն ասվեց:

Հ. Այդ ժամանակ կային Հետևյալ վարդապետները՝ Հովհաննեսը, որը նաև Սարկավագ էր, Փառխոս գավառի քահանայական տոհմից, որի Հիշատակի ճառագայթները փայլում են մինչև օրս իր գործերում: Նրա աշակերտներն են Երեմիան, նույն ինքը՝ Անձրեկը, որը Հիսուն տարի չորակերուցյամբ էր ապրում և այնքան Հլու հնազանդ էր իր վարդապետին, որ երբ նա սաստում էր, «Թե լուռ եղիր», նա երեք տարի մարդու Հետ չի խոսում, բացի անհրաժեշտությունից՝ դեպքում իրեն կրթ

* ՄՕ.-ում «եղաւ ի զնգան երեկորին»՝ երեկոյան բանտ գրկեց:

** ՎՕ.-ում ի կարգի՝ կարիքի կամ անհրաժեշտութեան դեպքում, ՄՕ.-ում ի կարգի, որը, կարծում ենք, ազավաղված ձև է:

թողների հետ խոսելուց: [Ապրում էր նաև] մեր երկրի՝ Սամվել երեցը՝ Անեցին, որը Հորինեց քրոնիկոնի գավազանները [աղյուսակները]: Իսկ նրանցից առաջ ապրում էր Անանիան, այն է՝ Սանահնեցին², որը Պետրոս կաթողիկոսի հրամանով կատարում է առաքյալների մեկնությունը: Իսկ Սարկավագ վարդապետը, իր կյանքի ընթացքում ապրելով ժրաջան մշակութային կյանքով, Հանգչում է Հինգ Հարյուր ութսուներեք³ թվին: Մեկ տարի անց [վախճանվում է] իր լծակից Ալավիկի որդի Դավիթը⁴, որը դյուրահաս կանոններ գրեց: Նրան Հաջորդում են՝ նրա աշակերտը՝ Թոքակերի որդին⁵ և Աղվանքում գտնվող այլ ճգնավոր մարդիկ, ինչպես՝ Խոնթիկի որդի Պետրոսը և Հակոբ սքանչելին, որը մի օր տեսել էր սաստանային՝ Հեծած մի կրոնավորի ուսին, որը գալիս էր նրա մոտ խոստովանություն: Եվ երբ մոտենում են [սաստանան] մտրակում, խթում է⁶ նրան ու այնտեղից ետ դարձնում որպես փախստական: Հակոբը սպասավորին հրամայում է գնալ կրոնավորի հետևից ու բռնությունը նրան բերել իր մոտ: Հակոբը երբ հարցնում է նրան, նա պատասխանում է. «Ձղջալով քեզ մոտ եկա ապաշխարություն, բայց Հիշելով իմ սովորական գործը՝ քո մոտից ետ դարձա»: Հակոբը նրան պատմում է տեսիլքը, և նա լսելով այդ բանը՝ ընկնում է նրա ոտքերը ու խոստովանելով առնում ապաշխարություն լուծը: Քոքայրում՝ կային թա

¹ Սամվել անվանի ժամանակագիրը, որը Եվսեբիոսի և ուրիշների նման շարակարգում է պատմության դեպքերը:

² Անանիա Սանահնեցու ավելի ծանոթ գրվածքն է Պողոսի թղթերի մեկնությունը, Հիշատակվում են նաև նրա՝ Մատթեոսի մեկնությունը և պատասխանը Հույներին:

³ Հին Օ.-ում ԵԿԸ, այսինքն՝ Հինգ Հարյուր վաթսուներեք խաղապես է նաև ՄՕ.-ում: Իսկ այլ ժամանակագիրներ ասում են ԵԸԸ, այսինքն՝ Հինգ Հարյուր յոթանասուներեք, որն ավելի ստույգ է թվում:

⁴ Ալավիկի որդի Դավիթ Գանձակեցու խրատական կանոնները ուղղված են ոմն տխմար քահանայի:

⁵ Թոքակերի որդու, Խոնթիկի որդի Պետրոսի և Աքանչեկատես Հակոբի գրվածքները մեզ ծանոթ չեն:

⁶ Այս օրինակում՝ մաքակել, խտթել, Հին Օ.-ում՝ խտթմոթել [ՄՕ.-ում՝ խտթմոթել]՝ խթել, մշտել, բզել:

⁷ Քոքայր կուսանոցը գտնվում է Գուգարքի Զորսիոր գավառում, իսկ թագավորականները կիլիկյան կամ Հայ-աղվանական թագավորների ցեղից են:

գավորագրուն կանայք՝ Ոորասուն և Մարիամը, որոնք ճգնում էին որպես կույսեր: Նրանց համար սուրբ վարդապետ Մարկավազը գրում է զգուշական խրատներ:

ՀԱ. Հինգ հարյուր յոթանասուներեթ թվին խուրթին¹: Կուզնի որդին, գալիս է Դվին և տիրում նրան: Պատերազմում նա վիրավորում է Փատյունին, որին նենգ մարդիկ խեղդում են՝ մահվան պատճառը համարելով ստացած վերքը, որը մահացու էր: Եվ ամիրայությունն արձնում է Փատյունի կրտսեր եղբայր Նուշչերը, իսկ կարճ ժամանակ անց՝ ավագը՝ Մահմուդը, և Անիի երկիրը կրկին ընկնում է թշվառության մեջ:

Այդ դեպքերից ոչ այնքան հեռու ժամանակում Աբուլեթի որդի Իվանեն որոշում է սպանել Դեմետրեին ու իր եղբայր Գորգիին, բայց նրա հայր Աբուլեթը, որդու առաջ պոկելով² իր ալեհեր մագերը, արգելում է նրան: Եվ երկուսն էլ փակված էին Դմանիս բերդում՝ եղբայրների մեջ եղած ինչ-որ խաբեության պատճառով, որի մասին Հետո իմանալով՝ Դեմետրեն Իվանեին ասում է. «Բռնեցիր ինձ, տատ»³: Եվ նա զղջալով ասում է. «Ոչ, արքա, ես քո եղբորը տվեցի քո՝ ձեռքը, որն ուզում էր խլել քո թագավորությունը»: Եվ նա բռնում, կուրացնում է նրան ու բաց թողնում:

Նրա ժամանակ Գագ դաշտը³ լցվում է անօրեն ազգերից հավաքված անթիվ, անհամար Հեծյալներով, որոնք ուզում էին այրել այն սուրբ խաչը, որը զորավար սուրբ Մարգարի անունով էր: Եվ Տիրոջ բարկությունից խելացնորված⁴ կոտորում են միմյանց: Այդ դեպքից օգտվելով՝ Դեմետրեն գնում ու

¹ Խուրթ էմիրը թուրքական Ղոզ կամ Ուզ տոհմից է, այն թուրքերի, որոնք սելջուկների Հետ շարժվեցին դեպի արևմուտք:

² Այս օրինակում ճաղկով, հին Օ.-ում փնակով (այդպես է նաև ՄՕ.-ում):
* Բնագրում մամ:

³ Գագ դաշտն ու բլուրը Գուգարաց աշխարհի Կողբուր գավառում են, Ուտիքի Հետ սահմանում, որի կատարին շինված էր սուրբ Մարգարի տաճարը: Ս. Մարգարի մի ատամը զրված էր այնտեղ սուրբ Մեսրոպի ձեռքով. այդ մասին ակնարկում է շարականը. «Առավել պայծառ Գագի կատարներին», այն տեղում, որ օրհնել է սուրբ Մեսրոպը»: Իսկ այդ զորախումբը թուրքական բազմությունն էր, որին կոտորեց Դեմետրեն:

⁴ ՄՕ.-ում խելացնորվածը և զիւացնորը՝ խելացնորվածներ և զիվահարներ:

Հեչտուլթյամբ խլում է նրանց ունեցվածքը: Այդ օրերին Փատյունի եղբայրներից մի պատանի լսելով, որ իր տատը՝ Կատան, Բագրատունի քրիստոնյա թագավորների տնից է, նրա հոգին թունդ է առնում Գրիստոսի սիրով: Եվ նա գնում է սուրբ Գրիգորի լեռը, մկրտվում ու տասնհինգ տարի ճգնում է այնտեղ մեծ տառապանքով¹: Մարդիկ մինչև անգամ տեսնում էին բորբոքված* անձառելի լույսը նրա խցիկի երդիկից: Այնուհետև նա գնում է Դրագարկ (վանքը) և այնտեղ էլ վախճանվում:

Հինգ հարյուր ութսուն թվին Աբուլեթի որդի Իվանեն ասպատակում է Գառնին, բայց նրա զորքը հաղթվում է խուրթի կողմից, որը հրամայում է նրանց գլուխները կտրել, եփել թանով, իսկ գանգերը դնել բարձր մինարեթի քարորմի շարքերում: Իվանեն հաջորդ տարի գալու ժամանակ նենգությամբ սպանվում է Դեմետրեի կողմից, որի որդի Թիրքաչը գնում է Շահի Արմեն² ամիրապետի մոտ ու նրանից առնելով Արշարունիքը՝ մեծ քաջությամբ ավերում է Վրաստանը:

Հինգ հարյուր ութսունութ թվին Գանձակը կործանվում է երկրաշարժից²:

ՀԲ. Դրանից յոթ տարի առաջ Շահի Արմենը, որը Սուքմանի թոռն էր, տիրում է խլաթի երկրին և բազմաթիվ այլ քաղաքների, սպանում է իր տատին, որը սպանել էր որդիներին, և խլում է նրա իշխանությունը: Եվ երբ նա մեծանում է, տատը ուզում է նրան էլ խեղդել, բայց նա Աստուծո օգնությամբ ազատվելով ու տիրելով տասներկու քաղաքների՝ իրեն հռչակում է Շահի Արմեն, որ իրենց լեզվով նշանակում է Հայոց թագավոր: Նա իրեն փեսա է դարձնում Մալտուխին³ և խորհում է նրա միջոցով բարիք գործել իր երկրի համար: Նրա ժամանակ ապրում էր նույնպես բարյացակամ՝ Ելտկուզ Աթաբ-

¹ Հին Օ.-ն ավելացնում է՝ և հեթանոս դիշբաղ (այդպես է նաև ՄՕ.-ում) և զիլերների հսկամար:

* ՄՕ.-ում փայլատակեալ բարբառեալ՝ փայլատակված, բորբոքված:

** ՄՕ.-ում Շահի արմեն:

² Գանձակի մեծ երկրաշարժը եղել է 1139 թ. սեպտեմբերի 30-ին, որի փաստները մանրամասնորեն հիշում են Կիրակոս պատմիչն ու նրա ուսուցիչ Միթթար Գուրը:

³ Մալտուխը Կարինի ամիրան էր:

կը՛, - սրանք երեքն էլ Աստու կողմից եղել են քրիստոնեա-
սեր՝ և այսարհաշեն: Այս Շահի Արմենը, գնալով Սասուն,
պարծենում էր մի գյուղում: Եվ այդ բանը լսելով՝ երկրի տեր
Վիգենը մի գիշեր գնում ու շրջապատում է այն տունը, որտեղ
գտնվում էր Շահի Արմենը: Եվ երբ մեկը կատակով հարցնում
է. «Ա՛յ Վիգեն, որտե՞ղ ես»: Նա երդիկից պատասխանում է
ու ասում. «Ահա այստեղ եմ Աստու շնորհիվ»: Եվ բռնելով
Շահի Արմենին՝ նա տանում է իր ամրոցը և օրեր անց բաց
թողնում սիրո երգամար ու դաշինքով:

Այդ ժամանակ նրա վրա է հարձակվում Պարսից զորավար
Ելտկուզը, որը պարտվելով վերադառնում է ամոթով: Շահի
Արմենը նետենեկից՝ խլում է Ամուկը, իսկ Վիգենից՝ Սասու-
նը իր բոլոր վանքերի հետ միասին և վաթսուն տարի պահում
խոր խաղաղության մեջ:

Նրա օրոք Միջագետքում սաստիկ սով է սկսվում: Այդ ժա-
մանակ ազգությամբ հայ Ավետ անունով՝ մի քահանա, էջե-
րին ցորեն բարձած տանում էր ջրաղաց աղալու: Տառապալ-
ների տեսքից սրտակոտոր լինելով՝ նա ամբողջ ցորենը բաշ-
խում է աղբատներին, վաճառում է նաև էջերն ու նույն ձևով
վարվում: Նա այլևս չի վերադառնում իր տունը, այլ հագնե-
լով այժմամազ [հագուստ]՝ շրջում է քաղաքներն ու գյուղերը՝
քրիստոնեական քարոզ կարողալով, քանի որ հանճարեղ խոս-
քեր ուներ, և Տերը նրան տվել էր հրաշքներ գործելու շնորհք:
Նրա խոսքերի ազդեցությամբ զղջալով՝ շատերը ետ էին
կանգնում չար գործերից: Նա խնամք էր տանում որբերի ու
այրիների համար՝ իր միջնորդությամբ նրանց կարիքները հո-
գալու ունևորների հաշվին: Նրա համբավը տարածվում է, և
չատ-չատերը գալիս, միանում են նրան: Նա հասնում է մինչև
Մանձկերտ, և մեծ հանդիսավորությամբ նրան ընդառաջ է

¹ Ելտկուզը Նախավանի կողմերին տիրոջ էր, որն աթաբեկ էր կոչվում
Պարսից սուլթանի համար խնամակալ ու հոր տեղ լինելու պատճառով:

* ՄՕ.-ում քրիստոսասեր:

² Խեղենեկը [ՄՕ.-ում Հետենեկ] Արծրունյաց թագավորների ցեղից էր, որ-
ոնք իրենց երկիրը Հունաստանին վաճառելուց հետո տիրում էին միայն մի
մասին մինչև ժն դարը:

** ՄՕ.-ում Ավետ անունով ի փոխարեն աւետարան ունեցող՝ ավետարան ունեցող:

գալիս Շահի Արմենը և խնդրում է աղոթել ու նրան պատվով
մտցնում է քաղաք: Եվ որովհետև նա հանդիմանում էր անա-
ռակ քահանաներին, այդ պատճառով նրան զրպարտում են
շահի մոտ, թե նա հոռմեական թագավորի լրտեսն է, ու նրան
քարկոծել տալիս, որի [դիակի] վրա երեք ցերեկ ու երեք գի-
շեր [մարդիկ] երկնային լույս էին տեսնում: Այդ բանը տեսնե-
լով՝ շահը ավաղում է սրբի մահը և հրաման տալիս մեծարել
նրա ոսկորները:

ՀԳ. Հինգ Հարյուր իննսուն թվին Փերսիերոսները գրավում
է Կիլիկիան, տնով ու որդիներով Կոստանդնուպոլիս տանում
Թորոսի եղբայր Լևոնին, Տիրամոր արձանը, և այնտեղ էլ մեռ-
նում է Լևոնը՝ Կոստանդնի որդին: Երկու տարի անց մեռնում
է Փերոսը, և թագն առնում է նրա որդի Կիո Մանիլը: Նույն
տարում մեռնում է Երուսաղեմի թագավորը. այդ երկուսն էլ
փորձանքի են գալիս որսի ժամանակ. Հունաց թագավորը՝
խոզի պատճառով, իսկ Երուսաղեմի թագավորը՝ նապաստա-
կի:

Հինգ Հարյուր իննսունչորս թվին Ջանգի ամիրան² առնում
է Ուսհան, իսկ երկու տարի անց այն նրանից խլում է Ջուլի-
նը, որը նրա տերն էր: Յոթնասուներ օր անց նա սպանվում է
թուրքերի կողմից, որոնք գալիս ու վերստին գրավում են քա-
ղաքը: Մեռնում է քաջն ու Հույժ Հայասերը, որի վրա ողբում
է Գևորգ վարդապետը՝ նրա խոստովանահայրը:

Իսկ երբ հասնում է՝ մեր թվարկության վեց Հարյուր տա-
րին, գալիս են Լևոնի որդիները՝ Թորոսն ու Ստեփանեն և մեծ
իմաստությամբ ու քաջությամբ տիրում իրենց Հայրենի Կիլի-
կիային՝ կոտորելով Հունաստանի զորագլուխ Անդրոնիկոսին,
որը գտնվում էր այնտեղ տասներկու հազարանոց զորքով:
Այդ բանը լսելով՝ Մանիլը մեկ-երկու անգամ վարձում է Մա-
սուտ³ սուլթանին՝ նրանից վրեժ լուծելու համար: Եվ սուլթա-
նի երկրորդ մուտքի ժամանակ նրանց պատում է Տիրոջ ահը,

¹ Փերսիերոսներ կամ Փերոսը [ՄՕ.-ում Պերսիերոսան] Հովհ. Կոմնենոս
կայսրն է, իսկ Երուսաղեմի թագավորը՝ Յուզբը, որոնք մեռան 1142 թ.:

² Հմատ-էր-դին Ջանգի Ա.- ն Դամասկոսի սուլթանն էր՝ Հուսեյնի Երե-
միայի ամամբ, որը ողբերգից ներսես Ենորհային:

* ՄՕ.-ում ի վերանալ՝ վերջնալիս:

³ Նա Իկոնիոնի Մասուտ սուլթանն է, որն իշխել է 1117-1155 թթ.:

և [նրանք] փախչում են առհասարակ՝ կոտորելով միմյանց ու այնտեղ թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը: Քանի որ նրանց զորագլուխ Ազուլը* երեք հազարով Անավարզայից ուղում էր գնալ Անտիոքի կողմերը, նրա** վրա է հարձակվում թորոսի եղբայր Ստեփանեն և կոտորում բոլորին: Եվ այդ գույժի ձայնը բանակում լսելիս [բոլորն] առհասարակ դողում են, և նրանցում շունչ ու զորութիւն չի մնում: Եվ Հազիվ ազատվելով՝ սուլթանն ընկնում է իր որջը և մեռնում՝ թագը տալով իր որդի Նյիճ Ասլանին, վեց հարյուր չորս թվին:

Այդ նույն ժամանակ Ֆրանկները գրավում են Ասկաղոն քաղաքը: Նույն թվին էլ Մանիլը գալիս է Կիլիկիա, սիրով նվաճում թորոսին և վերցնելով նրան ու Ֆրանկների զորքը՝ գնում է Հալեպի վրա: Եվ ստանալով աթոռի մասին լուրը՝ նա վերադառնում է տուն, բայց ճանապարհին թուրքերը նրանցից տասներկու հազարին գլխատում են:

ՀԴ. Իսկ Վրաց թագավոր Դեմետրեն, թագավորելով երեսուներկու տարի, վախճանվում է, և թագն առնում է նրա որդի Դավիթը՝ կորովամիտ ու բարեսեր [մի մարդ]: Նա բանտից հանում է իր հոր կողմից շղթայված թիրքաչին, նշանակում զորագլուխ և մեկ ամիս անց մեռնում է: (Ոմանք ասում են, թե նա զոհվում է Սմբատ և Իվանե Օրբելյանների դավելուց՝ նրանց փոխարեն թիրքաչին նշանակելու պատճառով, նախօրոք պայմանավորվելով Դավթի եղբայր Գևորգի Հես՝ իրենց զորավար դնելու համար)†: Եվ թագն առնում է Գևորգը վեց հարյուր հինգ թվին:

Այդ օրերի ընթացքում Շահապիվանում Հայտնաբերվում են Գնեկին սպանողների մարմինները՝ անփուլտ հագուստներով ու արյունաշաղախ մարմնով, ինչպես որ սպանվել էին՝ ըստ ներսեսի՞ անեծքի:

Վեց հարյուր տասը թվին Վրաց Գեորգի թագավորը Անին խլում է՝ Փատլուն ամիրայից, որը փոխարինել էր Շատատ ա-

* ՄՕ.-ում Եսաղաբ՝ Յաղուր:

** ՄՕ.-ում որոջ՝ որոնց:

1 Փակագծված հատվածը Բ. Օ.-ում չկա [ՄՕ.-ում այն փակագծված չէ]:

2 Գնեկն սպանվեց Շահապիվանում, նրան սպանողներից մեկը՝ Բասենում, մյուսները՝ այլուր: Իսկ թե դավաճաններից ոմանք նույն օրը սպանվեցին այնտեղ, հնավանդ պատմությունների մեջ չենք գտնում:

նունով իր եղբորը: Եվ հիսուն օր անց Շահի Արմենը մեծ զորքով գալիս է սոնքերի կողմից պատժված ու մխասված քաղաքի վրա: Այդ բանը լսելով՝ Գեորգին այնտեղից վերադառնում և սրի է քաշում նրանց, որոնց քանակը ոչ ոք չի կարող իմանալ, բայց ձերբակալվածները քսան հազար* էին: Թագավորը Անինում թողնում է Սաղուն իշխանին¹, որի մասին կարծիք կար, թե նա ապստամբության [է նախապատրաստվում]՝ քաղաքի պարիսպները խնամքով² ամրացնելու պատճառով: Այդ բանն իմանալով՝ թագավորը նրան զրկում է պաշտոնից: Եվ նա, սրբտակոտոր լինելով, գաղթում, գնում է Ելտկուզի մոտ, որին խաբուլթյանը բռնելով՝ Շաքեի³ էրիսթավը⁴ այնտեղից նրան բերում է արքայի մոտ, և նրան սպանում են: Նրա տեղը դնում են իշխան Սարգիս Զաքարյանին: Չնայած Ելտկուզը գայրանում է, բայց ի վիճակի չի լինում ինչ-որ բան անելու, որովհետև չորս հազար պարսիկ էր զոհվել Սաղունի Հես միասին:

Իսկ վրաց թագավորը իր մոտ է հավաքում կովկասյան զորքը և գալիս, վերցնում է Դավիթը՝ բնակիչներին խտրադույնս կոտորելով սրով ու հրով, բացի այնտեղ եղող քրիստոնյաներից: Հրամայում է մինարեթից իջեցնել թանի մեջ եփած զանգերը, զարդարել ոսկեթել հանդերձանքով, դնել դագաղների մեջ, բարձել մահճեղական կրոնավորների* ուսերին ու բոկոտն տանել մինչև Տփղիս՝ իր հնագույն մայրաքաղաքը, վեց հարյուր տասներկու թվին: Այդ բանը լսելով՝ Ելտկուզը գալիս է այրված ու քանդված Դավիթ, իսկ այնտեղից խոցոտված ու մորմուքված սրտով, իբրև կատաղի գազան, գնում է Մրեն և այնտեղ այրում է ամբողջ, ուր հանուն Բրիստոսի ողջակիզվում է մոտավորապես չորս հազար հոգի: Նա վերադառնում է Գագի դաշտը և հրամայում է այրել Հռչակավոր

* ՄՕ.-ում քառասունմեկ հազար:

1 Սաղունը հուժկու իշխան էր Արծրունյաց տոհմից:

2 Հին Օ.-ում ի սրտացուլթեանը [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ սրտացավթյանը:

3 Վրացիների մոտ էրիսթավը նշանակում է նախարար կամ մեծ իշխան:

4 Շաքե են անվանում Աղվանքի քաղաքն ու դավառը, որոնք այժմ ժողովում են Դաղստանի կուսակալության մեջ:

** ՎՕ.-ում մուղթի է. «բառնայ ի յուս մուղթեաց», իսկ ՄՕ.-ում մուղթի. «բառնայր ի յուս մուղթեաց»:

խաչը, որի պատճառով Տիրոջ բարկությունից նրանք գիշեր-
ցերեկ պատժվում են թունավոր օձերի կողմից: Իսկ Հետո ա-
հարեակվելով Վրաց թագավորից՝ նա փախչում է, այնտեղ թող-
նելով ունեցվածքն ու գերիներին, սակայն գրգռում է Մովսիս
սուլթանին՝ Մահմուդի որդի Ալանին¹ և բերում է Անի: Նա
չորս տարի քաղաքը պահում է տագնապի ու նեղության մեջ,
մինչև որ Վրաց թագավոր Գեորգին, ողորմելով բնակիչներին,
իր մոտ է կանչում սուլթանին և Անին տալիս է նրան, որով-
հետև նա այլևս ի վիճակի չէր անտրեմների բազմությունից
պաշտպանել քաղաքը:

ՀԵ. Այն ժամանակ Հայոց աթոռը, շրջելով բազմաթիվ վայ-
րերում՝ Կարմիր վանքում, Շուղրում, Մովքում, գնում, դադար
է առնում այն դղյակում, որ կոչվում է Հոռմկլա²՝ Հոռոմ արե-
ղայի այնտեղ բնակվելու պատճառով, որից դղյակն առել էին
տաճիկները, նրանցից՝ Հայոց Վասիլ իշխանը, իսկ նրանից՝
Փրանկները: Որսի ժամանակ հանդիպելով որոգայթի՝ իշ-
խանն ընկնում է տաճիկների ձեռքը: Նրան տանում են Հա-
լեպ, և նա այնտեղ էլ մեռնում է: Իսկ նրա կինը, որ Հոռմկլա-
յում էր, [մարդ] է ուղարկում Մովք, բերել է տալիս պատ-
րիարքին և դղյակը հանձնում է նրան՝ ասելով. «Թե իմ որդին
ծովի այն կողմում է, իմ ծնողների մոտ, գնամ, եթե նա կենդա-
նի լինի, կուղարկեմ քեզ մոտ, և դու դղյակը տուր նրան, որ-
պես ճշմարիտ ավանդապահի, իսկ եթե ոչ՝ լավ է դղյակը քո-
նը լինի, քան օտարներինը»: Եվ գնալով ուղարկում է որդուն,
որին շատ ունեցվածք տալով՝ վերադարձնում են այնտեղից,
որովհետև նա ինքը չէր համարձակվում մեռնակ բնակվել այ-
լազգիների մեջ, քանզի թուրքերը տիրել էին շրջակա բոլոր
գավառներին: Եվ ժառանգվում է Հայոց պատրիարքության
աթոռը, որը Ջոշին իշխանի բարեպաշտ կինը, հոգեպես ազդ-
վելով, տալիս է երկու հարազատ եղբայրների՝ տեղ Գրիգորին
և Ներսեսին:

Վեց հարյուր տասնհինգ³ թվին վախճանվում է տեղ Գրի-

¹ ՄՕ.-ում Մովսի:

² Սեղուկ Ասրանը Գարսից սուլթան էր:

³ Հոռմկլան կամ Ուռում-գալեն Եփրատի աջ ափին է, Բերիճիկի Հյուսի-
սում: Այդտեղ բնակվելու հետևանքով Ներսես Շնորհալին կոչվեց նաև Կլայեցի:

⁴ ՄՕ.-ում վեց հարյուր տասնյոթ:

գորը, և նրան հաջորդում է տեղ Ներսեսը: Մանիլը նրանց մոտ
[մարդ] է ուղարկում հավատի դավանության համար, նրանք
գրավոր ձևով տալիս են շատ հաջողակ ու բոլորից հաճելի այն
դավանությունը, որ մենք ունենք: Երկու ազգերը կամենում
են միաբանություն հաստատել միմյանց հետ, բայց գործը ան-
կատար է մնում, ինչպես որ ընդարձակ կերպով ցույց են տա-
լիս մատենագիրները:

Նույն տարում չափազանց մեծ երկրաշարժ է լինում, և
կործանվում է Եզնկան¹:

Այն ժամանակ Կապանի² մնացած դղյակները՝ Գրհամը,
Գեղին, Կաքավաբերդը, գրավում են այլազգիները՝ մեր սաս-
տիկ մեղքերի պատճառով:

Այդ օրերի ընթացքում չարչարանքով զոհվում է պատանի
Հովսեփը³, քրիստոնյաների մխիթարության համար հասուն
քաղցրաճաշակ, գեղեցիկ պտուղը, ահեկան ամսի քսանին⁴ և
թաղվում է Հավութառում⁵: Նա ազգությամբ պարսիկ էր,
Դվինի կողմերից, Նորաչեն կոչվող գյուղից:

Այդ ժամանակ Արիկա Գևորգը⁶ Հոռոմ գնալու ժամանակ
մեռնելներից հարություն է տալիս իր առաջնորդ Գրիգորին, ո-
րին սպանել էին ելուզակները Ունկուաց գավառում: [Գրիգոր-
ը] մեղադրում է նրան, «Թե ինչո՞ւ ինձ, որ գտնվում էի ա-

¹ Հին Օ.-ն ավերացնում է ի զառախն Եփրատից [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝
Եփրատից գավառում:

² Կապանը Բաղաց, այն է՝ Սյունյաց թագավորությունն է, և Հիշատակված
ամուր բերդերը նրան են պատկանում:

³ Այդ Հովսեփը Նոր վկա է կոչվում, որի վարքը գրել է Շնորհալին՝ նրա եր-
բանի Հյուրենկալն ու խրատուտը:

⁴ Հին Օ.-ն ավերացնում է. «վկայեաց Քրիստոսի աստուածութեանն, և վըշ-
տակտուտ չարչարանօք և այխարհալուր մահուամբ կտտորեցաւ ի Քրիստոս»
[այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ վկայեց Քրիստոսի աստվածությունը և վշտալից
չարչարանքով ու այխարհալուր մահվամբ վախճանվեց:

⁵ Կամ Հայոց Թառ, որը Գառնիի մոտ գտնվող հուշակավոր մենաստանն է,
Գեղամա ծովի արևմտյան կողմում:

⁶ Հայամավուրքում ահեկան ամսի 27-ին պատմվում են աչիկացի,
այսինքն՝ կույր Գևորգ Արճիչեցու կյանքի մանրամասն դեպքերը. նա ուխտի
գնալիս սրախողխող է լինում ունկարների երկրում և ուխտը կատարելուց հե-
տո բուժվելով՝ վերադառնում ու բնակվում է Անիի եկեղեցիների դռների մոտ:

նասելի բարութեան մեջ, վերադարձրիր այս աշխարհի թշվառութեանը»:

Հոռմայրում հռչակավոր սուրբ նշանի կողմից հրաշք է կատարվում. երբ բերում են ի ծնե կույր մի երեխայի և աստվածածուխ գեներ դնում աչքերի տեղում, իսկույն պատվում են անհաստոտչները և շատ արյուն հոսելուց հետո կազմավորվում են ամենևին անարատ աչքերը՝ ի փառս խաչված Աստծու: Դա կատարվում է Ուձուձում (և վանահոր անունը Պետրոս էր, երբ տեղի է ունենում այդ դեպքը)¹:

Վեց հարյուր քսանմեկ թվին վախճանվում է Ներսես պատրիարքը՝ յոթ տարի պաշտոնավարելուց և յոթ եպիսկոպոս ճրի ձեռնադրելուց հետո՝ անվանի ու ընտիր մարդիկ, որը վարդապետ, որը փրիստոփա: Եվ պատրիարքական քողն առնում է իր եղբորորդի Գրիգորը Նորադնի² օգնութեամբ: Իսկ մյուս եղբորորդի Գրիգորեսը, որը նաև Ապիրատ էր կոչվում, գնում է Լամբրոն և դեկավարում Տարսուսի վիճակը [թեմը]:

ՀԶ. Վեց հարյուր քսաներեք թվին Գևորգը Իվանե ամիր պապասյարի Հորդորանքով Անին գրավում է երկրորդ անգամ, որպեսզի ինքը նստի Անիում և քրիստոնյաներին գերութունից ազատի: Շահնշահ³ ամիրային արքան տանում է իր հետ, և նա այլևս չի վերադառնում այնտեղից: Եվ այդ բանը լսելով՝ ի մի են հավաքվում բոլոր թուրքաստանցիները և իրենց հետ վերցնելով Ալիսալան⁴ կոչեցեալ սուլթանին՝ գալիս են Անի ու ավերում Շիրակի տունը: Իսկ Իվանեն ուզում էր քաղաքը տալ թուրքերին, բայց դա նրան չի հաջողվում, որովհետև քաղաքացիները [նախօրոք] իմանում են և զգուշանում: Սուլթանն ու աթաբեկը [թագավորահայրը] սրտակոտոր վերադառնում են, և երկուսն էլ մեռնում են մի տարում:

Այդ նույն ժամանակ Կարսի բանտից դուրս է ելնում մեծ իշխան Ապիրատը և գալիս է Անի: Նա քաղաքի եպիսկոպոսի տեղ Բարսեղի եղբայրն էր, որի աղաչանքով Վրաց թագավորը ազատում է նրան և փոխարենը ամիրային տալիս է տաս-

¹ Բ. Օ.-ում այս փակագծվածը չկա [ՄՕ.-ում այն փակագծված չէ]:

² Նուր-էդ-դին Մաճմուլը Ջենկիի որդին ու հաջորդն է:

³ Ինձ թվում է՝ այս Շահնշահը Անիի Փատուլն ամիրայի որդին է, Շաղադյան տոհմից:

⁴ Ալի Արսլանը Պարսից սելջուկյան Ասլան շահն է:

նյոթ հազար դահեկան: Այդ պահին Իվանեն գրեթեբոլոր է իր չարութեանը. իրենց թագավորի եղբորորդի Դեմենին և ազատներից շատերին իր կողմը գրավելով՝ որոշում է սպանել թագավորին, որը Սախատայում¹ գտնվում էր ապահովութեան մեջ: Մի մարդուց այդ մասին իմանալով՝ թագավորը փախչում է Տիգրիս, որովհետև քիչ մարդիկ ունեն: Այնտեղ նրա չուրջը հավաքվում են շատերը՝ թողնելով իրենց չար մտադրութեանը: Եվ երբ հզորանում է թագավորի կողմը, նա ցանկանում է գնալ այն ապստամբների վրա, որոնք Սախատայից էին ու փախել էին իրենց ամրոցները և ապա մտել Լոռե, բացի Լիպարիտից, որն իր երկու որդիների հետ մեկնել էր Պարսկաստանի կողմը: Թագավորը խլում է Օրբեյանների ամբողջ գանձը, և բոլորն ընկնում են թագավորի ոտքերը՝ իր եղբորորդին, նաև ուրիշները, մինչև անգամ ինքը՝ Իվանեն, որի աչքերը նա կուրացրել էր և սպանել նրա կրտսեր որդուն՝ Քավթարին ու Լիպարիտի որդի Ինեին: Եվ այդպիսով չքանում են բոլոր չար խորհուրդները վեց հարյուր քսանվեց թվին:

Իսկ Արփասյան սուլթանին փոխարինում է Տուղրիլը, Ելտկուզին՝ Փալհավանը², որը տիրում է խորին աշխարհին, իսկ Ողլասլանը՝ վերին աշխարհին³, որոնք նրա որդիներն էին: Այդ օրերի ընթացքում Կեչրորի Ղարաչա ամիրայի հրամանով ավազակներից առնվում է Մառաքարը⁴, որը նա վաճառում է Ողլասլանին մեծաքանակ ոսկով: Նա այնտեղ բնակեցնում է վնասակար մարդկանց, որոնք գիշեր-ցերեկ չէին դադարեցնում արյունահեղութունը, մինչև անգամ քրիստոնյաներին զցում էին խավար անդունդը և մեռցնում սովով ու առաջուց մեռածների գարշահոտութեամբ, իսկ Հինգ անվանի

¹ Սախատան հիշում է նաև Ստեփանոս Օրբեյանը՝ մանրամասնորեն պատմելով այնտեղի անցքերի մասին և տեղը կոչում է նաև Դարպաս-ապարակ, որը դյուղ է Գուգարքի Մարտիր գավառում, այժմյան Սովխեթի վիճակի մեջ մտնող Շուլավիլը կամ Բորչալուն:

² ՄՕ.-ում ավելացնում է Աստուծոյ խնամուքն՝ Աստուժ հոգածութեամբ:

³ Փալհավանն ու Գրգըր Արսլանը Ելտկուզ աթաբեկի որդիներն են:

⁴ Խորին աշխարհը Պարսից կողմերում է, վերինը՝ մեր կողմերում:

⁵ Մառաքար վանքը և Կեչրոր քաղաքավանը Այրարատի Արեղյան գավառում են, Բասենի կողմերում, Երասխաձորին մոտիկ:

կրոնավորների դառնակակիժ վերքերով ծաղրի ենթարկելով և դանակները խաչանիչ խափելով՝ սպանում են*:

Հէ. Վեց Հարյուր քսանութ** թվին Երուսաղեմի թագավորը երեք Հարյուր Հեծյալով սուրբ խաչի զորութեամբ Երուսաղեմի դռանը ջարդ է տալիս Սալահադինին¹, որը Հարյուր քառասուն Հազարով, վաթսուն Հազար ուղտերի ջուր բարձած (որոնք միշտ կրում էին գետերից ու աղբյուրներից)², եկել էր գրավելու Երուսաղեմը: Առաջ նրա անունը Յուսուֆ էր, որը էութի որդին էր՝ Դֆնացի*** տառապած մարդու: Նա մեծանալով կոչվեց Սալահադին, որ նշանակում է Հավատի խաղաղութունը³:

Վեց Հարյուր քսանինը թվին Գեորգիս երկրից վերացնում է գող ու ավազակ, որովհետև ամբողջ գորքի Համար կարգ է սահմանում մեծ ու փոքր Հանցանքների Համար բոլոր մարդկանց անողորմաբար կախել փայտից. կախեցին նաև պատվափոր մարդկանցից շատերին: Գտնելով նրանց ունեցվածքները՝ տանում, կախում էին նրանց պատժափայտերից, կախում էին նույնիսկ անասուն, շուն, մուկ, և բոլորին ահ է պատում, ու տիրում մեծ խաղաղություն:

Այն ժամանակ մեռնում է Մանիրը, և նրա կինը, որը Անտաքի բրնձի [իշխանի] դուստրն էր, ցանկանում է Փրանկ ամուսին առնել և սպանել իր որդի Ալեքսին, որին տվել էին թագը: Տղան փախչում է եկեղեցի: Այդ մասին Հայտնում են Մանիլի ազգական Անդրոնիկոսին, որը գալիս, սպանում է կայսրին****, որ ցանկանում էր առնել թագուհուն: Նա կոտորում է

* ՄՕ.-ն ավելացնում է. «որոց պատիւ տօնին խառնեցի ի տօն մեր Լուսաւորչին Գրիգորի»՝ որոնց պատվին կատարվող տոնը խառնվում է մեր Գրիգոր Լուսավորչի տօնին:

** ՄՕ.-ում վեց Հարյուր քսանյութ:

¹ Սալահ-էդ-դինը կամ Սալադինը էյուբյան Բուրդ տոհմից է, որը Հայտնի է իր աշխարհակալութեամբ: Նա 1187 թ. նվաճեց Դամասկոսը, Հալեպը, Երուսաղեմը: Նրա հորը Դուռնեցի կոչող որեւէ երաշխավոր չգիտեմ:

² Փակագծված է Հին Օ.-ում, իսկ նոր Օ.-ում ո՛չ [փակագծված չէ նաև ՄՕ.-ում]:

*** ՄՕ.-ում Յուսուֆի փոխարեն Ուսույթ է, Դֆնացի-ի փոխարեն՝ Դուռնացի:

³ Բ. Օ.-ում խաղաղութեան Հավատ:

**** ՎՕ.-ում գանատուն, ՄՕ.-ում գԱնատուն: Դա անբարատուն է, որ նշանակում է կայսր, կայսրուհի, փառավոր իշխան:

նաև այն Փրանկներին, որոնք գտնվում էին քաղաքում: Նավ բարձրանալով՝ նրանք փախչում էին, իսկ նա, նավթ լցնելով նավերի վրա, այրում է երեսուն Հազար մարդու, սպանում է նաև տղային և խլում թագը: Նա ուղարկում և կանչում է Փիսիկ անունով թագավորագն մի մարդու, որպեսզի նրան էլ սպանի, իսկ նա խորխտանալով սպանում է կանչողին և բարձրաձայն գոռալով՝ գնում է սուրբ Սուփի: Քաղաքը ոտքի է ելնում և չարաչար մահով սպանում է Անդրոնիկոսին ու նրա երկու փոքրահասակ անմեղ երեխաներին ծովում խեղդում:

Վեց Հարյուր երեսունմեկ թվին Խարաչան, որը գրավել էր Մաուքարը, կուսնով ջարդում է այսպես կոչված Գորոզո խաչը: Դրանից նրա սիրտը ահ է ընկնում, և նա Հանկարծակի թողնում է իր տունը, Կեչրորը, Ուխտիքը, Երասխի ամբողջ ձորը և կնոջ ու որդիների հետ գնում Դֆին: Նա տեսնում է մի ահավոր մարդու, որը նրան ասում էր. «Ես եմ Գորոզո խաչը, որ դու ջարդեցիր, և ահա ես քեզ սպանում եմ քո սիրելի Ծահ Արմենի ձեռքով»: Նա պատմում է տեսիլքը և Հաջորդ օրը բռնութեամբ ազատվելով՝ գնում է, թեև նրան արգելում էին գնալ տեսիլքի երկրուղի պատճառով, մինչև անգամ փակում են դարպասները, բայց պարսպից իջնելով՝ երկու ձիով՝ նա գնում է Մանձկերտ ու կանգնում Ծահի* առաջ, որը նույն պահին վեր կենալով՝ դանակը խփում է նրա սրտին ու սպանում:

Նույն տարում Սարգիս անունով ոմն խաչենցի³ կար Գանձակում և Հարկ [խարած]³ էր Հավաքում, իսկ մի պարսիկ ավագ ուրբաթ օրը խաչում է նրան պարսպի վրա՝ ասելով. «Նահակից եղիր քո Քրիստոսի հետ», որը լսելով՝ նրա իշխանները պարսիկին իրենց մոտ են տանում և չարաչար մահով սպանում:

Այդ օրերին տաճիկ տոհմից Հորդանան անունով մեկը մեծ Հանդիսավորութեամբ նահատակվում է Կարին քաղաքում:

¹ Ջեիրա [ՄՕ.-ում ջնիփա], արաբերեն ճնիփա, ճննալու, որ երկրորդաբար նշանակում է նժույգ: [Իսկ ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ «եղակ՝ ձի» (Վ. 2, էջ 295)]:

* ՄՕ.-ում շահի:

² Նա Գանձակի ամիրայի Հարկահանն էր:

³ Խարած արաբերեն նշանակում է Հարկ, մարդահարկ: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ արաբ., պրսկ. xarj՝ «ծախս, ծախքի փող» (Վ. Ա, էջ 332)]:

Եվ նրա նշխարքները դրվում են իբր ազգական¹ Հովսեփի ու Սահակի նշխարքների հետ:

ՀԼ. Վեց Հարյուր երեսուներեք թվին մեռնում է Վրաց Գեորգի թագավորը, որը որդի չուներ, իսկ Դավթի որդի Դեմենն քանի որ կույր էր և ամորձատված, թագն առնում է Գեորգիի դուստր Թամարը, որի համար ամուսին են բերում Ռզոց թագավորի որդուն՝ Սուպանին, որն առնում է Դավթի քաղաքը: Հաջորդ տարում անգավակ մեռնում է Շահի Արմենը, և նրա երկրում շատանում են ավերածությունը, կոտորածն ու գերությունը շրջակա ցեղերի կողմից: Եվ որովհետև Վրացնի թոռ Շահնշահը՝ կաթողիկոս տեր Գրիգորի քրոջորդին, շահի մահվան ժամանակ նրա մոտ էր գտնվում, վերցնելով իր մարդկանց՝ գալիս², հասնում է Սասուն, որտեղ նրա ձեռքն է ընկնում Բեկթամուրը, որը շահի ամբողջ տան իշխանն էր: Նրանից վերցնում է այն բերքը, որ Թառձյան³ էր կոչվում և ուխտով նրան բաց է թողնում: Բայց Բեկթամուրը շահի աթոռին տիրելուց հետո դրժում է ուխտը և նրանից խլում է ինչպես Թառձյանը, այնպես էլ ամբողջ Սասունը ու Հարկ է դնում վանքերի ու եկեղեցիների վրա:

Վեց Հարյուր երեսունչորս թվին բրինձը [իշխանը] բռնում է Ռուբենին, որին ազատում է իր եղբայր Լևոնը՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի, նրա որդի Լևոնի, նրա որդի Ստեփանոսի որդին, որը տիրելով յոթանասուներկու բերդերի, հզորանում է Հունաստանի ու Պարսկաստանի նկատմամբ և Հարկի տակ է դնում միջերկրաբախի սուլթան Ղլիճ Ասլանին³:

Վեց Հարյուր երեսունհինգ թվին անեցիները վերցնում են Մառաքարը՝ տեր Բարսեղի Հայրենիքը, անխնա կոտորելով այնտեղ եղողներին, բացի կանանցից ու մանուկներից: Այդ բանը լսելով՝ Դավթի⁴ Ալիշեր ամիրան փետում է մորուքը և սև հագնում այնտեղ գտնվող իր կնոջ, որդիների և կոտորված

¹ Այսինքն՝ ազգակիցներ [ՄՕ.-ում ազգականներ] և ոչ թե ազգական, ինչպես որ 146-րդ էջում է:

² ՎՕ.-ում գալիս բառաձևը չկա, իսկ ՄՕ.-ում կա:

³ Թառձյանը կամ Հովյանը հիշատակվում է Տարոնում, որը այս պատմության ժամանակաբաժանում իշխանութայնը Հավասարազոր էր Սասունին:

⁴ Ղլիճ Ասլանը Իկոնիոնի սուլթանն էր:

⁵ ՄՕ.-ում Դունայ:

գործի համար, իսկ քրիստոնյաները փառավորում էին սուրբ Երրորդությունը⁵:

ՀԹ. Իսկ Հունաստանում թագավորում էր Փիսիկը՝ նույն ինքը Սահակը, և սկսում է հայադավան ազգերի հալածանքներն ու չարչարանքները, որպեսզի նրանք դառնան դեպի իրենց կրոնը: Դրա համար պատրիարք Գրիգորը⁶ նրան աղերսագիր է հղում, որպեսզի նա խաղաղվի Աստուծո ժողովրդի հետ: Բայց թագավորը չի լսում նրան, այլ շատերին դարձնում է դեպի իր կրոնը, իսկ ուրիշներին էլ հալածում է, ուր կային երեք եպիսկոպոսների աթոռներ և հազար վեց Հարյուր քահանաներ, որոնց հավաքելով մի տեղում նեղում է նրանց, որոնցից քչերը անձեռնմխելի պահեցին իրենց հավատը: Այսպիսի աղետների մասին տեր Գրիգորը գրում է դեպի արևելք, բայց խոժոռված⁷ սրտով ոչինչ չեն կարողանում անել: Նույն պատրիարքը Գրիգոր անունով մի եպիսկոպոս է ուղարկում Հոռմի պապի մոտ այն վտանգի պատճառով, որ հայերը կրում էին հույների կողմից, որպեսզի խնդրեն աղոթքներ ու օրհնություն, ինչպես իր նախնիները: Նրան շատ է մեծարում պապը, թույլ է տալիս պատարագ անել, ինքը հաղորդվում է (!) ու նրան հազցնում քահանայապետական⁸ հանդերձ: Եվ նա իր մոտ է հավաքում բոլոր պատվավոր մարդկանց՝ Ալամանների կայսրին, Անկլիզների թագավորին, Փուանցեզների թագավորին՝ իրենց ընտանիքներով, Ալամանքի պատրիարքին, որն ուներ քսանհինգ հազար ձիավոր, Սպանիայի գլխավոր եպիսկոպոսին, որն ուներ քսան հազար ձիավոր, սուրբ Հակոբի արքեպիսկոպոսին, որը տիրում էր հինգ հազար ձիավորի, Միլան մեծ քաղաքի մեծ արքեպիսկոպոսին, որը տիրում էր երեսուվեց հազար ձիավորի, իսկ այս կողմից՝ Երուսաղեմի պատրիարքին: Եվ նրանց հետ խորհուրդ անելով՝ սուրբ առաքյալների հրամանով նրանց անունից գիր է գրում, «Թե Հայոց պատրիարքը ծովի այն կողմում իշխանություն ունի Հայոց,

⁵ ՄՕ.-ն ավելացնում է՝ ի փառս իւր՝ իր փառքի համար:

⁶ ՄՕ.-ն ավելացնում է. «եղբորորդի տեսան Ներսեսի և Գրիգորի կաթողիկոսացն Հայոց»՝ Հայոց կաթողիկոսներ տեր Ներսեսի և Գրիգորի եղբորորդին:

⁷ Բոլոր օրինակներում խաչորեալ [բայց ՄՕ.-ում այդպես չէ, այլ խոժոռալ]:

⁸ ՄՕ.-ում քահանայական իշխանություն:

Հունաց և քրիստոնյա մյուս բոլոր ազգերի վրա, ինչպես որ մենք տիրում ենք այս կողմին՝ նրա երկնավոր ու երկրավոր բանալիներով: Եվ քանի որ երկար ճանապարհ կա իմ և իմ եղբոր՝ Հայոց պատրիարքի միջև, նրան ուղարկեցի իմ վակասը, պասկը, կոչիկը, որպեսզի նա դրանք Հագնի և պատարագ անի մատանով Հանդերձ»: Իսկ Գրիգոր եպիսկոպոսին ասում է. «Տար ու Հագցրու պատրիարքին, և այսուհետև թող նա ունենա իշխանություն՝ Հավիտյանս Հավիտենից»¹:

2. Վեց Հարյուր երեսունվեց թվին, երբ Սալահադդինի վաճառականները, ընտիր ապրանքը բարձած չորս Հարյուր ուղտերի, անցնում էին Պաղեստինով, Տրապոլիսի կոմսը այդ մասին Հայտնում է Երուսաղեմի թագավորին՝ և նրանից թալանելու հրաման ստանում: Այդ բանը լսելով՝ Սալահադդինը մեկերկու անգամ սուրհանդակ է ուղարկում և խնդրում գտնե տալ միայն իր ծառաներին, հիշեցնելով երդման ուխտը, որ կար միմյանց միջև, բայց նա չի լսում²: Այդ պատճառով Սալահադդինը զայրացած գնում է նրա վրա: Եվ Հերմոն դաշտում երեսունվեց Հազար մարդով նրա դեմ դուրս է գալիս Երուսաղեմի թագավորը և Տրապոլիսի կոմսի նենգություն պատճառով, դադար առնելով մի անջուր բլուրի վրա, շրջապատվում է թուրքերի կողմից և գերվում դաժան պարտությունից Հետո: [Նրանք] գրավում են ծովեզրյա բոլոր քաղաքները և այս Երուսաղեմը, որի բնակիչներին չի թողնում կոտորել, այլ [հրամայում է]՝ վաճառել՝ տղամարդկանց համար գին նշանակելով տասը դահեկան, կանանց համար՝ հինգ: Իսկ Հետո նրանք թող վերցնեն իրենց ամբողջ ունեցվածքը և գնան, ուր որ կկամենան. նրանք այդպես էլ անում են: Իսկ անօրեն կոմսը, որ գաղտնի կերպով միաբանվել էր Սալահադդինի Հետ, Տիրոջ կողմից խփվելով, մեռնում է: Եվ Սալահադդինը, Հարձակվելով նրա բերդի վրա, պահանջում է նրա կնոջն ու բերդը: Կինը երևելի մարդկանցից պատանդներ է պահանջում, որպեսզի գնա նրա մոտ և դառնա նրա կինը: Վերջինս, նրանց ներս առ-

¹ ՄՕ.-ում պատիվ իշխանություն:

² Այս մեծաբանությունները նման են դաշնագրի ոճին, բայց իրականում ստույգ են միայն մեր Հայրապետի Հետ թղթակցությունն ու ընծաների առաքումը:

³ ՄՕ.-ում չլսեցին:

նելով, կտրում է նրանց գլուխները և դուրս գցում, որից վախենալով՝ նրանք հեռանում են: Լսելով Ալամանքի մեծ թագավորի գալստյան համբավը, որ գալիս էր սուրբ գերեզմանի ու բոլոր քրիստոնյաների սգո գուլժով, դեպի ծովն է ուղարկում Հարյուր հիսուն Հազար հեծյալի, որոնք գալով պաշարում են Աքա քաղաքը, իսկ ինքը մեծ բանակով գնում է Հունաց աշխարհը ու նրանցից գրավում Վեռիավ՝ քաղաքը, Փիլիպոպոլիսը¹, Անդրիանոպոլիսը և բազում այլ բերդեր ու ավաններ: Նախապես իր որդուն ուղարկում է Կոստանդնուպոլիսի վրա, իսկ մերոնք խառնվում են կիռ²: Սահակի կողմից Հալաթվածներին և նախանձից բորբոքվելով՝ նրանց մեծ ավերածություններ են պատճառում:

Իսկ կոստանդնուպոլիսեցիները գթություն են Հայցում և տալիս են ոսկու Հարյուր, արծաթի երկու Հարյուր կենդինար ու ճրի անցկացնում են զորքի ամբողջ բազմությունը, որ վերցրել էին Բլախբից² ու բուլղարներից շատ գանձերի Հետ միասին նրանց երկրներով անցնելու ժամանակ: Իսկ Նյիճ-Ասլանի որդիները, չլսելով իրենց հորը, Ուճին³ թուրքի օգնությունը պատերազմում են նրանց դեմ, երեսուներեք օր չհեռանալով նրանցից, մինչև որ կոտորվում են իրենց թշնամիների կողմից: Նրանք այնքան սոված են մնում, որ տասնութ օր հողի բերքից բերանները բան չեն դնում, Կոնում⁴ մինչև անգամ վաթսուս Հազար ձի են ուտում, և գրավելով Կոնը՝ կոտորում է բոլորին ու այնտեղ նստում⁵: Եվ երեք անգամ սուրհանդակ է ուղարկում Լեոնի մոտ, բայց չի Հասնում⁶ նրան: Իսկ երբ Հասնում է Կոնը, գրություն է գալիս Գրիգոր

¹ ՄՕ.-ում Վեռ:

² Թրակիայի (Ռոմելի) Վերիա և Փիլիպոպոլիս քաղաքները այժմ կոչվում են Գարավերիա և Ֆիլիպիի:

³ ՎՕ.-ում կիռ՝ տեր, իսկ ՄՕ.-ում Կիռ:

⁴ Բլախբը՝ Վազթն է կամ Ռվազթը:

⁵ ՄՕ.-ում ուճին՝ գործը:

⁶ ՄՕ.-ում Իկոն:

⁷ ՄՕ.-ում կոտորեցին և նստան անդ՝ կոտորեցին և նստեցին այնտեղ:

⁸ ՄՕ.-ում Հաստա առ նա՝ դադար առավ նրա մոտ:

⁹ Կոնը Իկոնիոնն է, Գոնյան [ՄՕ.-ում իբրև ել յԿոնե]՝ երբ դուրս ելավ Իկոնից]:

պատրիարքից, «Թե մենք եկանք մինչև Միս քաղաքը և այստեղ սպասում ենք քեզ»։ Հավաքելով իր բոլոր մեծամեծներին՝ Թագավորը կարդալ է տալիս [գրությունը], և բոլորը ուրախությունից լաց են լինում։ Նա պատասխան է գրում, «Թե այստեղ Հինգ տարով քո հրամանով ուզում եմ մշակել Հայոց հողերը և Հետո գնալ իմ երկիրը։ Ահավասիկ ունեմ Թագ ու գզեստ, որպեսզի Հայաստանի Թագավոր օծես նրան, ում կընտրես»։ Եվ բոլորի համար լսելի կերպով ասում էր, «Թե մինչև չտեսնեմ իմ պարոնին և սուրբ Պետրոսին՝ Գրիգոր պատրիարքին, չեմ ասի, թե ինչ կա իմ սրտում»։ Եվ գալով Սեյկկի¹ և ծանծաղ հուն գտնելով ամբողջ զորքն անցկացնում է գետով, բայց Թագավորը չի անցնում, այլ ասում է, որ մի փոքր քնելու է գետի այն կողմում։ Երբ խաղաղվում են նրա մեծամեծները, նա վեր է կենում և երկու տղամարդկանց Հետ մտնում գետը։ Նրանցից մեկին ջուրը խլում ու տանում է, Թագավորը օգնում է նրան, բայց չի կարողանում պահել և կորցնում է քրիստոնյաներին, իսկ ինքն էլ խեղդվում է գետում։ Նրա մարմինը Հանում, տանում են Միս։ Եվ զորքից շատերը նավերով գնում են իրենց երկիրը, իսկ Թագավորի կրտսեր որդին էլ մեռնում է Աքա գնալու ժամանակ։ Բայց քանի որ Անկլիգաց Թագավորը և նրա Հետ մյուս եկողները այդ օրերին գալիս են Կիպրոս և լսելով անգլուխ մնացած զորքի մասին, որ պաշարել էր Աքան, նրան օգնություն են հասնում։ Եվ գրավելով քաղաքը՝ Սալահադնի զորքից կոտորում են տասը հազար ընտիր մարդու, իսկ անձամբ նրան էլ, որ յուրայիններին այցելության էր եկել, առաջ են գցում և կոտորելով տանում մինչև Ասխալան², ամիրաներից շատերի ձեռքերը կապելով՝ տանում են ծովի այն կողմը և թուրքերից կրկին առնում են նրանց ամբողջ գրավածը, բացի Երուսաղեմից, որի մասին ասում էին, թե դեռ չի եկել նրա այցելության օրը։

2Ա. Այդ ժամանակ Սալահադնի գլխավոր անձանցից մեկը գալիս է Մանծկերտի վրա և պաշարում այն, բայց ոչ մի բան

* ՄՕ.-ում քսանյոթ։

¹ Սեյկկյան Կրիկիայի արևմտյան սահմանի վերջում է, այժմյա Իչելին, իսկ Հիչյալ գետը Կայրուղահնան է, այժմյան Գյոքսուն։

² Ասկալան Պաղեստինի սահմաններում գտնվող Ասկաղոն [ՄՕ.-ում Ասխալոն] քաղաքն է։

չի կարողանում անել, որովհետև նրանց վրա ամառվա մեջ անսովոր ձյուն է տեղում, և նա վերադառնում ու մեռնում է ճանապարհին։ Իսկ Բեկթեմուրը՝ շնորհակալ լինելով քրիստոնյաներից, դրանից Հետո սիրում ու պատվում է քրիստոնյաներին։

Այդ ժամանակներում կաթողիկոսի պատվելի քահանա Մխիթարը¹, [օգտվելով] Ռճիե անունով ոմե պարսիկի ստեղծագործությունից, բացատրում է արեգակի և լուսնի խավարման պատճառները։ Այդ ստեղծագործության մասին ասում են, որ այն հունարենից է պարսկերեն Թարգմանվել, իսկ հույները վերցրել են Ենովքի մարգարեությունից, որն ասում էր, թե արեգակը ընդլայնվում էր քեզ չի խավարում, այլ նրա խավարման պատճառը լուսնից է, երբ մի կենդանակերպում են Հանդիպում արեգակն ու լուսինը։ Իսկ դա լինում է լուսնի նորելու պահին, երբ այնտեղ Հանդիպում են ռաստ կոչվող թանձր ամպերը կամ զանապը²։ Եթե սրանք իրար մոտիկ չեն լինում, ապա դա խավարման պահ է, թեպետև դա լինի լուսնի նորելու պահը, եթե դրանք ամբողջությամբ իրար դիմաց են լինում, ապա լրիվ խավարում է տեղի ունենում, իսկ եթե մասամբ, ապա խավարում է միայն շեղ մասը։ Իսկ այն մասը, որը մեզ է երևում, լուսնի պատյանն է և ոչ թե արեգակի ամանը, ինչպես որ եղավ վեց Հարյուր քսանհինգ թվի մեծ խավարումը։ Իսկ լուսնի խավարումը լինում է [այն ժամանակ], երբ [լուսինը] վեց կենդանակերպներով Հետո է լինում արեգակից, իսկ զանապն ու ռաստը [լինում են] նույն կենդանակերպում, և մովթ ամպերը թույլ չեն տալիս արեգակից լույս ստանալ, ու երկրի թանձր ստվերն ընկնում է լուսնի շուրջը, և լուսինը խավարում է։ Եթե Հավասարապես գալիս են իրար դիմաց, լրիվ խավարում է լինում, իսկ եթե շեղ մասն է լինում, արեգակից լուսավորվում է թաքնված մասը։ Այս բանը մշակելով Մխիթարը գծագրերով այն փոխադրում է Հայերեն։

2Բ. Այդ ժամանակներում ապրում էին քուրդ ազգի [ներ-

* ՄՕ.-ում Բեկթեմուր։

¹ Մուլե Մխիթարը վերոհիշյալ պատմիչն է, տե՛ս էջ 135։

² Չանապը և ռաստը լուսնի Հանգույցներն են խավարման ծիրի վրա, իսկ կետն այն է, ուր Հանդիպում է աստղը։ [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ զանապը վիշապ Համաստեղության պոչն է, իսկ ռաստը՝ պուխը (Տ. 1, էջ 207, Տ. 2, էջ 302)]։

կայացուցիչ] Սարգսի որդի Չաքարեի, նրա որդի Վահրամի, նրա որդի Սարգսի որդիները՝ Չաքարե և Իվանե իշխանները, որոնք գաղթել էին Չորոգետի թագավորների մոտ, որոնք Բագրատունյաց ազգից էին: Նրանք հավատում են Քրիստոսին և պատվի արժանանում: Նրանց բնակութան տուն է տրվում Խոշորնին, և որովհետև նրանք քաջ մարդիկ էին, օրեցօր աճում էր նրանց պատիվն ու աստիճանը: Թամարի օրոք [նրանք] էլ ավելի փառավորվեցին, [Թամարը] նրանց տվեց Լոռեն, և կարճ ժամանակամիջոցում նրանք թուրքերից խլեցին շատ բերդեր ու դավառներ. այսպես, վեց հարյուր քառասուն թվին [նրանք] գրավեցին Շիրակի երկիրը, վեց հարյուր քառասուն հինգ թվին՝ Անքերդը¹, վեց հարյուր քառասունութ թվին՝ Անին, վեց հարյուր հիսուն թվին՝ Բջնին, վեց հարյուր հիսուներկու թվին՝ Դվինը, վեց հարյուր հիսունհինգ թվին՝ թագավորի² Կարսը, այնուհետև Գետաբակքն ու Չարեքը³, և նրանց անունը տարածվում է ամբողջ երկրում: Բայց Իվանեն, խաբվելով Թամար թագուհուց, տկարանում է հավատի⁴ մեջ և անհաջողության մատնվելով՝ գերի է ընկնում Խլաթում, բայց եղբոր արիական անվամբ դարձյալ ազատվում է՝ իր դստերը կնության տալով Խլաթի տիրոջը՝ Մելիք Աշրաֆին: Իսկ Իվանի եղբայր Չաքարեն չնայած մնում է իր սեփական հավատի մեջ, սակայն ցանկանում էր Տիրամոր և խաչի տունը ամսվա կամ շաբաթվա օրը կատարել, ճրագալույցը չհանգցնել, կրոնավորներին [պատվիրում է] միս չուտել, ողջ [անձանց]⁵ պատարագ մատուցել և վրանով բացօթյա պատարագել դպիրների ու սարկավազների միջոցով: Այդ նպատակով Լևոնի մոտ է ուղարկում նրան, ով Փռանկների ու Հուլների կողմից օժվել էր թագավոր՝ նրան առաքելով թագ, վեց հարյուր քառասունվեց

* ՄՕ.-ում Լոռի:

¹ Անքերդի միճակը (գավառը) գրավում է Արագածոտնի մի մասը:

² Այսպես է ՕՕ.-ում [նաև ՄՕ.-ում]. ինձ թվում է՝ դա թագավորանիսա պետք է լինի:

³ Գետաբակք և Չարեք բերդերը գտնվում են Արցախի Հյուսիսային և արևելյան կողմերում:

⁴ Իվանեն դավանանքով միաբանեց վրացիների և Հուլների հետ:

⁵ Ինչպես որ նշեցյալների հիշատակի համար է, այդպես էլ բարեպաշտ ողջ մարդկանց հոգևոր օգուտի համար է:

թվին: [Նա] շրջակա բոլոր ցեղերի համեմատ զորեղ էր, հաղթող, բռնադատող, նեղութուն տվող ու տանջող: Իսկ նրանք ուշացնում են պատասխանը, քանի որ տեր Գրիգորի վախճանվելուց հետո աթոռն առնում է Գրիգորիսը, որը Տղա՛ էր կոչվում, որին մեկ տարի անց բռնում է Լևոնը և բանտ զցում: Պարանով իջնելով՝ նա փորձում է բանտից դուրս ելնել, բայց պարանը կտրվում է, և նա [ընկնում] ու մեռնում է: Եվ Հինգ տարի աթոռին նստում է Ապիրատը, և ապա տեր Հովհաննեսը, որն ապստամբվել էր Լևոնի դեմ: Դրանից վշտանալով՝ Լևոն թագավորը կաթողիկոս է նշանակում տեր Դավթին Արքակաղնու²: Եվ այդ երկպառակութունից հետո հազիվ համաձայնության գալով՝ բոլորը միաձայն պատասխան են տալիս Չաքարիային, ըստ որի նա կարող էր կատարել այն, ինչ որ ուզում էր, «քանի որ, ասում են, ինչ որ հակառակ չէ [սուրբ] գրքին, մերն է, և այդ հայրենի սահմանը եկեղեցու ավերածից է խանգարվել»: Եվ արևելքում Լոռեում և Անիում, մեկ-երկու անգամ չափահաս մարդկանց ժողով է անում, բայց չի ընդունվում. «գուցե, ասում են, ամեն ինչով հարկադրված լինեք հետևելու հունական և վրացական աղանդին»:

Իսկ Վրաց Թամար թագուհու ժամանակ Հզորանում են քրիստոնյաները, թեպետ [նա] գահընկեց է անում իր ուսածուհուն և առնում է օս Սոսլանին, որը Վրաստանը լցնում է թուրքերից խլած գերությամբ ու թալանով: Նրանից ծնվում է մինուճար մի զավակ, որին կոչում են Լաշա, իսկ ինքը քսաներեք տարի թագը կրելուց հետո վախճանվում է: Վեց հարյուր հիսունյոթ թվին³ աթոռին նստում է Լաշան, որին զորքը անվանեց Գեորգի:

29. Վեց հարյուր հիսունինը թվին մորեխը ավերում է բազում գավառներ: Այդ ժամանակ մեծն Չաքարեն ավերում էր Պարսկաստանը՝ հասնելով մինչև Արտավիլ քաղաքը՝ նրանցից

¹ Նա ոչ թե Դ մականվանված Գրիգոր Տղան է, այլ Գրիգոր Ե.-ն, որը իրոք երեխա էր և՛ տարիքով, և՛ մտքով: Նա կոչվեց նաև Քարավեժ:

² Արքակաղնի վանքը, որ շինել է Լևոն Ա թագավորը, պետք է փնտրել Սսի սահմաններում:

* ՄՕ.-ում Ասլան:

³ Թամար թագուհու, որին մերոնք թագավոր են անվանում, մահվան տարին ստույգ կերպով չի նշված Վրաց պատմության մեջ:

անելով քրիստոնյաների արյան վրեժը: Ըստ որում նրանց ազդեցությունները լցնելով տղամարդկանցով՝ հրամայում է այրել և նրանց զոհել այն իշխանների համար, որոնք գտնվում էին Նախճավանի եկեղեցիներում, իսկ զուրան կարդացողներին ու մահմեդական կրոնավորներին [զոհել] այն սուրբ քահանաների համար, որոնք մորթվեցին Բազավանում, և նրանց արյամբ ներկվեց եկեղեցու պարիսպը: Եվ այդ կոտորածից վերադառնալով՝ վախճանվում է [Ջաքարեն]՝ [այլերով] ուղղափառ ու անբիժ հավատով, և թաղվում է Սանահին սուրբ վանքում, վեց հարյուր վաթսուներեկ թվին, թողնելով Հնգամյա մի տղա՝ Շահնշահ անունով (Անի կոչված տերութայան ղեկավարութայան համար)¹, որին Խոջաքը՝ Իվաննի կինը, շուտ է տալիս ղեպի Քաղկեդոնի աղանդը (!):

Եվ մեկ տարի անց վախճանվում է սուրբ ու սքանչելի վարդապետ Մխիթարը՝ մականվամբ Գոշ Գանձակեցին ու թաղվում իր Գետիկ ձեռակերտում, որ շինել էր Քուրդ մեծ իշխանի քրոջորդու՝ Իվաննի հրամանով: Նրա հրամանով էլ եկել էր Կայենի երկիրը, այսպես կոչված Հին Գետիկը², որովհետև նա այն ժամանակ տիրում էր Կայենին՝ բերդը շինողի՝ Հասան Կայենացու հայրենիքի Հետ միասին:

Վեց հարյուր վաթսուներեք թվին Հաթերքը³ նրա տերերը տալիս են Իվաննին, որովհետև մեռնում է նրա իսկական տերը՝ Վախթանգը. անժամանակ մեռել էին նաև նրա որդիները, իսկ մյուս Վախթանգ Սակոյանցը՝ Իվաննի փեսան, Ներքին Խաչենի տերը, թողնում է երկու տղա՝ Հասանին, որը փաղաքաշարար Ջալալ-Դուլա էր կոչվում և Ջաքարեին՝ նույն ինքը Նասրա-Դուլային, որոնց խնամակալում էր Իվանեն նրանց մոր՝ Խորիչահի Հետ միասին: Վերջինս Հետո Երուսաղեմ գնալով ու այնտեղ մնալով՝ մեռնում է մեծ չարչարանքով՝ բազում գովեստներ [հղելով] Տիրոջը: Եվ մեծն Իվանեն, աչքի ընկնելով արիությամբ, գրավում է Ջարեքն ու նրա ամբողջ չրջակայքը և ապա օգնելով իր ազգական Վահրամին՝ Ջաքարեի որդուն,

¹ Փակագծերը ըստ Հին Օ.-ի [ՄՕ.-ում այն փակագծված չէ]:

² Հին Գետիկը Մխիթար գավառում է, Սևանա լճի վերջում, որն ավերվել է կործանիչ երկրաշարժից, իսկ Մխիթարը շինել է Նոր Գետիկը Հնից ոչ Հետո:

³ Հաթերքը կամ Հայթերքը Արցախ աշխարհում գտնվող բերդական է, Սյունիքի կողմում, այսինքն՝ արևմուտքում:

գրավում է Շամքորը: Իսկ վեց հարյուր վաթսուներեք թվին Իվանեն գրավում է նաև Որոտն՝ ու մերձակա դոյակները, թեև ոչ ամբողջը, քանի որ երբ նրան տիրում էին Հայկազունները², նշանավոր բերդերը քառասուններեքն՝ էին, գյուղերը՝ հազար չորս հարյուրը, վանքերը՝ քառասունութը³, որոնց ավերման սկիզբը դրվեց Հինգ հարյուր հիսուներկու թվին՝ Մելիք-Շահ սուլթանի՝ մի երիտասարդ մատուպակի պատճառով: Հայկազուն թագակալի³ սուլթանի մոտ հնազանդութայան գնալու ժամանակ [մատուպակը] նրան խստագույնս նեղում էր գինով, մինչև որ նա խոստանում է իր դստերը կնության տալ նրան, նա էլ, ըստ իրենց սովորութայան, գոտին հանգույց անելով⁴, ցույց է տալիս սուլթանին: Եվ մի քանի օր անց նա պահանջում է խոստացածը և երբ նախատինք է ստանում, նախանձաբեկ է լինում ու վերցնելով մեծ զորք՝ ավերում է երկիրը, մինչև որ ամբողջովին քանդվում ու բնաջնջվում է այն, որին Հետո տիրեց Հոր Իվանեն:

ՁԴ. Այդ նույն թվականին վախճանվում է մեր պատվավոր Լևոնը, և թագին երկու տարի տիրում է նրա մինուճար գուստրը՝ Եղիսաբեթը, որին Փրանկները Ջաբել⁴ էին կոչում: Նրա համար ամուսին են բերում Անտաքի տիրոջ որդուն՝ Միլիպպին: Եվ որովհետև նրա համար ատելի էր Հայոց ազգը և ավելի շատ մեծարում էր իրենը՝ Փրանկներին, երգմանազանց է լինում ու դժոժում է Հայադավան ու Հայասեր իր ուխտը և պատվական թագը, արքունական զանձերն ու պալատը⁵ ուղարկում է իր հոր տուն: Այդ բանի Հետ չեն կարողանում հաշտվել [Հայոց] իշխանները և նրան բանտ են գցում, մինչև

¹ Որտը Սյունյաց Մղուկ գավառի հուշակավոր բերդն ու ավանն է:

² Հայկազունները Սյունյաց աղնավազույն իշխաններն են՝ սերված Հայկի ցեղից:

³ ՄՕ.-ում քսաներեք:

⁴ ՄՕ.-ում քսանութ:

⁵ Ստեփանոս Օրբելյանը (գլ. ԿԱ) ծանուցում է, որ Մելիքչահի մոտ Սենեքեթիմ թագավորն էր, իսկ մատուպակը՝ ոմն Ջորթմանը, իսկ Սրտեթի ավերածութայան սկիզբը դնում է 1103 թ.:

⁶ Այսինքն՝ գոտու վրա հանգույց անելով:

⁷ ՄՕ.-ում Ջաբել խաթուն:

⁸ Իմա՝ արքունի պալատի սպաքներն ու զանձերը:

որ նա այնտեղ մեռնում է: Եվ Հեթումի աղջկան տալիս են Կոստանդնի որդուն՝ մեծահոգի ու հանճարեղ պատանյակին, մարմնեղ, թիկնավետ ու գեղեցկատես պատանուն: Նրանց պատկում է Կոստանդնի պատրիարքը, որը սուրբ աթոռը ժառանգել էր տեր Հովհաննեսի մահից հետո, վեց հարյուր վաթսուներեթ թվին: Նա պատրիարքութեանը կոչված էր ոչ թե արյամբ, պատվով կամ հարստութեամբ, այլ Հոգու շնորհներով, որի մասին վկայում են բոլոր լեզուներով:

Նրան ձեռնադրելուց մեկ տարի առաջ՝ Հուսեփարի տասներեք օրին, ճաշի ժամին, մեծ երկրաշարժ եղավ, և փուլ եկավ գեղեցկագարդ եկեղեցին, որը գտնվում էր Մշակավանքում¹, ու չորս պատարագից զոհ գնացին այդ մեծ աղետին: Բոլորը ամեն գիշեր երկնքում տեսնում էին նիզակաձև մի աստղ, որը նշանակում էր երկրի խաղաղության խախտումը, ինչպես որ եղավ հաջորդ՝ վեց հարյուր վաթսուներեթ թվին: Մոտ քսան հազարանոց այլազգի ու այլալեզու մի զորք, կոչված Մուղալ և Թաթար անունով, շարժվեց Չին ու Մաչին² երկրից: Աղվանքի կողմերից դաշտավայրերով եկավ, մտավ Գուգարաց երկիրը, կոտորեց բոլորին, ինչ որ կենդանի գտավ և փութով վերադարձավ: Մեծ զորքով նրանց հետևից ընկնելով՝ Լաշան նրանց հասնում է Կոստան գետի մոտ և պարտվելով նրանց կողմից՝ փրկվում ու փախչում է Իվանեի հետ միասին, որի երիվարի ջիլը կտրում է ինչ-որ իշխան և նրան զրկում երիվարից: Բայց երկրի տեր Վահրամը մեծ քաջութեամբ սաստիկ կոտորածով գնում է իր երեսը դարձրած կողմը և [հասնում է] մինչև Գարդման՝ չիմանալով ուրիշների փախուստի մասին:

Վեց հարյուր յոթանասուներեթ թվին նրանք ցանկանում էին այնտեղից վերադառնալ, բայց որովհետև նրանց սուրհանդակները Հայաստանն ու Վրաստանը գտան կազմ ու պատրաստ և այդ լուրը տեղ հասցրին, նրանք չհամարձակվեցին գալ, այլ այնտեղից դարձան ու գնացին, ուր որ գնացին: Նույն տարում մեծաքանակ մի զորք, անջատվելով հոներից,

¹ Մշակավանքը (ՄՕ.-ում՝ Մշկավանք) գտնվում է Գուգարքի Կողբափոր գավառում:

² Մոնղոլ կամ Մուղալ տոհմի բնակավայրերը բուն Չինաստանում չեն, բայց նրանից էլ շատ հեռու չեն: Խառնվելով Թաթարների հետ՝ այդ երկու ցեղերը մի անունով են կոչվում:

որոնք իմչաղ¹ են կոչում, գալով Գանձակ՝ միացավ նրանց [Թաթարների] հետ: Եվ երբ մերոնք համարձակ ու անզգույշ կերպով գնացին նրանց վրա, անջատվելով՝ փախուստի մատնվեցին, որոնցից շատերին սրի քաշեցին, փառավոր ազատներից շատերին բռնեցին ու բանտ գցեցին, նրանց հետ էլ Գրիգոր² իշխանին³: Խաղաղի որդուն և նրա եղբորորդուն՝ արի ու քաջ Պապաք անունով նահատակին, որի վրեժը հաջորդ տարի առավ մեր զորքը՝ բնաջնջելով իմչաղի մեծ մասը նրանց՝ Վարդանաշատի երկիր³ վերադառնալու ժամանակ:

ՉԵ. Իսկ մեր թվականության վեց հարյուր յոթանասուներորս թվի վերջում Խորազմ⁴ շահի երկու որդիները, պարտվելով⁵ ու նեղվելով Թաթարների⁵ կողմից, ինչպես ասում են, երկու հազար մարդով Աղլպարական երկրի վրայով գալիս են Հայոց Ոստանը, գրավում այն և լայնատարած դաշտը լցնում են վրաններով: Նրանց վրա հարձակվելով՝ մերոնք պարտվում են, և շատերը կորչում են Գառնի գյուղաքաղաքի մոտ, մեծ մասն էլ գլորվում է խորխորատները՝ Իվանեի դեմ աստվածային բարկությունից՝ Իվանեի նոր ու անձանոթ⁶ չարությունների պատճառով, որ գործեց նրա կինը⁶: Քանզի հրամայեց

¹ Իմչաղը, զիչաղը կամ խիչաղը, քաղաքը խաղեր-թաթարական տոհմ էր:

² ՎՕ.-ում՝ Հատվածեռաք՝ անջատվածները, բաժանվածները, իսկ ՄՕ.-ում՝ Հարվածեռաք՝ խփվածները:

³ Մույն Գրիգորը Խաչնի իշխանն էր, իսկ նրա եղբայրը՝ Պապաքի հայրը, Վասակն էր:

⁴ ՄՕ.-ում՝ Իշխան:

⁵ Վարդանաշատի երկիրը Կուր և Երասխ գետերի խառնարանի միջև ընկած անկյունն էր:

⁶ Խորազմ շահը Մուհամեդն է, իսկ նրա որդին՝ Մուհամեդ Զեյալ-յուսուֆը, որը Ատրպատականի (Աղլպարական) վրայով եկավ Այրարատ և գրավեց Դվինը (Հայոց Ոստանը): Նրա վրա հարձակվեց Իվանեն Վրաց և Հայոց զորքով, որը իրեն ուղղված խրախուսական ձայնը խուճապի տեղ ընդունելով՝ փախուստի դիմեց և զորքի ահից շատերը գլորվեցին Գառնի ձորի անդունդները ու կործանվեցին:

⁷ ՄՕ.-ում՝ պատանով՝ շրջապատելով:

⁸ Հին Օ.-ն ավիլացնում է՝ արևելից զորացն հիւսիսայնայն [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ հյուսիս-արևելքի զորքերի կողմից:

⁹ ՄՕ.-ում՝ զոր գործեաց նա՝ որ գործեց նա:

Պարկեչտ անունով մեռած մի երեցի հանել գերեզմանից, այրել ու այդ տեղում շուն մորթել՝ շատ ուխտավորների այնտեղ գնալու¹ պատճառով: Սակայն այդ տեղը մեծարեց Աստված՝ նրա վրա լույս իջեցնելով Բջնի հայտնի բերդաքաղաքում, որտեղ որ եկեղեցու հիմքերը գցեցին², ելնելով մի բանասարկու մարդու խոսքերից, որին շանթակեզ արեց Տերը այն գիշերը, որի ցերեկը նման դեպքեր տեղի ունեցան:

Իսկ սուլթանը, իր հաղթական փառքից ոգևորված, ոտքի տակ է տալիս շատ տեղեր և ետ դառնալով դեպի Դավրեժ՝ մեկ տարի անց գալիս է Գագ դաշտավայրերի կողմը, դեպի Տփղիս և բազում ոճիրներ գործելով՝ հարձակվում Խլաթի վրա: Գրավելով այն և հարստանալով՝ նա գնում է հոռմեական Ալադին սուլթանի և Մելիք Աշրաֆի վրա: Այդտեղ նրա գործը մեծ կորուստ է կրում, և նա քիչ մարդկանցով փախչում է Մուղան՝ մարդկանց և անասունների բոլոր կարիքների համար ամենահարուստ դաշտը: Այդ ժամանակ նրա վրա է հարձակվում Թաթարը, որը նրան դրանից առաջ հեռացրել էր իր երկրից, և այնտեղից նրան փախուստի է մատնում դեպի Ամիրթ: Փախչելիս [նա] մեռնում է պատահաբար. Թաթարի սրո՞վ, թե՞, ինչպես ասում են, յուրայիններից մեկի ձեռքով, որի մերձավորներից մեկին նա սպանել էր երիտասարդ տարիքում, և նա նեղացել էր այդ բանի համար, կամ էլ նրա անվերջ արշավանքների՞ պատճառով, - [հայտնի չէ]. և այդ ձևով անմեղ մարդկանց արյան վրեժը լուծվեց: Իսկ Թաթար կոչեցյալը, որ վեց հարյուր վաթսուներե թվին եկել էր քիչ մարդկանցով, ցանկացավ վերադառնալ վեց հարյուր յոթանասուներե թվին, բայց չհամարձակվեց: Եվ իրեն միացնելով զորքի մեծ բազմություններ և առաջնորդ ունենալով Չարմաղան անունով զորապետին՝ վեց հարյուր յոթանասուներորս՝ թվին նա գալիս է շահաստան Գանձակ քաղաքը, պաշարում է այն մի քանի օր, զրավում ու անողորմաբար կոտորում բոլորին, բացի մատ-

¹ Հին Օ.-ն ավելացնում է՝ ի նշխարս ոսկերաց նորա [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝ նրա ոսկորների նշխարքներին:

² Հին Օ.-ն ավելացնում է՝ զոր չկարաց տանել զպատիւ հայ քահանային [ՄՕ.-ում՝ զոր ոչ կարաց տանել զպատիւ հայադաւան քահանային]՝ որը չկարողացավ տանել հայ քահանայի պատիւը:

* ՄՕ.-ում վեց հարյուր ութսունչորս:

ղաշ տղաներից և այն կանանցից, որոնց հավանում էին: Եվ դրանից հզորանալով՝ մտնում են Վրաց թագավորությունը, գավառների անվանի տեղերն ու ամուր բերդերը բաժանում են մեծամեծ իշխաններին, որոնց նոյինը¹ էին կոչում: Նրանցից յուրաքանչյուրը, գնալով իրեն ընկած գավառների դոյակները, խուլոյն տիրում էր դրանց որպես մեր մեղքերի՞ պատուհաս: Չարաթա նոյինն առնում է Լոռե քաղաքը և այդ կողմերում եղած գավառները, Դոլաթա՞ նոյինը՝ Կայեն բերդը՞, որտեղից քչեցին երկրի տեր Ավագին², մեծն Չարմաղանը՞, Անին, Կարսն ու նրանց մերձակաքը, Ղատաթա նոյինը՝ Չարեքի՞, Գետաբակքի, Վարդանաշատի կողմերը: Իսկ Մուլար նոյինն, իր բաժնի մեջ առնելով մեծ իշխան Վահրամի³ գավառների բերդերը, նախ Հնարամտոթյամբ զրավում է Շամքորը: Վահրամը իր Աղբուղա որդու հետ փախչում է տեղից տեղ, մինչև որ լսում է, թե կամավոր Հնարամտոթյաներին նրանք ներում են: Այնուհետև գալով զրավում է նրանց առած դոյակներն ու գավառները, որոնք իրենց հայրենի սեփականությունն էին: Թաթարները զրավել էին այդ բոլորը՝ Տավուչը⁴, Կածարեթը⁵, Տերունականը⁶, Երգևանքը⁷,

¹ Նոյինը, ավելի ճիշտ նոյանը [ՄՕ.-ում՝ նուին] մոնղոլերեն նշանակում է բյուրապետ: [Ըստ «Միջին հայերենի բառարան»-ի՝ մոնղ. noyan, ուսյուտ, պրակ. ուսյան՝ «իշխան, զորապետ» (Վ. 2, էջ 196)]:

* ՄՕ.-ում «ի պատուհաս մեղաց մերոց անչափից»՝ որպես մեր անսահման մեղքերի պատուհաս:

** ՄՕ.-ում Դուղարա:

*** ՄՕ.-ում Կայան ամրագույն բերդը:

² Ավագը մեծն Չարարիայի եղբոր՝ Իվանի որդին էր:

**** ՄՕ.-ում Չարմղան:

***** ՄՕ.-ում զկողմանս չարեքան՝ չորս կողմերը:

³ Վահրամը Գագի ու Տավուչի տիրոջ՝ Չարարիայի որդին էր, մահենի վշխանների խնամին, Աղվանից Կյուրիկյան թագավորների ժառանգը, որոնց կալվածքները ստորև հիշվածներն էին:

⁴ Տավուչը, Տայուչը կամ Տաուչը Ուտիք աշխարհի հյուսիսային կողմում էր, հին Տուչքատակ գավառն է:

⁵ Կածարեթը նույն Տավուչ գավառում է, բայց բուն տեղը հայտնի չէ:

⁶ Տերունական բերդը Կոտման դաշտում է, Ուտիքի Աղստև գավառին մոտիկ, այն վիճակի մեջ է, որն այժմ գետակի անունով կոչվում է Լասան-ձոր:

⁷ Երգևանքը կամ Երգեվանքը [ՄՕ.-ում՝ Երգեվանք] Տավուչ գավառում գտնվող բերդ է:

Մածնաբերզը¹, որը Կյուրիկյանց Ասխարթանն էր, Նոր բեր-
դը², որը թագավորազն Վասակինն էր, Բազազին³ անառիկ
ամրոցը, Գազ անվանի բերդը և Գազիկ⁴ թագավորի բարե-
կարգած գավառը, որտեղ գտնվում են Հոչակավոր սուրբ խաչ
վանքը և սուրբ Սարգիս զորավարի անուկով եկեղեցին՝ օրհ-
նրված սուրբ վարդապետ ու Հայոց թարգմանիչ Մեսրոպի
կողմից. այն գտնվում է Գազ [գավառի] սկզբում և նայում է
լայնանիստ ու լայնատարած դաշտին: Թաթարները գրավել
էին և այլ ամրոցներ⁵, գյուղեր, ագարակներ, և այդ բոլորը
նրանց ձեռքն էր անցել նեղ ժամանակ առանց աշխատանքի
ու չարչարանքի, որպեսզի մենք իմանանք, որ Տիրոջ ձեռքն
էր, որ մեր աշխարհը մեր աչքերի առաջ տվեց օտարներին որ-
պես կերակուր⁶:

22. Եվ սկսելով իրենց սրբություններից ու սրբերից և նեղ-
վելով պիտույքների, առավելապես ջրի պակասութունից՝
հանձնվում է սրբազան, Համբավավոր, արդյունավետ Վանա-
կան⁷ անուկով վարդապետի քարայրը, որտեղ ամրացել էր նա

¹ Մածնաբերզը ճավուշում է, որը Կյուրիկյան արքայազուհիների աթոռա-
վայրն էր ԺԲ դարում:

² Նորբերզը արքայազուհիների մյուս աթոռավայրն էր, որը գտնվում էր
Հասան-ձորի կողմերում:

³ Բազազինը կամ Գազազինը թուրքերը կոչում էին Կեվերդին գաղ, որը
միակուր քարաբլուր էր, գազաթին՝ բերդ:

⁴ Ինձ թվում է, որ այս Գազիկը Բազրատունյաց և Կյուրիկյանց բոլոր ծա-
նոթ թագավորներից ավելի առաջ է եղել:

⁵ Հին Օ.-ն ավելացնում է. «և գայլ ամրոցս, և գայրն փիմափոր՝ որ կային ի
մայրիս և ծործորս և ի ձորափո գաւառաց, գեղից և ագարակաց» [այդպես է
նաև ՄՕ.-ում]՝ և այլ ամրոցներ, փիմափոր քարայրը, որոնք գտնվում էին գա-
վառների, գյուղերի ու ագարակների անտառներում, ձորերում ու ձորակնե-
րում:

⁶ Հին Օ.-ն ավելացնում է. «ընդ որս և գաղիտաւորն զայն և զգայթակղե-
ցուցիչն տիրազունից, նախ քան զասացեալսդ» [այդպես է նաև ՄՕ.-ում]՝
նրանց հետ նաև այն ցավալին ու տիրազույն գայթակղեցուցիչը, նախքան այդ
ասվածները:

⁷ Վանական Հովհաննես վարդապետը վարքով ու գիտությամբ առաքինի
Հոչակավոր Հեղինակն է ԺԲ դարում, որը եղել է մեր Հեղինակի և Կիրակոս
պատմիչի ուսուցիչը:

ինքը յուրայինների, իր աշակերտների և շատ այլ գաղթական-
ների հետ, որոնք ապավինել էին նրան, որոնց համար քրիս-
տոսաբար նվիրելով իր անձը, գերի է գնում ու նրանց ազա-
տում: Եվ ինչ-որ ժամանակ շրջելով բարբարոս ազգերի բանա-
կի հետ՝ նա վաճառվում է այն քրիստոնյաներին, որոնք
գտնվում էին Գազ բերդում: Նրանք նրան չգնեցին Հրեաների
նման խայտառակ մահվան համար, այլ տիրանման փառքի ա-
զատության համար (Հիսուսն դահեկանով, այսինքն՝ Տիրոջ
համար տրվածից ավելի: Տիրոջ վաճառողն այնքան ժլատ էր,
այնքան էժան ու թեթև, որին ինքն էր արժանի)¹: Դրանից հե-
տո ապրելով ևս տասնհինգ տարի՝ ի փառս Աստծու և հօգուտ
շատերի, բազմաչարչար ճգնություններից հետո [Վանական
վարդապետը] վախճանվում է աշխարհի լուսավորիչների խո-
րանում, յոթ հարյուր թվի մարտի տասնութին, Հին տոմարով
զույգ արեգ ամսի տասին, մեծ պասի շաբաթ օրը, ըստ կարգի՝
Օվրենդի ու նրա եղբայրների հիշատակի ժամանակ, իսկ ըստ
մեզ՝ Երուսաղեմի Կյուրեղ Հայրապետի հիշատակի ժամանակ:
Վերին Երուսաղեմում կատարվում է նրա տոնը, որը [վերին
Երուսաղեմը] այդտեղից սկսած նրա գավակների՝ լույսի որդի-
ների տոնը կատարողն ու փայտախոյուն էր՝ ի փառս նրա փեսա-
յի՝ Հիսուս անմահ թագավորի, նրա Հոր և սուրբ Հոգու: Նա
իր քաջ անվան հարյուրապատիկը թողեց այստեղ՝ իր աշա-
կերտների մեջ և եկեղեցու գանձերի գրքերում, որոնք ամբա-
րեց Աստծու շնորհներից ու իր հստակ մտքից:

23. Արդ՝ Հայոց վեց հարյուր ութսունհինգ թվից սկսած
մինչև յոթ հարյուր տասնչորս թիվը, որի մեջ գտնվում ենք
մենք, թաթարների ցեղը ինչ որ արեց պետությունների ու իշ-
խանությունների հետ, որոնք մեծ ծովի այս կողմում են [այն
է]՝ Պարսկաստանի, Աղվանքի, Հայաստանի, Վրաստանի, այս-
պես կոչված Հռոմեական կայսրության հետ, ուր բնակված
էին Հայեր, ասորիներ, հույներ, տաճիկներ և թուրքմաններ,
[այդ ամեն միասին] մանրամասնորեն գրել են մեր փառաբան-
ված հայր Վանական վարդապետն ու մեր հայրապետ, հորը
համանման Կիրակոս վարդապետը: Մենք չհամարձակվեցինք
այդ դեպքերը երրորդել կամ ավելի ծավալել, այլ համառոտ
կերպով հիշատակեցինք նշանավոր դեպքերի ու գործերի կա-

¹ Փակագծերը ըստ Հին Օ.-ի [ՄՕ.-ում փակագծեր չկան]:

տարման տարեթիվերը՝ ի լրումն մեր աշխատանքի, իսկ շատ ժամանակների դեպքեր սկսեցինք ու անկատար թողեցինք՝ պատկառելով այն գրողների պատվից, որոնց վերևում հիշատակեցինք, քանի որ մարդկային խոսքն ու միտքը չեն կարող պեղել հիշելու համար մեր հանցանքների, անզգամությունների ու բազում մեղքերի առատությունը, ինչպես նաև Աստծու արդար դատաստանի վրեժի հատուցումը, մանավանդ եթե հնարավոր լինի թվել հատուցումները, մեր չարիքների քանակը ոչ ամբողջությամբ, որոնց հաղթեցին և միշտ հաղթում են Աստվածային գթության խորքերի խորքը, անդունդների անդունդը և անբավությունները: Աստծուն շնորհք ու գորություն, փառք ու պատիվ, օրհնություն ու գոհություն անհամար ու անսահման հավիտենականությամբ բոլորի ու յուրաքանչյուրի, տեսանելի ու անտեսանելի արարածների կողմից, որոնցից յուրաքանչյուրին կասվի ամեն՝ անսպառ, անեզր ու անվախճան Աստծու միջոցով¹:

ՁԸ. Արդ՝ Հայոց վեց հարյուր իննսուներկ թվին Բաշամ² նոյինը² փոխարինեց Չարմաղանին և գրավեց Կարին քաղաքը՝ այնտեղից քշելով մեծատուն ու աստվածապաշտ երեկրի մարդուն՝ Ումեկին, նրա ազգականներին՝ պարոն Հովհաննեսի որդիներին, Ստեփանոսին ու նրա հինգ եղբայրներին: Իսկ վեց հարյուր իննսուներկու թվին [գրավեց] Հոսմեական կոչված ամբողջ աշխարհը, անվանի քաղաքները՝ նախ Կեսարիան, ապա Սևաստը, որոնց բնակիչներին չկոտորեցին, որովհետև նրանք շուտ հնազանդվեցին, այնուհետև՝ Եզնկան, որի բնակիչներին անխնա կոտորեցին ու գերեցին, որովհետև նրանք դիմադրեցին: [Ավերեցին] և այլ աշխարհներ ու գավառներ, որտեղ ավելի շատ բնակված էր Հայոց վշտատեսիլ ազգը: Այդ ժամանակ Հայոց թվականության ՈՂԲ (վեց հարյուր իննսուներկու) թիվն էր, երբ ըստ այդ գործերի էլ [եղան]՝ արդյունքները, որոնք արժանի են ողբերի ու արտա-

¹ Այստեղ մեր ընտիր օրինակի բնագրում պատմությունը վերջանում է, չառնանակությունը [որը կա նաև ՄՕ.-ում] հնազոր. օրինակից է:

² Ումեկի սերունդները հիշատակվում են Զորագետի վանքերի արձանագրություններում. նրա որդու անունը ճար Մանազկերտցի էր, որը հարուստ վաճառական էր Կարինում:

սուքների ոչ միայն բանականների, այլև ոչ բանականների, լեռների ու դաշտերի կողմից, որոնք ոռոգվեցին արյամբ ու արտասուքով: Նման ողբը կրկնվեց նաև վեց հարյուր իննսուներկ թվին, երբ Բաշուն և ավագանին իմացան Վրաց թագավորի և իշխանների ամբարտավանության ու ապստամբության մասին, բռնեցին Դավիթ թագավորին ու այլ մեծամեծների և մահվան վճիռ կտրեցին, բայց վերին նախախնամության շնորհիվ նրանք մահից ազատվեցին: Սակայն շատերին կոտորեցին և գերեցին անթիվ գյուղեր ու ազարակներ, Հայ կանանց խայտառակեցին Հայաստանում, բայց ավելի շատ Վրաստանում:

Վեց հարյուր իննսուներկ թվին մեռավ Ավագը՝ Իվանեի որդին, և թաղվեց Պղնձահանքում¹, իր հոր մոտ. նա պարկեշտ, կտրիճ և աղոթասեր մարդ էր:

ՁԹ. Յոթ հարյուր թվին Հարց բարձրացվեց Հոսմի մեծ պապի կողմից, որը գրեց բոլոր քրիստոնյա ազգերին, թե պետք է ամենասուրբ Հոգի Աստվածը խոստովանել Հորից ու Որդուց բխած: Դա հաճո չեղավ ասորիներին, հույներին և վրացիներին, բացի Հայերից, որոնք աստվածամբժ Վանական վարդապետի միջոցով քննեցին առաջին սրբերի դավանությունը՝ գտան իրենց համախոհ՝ երեկրի ու փառավոր մարդկանց՝ Աթանասին, Գրիգոր Աստվածաբանին, Գրիգոր Նյուևացուն, Գրիգոր Լուսավորչին և այլ սրբերի:

Ղ. Յոթ հարյուր մեկ թվին մորեխ եկավ Հայոց վերին աշխարհը և վնաս տվեց շատ գավառների:

Յոթ հարյուր երեք թվին Մանգու դանը հրաման տվեց Արդուն²՝ անունով երեկրի մարդու միջոցով իր իշխանության տակ համարել հնազանդված երկրները և հարկեր գնել ըստ մարդկանց գլխաքանակի, բացի կանանցից, զառամյալ ծերունիներից ու մատղաշ երեխաներից:

Յոթ հարյուր երեք թվին Հայոց Հեթում քրիստոսյանք արքան գնաց Չանգզ դանի համագզի, հյուսիսի մեծ թագավոր

¹ Այդ Պղնձահանքը [ՄՕ.-ում Պղնձավանք] գտնվում է Սոմխեթի Լավար լեռան վրա, Տաշիրքի ու Մորսիորի միջև, ուր եկեղեցի ու վանք էին հատուցվել Զաքարիայի ու Իվանեի իշխանության ժամանակ:

² ՄՕ.-ում յոթ հարյուր երկու:
³ ՄՕ.-ում Արդուն:

Բաթուխի՝ մոտ, իսկ այնտեղից՝ Մանգու դանի մոտ, նրա կողմից մեծարվեց ըստ արժանավույն և մեկ տարի անց խաղաղությամբ վերադարձավ իր արքունիքը:

Յոթ հարյուր չորս թվին Հուլյավուն՝ Մանգու դանի եղբայրը, անթիվ գորքով ու մեծասաստ իշխանությամբ եկավ Պարսկաստանի, Ասորեստանի, Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի վրա: Նախ եկած գորքին հրաման տվեց՝ իր ամբողջ բազմությամբ գնալ հոռմեակյան աշխարհը, որի ահից [հույները] թողեցին վերին աշխարհը², ստիպված գնացին և գրավեցին ամբողջ միջերկրայքը, մինչև ծովը՝ տիրելով այն երկրներին, որոնք հոռմեակյան կոչեցյալ սուլթանների իշխանության տակ էին:

Իսկ մեծն Հուլյավուն իր գալստյան նույն տարում, յոթ հարյուր չորս թվին, գնաց Միհեդքի Ալամուղ կոչված երկիրը, գրավեց այն, հեռացրեց գլխավորին, որովհետև նրա գալուց առաջ նրանց գորքը պաշարվել ու նեղ վիճակի մեջ էր ընկել: Նրանց գլխավորի անունն էր Իսավուր նոյին: Եվ Հուլյավուն երբ այնտեղից վերադարձավ, իր մոտ կանչեց Վրաց Դավիթ թագավորին ու աշխարհի մեծամեծներին և սիրով ու պատվով ընդունեց բոլորին, մանավանդ քրիստոնյաներին, որովհետև իր առաջին կինը՝ Տողուզ խաթունը³, քրիստոնյա էր՝ ըստ առթրական կրոնի, որոնք նեստորականներ են կոչվում, սակայն [Տողուզ խաթունը] տեղյակ չէր նրանց աղանդին, այլ մաքուր սիրով մեծարում էր քրիստոնյա ամբողջ ժողովրդին և պահանջում էր աղոթել, ինչպես անում էր հենց ինքը՝ Հուլյավու էլզանը⁴: Եկեղեցաձև կտավե վրան էին ման ածում նրանց հետ, և ժամհարի ձայնով, պատշաճ աղոթքներով պատարագ մատուցելով՝ անընդհատ պաշտամունք էին կատարում քահանաներն ու սարկավազները, և ազատ կերպով գործում էին դպրոցներ մանուկների ուսման համար: Եվ այնտեղ Հանգըս-

¹ Բաթու խանը Ձինգիդխանի առաջնեկ Ջուշի որդին էր, Հոնաց կողմերի իշխողը:

² Այսինքն՝ Մեծ Հայքը:

³ Ըստ Իռաչիդ-է-գինի՝ Տողուզ խաթունը թաթարական Ջերայիգ տոհմից էր, Օնկ խանի որդի Իբուլայի դուստրը:

⁴ Իշխան թաթարներն նշանակում է որևէ երկրի կամ գավառի թագավոր, Հպատակ թաթարական մեծ խանին, որին թաքան էին կոչում: Հուլյավուի համար Իշխանը դարձավ սեփական անուն:

տանում էին այն եկեղեցականները, որոնք բոլոր կողմերից գնում էին քրիստոնյաների լեզուներով խաղաղություն փնտրելու, որը գտնում էին և ուրախությամբ ու պարգևներով վերադառնում:

Յոթ հարյուր հինգ թվին մեռավ Հյուսիսի մեծ կուսակալ Բաթուն: Եվ նույն տարում նրա որդի Սարդախը թունավորվեց իր եղբայրների կողմից նախանձի պատճառով, որովհետև հոր կողմից և Մանգու դանի հավելագրով իշխանությունը նրան էր հանձնվել: Նրա մահը մեծ սուգ պատճառեց քրիստոնյաներին, որովհետև [նա] կատարյալ քրիստոնյա էր և դարձավ շատերի փրկության պատճառը՝ յուրայիններից ու օտարներից [շատերին] բերելով Հավատքի:

ՂԱ. Յոթ հարյուր յոթ թվին քաջն Հուլյավուն գրավեց Բաղդադը, այն Ջափր Իսմայելացու՝ կողմից կառուցվելուց հինգ հարյուր տասնյոթ տարի անց, Հայոց թվականության հարյուր իննսունչորս թվին: [Բաղդադը] Տիգրիս գետի ափին է, ինչպես ասում են, Հին Բաբելոնից յոթ օրվա ճանապարհ հեռու: Հուլյավուն իր ձեռքով սպանեց նաև խալիֆին, որի անունը Մուսթասը^{*} էր, և փրկվեցին այն քրիստոնյաները, որոնք Տողուզ մեծ թագուհու ցանկությամբ ու բարեխոսությամբ ապրում էին այնտեղ:

Եվ որ խալիֆը Մահմեդի ցեղի Հաջորդն է համարվում, դա երևաց Հայոց վաթսուն թվին, և հետնորդն ապրեց մինչև յոթ հարյուր յոթ թիվը: Երբ էլզան Հուլյավուն վերադարձավ Բաղդադի ավերումից, նույն թվից սկսած երկու տարի պաշարվեց Մուսթարկինը^{**}: Մարտիրոսաց քաղաքը, որովհետև նշված սուլթանը, որ այնտեղ էր, հակառակվեց Հուլյավուի որդի Իսմուղինը², փակեց քաղաքը և մարտնչեց նրա դեմ, որը էդիլների ցեղից էր, որը դրանով դարձավ Աստծու բարկության նյու-

* ՄՕ.-ում՝ Ջափրի ու իսմայելիների կողմից:

¹ Բաղդադը շինել է Ջաֆար էլ Մանսուրը, Տիրոջ 762 թվին, որից հետո մինչև Հուլյավու խանի կողմից գրավվելը լինում է 496 տարի [ՄՕ.-ում՝ հինգ հարյուր տասնհինգ տարի], այսինքն՝ 1258 թ., վերջին խալիֆն էր Մուսթադեմը, որը խեղդամահ արվեց խանի հրամանով և ոչ թե ձեռքով:

** ՄՕ.-ում՝ Մուսթասը:

*** ՄՕ.-ում՝ Մուսթարկին:

² Ըստ Կիրակոս պատմիչի՝ Ջիսամութ, ըստ մոնղոլների՝ Իշմութ:

թը, որովհետև պաշարման [սղար]¹ ժամանակ կերան սուրբ և անսուրբ անասուն, ապա աղքատ մարդկանց, և ապա իրենցից ծնվածների ու միմյանց, ում կարողանում էին: Մինչև անգամ երեցների ավագն ու գլխավորը, որ այնտեղ էր, կատաղի որկրատապից գազանացած կերավ յուրայիններին և խոստովանություն գրեց թղթի վրա ու հույս հայտնեց, որ մենք կտեսնենք գիրը ու ողորմություն կգտնենք ողորմածից, այսինքն՝ այս մեր բնությունն ստեղծողից: Եվ ինքը, իրեն ենթարկելով տանջանքների ու լացուկոճի և անդադար հառաչանք ու վայնասուն անելով, շունչը փչեց: Նրա խոստովանագիրը, ինչպես որ ինքը հույս ուներ, տեսանք մենք և սպասում ենք, որ նա գիտեցողից ու այս բնությունն ստեղծողից ողորմություն կգտնի, որ իր մահով էլ կարեկցեց մեզ. դժած հայրը, ողորմության խորքը, սիրո անդունդը նույն կամքով ու ողորմությամբ կողորմի նրան, սուրբ եկեղեցու խորհրդով կքալի [մեղքերը] և բոլորին էլ կողորմի, ովքեր գղջմամբ հույս դրին և կղնեն մեր Քրիստոս Աստծու ողորմության վրա: Դուք՝ Հանդիպողներդ, սրտի մտքը հայցեք՝ ամեն ասելով:

ՂԲ. Յոթ հարյուր ութ թվին Հուլիան գնաց Միջագետք և գրավեց այն քաղաքներն ու գավառները, որոնց մասին մանրամասնորեն գրում են պատմիչները: Նրա մոտ եկավ Հայոց պատրիարքը՝ կաթողիկոսը, օրհնեց նրան և սիրվեց նրա կողմից: Շամի ամբողջ աշխարհը գրավելու ժամանակ նրա հետ էր նաև մեր փառավոր Հեթումը, որը լինելով ամեն տեղ՝ մահից փրկում էր քրիստոնյա եկեղեցականներին ու աշխարհականներին: Տերը նրան հատուցում է հազարավոր մեղքերի թողությամբ, կյանքի երկարատևությամբ՝ ըստ իրենց կամքի, որդոց-որդի:

Հուլիան վերադարձավ Մուղանի դաշտը², այսպես կոչված Դաուին գավառում կամ, ոմանց կարծիքով, Դարան-դաշտում³ գտնվող իր ձմեռանոցներն ու ամառանոցները, որով-

¹ Արարերեն՝ հետք, որ նշանակում է քաղաքի պաշարում:

² Մուղան փամ Մուկան-դաշտը Հայկի երրորդ Մովսեփանի անունով է: Այն երասխի վերջին երկու ասիերին ընկած խոպան ու անապատ մի ընդարձակ դաշտ է:

³ Այն գտնվում է Այրարատ աշխարհի հարավային և մասպոտարականի հյուսիսային կողմում:

հետև այնտեղի լեռների չրջակայքում քարայրեր ու դերբուկներ կան, և ինչ որ նա սիրեց, այնտեղ կառուցեց իր սրտի ուզածով: Նա որոշեց քաղաք շինել, որի պատճառով շատ տառապեցին երկիրը, մարդիկ ու անասունները՝ Հեովից ծանր փայտեր տեղափոխելով:

Յոթ հարյուր ինը թվին գրավվեց Մարտիրոսաց քաղաքը բազում աղետներ ու վնասներ կրելուց հետո, որոնք [կրեց] ոչ միայն պաշարված քաղաքը, այլև քաղաքը պաշարող թաթարական զորքը, ինչպես նաև այն քրիստոնյաները, որոնք նրանց հետ էին և կռվում էին միմյանց հետ և՛ ներքուստ, և՛ արտաքուստ, որտեղ սպանվեց գեղեցիկ երիտասարդ Սևադա ինչեցին՝ մեծ իշխան Գրիգորի որդին՝ քաջաբար կռվելով ու նահատակվելով, պահպանելով Աստծու ու էլզանի հավատն ու երկյուղը, որին բաժին է հասնում Քրիստոսի նահատակների արյամբ, ովքեր պահում են նրա հավատն ու երկյուղը. ամեն:

Նույն թվին կոտորվեց այն զորքը, որը թողել էր Շամ երկրի կողմնապահ էլզան Հուլիան, մոտավորապես քսան հազար, իրենց մեծ զորագլուխ, հավատով քրիստոնյա Քիթթուղայի հետ, որի հետ մարտնչեց Մարա ավաթանը թաթարական լեռան ստորոտում անթիվ բազմությամբ: Եվ որովհետև սակավաթիվ էր Բուղայի զորքը, նրանք կոտորվեցին ու գերվեցին, բայց մարդիկ էլ կային, որոնք ցրվելով թաքնվեցին, ազատվեցին և եկան Հայոց թագավորի մոտ: Եվ նրա կողմից արժանացան մեծ մարդասիրության, հանդերձանքի, երկվարների ու ոտճիկի, և թաթարներն ու քրիստոնյաները գոհունակությամբ եկան իրենց տիրոջ մոտ: Եվ դրանից ավելի շատ փառավորվեց Քրիստոսի անունը Հեթում արքայի միջոցով օտարների ու հայրենակիցների կողմից:

ՂԳ. Յոթ հարյուր թվին իշխանաց իշխան, արքայաշուք Ջալալը¹ դառն չարչարանքներով կցորդակից դարձավ Քրիստոսի և նրա նահատակների մահվանը՝ դատարկախոս տաճիկների կողմից իզուր դատապարտվելով և հանձնվելով Աքղունին: [Նրան] տանելով Տաճկաստան, ինչպիսի մոտ և այնտեղ գիշերով Հողակոտոր անելով՝ սպանեցին, պատճառ բռնկով միայն նրա քրիստոսասիրությունը: Նա իր ամբողջ ժամա-

* ՄՕ.-ում յոթ հարյուր տասը:

¹ Պաչենի տերը:

նակը մինչև ծերություն անցկացրել էր պաս պահելով, աղոթք անելով, ողորմածությամբ, իսկ կիրակի օրերը՝ ոտքի կանգնած վիճակում: Դրա համար էլ Աստված բարձունքներից լույսով մեծարեց նրան՝ իջնելով նրա հոշոտված մարմնի մասերի վրա, պսակելով ու վկա լինելով նրա անմեղ մարտիրոսական մահվանը: Այն տեսնելով՝ նրան սպանողները սուկացին և [դիակը] գցեցին ցամաք ջրհոր, մինչև որ եկան յուրայինները, տարան և թաղեցին իր սեփական Գանձասար¹ կոչվող վանքում, իր հայրենի տան գերեզմանոցում, որի վրա բերողները տեսան լույսի նույն ճառագայթները: Հայոց թվականությունն իր յոթ հարյուր թվին Եղան Հուլյանի դուռը սպանեցին Վրաց Ջաքարե զորավետին՝ Շահնշահի որդուն, բողոքին հայտնի և ծանոթ [մարդուն], երիտասարդ ու ծաղկազեղ հասակում, իր առաջադիմության ու հաջողության ժամանակ՝ ինչ-որ մեղադրանք բարդելով նրա վրա, նաև այն, թե խափանվել է իր ժամանակին արքունիք գնացող հարկի կարգը: Նրա մահը ողորմագին վայնասունով սզաց Վրաց ամբողջ ազգը Հայաստանի՝ նրանց մերձավորների հետ միասին. որքան ավելի դառնակսկիծ ու մարմնատանջ ողբով էին սգում նրա ծնողները: Այդ պատճառով նույն օրը, այդ նույն սև օգի ժամանակ սրտակոտոր լինելով մեռավ նրա հայրը՝ Շահնշահը, տեղը Անի մայրաքաղաքի, որը երբեմն արքայանիստ քաղաք էր՝ Բագրատունյաց թագավորների և այլևայլ աշխարհների ավագ քաղաքը, իսկ Անիի տիրոջ անունը Շահնշահ էր կոչվում, այսինքն՝ արքայից արքա:

ՂԵ. Յոթ հարյուր տասնմեկ թվին վախճանվեց Աղվանքի կաթողիկոս տեղ Ներսեսը ջրգողության դառն ցավերից՝ դեղ չգտնելով բժիշկներից, բացի միակ Հիսուս Աստծուց, որը կյանքի անմահության դեղ է, որի մոտ փոխադրվեց մեծ հույսով, խոստովանությամբ, արժանավոր կտակով՝ իր կյանքն ապրելով հեղուկությամբ ու ողորմածությամբ:

Յոթ հարյուր տասներկու թվին վախճանվեց անվանի ճրգնավոր, պատվավոր աստիճանների ու կոշումների արժանի, երկրի երեկվի ու անվանի մարդը՝ Տուեցի կոչված տեղ Հով-

հաննեսը, որի կոշումը Աստծու շնորհիվ Գարդմանա տան և այլ բերդերի ու գավառների քահանայությունը, վարդապետությունն ու արքեպիսկոպոսությունն էին: Նա երեք հիսնօրյա պասը կատարում էր անհաց ու անջուր, նույնը կրկնում էր նաև ուրբաթ ու չորեքշաբթի օրերը, բոկոտն Երուսաղեմ էր գնում, մեծ պասի օրերին ոտքի վրա էր մնում, իսկ սուրբ Հարություն ժամանակ՝ անհաց: Նա զարմացրեց Փռանգների ազգին, որն այնտեղ էր գտնվում, որովհետև ապրում էր ոչ միայն հոտնկայս ու անկերակուր, այլև լուռ կերպով: Նա Աստծուց խնդրում էր հայտնի համբավավոր հավատը, որը գալիս էր դեպի ազգը, թե երբ լույսն իջել է, Հայոց կանթեղն է վառվել, ինչպես հենց ինքը պատմեց, թե ով պահում էր սուրբ գերեզմանի կամարակապ մատուռը [կուբան]¹, սիրում ու փարվում էր մեզ, իսկ մենք նրանից խնդրեցինք դեպքերի հավաստիքը: Եվ նա ասաց. «Դու գնիր կանթեղներ և բեր, կախիր քո ձեռքով»: Ես այդպես էլ արեցի. գնեցի երեք կանթեղ և կախեցի սուրբ գերեզմանի վրա. աջ կողմում՝ Փրանկների անունով, ձախ կողմում՝ Հույների, իսկ միջին մասում՝ Հայերի, ինչպես իրենք սովոր էին: Մենք նույնիսկ փակեցինք դուռն ու կնքեցինք, և պահապանն ինձ տվեց կնիքն ու բանալին ավագ ուրբաթ օրը: Ավագ շաբաթ օրը, ժամը իննին, քանի դեռ մենք աղոթում էինք, մեզ հետ [աղոթում էին] նաև ամբողջ քաղաքն ու հեռաստաններից եկած աղոթողներն առհասարակ, կամարակապ մատուռի պահապանն ինձ ասաց. «Տե՛ր, հրամայիր և բա՛ց արա, որովհետև լույսն իջավ»: Ես գնացի, բացեցի դուռը՝ հեռացնելով կնիքը, և ճշմարիտ, առանց կասկածի ներսում կանթեղը վառվում էր բորբոքված կերպով, անասելի՞ գեղեցկությամբ: Եվ այդ հրաշքի՞ միջոցով փառավորվեց ու հուշակվեց այն մարդը՝ տեղ Հովհաննեսը: Եվ նա ասաց այս խոսքը, «Թե գնացի սուրբ Բեթղեհեմ, այնտեղ տեսա սուրբ առաքյալների նկարները՝ նկարված եկեղեցու պարսպի վրա, և տաճիկները անարգելու համար փորել էին աչքերը: Այդ դեպքից

¹ Կուբա, գուբա, նշանակում է կամար կամ կամարակապ մատուռ: [Իսկ ըստ «Միջին հայերենի բառարանի»՝ արաբ. ցածր «գմբեթ» (Ճ. 1, էջ 411)]:

* ՄՕ.-ում անապոստելի՝ անապատ:

² Ըստ հեղինակի հավատի՝ Հովհաննեսի այս և հետագա հրաշագործությունները կատարվել են Երուսաղեմում:

¹ Գանձասարը անվանի մենաստանն է և Աղվանքի կաթողիկոսների առաջին ու վերջին աթոռավայրը, որը գտնվում է Արցախի Մեծիրանք գավառում:
* ՄՕ.-ում յոթ հարյուր տասը:

տրտմեցի ու աղոթեցի սուրբ առաքյալներին՝ աղաչելով Հայտնել ինձ, թե Հաճելի՞ է նրանց, որ ամենուրեք նկարեն իրենց: Եվ երբ վերադարձա Երուսաղեմ, այն գիշերը երազում տեսա երկու փառավոր մարդու, որոնք գալիս էին ինձ մոտ: Ես նրանց ընդառաջ գնացի և ասացի. «Ուզե՞ր եք դուք՝ Աստծու սրբերդ»: Նրանք պատասխանեցին. «Պետրոսն ու Հովհաննեսը, որոնց աղաչեցիր պարզաբանել քրիստոնյաների կողմից մեզ նկարելը, որը ամենևին Հաճելի չէ մեզ, և մենք ձանձրացել ենք ու տեղ-տեղ Հայտնում ենք, բայց մեզ չեն լսում»¹: Ասում է նրան Երուսաղեմ ուղեկցող արեղան, «Թե Հովհաննեսը բռնկոտն եկավ, մինչև նշված տեղը և ապա մի օր ինձ կանչեց ու ասաց. «Տես, որ իմ ոտքը ցավում ու նեղում է ինձ»: Եվ երբ տեսա ու ասեղով ուռուցքը փորփրեցի, գոտ փչի սրածայր ու Հաստ մի կտոր, որի Հետ քիչ թարախ դուրս չեկավ. զարմանքը պատեց մեզ, որովհետև մինչև տեղ Հասնելը նա մեզ ոչինչ չՀայտնեց՝ Հանուն Աստծու և սուրբ տեղերի սիրո արհամարհելով կակիժը: Այսպիսի զառիվեր ու նեղ ճանապարհով Հասնելով մինչև խոր ծերություն՝ վախճանվեց Անապատ անունով Նոր բերդ Հռչակավոր վանքում, թաղվեց եկեղեցու դռանը, որը Հենց ինքն էր շինել, կառուցելով նաև բազում այլ շենքեր ու [կատարելով] արդյունավետ [այլ] գործեր՝ թագավորացն Վասակ Բագրատունու հրամանով, կամքով ու օգնությամբ: Նրա հիշատակը օրհնությանը Հավիտյանս կրմնա կաթողիկե եկեղեցում, Աստծու առջև անշիջանելի անուշահոտությամբ:

ՂԶ. Յոթ Հարյուր տասներեք թվին մեզ կանչեց Հուլավու Էլղանը Ենթահավոր² անունով մարդու միջոցով, որն այն ժամանակ մեծարվում էր բոլորի կողմից, առավել ևս աշխարհակալների, Հյուսիսի կուսակալ Բաթուի, որի մոտ գնաց ու նախ

¹ Առաքյալների նկարները կային նաև Հաղիական եկեղեցիներում, ուր աղոթեցին Հեղինակն ու տեսողները, բայց դրանք ձանձրույթ պատճառելու աստիճան չէին:

² Ենթահավորը այն վաճառականն էր, որը Ումեկի Հետ գտնվեց Կարին քաղաքում թաթարների կողմից քաղաքի գրավման ժամանակ: Բայց ոմն ժամանակազիր ասում է. «Ասրվանին՝ Եահրաստինի որդին, Վարդան վարդապետին տարավ Հուլավուսի մոտ, որին մեծ պիտի պատվեց խանը և բազմաթիվ իմաստուն Հարցեր քննեց սուրբ վարդապետի Հետ»: Տե՛ս նաև էջ 208:

պատվի արժանացավ նրա, և ապա Հուլավու Էլղանի կողմից: Վերջինս իր ծախսով ու գրաստներով տարավ մեզ ու մեզ Հետ եղող վարդապետներին՝ մեր եղբայրներ Սարգսին, Գրիգորին և Տիգրիսի ավագերեց տերտերին: Եվ այդ մեծ մարդուն մենք տեսանք ամսամուտի ու իրենց տարեմուտի ավագ օրերին, ըստ Հոռոմեացիների՝ Հուլիս, իսկ ըստ մեզ՝ արաց՝ ամսին: Նրանք նրանց ուրախության օրերն էին, մոտավորապես մեկ ամիս, որը կոչում էին խուռուլթա², այսինքն՝ խորհրդատուն: Այդ ժամանակ այլ խաները, այսինքն՝ Չինգիզ խանի ազգականները, գալով մեծ խանի մոտ, ամբողջ ավագանու Հետ միասին Հոգ էին տանում այն ամենի մասին, ինչ որ պատշաճն էր: Նրանք բոլորը նոր շորեր էին հագնում և ամեն օր տարբեր գույնի շորեր փոխում: Այնտեղ լինում էին նաև իրենց բոլոր Հպատակները շատ ընտիր նվերներով, [լինում էին] թագավորներ, սուլթաններ, ինչպես նաև մեր տեսած Հայոց Հեթում թագավորը, Վրաց Դավիթ թագավորը, Անտաքի բրինձը³ և Պարսից կողմերի շատ սուլթաններ: Եվ մեզ ընդունելիս չթողեցին խոնարհվել կամ ծնկի չոքել⁴, ըստ իրենց սովորության, որովհետև քրիստոնյաները⁵ միայն Աստծուն են երկրպագում: Գինին մեզ օրհնել տվեցին և մեր ձեռքից առան: Եվ առաջին խոսքը, որ ինձ ասաց, այս էր. «Քեզ կանչել եմ, որպեսզի դու ինձ տեսնես, ճանաչես և սրտանց աղոթես ինձ Համար»: Թերևս ավելորդ է ամբողջը գրել, [նա] շատ խոսեց, և մենք պատասխան տվեցինք, Հետո մեզ նստեցրին, գինի տվեցին, և մեր այն եղբայրները, որ մեզ Հետ էին, շարականներ կատարեցին, իսկ վրացիները, ասորիները և Հուլաները կատարեցին իրենց պաշտամունքը: Այն օրը, երբ բոլորը տեսան տարբեր կողմե-

¹ Ըստ Հայոց շարժական տոմարի՝ նավաստիքը [ամանորը] այդ տարեվ՝ ՁԺԳ 1264 թվին, սկսվում էր հունվարի 14-ին, իսկ թաթարների տարեմուտը Հուլիսի սկիզբն էր:

² Թաթարները գուրլթաթ [ՄՕ.-ում խուռուլթա] էին կոչում իրենց տիեզերական ժողովները կամ տոները, երբ ընտրում էին խաբաններ [խաներ] կամ քննարկում այլ կարևոր Հարցեր:

³ Prince, այսինքն՝ Անտիոքի Փոսանգ իշխանը:

⁴ Չոքելը թուրքերեն է, որ նշանակում է ի գլուխ տեղանկ ծունկ չոքել:

⁵ [ՎՕ.-ում արքաուռք, ՄՕ.-ում արքայուռք]. Թաթարները այդպես էին կոչում քրիստոնյաներին:

րից եկողներին, Էլզանն ասաց. «Թե ես միայն քեզ եմ կանչել, իսկ այս ի՞նչ է նշանակում, որ ոչ առաջ և ոչ Հետո, այլ մի օրում բոլոր կողմերից եկան քեզ Հետ՝ տեսնելու և օրհնելու ինձ»: Եվ այդ Հարցին ինքը տվեց պատասխան. «Ինձ թվում է, թե դա նշան է այն բանի, որ Աստծու սիրտը լավ է ինձ վրա»: Մենք ասացինք. «Մեզ էլ մեծ զարմանք պատեց, և մենք ցանկացանք իմանալ պատճառը, որը դուք նշեցիք»: Այնուհետև նա ավելացրեց, «Թե գաղտնի խոսակցությունն ունեմ քեզ Հետ»: Եվ մեկ օրում շատ պատմություններ արեց, Հետև կանգնեցնելով ամբողջ բանակը՝ միայն երկու մարդկանցով երկար խոսեց մեզ Հետ, իր ծննդից սկսած և մորից Հետո, որ քրիստոնյա էր, ասում է. «Թեպետ դայակն է մեծացնում երեխային, բայց՝ երբ նա Հասակ է առնում, իր մորն է սիրում: Մենք քրիստոնյաների Հանդեպ սիրուց զուրկ չենք, ինչ որ ասելու ես, ասա»: Նա բռնել էր իմ ձեռքը, և մենք ասացինք այն, ինչ Աստված թույլ տվեց ասել. «Թե դու որքան բարձր ես մյուս մարդկանցից, այնքան մոտ ես Աստծուն: Աստծու աթոռը արդար դատաստանով է Հաստատուն: Աստված ամեն ազգի տվել է աշխարհին տիրելու իշխանություն»: Մինչև ձեզ Հասնելը [ձեր նախորդները] աշխարհավեր են եղել և անգթորեն ծանր բեռ դրել աղքատների վրա, նրանք¹ հոգոց են Հանել ու լաց եղել Աստծու առաջ: Աստված վերցրել է իշխանությունը և ուրիշ ժողովրդի տվել: Եթե դուք աշխարհաչեն լինեք և աղքատներին ողորմացող, Աստված ձեզնից չի առնի, այլ ինչ որ տվել է, կթողնի ձեզ և կտա այն, ինչ ուզում է տալ: Բո դուանը այնպիսի² մարդ դիր, որ երկնչում է Աստծուց ու սիրում ձեզ և լավով իր դուռը եկած տառապյալին առանց աղերսանքի ու կաշառքի ուրախ տուն է ուղարկում³ և սիրով քեզ է հիչեցնում: Եվ մեր աշխարհը տուր⁴ այնպիսի մարդու, որը տեսնում է Հստակորեն, կաշառքից չի կուրանում և քեզ ասում է ճշմարտությունը»:

¹ ՄՕ.-ն ավելացնում է և փորձեալ և փորձել:

² [ՎՕ.-ում նորան, ՄՕ.-ում նորա]՝ նրանք:

³ [ՎՕ.-ում Հէց, ՄՕ.-ում Հանց]՝ այնպիսի:

⁴ [ՎՕ.-ում ազգրկէ, ՄՕ.-ում յուղարկէ]՝ ուղարկում է:

⁵ ՎՕ.-ում գաշխարհս տեսանել տուր, ՄՕ.-ում գաշխարհս տուր՝ այս աշխարհը տուր:

Այս կարգի բաների մասին շատ խոսեցինք: Նա ասաց. «Իմ սրտում դրեցի քո խոսքերը: Ինչպե՞ս¹ դու արտահայտեցիր այն ամենը, ինչ որ արդեն կար իմ սրտում: Աստված երբևէ խոսե՞լ է քեզ Հետ, երևացել է քեզ»: Մենք պատասխանեցինք. «Չէ, մենք մեղավոր մարդ ենք, սակայն² աստվածախոս մարդկանց գիրքը կարդացել ենք: Թագավորների սրտերը Աստծու ձեռքում են, Աստված Հայտնվել է քեզ առանց գրքի»: Հետո մենք ասացինք. «Աստծու առաջ մի խոսք եմ ասելու, որը նախ Աստված լսի, Հետո դու, և որ այդ խոսքում սուտ չկա»: Նա հրամայեց՝ ասա: Ասացի. «Մովում, ցամաքում, ինչքան քրիստոնյա կա, բոլորի սիրտը քեզ Հետ լավ է, և նրանք քեզ Համար են աղոթում»: Նա խոսեց և ասաց. «Հավատում եմ, որ այդպես է, իսկ եթե քրիստոնյաները Աստծու ճանապարհի վրա չեն, ինչի՞³ է պետք նրանց աղոթքը, իսկ եթե աղոթում են, Աստված ե՞րբ է լսում նրանց: Թշվառ [մեշու]՝⁴ քրիստոնյան Աստծուն երկնքից երկիր է բերո՞ւմ.- չի կարող բերել: Մենք ասացինք՝ լավ է, եթե Աստծու ճանապարհին մնան ու աղոթեն մեզ Համար: Մեր եղբայրները⁵ մեզ Հետ այն պատճառով են կոպում, որ մենք քրիստոնեասեր ենք, և մեր տանը քրիստոնեություն կա, իսկ նրանք տաճկասեր են, և նրանց տանը տաճիկի կրոնն է»:

Հետո մեզ ասում է. «Ինչո՞ւ ես ոչխարենի Հագել և ոչ թե ոսկի»: Եվ իմանալով, որ մենք մեծ մարդ և բարձր աստիճանի տեր չենք, սոսկ [լուր]⁵ մի արեղա ենք, նա ասաց. «Քեզ մեծարում եմ ոսկյա զգեստով և շատ ոսկի եմ տալիս»: Իսկ մենք ասացինք. «Մեզ Համար ոսկին ու հողը մեկ են, մենք ուրիշ մեծ բան ենք ուզում, որ վայել է քո մեծությանը և քո ողորմությանը աշխարհի վրա»: Եվ նա ասաց. «Խիստ վատ,

¹ Հին Օ.-ում ուտաթ է այս, գե...՝ որտեղից է այս, որ...:

² [Վենետիկյան և մոսկովյան օրինակներում ապա. Հրատարակիչը ծանոթագրում է]՝ սակայն:

³ Մշուտ՝ արարեբին է, որ նշանակում է թշվառ: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ «վատ, վատթար» (հ. 2, էջ 131)]:

⁴ Ակնարկում է Գերբայի պատերազմը, որը Հետո հիշում է մեր Հեղինակը:

⁵ ՄՕ.-ում իմ տառացեալ՝ ես ասացի:

⁶ [ՎՕ.-ում լուր, ՄՕ.-ում լուկ. Հրատարակիչը ծանոթագրում է]՝ սոսկ:

խղճուկ քուրձ [մեշուս քթեթ]¹ եմ կարում քեզ համար և շատ քիչ բան² եմ տալիս, միայն այնքան, որ եկեղեցու համար խունկ զնես, թե չէ ժողովուրդը՝ ի՞նչ կասի, թե էլ զանք նրան ինչպե՞ս տեսալ: Եվ այն, ինչ ասացիր, կկատարեմ և մարդիկ կուղարկեմ, որպեսզի կառավարեն երկիրը»:

Իսկ երբ մենք զնալու հրաման խնդրեցինք, էլի կանչեց մեզ և խոսեց: Ձեռքում բռնել էր ոսկյա, թե արծաթյա դրամ [բալիշ]³ և կարել էր տվել երկու [ձեռք] հագուստ: Հիշեցրինք. «էլ ի՞նչ, քո այդ դրամը կհատվի, իսկ հագուստը կմաշվի, մենք քեզանից անհատենելի ու անմատչելի պարզենք ե՞նք խնդրում»: Եվ նա ասաց. «Դեռևս առաջին օրը քո խոսքը լիովին կատարեցի [լմնեցի]⁴, հրովարտակ [առլեխ]⁵ եմ գրել տվել, կարդալ տուր, և ինչ որ քո սրտին ավելի մոտ է, այն արտագրել տուր: Եվ քո երկիրն ու քեզ հանձնել եմ Սախաթուհին ու Շահարատին⁶, որպեսզի ինչ որ ասես, նրանք կատարեն»: Մենք շնորհակալ եղանք և վեր կացանք: Թեև ևս ավելորդ է այս մասին գրելը, բայց գրեցինք հօգուտ բարեսեր ու քաղցրաբարո մեծն Հուլավուհի հիշատակի կամ որպես օրինակ ուրիշների համար, ովքեր գալու են մեզնից հետո, ո՞վ գիտե:

ՂԷ. Բանգի հայոց թվականության յոթ հարյուր տասներջորս թվի սկզբին, երբ այդ մեծ [մարդու] մոտ հասավ մեծագույն մի հրավիրակ, և նրա զորեղ զավագանը խփեց կտրիճ ու քաջ Հուլավուհին, և նրան հասավ նախահոր վճիռը, քանի որ նա ևս Աղամի որդին էր և խմեց այն բաժակից, որից բոլորը ճաշակեցին ու ճաշակում են: Թեև այն դառն էր նրա համար, և նա խմեց մահվան դառնությունը, բայց ոչ ուրախությունը, ինչպես Տերն ու նրա վրա հույս դնողները, որովհետև խաբուս

1 Բաթանն գծուս գզեստիկ:
2 Իմա՝ և յոթ սակառ ինչ դրամ ասցը՝ և շատ քիչ դրամ կուսմ:
* ՎՕ.-ում երկիր, ՄՕ.-ում եկիր՝ եկար:
3 Բալիշը ոսկյա կամ արծաթյա տախտակաձև կտրված դրամ է. ոսկին երբեմն արժեք արաբական 2000, իսկ արծաթը՝ 200 դինար:
4 Լիովին կատարեցի:
5 Առլեխ, յուրաքանչյուր նշանակում է հրամանի հրովարտակ: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ պրակ. varlig՝ «հրամանագիր, հրաման» (4. 1, էջ 186)]:
* ՄՕ.-ում սախաթու ու շահարատին:

էին նրան. ասողագետներն ու այսպես կոչված Շակմոնիա՝ արձանների քուրմերը: Ասում են, թե [Շակմոնիան] երեք հարյուր քառասուն տարվա Աստված է, որը զոյուխյուն է ունենալու ևս երեսունհինգ դուստան, իսկ դուստանը՝ տասը հագար, է: Նաև ասում են, թե նրան փոխարինելու է մյուս [աստվածը]՝ Մոնդրին³ անունով մեկը: Տոյինք⁴ էին կոչում այն քուրմերին, որոնց նա հավատում էր ու նրանց հրամանով դուրս էր գալիս պատերազմի կամ ոչ: Նրանք նրան ասում էին, որ նա երկար է մնալու իր այդ մարմնի մեջ, իսկ երբ շատ ծերանա, նոր մարմին կստանա: Եվ նրան այդ արձանների համար մեհյան կառուցել տվեցին: Եվ երբ նա զնում էր այնտեղ աղոթելու, կախարդում էին նրան, ինչպես կամենում էին:

Եվ մինչդեռ մենք սպասում էինք այլ ժամանակի և առավելազույնի երկրորդ տեսությունն ու ծանոթությունը՝ նրան արժանին ասելու համար և քանի դեռ մենք սպասում էինք նրան ցույց տալու բարեսեր ու քրիստոնեասեր բարքից [ծնված] ու քրիստոնյաներին ձեռնտու Աստծու հրաշքը՝ փտահուլթյամբ նրան ինչ-որ բան ասելու համար, քանզի նա կրթվել էր քուրմերի խոսքերով, նա հիվանդացել էր: Այն ժամանակ քուրմերը թաղիքե պատկերներին ու ձիերին խոսել էին տալիս, որովհետև նրանցում խաբուսության ու հմայություն մեծ արվեստակար: [Քուրմերը] պարկեշտ էին կերակուրների, հագուստների, կուսություն, չափավոր ամուսնություն և զուգավորության մեջ: Ասում են, որ նրանք ամուսնացել են քսան տարեկանում, մինչև երեսուն տարեկանը չաբաթական կենակցել են երեք անգամ, մինչև քառասուն տարեկանը՝ ամիսը երեք անգամ, մինչև հիսուն տարեկանը՝ տարին երեք անգամ, իսկ հիսունն անց, ասում են, որ բնավ չեն կենակցել, բայց կարող է

1 Հնդկերեն Շաքի-մուհի, որը Շաքյան տոհմի թագավորի կողմից մարմնացած մի Բուդդա ասածու անուն էր, իսկ Մոնդրի նշանակում է նրանց մոտեպաշխարող սրբազան:
* ՄՕ.-ում երեսույոթ թուսան:
2 Ըստ պարսկերեն լեզվի:
3 Ըստ Կիրակոսի և Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Մադրին, իսկ ըստ Հնդկների՝ Մաիդրիյա. այդպես են կոչում Բուդդային մինչև վարմանակալ ու մարզկանց փրկության համար աչխարհ գալը:
4 Թաթարերեն՝ թուին:

պատահեց, որ այդ տարիքում նրանք կարող էին նաև խաբել: Եվ այսպիսով գալիս, հասնում է օրհասը. մահը իր լայն ոտքերով տրորում է այն բարձր բլուրը, փլցնում և նրան հավասարեցնում է իր նախնիներին. «Քանզի այն լեռը, որը փուլ է գալու, փուլ կգա», - ասում է [Սուրբ] գիրքը: Եվ իրականանում էր մարգարեի հաստատուն խոսքը, որ մարդու ամբողջ փառքը բույսի ծաղկի նման է: Բայց հավատարիմ է Տերը և արդար՝ նրան հատուցելու բարի բաժնի համար, որ նա ստացել էր բնության օրենքով և իր հայրերի¹ ավանդույթը պահպանելով, որովհետև Ձինգիզ խանի սահմանած կարգը, ինչպես իրենք էին ասում, ասախը², [այն է]՝ սուտ չխոսել, չգողանալ, ուրիշի կնոջ հետ չկենակցել, ուրիշին սիրել իր անձին հավասար, չհայհոյել ու բնավ հայհոյանք չիմանալ, կամավոր հնազանդվողներին՝ երկիր, քաղաք, խնայել, Աստու տները [եկեղեցիները] ու նրանց սպասավորներին, ինչպիսին որ լինեն նրանք, հարկերից ազատ թողնել ու նրանց պատիվ տալ, - այս բոլորը պահպանում էր ինքը [Հուլավուն] և ուրիշներին էլ հրամայում էր պահպանել: Բացի դրանից, մենք հիշում ենք նաև նրա հետևյալ ասածը. «Մենք, որ պատվիրում ենք աղոթել մեզ համար, դա ոչ թե մահից ազատվելու համար է, այն մենք չգիտենք, այլ Աստուց խնդրում ենք, որ որ մեր թշնամիների ձեռքով չմեռենք»: Գուցե նրա այդ կանխադուշակումը կատարվեց. դա միայն Աստված գիտե, որովհետև նախ հայտնեցին, թե դեղով ու հնարքով սպանեցին, իսկ հետո թաքցրին այդ գրույցը: Սակայն Տոգուզ խաթուն անունով մեծ տիկինը նախքան մահվան մասին հայտնելը գաղտնի մեզ մոտ ուղարկեց [սուրհանդակ] և [հայտնեց], «Թե Աստված սիրեց էլզանին ու նրան տարավ այստեղից: Նա, որ էլզանին տվել էր այս աշխարհը և այն ամենը, ինչ նա սիրում էր, այժմ էլ նրան տվեց այն աշխարհը. պատարագ լինի՞, թե ոչ»: Եվ մենք պատասխանեցինք. «Պետք չի պատարագ անել, այլ ողորմություն ու հարկերի թեթևություն արեք», իսկ ասորիներն ասել էին, թե հարմար է պատարագ անել: [Տոգուզ խաթունը] հարցրել էր նաև Ապաղայի մասին, որը Հուլավունի ավագ որդին էր,

թե պե՞տք է նրան դնել, որովհետև կտակով նրան էր նշանակել: Մենք պատվիրեցինք, որ [Սուրբ] գրքով [է նախատեսված] «ավագին դնել, իսկ կտակն էլ իր ստուգությունը անպայման պետք է կատարվի», ինչպես որ իրականում եղավ: Եվ իրենց ազգական էլզան Տակութարը գնում ու Ապաղային նստեցնում է թախտին՝ երա հոր գահին: Այդ արարքին հավանություն է տալիս ամբողջ գործը և հնազանդվում է: Սակայն քանի որ մեր մեղքերը անչափ էին, չափավոր չեղավ և մեր սուգը, որովհետև նույն թվին, երեք ամսից հետո, վախճանվեց քրիստոսասեր թագուհի Տոգուզ խաթունը, և քրիստոնյա ժողովուրդները սրտաբեկ լինելով [ողբում էին] բազմապատիկ սգով ու տրտմությամբ: Նրա կյանքի ընթացքում անմիջապես սկսեց վերականգնանալ էլզանի խոցը, և մենք ակնկալում էինք քրիստոնեության էլ ավելի պայծառանալուն, քանի որ մեր կարծիքով՝ պայծառանալու պատճառը ստույգ նա էր: Բայց քանի որ Աստված է ամեն մի բարիքի պատճառը, մենք չպետք է մեր հույսը կտրենք, քանի որ նա իր փոխարեն նշանակեց մեկ այլ հավատացյալ կնոջ՝ իր ազգական, բարեպաշտոն թուխթանին: Եվ Հունաստանից Ապաղայի համար Դեսպինա¹ անունով կին բերվեց, որը այն թագավորի դուստրն էր, որին Վատած էին կոչում, [բերվեց] նաև պատվեր, ըստ որի Ապաղան նախ պետք է մկրտվեր և ապա ամուսնանար: Եվ լուր տարածվեց, թե նա իսկապես մկրտվեց և առավ նրան՝ ի փառս Բրիստոսի:

Այդ օրերի ընթացքում իմ մեղքերի պատճառով գրքույկս իմ սպասավորների հետ միասին ընկավ հարամիներ² ձեռքը, բայց Հիսուսի ողորմությամբ իմ սպասավորները անմիջապես ազատվեցին: Եվ մեկ ու կես տարի անց գիրքս վաճառքի է բերվում Տիդիս, և այն գնում է իմ եղբոր տնից Մելեր անունով մեկը: Դրա համար Տիրոջ ողորմության փառքը բոլոր սրբերի ու արարածների վրա է, իսկ գիրքը գնողին թող հասնի Բրիստոսի գթությունը:

¹ Դեսպինա, Հունարեն, Decnotva, նշանակում է տիկին կամ տիրուհի, որը Տիդուվադացի տոհմից էր, կայսր Միքայել Գալեդոզի ավտորի դուստրը՝ Մարիամը:

² Հարամի բառը թաթարների ավագակն է կամ ինքնազուխ գինովորը: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ արաբ. yasag «օրենք, արգելում, արգելիք» (Վ. Ա. էջ 80)]:

¹ Ձերտանց Հայրենի օրենքի պահպանում իրենց Հայրենի օրենքը պահելով:
² Թառազ, ասախ նշանակում է հրամանի արգելում: [Ըստ «Միջին Հայերենի բառարանի»՝ արաբ. yasag «օրենք, արգելում, արգելիք» (Վ. Ա. էջ 80)]:

ՂԸ. Յոթ հարյուր տասնհինգ թվականի սկզբին Հյուսիսի կուսակալ Բարքա¹ կոչեցյալը, որ տիրում էր Բաթուի ու Սարգախի տարածքներին և հավանել էր տաճիկների կրոնը, լսելով մեծն Հուլայուի մահվան մասին, զորքերի մեծ բազմությամբ գալիս է Կուր գետի մոտ և իրեն ցույց է տալիս [գետի] այս կողմում կանգնած Ալաղայի գործին ու իր եղբայր Իսմուդին, որպեսզի նրանք իմանան, որ ինքը կենդանի է իր հոր մահից հետո: Նա գալիս, ոտնատակ է տալիս նրանց, անփութությամբ հասնում է մինչև Հեճ² և այնտեղ ազոթում է հուրախություն բոլոր տաճիկների: Վախենալով այս կողմերում մնացողներից՝ այս կողմից ցանկապատում են այն գետը, որը Երբար³ էին կոչում, և ամբողջ պատրաստությամբ պաշտպանում էին ձմռան օրերին: Իսկ Բարքան, հույսը կրտրելով, վերադառնում է իր տեղը և ամռանը վախճանվում: Նրա մասին ասում են, որ վարքով խռովարար չէր, այլ արյունահեղությունն ատեցող էր:

ՂԹ. Նույն թվի աշնանը մեզ՝ Հայերիս համար բացվեցին քաջախի դառն ամանն ու Աստծու բարկության մրուրը, քանզի Փնտխտար⁴ անունով Մսրա սուլթանը պահանջում էր այն բերդերը, որոնք թաթարների օգնությամբ գրավել էր Հայոց Հեթում թագավորը: Եվ երբ [Հայերը] չեն տալիս, ավելի շատ թաթարի երկյուղից խիստ բարկանում է, հավաքում է մեծաքանակ զորք և ոմն Սմլմոթ⁵ անունով զորագլխի միջոցով ուղարկում է Կիլիկիա: Հանկարծակիորեն մտնելով երկիրը՝ նա գրավում է արքայանիստ Սիս մայրաքաղաքը, այրում է այն՝ նրանում եղած եկեղեցիների հետ միասին: Նա գտնում է գետնափոր գանձարանը և ամբողջությամբ թալանում: Ասում են, որ այնտեղ ամեն մի ամանի մեջ կար վեց հարյուր հազար ոս-

¹ Բարքան Գերգեն կամ Գերգայի խանն է: Բաթու խանի եղբայրը:

² Ինձ թվում է, որ Հեճը [ՄՕ.-ում է հաճն] Երվան նահանգի Լեհիճ գավառն է, որովհետև պատերազմը այնտեղ տեղի ունեցավ:

³ Ինձ թվում է Երբարը [ՄՕ.-ում չիբար] Ազուս գետն է, Կուր գետի վտակը Երվան նահանգում: Գառմիչները չեն հիշում այդ գետակը, բայց ասում են, որ թշնամին բանակ էր դրել Կուր գետի երկու ափերին:

⁴ Այդ Գիլպարը Ալի Ճունտուգտարն էր:

⁵ Սիմ-էլ-մոդ [ՄՕ.-ում Սլլմոթ]:

կեղրամ [կարմիր]¹: Երկիրն ավերելով՝ նա հասնում է մինչև Ադանա և ապա լսելով տաճնապալի լուրը՝ վերադառնում է ավարով ու քառասուն հազար գերիներով, չհաշված կոտորածները: Վերջիններիս մեջ գլխավոր ու անբուժելի խոցը Թորոս արքայազնն էր, որը գեղեցիկ ծաղիկ էր: Նա [զոհվեց] մատաղ հասակում, մորուքը ծլելու ժամանակ, և ինչպես վկայում են բոլոր բերանները, նա ամեն մի բարիքից անպակաս էր ու կուտությամբ իր մեջ էր շտեմարանել Աստծու շնորհները: Նա հոժարությամբ գնում է նահատակման², իսկ երբ հարցնում են նրա ով լինելը, հոր անունն էլ չի տալիս, որպեսզի կյանքով գերվելով իր հոր ու երկրի համար ավերող բեռ չլինի իր ավագ եղբոր՝ Լևոնի հետ միասին, որը հոր կենդանության ժամանակ հրավիրված ու թագադրված էր թագավորական աթոռի համար: Քանզի Լևոնը եղավ մեր գերիների գլխավորն ու մեր աշխարհի, ազգի աղեկեղ, լերդաչարչար, սրտակոտոր հուրը, երբ մենք գտնվում էինք շնչարգելության ու երերման մեջ: [Օգնության] է հասնում վերնայինի ձեռքը. ով խփեց ցասամբ, նույնը բուժում է ողորձությանը՝ փակելով՝ մեծաքաջ խոցը և գերեղարձ անելով նրան, ում տարան ուրիշների հետ՝ տասնհինգ օր ուշացնելով Հայրենիք վերադառնալը: Այդ օրերի ընթացքում շատ աղետներ են թափվում նրանց գլխին, իսկ մեզ խոցոտում էր նրանց մասին ստացած լուրը:

Ճ. Իսկ մեր թվականության յոթ հարյուր տասնվեց թվի վերջում աղուհացքի [մեծ պասի] քառասուներորդ, Ղազարի հարուխյան վեցերորդ շաբաթը լրանալու օրը, սահմի ամսի քսանվեցին վախճանվում է Հայոց պատրիարք տեր Կոստանդինը՝ Աստծու ցանկությամբ մարմնով և առավել ևս հոգով ծերացած հասակում: Նա մորութ ազնիվ էր, և բոլոր աստիճաններով անցնելիս արդար էր ու ամեն ինչով հաճելի, որոնց մասին վկայում են բոլոր ազգերն ու լեզուները: Հասունացած

¹ Կարմիրը նշանակում է ոսկի դրամ կամ դահլիճ. ՄՕ.-ում չափը նշանակում է ԿՃՄ, որը հավասար է վեց միլիմետր: Բայց դա մենք համարում ենք փոքրագրության՝ ՋՃՄ-ի փոխարեն [ՄՕ.-ում վտթուն հազար]:

² ՎՕ.-ում գլխավոր է պատի պարան, ՄՕ.-ում գլխավոր է պատի պարան Բլլառաբ:

³ ՎՕ.-ում ամենով գլխավոր խոցն՝ փակելով մեծաքաջ խոցը, իսկ ՄՕ.-ում ամենով գլխավոր խոցն՝ հոգ ամենով մեծաքաջ խոցից մասին:

և զգայուն տարիքում կուսութեամբ մաքուր մնալով զգացողութեամբ, զգայարաններով ու մարմնի բոլոր մասերով, մեր ազգի համար լինելով սրտակից, վշտակից ու սգակից այս մեղսաբեր ու ցասումնակոծ գարեբուս, ցավալի ու կսկծալի ժամանակներում, բոլորն իր մեջ ամփոփելով և ըստ կարելիության թեթևացնելով [մեր հոգսերը], նա առատորեն ու անխնա շուայլում էր սիրտ, խոսք, գանձ: Դրա համար նրան հարմար է գալիս իր Տիրոջն ասելու. «Մենք անցանք հրով ու ջրով՝ ենթարկվելով զանազան փորձությունների, այրող ու խեղդող որոգայթների»: Եվ Տիրոջ նման նա էլ ճաշակեց թանձրացած ու զմուսած վերջին լեղին իր կյանքի վախճանին մոտ, այն է՝ մեք թագավորության սասանումը, սուրն ու գերությունը, որ հատուկ են հարազատ երկրի ծննդին ու սննդին, մտնելով ձեռնասուռն արքայազների կորստյան դժոխային, բորբոքված հնոցի կրակի փորձության մեջ,՝ դրանք էլ ավելի մոտեցրին նրա օրհասը և արագացրին [ստիպեան]՝¹ հոգու տազնապը՝ բորբոքելով նրա՝ այս հոգնաթախիժ կյանքից բաժանվելու ծարավը, որը տեսնելով ինքը՝ Հիսուսը և Աստված, նրան Ղազարի հետ ազատում է այսքան դժնդակ ու անասելի տանջանքներից:

ԱՆՁԼԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաս (Աշոտ Երկաթի եղբայրը) - 128-130	Ագաթանգեղոս - 65
Աբաս (Արծրունի թագավոր) - 131-134	Ագաթոն - 124
Աբաս (Կարսի թագավոր) - 145	Ադամ - 27, 34-39, 52, 58, 62, 67, 208
Աբաս (Կյուրիկյան թագավոր) - 150, 164	Ադրով - 56
Աբգար (Ավագայր) - 67-69	Ադրիանոս - 73
Աբդիշո - 94	Ազարիա - 56
Աբդլա - 99, 100, 108, 113, 115, 116	Աթանագիոս - 74, 81
Աբդմելիք - 109, 117	Աթանաս - 25, 197
Աբղուամանոս - 55	Աժդահակ - 45, 59, 64
Աբելդար - 54	Ալադին սուլթան - 192
Աբել - 34, 46	Ալամաններ - 181
Աբելուհի - 34	Ալավիկ - 167, 168
Աբիա - 55	Ալեքսանդրոս - 53
Աբիահար - 54	Ալեքսանդր (Կոստանդնուպոլսի պատրիարք) - 122
Աբիմելիք - 46	Ալեքսանդր (Հունաց թագավոր) - 129
Աբիմելիք - 52	Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 46, 60-62
Աբրահամ (Թարգմանիչ) - 86	Ալեքսանդրոս Մամեի - 73
Աբրահամ Նահապետ - 43, 46-48, 50, 100, 101, 103	Ալեքս կայսր - 132, 149, 151, 155, 156, 163, 178
Աբրահամ մետրոպոլիտ - 68	Ալի - 121
Աբրահամ պատրիարք - 97	Ալինե - 79
Աբրահամ - (Ռչտունյաց եպիսկոպոս) - 96	Ալիջան Ղևոնդ - 6, 13, 14
Աբրահամ սարկավագ - 90	Ալիշեր ամիրա - 180
Աբութուռաբ - 111	Ալիսայան (Տուրքիի հորեղորորդին) - 144, 147
Աբուլեթ - 164-166, 169	Ալիսայան Բ սուլթան - 176
Աբունասր - 158	Ալիիրակ սուլթան - 152
Աբուսայիմ - 138	Ակայեցի - 65
Աբուսահակ - 118	Ակինյան Ն. - 6
Աբուսահլ - 133, 161	Ակյուղաս - 73
Աբուսեթ ոստիկան - 119	Աղբուղա - 193
Աբուտալիի - 138	Աղեքսանդրոս - 61, 77

¹ Այսպես ՕՕ-ում. ինձ թվում է, որ պետք է լինի տազնապը ստիպեան չեզոչ՝ հոգու անհանգիստ տազնապելը [տազնապը]:
214.

Աղորոս - 36
 Աղվանից Վարդան - 5
 Աղուպ - 172
 Աճառյան Հ. - 6
 Աճաղեկ - 51
 Ամասիա (Արամայիսի որդին) - 44
 Ամասիա (Հրեական թագավոր) - 56, 57
 Ամիրալամունիք - 135
 Ամիր-ղազե - 153
 Ամմոն - 77
 Ամոն - 58
 Ամր - 105
 Ամրամ - 49
 Ամրի - 56, 58
 Անակ - 71, 127
 Անանե - 68
 Անանիա մարգարե - 56
 Անանիա Մոկացի - 130, 131
 Անանիաններ - 59
 Անանիա Շիրակացի - 108
 Անանիա Սանահնեցի - 167
 Անասյան Հ. - 6
 Անաստաս կաթողիկոս - 107, 108
 Անաստաս թագավոր - 123
 Անատոլիս - 123
 Անատոլիս զորավար - 83, 84
 Անդրեաս վանական - 155
 Անգղոնիկոս (Հուճ. զորապետ) - 171, 178, 179
 Անեբրիս - 46
 Անթապյան Փ. - 6, 7, 9
 Անիաս - 53
 Անկիրզներ - 181
 Անձտա - 65
 Անձևացի - 65
 Անտոնոս - 53
 Անտիոքոս Եպիփանես - 61
 Անտիոքոս Եվպատոր - 61
 Անտիոքոս զորապետ - 78
 Անտիոքոս (պարթև Արշակի սպանածը) - 62, 77
 Անտոն (ճգնավոր) - 92
 Անտոն (տարոնցի) - 77
 Անտոնինոս զորավար - 66-68, 72
 Անտոնինոս կայսր - 73
 Անուշավան - 45
 Աշոտ Արծրունի - 120
 Աշոտ (Բագարատի որդին) - 120
 Աշոտ Բագրատունի թագավոր - 121, 126
 Աշոտ Բագրատունի պատրիկ - 112, 113, 115, 116
 Աշոտ Բագրատունի (Ամրատի որդին) - 108, 109, 115, 117, 118
 Աշոտ Երկաթ - 127, 128
 Աշոտ (Նոսրուրի մոտինը) - 97
 Աշոտ կրտսեր - 134
 Աշոտ (Հովհաննես թագավորի եղբայրը) - 139, 141
 Աշոտ (Հովհաննեսի որդին) - 149
 Աշոտ Մսակեր - 121, 125
 Աշոտ Ողորմած - 130, 133, 150
 Աշոտ (Ամրատի որդին) - 120, 121
 Աշոտ (Վասակի եղբայրը) - 120
 Աշոտ (Վասակի որդին) - 121
 Աշոտ Վասպուրականցի - 133
 Աշոտ (վրաց կուրապաղատ) - 116, 117
 Ապաղա դան - 210-212
 Ապիկուռ - 117
 Ապիս - 48
 Ապիրատ (Բարսեղ եպիսկոպոսի եղբայրը) - 176, 187

Ապիրատ Պահլավունի - 139, 147, 153, 158
 Ապիրատ (վրաց իշխան) - 142
 Ապղարիբ իշխան - 149, 163
 Ապստոլար - 164, 165
 Ապոլիմոս - 51
 Ապոդինար - 25
 Ապտիմարոս - 124
 Առան - 47, 64, 146
 Առավան - 45
 Առավելյաններ - 46
 Առաքել Սյունեցի - 21
 Առիղես - 72
 Առնակ - 71
 Ասա - 55, 56
 Ասափ - 54
 Ասյան սուլթան - 174
 Ասխարթան - 194
 Ասողիկ - 90
 Ասպուրակես - 84
 Ասողիկ - 38, 39
 Ասքանազ - 44
 Ավագ - 193, 197
 Ավետ քահանա - 170
 Ավոզ - 52
 Ավրելիոս - 73
 Ատոմ Արծրունի - 133
 Ատոմ (գեղեցկադեմ) - 120
 Ատտիկոս պատրիարք - 87
 Ատրներսեհ (Նաչենի իշխան) - 120, 121
 Ատրներսեհ (վրաց թագավոր) - 116
 Արա - 95
 Արա Գեղեցիկ - 45
 Արամ - 44
 Արամ Հիթացի - 46
 Արամայիս - 44
 Արամանյակ - 44
 Արրակ - 45
 Արրակ (վրաց թագավոր) - 132
 Արրել - 46
 Արրուն - 45
 Արղուկ - 153
 Արիոն - 25
 Արիոս - 80, 100
 Արիստարուլոս - 61
 Արիստակես - 75, 122
 Արիստոսել - 32
 Արծրունիներ - 63
 Արկադեսոս կայսր - 84, 87
 Արձան թարգմանիչ - 86-88
 Արղոն (Արղուն) - 197, 201
 Արմեն - 44
 Արմոզ - 46
 Արշակ Պարթև - 62
 Արշակ (Հայոց թագավոր) - 63, 65
 Արշակ Մեծ - 63, 65
 Արշակ (Պապի որդին) - 84
 Արշակ (Տիրանի որդին) - 81-83
 Արշական - 66
 Արշակունի (ք) - 66, 69, 75, 78, 93, 125
 Արշամ - 66, 67
 Արշան (Արտաշես) - 63
 Արշավիր (Մարաց թագավոր) - 62
 Արշավիր (պարսկ. թագավոր) - 67, 68
 Արշե - 90
 Արտաշես Երկայնաբազուկ - 60
 Արտաշես (Հայոց թագավոր) - 65
 Արտաշես Ոթոս - 60
 Արտաշես (պարսկ. թագավոր) - 66, 68
 Արտաշես (Սանատրուկի որդին) - 69

Արտաշիր (Կավառի որդին) - 98
 Արտաշիր (Հայոց թագավոր) - 88
 Արտաշիր (Շապուհի որդին) - 85
 Արտաշիր Սասանյան - 135
 Արտաշիր Ստահրացի - 71
 Արտավազը (Տրգրանի որդին) - 66
 Արտավազը (Արտաշեսի որդին) - 69
 Արտավազը Մանդակունի - 71
 Արտեմիս - 124
 Արտեան (Արտավան) - 70, 71
 Արփապան (Արփապան) - 138, 139, 151
 Արփաքսաղ - 40
 Արփիագատ - 46
 Արքեղայոս - 78
 Ափաղա - 137
 Ափշին - 118, 119
 Աքաաբ - 56, 58
 Աքազ - 57, 58
 Աքիա - 56
 Աքիաս - 55
 Աֆրիկանոս - 51, 53
 Բաաս (Բայաս) - 56, 58
 Բաբ - 45, 46, 118
 Բաբան - 119
 Բաբկեն - 93, 119
 Բազարատ (արխազների թագավոր) - 133
 Բազարատ (Աշոտ կուրապաղատի որդին) - 118
 Բազարատ Արևընդացի - 163
 Բազարատ իշխան - 119, 120, 121
 Բազարատ (Հրեական ցեղից) - 63
 Բազարատ (վրաց թագավոր) - 141-143, 150, 163
 Բազրատունի - 63, 169
 Բազրատունիներ - 8, 10, 11, 45, 121, 186, 202
 Բաթուխան - 198, 199, 204, 212
 Բակիրուխ (Բաքարուխ, Բեկիրախ) - 138, 139, 151, 152, 155, 157
 Բակուր - 78
 Բաղդասար - 59, 60, 67
 Բաչավ Նոյին - 196
 Բառաբա - 108
 Բասիլներ - 75
 Բարակ - 52
 Բարդիսու (Ասորի եպիսկոպոս) - 124
 Բարդուղիմեոս առաքյալ - 68, 82
 Բարզափրան - 66
 Բարսեղ ճոն - 107
 Բարսեղ կաթողիկոս - 146-148, 151, 153, 155, 157, 158, 160, 161, 180
 Բարքա կուսակալ - 212
 Բաբր - 113
 Բել - 43, 46
 Բեխ - 152
 Բեխտ - 148
 Բեկթամուր (Բեկթեմուր) - 180, 185
 Բենիամին - 87
 Բեր իշխան - 128, 129
 Բոր - 98
 Բրեհիմ զորավար - 142
 Բրեհիմ թագավոր - 152
 Բրոսս Մ. - 14
 Բրքիշու - 88
 Բուբաբր - 105
 Բուղա - 120, 201

Բունդար - 71
 Բուրետ վարդապետ - 117
 Գաբեղաններ - 63
 Գազիկ Արծրունի - 128, 130, 131
 Գազիկ թագավոր (Աշոտի որդին) - 141, 155, 160
 Գազիկ թագավոր (Գազի բարեկարգողը) - 194
 Գազիկ (Կարսի թագավոր) - 145, 149
 Գազիկ (Համամի որդին) - 143
 Գազիկ (Զորագետի թագավոր) - 143
 Գազիկ (Վասպուրականի թագավոր) - 133
 Գադ - 54
 Գալանոս - 26
 Գալլոս - 73
 Գաղոս - 79
 Գայերիդաղ - 34
 Գայիոս - 73
 Գամիր - 43, 44
 Գասպար - 67
 Գեղեոն - 52
 Գեղամ - 44
 Գեորգի (Լաշա) - 187
 Գեորգի (վրաց թագավոր) - 150, 164
 Գեորգիոս վկա - 83
 Գևորգ Ալիկա - 175
 Գևորգ Արագածոտնեցի - 115
 Գևորգ (Դավթի եղբայրը) - 172, 173, 176
 Գևորգ կաթողիկոս - 126
 Գևորգ Հովսեփ - 119
 Գևորգ Սկևուացի - 7
 Գևորգ վարդապետ - 146, 148, 151, 162, 171
 Գիսանե - 74
 Գյուլոս - 89-92, 95
 Գնել - 83, 172
 Գնթունիներ - 63
 Գնունիներ - 63
 Գողոզիա - 56
 Գոթոնիել - 51, 52
 Գողիաթ - 54, 153
 Գող Վասիլ - 157
 Գոհար խաթուն - 163
 Գորամ - 121
 Գորգի (արխազների թագավոր) - 133
 Գորգի թագավոր (Դեմետրի եղբայրը) - 168, 172, 174
 Գորգի (վրաց թագավոր) - 134, 140
 Գորգիանոս - 73
 Գուակ - 45
 Գրիգոր Աստվածաբան - 25, 197
 Գրիգոր Բջնեցի - 7
 Գրիգոր (Գևորգ Ալիկայի առաջնորդը) - 175
 Գրիգոր Գնունի - 128
 Գրիգոր եպիսկոպոս - 181, 182
 Գրիգոր Լուսավորիչ - 71, 72, 74-76, 81, 82, 96-98, 104-106, 117, 125, 127, 130, 158, 197
 Գրիգոր (Նաղապակի որդին) - 191
 Գրիգոր Մագիստրոս - 145
 Գրիգոր Մամիկոնյան - 104, 105, 107, 108, 112, 113, 120, 155
 Գրիգոր (Ներսեսի եղբորորդին) - 176, 180, 181, 183
 Գրիգոր Նյուսացի - 197
 Գրիգոր պատրիարք - 184
 Գրիգոր (Սևադա Նաչենցու Հայրը) - 201

Գրիգոր (Սյունյաց թագավոր) - 146, 147
 Գրիգոր վարդապետ - 205
 Գրիգոր (Փառխոսի իշխան) - 143
 Գրիգոր (քաջ Վասակի որդին) - 142, 153
 Գրիգորեն Ապիրատ - 176, 187
 Գրիգորիս - 21, 78
 Գրիգորիս (Ապիրատի որդին) - 158, 174
 Գրիգորիս կաթողիկոս - 160, 161, 166
 Գրիգորիս Պաշլավ - 158
 Գրիգորիս պատրիարք - 145, 146
 Գրիգորիս Տղա - 187
 Գուրգեն (Աշոտ Ողորմածի որդին) - 130, 131, 133, 150
 Գուրգեն (վրաց թագավոր) - 121
 Դադան - 50
 Դադամատիոս - 79
 Դամասոս - 122
 Դանիել (ասորի եպիսկոպոս) - 25
 Դանիել մարգարե - 20, 59-61, 120
 Դանիել քորեպիսկոպոս - 81
 Դանշման - 156, 157
 Դավիթ (Ալավիկի որդին) - 167
 Դավիթ (Աղթամարի կաթողիկոս) - 161
 Դավիթ Անհաղթ - 86, 90, 91
 Դավիթ Արծրունի - 131, 133
 Դավիթ արքա - 45, 77
 Դավիթ (Բազարատի որդին) - 120, 121
 Դավիթ Գնունի - 128
 Դավիթ Դվնեցի - 104, 109
 Դավիթ թագավոր (Դեմետրիեի որդին) - 172, 180, 197, 198, 205
 Դավիթ (Լուսավորչի աները) - 71
 Դավիթ (Ծանարքի թագավոր) - 144
 Դավիթ կաթողիկոս - 187
 Դավիթ (Կյուրիկյան թագավոր) - 150
 Դավիթ Կոտայքցի - 112
 Դավիթ կուրապաղատ - 134
 Դավիթ Մամիկոնյան - 112, 113, 118
 Դավիթ մարգարե - 21, 54, 55
 Դավիթ Շինարար (վրաց թագավոր) - 11
 Դավիթ պատրիարք - 119
 Դավիթ (պարսիկ Սուրհան) - 108
 Դավիթ Սահառունի - 99
 Դավիթ վկա - 104
 Դավիթ (վրաց թագավոր) - 164, 165
 Դավութ - 138, 139
 Դարեհ Արշամի - 60
 Դարեհ արքա (վերջին) - 69
 Դարեհ երկրորդ - 60
 Դարեհ Մար - 59, 60
 Դարեհ Վշտասպ - 60, 77
 Դոլմուշ - 153
 Դեդաղոս - 52
 Դեկոս կայսր - 73, 74
 Դեմետրիեի կուռք - 74
 Դեմետրիե (վրաց թագավոր) - 107, 165, 169, 172
 Դեմեն (թագավորի եղբորորդին) - 177, 180
 Դենշապուհ - 97
 Դեպրովա - 52
 Դեսպինա - 211

Դերենիկ (Վասպուրականի թագավոր) - 133
 Դերենիկ (Վասպուրականի իշխան) - 133
 Դեուժան (Դեոժան) - 145
 Դիա - 53
 Դիմանջ (նվիրակ) - 26
 Դիոկղեստիանոս - 72, 73
 Դիոսկորոս (Անատոլիսի եղբայրը) - 123
 Դիոսկորոս կաթողիկոս - 140
 Դյուլորիե է. - 14
 Դոլաթա Նոյին - 193
 Դողա-բակ - 135
 Դոմեստիանոս - 73
 Դոմնաս Անտիոքացի - 123
 Դուրուշ սուլթան - 139, 151, 152
 Դունին - 64
 Դեկալիոն - 50
 Եբեր - 40, 42
 Եղոմ - 52
 Եղոմ - 57
 Եղարել - 56, 58
 Եզեկիա - 58
 Եզեկիել - 59
 Եզնիկ - 86
 Եզրաս (Երուսաղեմի պարիսպը շինողը) - 60
 Եզրաս Անգեղացի - 94
 Եզրաս (Իսրայելի նորոգիչը) - 86
 Եզր Նիդացի - 98, 99, 104, 111
 Ելա - 58
 Ելաս - 56
 Ելենա - 53
 Ելխաղի - 153
 Ելուն - 53
 Ելտկուզ Աթաբեկ - 169, 170, 173, 177
 Եղիա - 56
 Եղիա (Հայոց կաթողիկոս) - 109, 110
 Եղիա մարգարե - 83
 Եղիակիմ - 58
 Եղիշե - 8, 15, 20, 26, 42, 86
 Եղիսաբեթ (Ջաբել) - 189
 Եղիսե - 56
 Եղիսե (Հայոց կաթողիկոս) - 129
 Եմազոր - 53
 Եմրան - 62
 Ենանոս - 67
 Ենովս - 35, 36, 38
 Ենովք - 34-36, 185
 Եպիկուռա - 117
 Եպիփան - 56
 Եսիսյա - 132
 Եսայի (Աղվանքի իշխան) - 120
 Եսայի եղիպատրուչյի - 144
 Եսայի մարգարե - 20, 57, 102
 Եսայի Նչեցի - 7
 Եսավ - 46
 Եսրոկ - 62
 Եսերոն - 53
 Եսկան - 62
 Եվա - 34
 Եվթաղ - 71
 Եվրիա - 39, 43, 100
 Եվսերիոս Կեսարացի - 9-11
 Եվստաթե պատրիարք - 122
 Եվստիքես շամանդրիտ - 122
 Եվստիքոս - 25
 Երան կաթողիկոս - 95
 Երեմիա Անձրեկի - 166
 Երեմիա մարգարե - 20, 59, 158
 Երկրորդ Վարդան - 10
 Երվազ - 69

Երվանդ - 45, 69, 70
 Եփրեմ - 36, 55
 Զաբել (Եղիսարեթ) - 189
 Զաբել Թագուհի - 19
 Զամրի - 56, 58
 Զամրիկ - 98
 Զանգի ամիրա - 171
 Զառնավուխտ - 93
 Զավան - 45
 Զավեն - 83
 Զարբհանայան Գ. - 6
 Զարեհ - 46
 Զարմայր - 45
 Զաքարե (Իվանեի եղբայրը) - 186-188
 Զաքարե Նասրա-Դուլա - 188
 Զաքարե (Շահնշահի որդին) - 202
 Զաքարիա (Երուսաղեմի պատրիարք) - 97
 Զաքարիա Թագավոր - 56-58
 Զաքարիա կաթողիկոս - 120, 121, 126, 187
 Զաքարիա մարգարե - 56
 Զաքարյաններ - 8, 11
 Զգոն - 72
 Զենոն Թագավոր - 75, 123
 Զմրութ - 46
 Զնչի կոմս - 154
 Զոյի Թագուհի - 141, 149
 Զոյիոս - 79
 Զորաբարել - 59, 60, 61
 Զևս - 53
 Էդիլների ցեղ - 199
 Էլզան (տե՛ս Հուլավու դան) - 206, 208, 210
 Էուբ - 178
 222

Ընձակ - 45
 Ըռատիան (Ռատիան) սուլթան - 152, 153
 Թադեոս առաքյալ - 68, 74, 75, 81, 82, 158
 Թաթար - 192
 Թաթիկ եպիսկոպոս - 90
 Թաթուլ (Հունաց իշխան) - 157
 Թակղաթփաղասար - 57
 Թամար (քահանայապետ) - 55
 Թամար Թագուհի - 11, 180, 186, 187
 Թարա - 43, 46, 47
 Թարչիչ - 44
 Թեման - 100
 Թեոդոս (Արկադեոսի որդին) - 87, 88
 Թեոդոս զորավար - 82-84
 Թեոդոս կայսր - 122, 123
 Թեոդոս կամ Թեոդորոս (Հերակլի եղբայրը) - 98-100
 Թեոդոս Փոքր - 122
 Թեոդոս կաթողիկոս Հոնեցի - 149, 152
 Թեոդորոս (Հայոց կաթողիկոս) - 129, 151, 152
 Թեոդորոս Ռշտունի - 104-107, 124, 125
 Թեոփիլոս կայսր - 124, 132
 Թեոփիլոս պատրիարք - 75
 Թեւրաս - 49
 Թիրաս - 43, 44
 Թիրոս - 46
 Թիրբաչ - 169, 172
 Թորել կամ Թովթել - 35, 44
 Թողոր կայսրուհի - 149

Թոմա Վանանդեցի - 22
 Թովղա - 53
 Թոռնիկ - 161
 Թորգոմ - 43-46, 131
 Թորոս - 19
 Թորոս արքայազն - 213
 Թորոս (Լևոնի որդին) - 171, 172
 Թորոս (Կոստանդին իշխանի որդին) - 156, 157, 162, 163, 171
 Թորոս (Թեոդորոս) կուրապաղատ - 152, 153
 Թոքակերի որդի - 167
 Թուխթանի Թագուհի - 211
 Թևոսաս (վրաց Թագավոր) - 133
 Իգնատիոս - 73
 Իդուսա - 100
 Իդիտ - 112, 113
 Իլմարովդակ (Իլմարովդա) - 59, 60
 Ինն - 177
 Իշխ (ասորի երեց) - 19
 Իռիոն - 157
 Իսավուր նոյին - 198
 Իսթեր - 60
 Իսմայել - 99-101, 104, 108, 114, 115, 118, 129
 Իսմայիլ սենեկապետ - 152
 Իսմուդ - 199, 212
 Իսրայել եպիսկոպոս - 106, 108
 Իվանե (Աբուլեթի որդին) - 164, 165, 168, 169, 172, 176, 177
 Իվանե Մեծն - 186, 188
 Իվանե (Քուրդ իշխանի որդին) - 188-191, 197
 Իուդ - 56
 Իքթիլ Թագավոր - 56
 Լարան - 48
 Լարսոն - 53
 Լագոսյան - 61
 Լաշա - 187, 190
 Լեչքար - 143
 Լևոն արքա - 85
 Լևոն (Թորոսի եղբայրը) - 213
 Լևոն կայսր - 111, 115, 116, 123, 131
 Լևոն (Կոստանդին իշխանի որդին) - 156, 162, 171, 180
 Լևոն Հայ - 124
 Լևոն (Ստեփանոսի որդին) - 180, 183, 186, 187, 189
 Լևոն (Վասիլի որդին) - 126, 127-129, 132, 133
 Լևոն Փոքր - 123, 124
 Լիա - 48
 Լիկիանես - 71
 Լիկոս - 163
 Լինգոս - 51
 Լիպառոն Արդլա - 116
 Լիպարիտ - 140-142
 Լիպարիտ Օրբելյան - 177
 Լուկիանոս Փրանկ - 67, 76, 77
 Լուսավորիչ (Գրիգոր) - 12, 21, 24
 Լփինք - 72
 Խաղ եպիսկոպոս - 83
 Խազգին - 201
 Խալաֆ ամիրա - 118
 Խաղբակ իշխան - 191
 Խաչիկ Ա կաթողիկոս - 131
 Խաչիկ Բ կաթողիկոս - 141
 Խաչիկ իշխան - 149
 Խաչիկյան Լ. - 6
 Խարաչա (Ղարաչա) - 179

Խետենեկ - 170
 Խզլալան - 177
 Խլավիզ ամիրա - 142
 Խլիճ Ասլան (սուլթանի որդին) - 172, 183
 Խոնթիկ - 167
 Խոշաք - 188
 Խոռ - 131
 Խոռեմ - 97, 98
 Խոռխոռունիներ - 63
 Խոսրով Ա (Հայոց թագավոր) - 70-73, 78, 80, 127
 Խոսրով Արշակունի - 85, 87, 98
 Խոսրով (թարգմանիչ) - 87
 Խոսրով (պարսկ. թագավոր) - 93-95, 105, 125
 Խոսրով (Որմզդի որդին) - 95-97, 99
 Խոսրովանուշ - 130
 Խոսրովիդուխտ - 74
 Խոսրովուհի - 72
 Խորազմ շահ - 191
 Խորասու կույս - 168
 Խորիշահ - 188
 Խվչաղներ - 91
 Խտրղան-Պողղան - 137
 Խուչներ ամիրա - 168
 Խուրթ - 168, 169
 Մովիզ սուլթան (տե՛ս Ասլան Սուլթան) - 174
 Կադմոս - 51
 Կալափատ - 141
 Կահաթ - 49
 Կամբուսոս - 60
 Կայեն - 34-36, 42
 Կայինակ - 45
 Կայնան - 40
 Կայպակ - 45
 Կասմ - 110
 Կավատ - 92, 94, 98
 Կատա - 169
 Կատրամիտե - 131
 Կար - 15
 Կարեն - 68
 Կարոս - 74
 Կեղար - 100
 Կեղմա - 100
 Կեղեստիանոս պատրիարք - 122
 Կենտուր (Կենդուր) - 48, 50, 62
 Կերինթոս - 100
 Կիկրոփս - 51
 Կիո Թոտոր - 145
 Կիո Մանիլ (Մանիլ) - 171, 172, 175, 178
 Կիս - 94
 Կիրակոս Գանձակեցի (Կիրակոս) - 5, 9, 10, 18, 20, 22, 27
 Կիրակոսներ (երկու) - 128
 Կիրակոս վարդապետ - 195
 Կլիմաս - 34
 Կղոզիոս - 25, 73
 Կղեուպատրա - 66
 Կյուռ-ժան - 132
 Կյուրեղ - 25, 123
 Կյուրեղ (երուսաղեմի Հայրապետ) - 195
 Կյուրիկե - 131, 164
 Կյուրիկե (Աղվանքի թագավոր) - 143, 148
 Կյուրիկե թագավոր (Անհողինի որդին) - 144, 150
 Կյուրղոս - 122
 Կյուրոն - 94-96
 Կյուրոս - 59, 60, 77

Կոմիդոս - 73
 Կոմիտաս (Կուսիտաս) - 97, 98
 Կոնդոփր - 154
 Կոչմ - 68
 Կոստանդ - 79
 Կոստանդիանոս (Կոստանդիոս) - 74, 76-80, 82, 105
 Կոստանդին - 78
 Կոստանդին (արքայազն) - 190
 Կոստանդին Բարձրբերդցի (Հայոց կաթողիկոս) - 7, 8, 18, 27
 Կոստանդին (Լևոն) - 127
 Կոստանդին (Լևոնի որդին) - 129, 131, 132
 Կոստանդին կաթողիկոս - 190, 213
 Կոստանդին կայսր - 105
 Կոստանդին (Կարկառի տեքր) - 163, 171
 Կոստանդին (Կոստանդինի որդին) - 105
 Կոստանդին Հերակ կայսր - 124
 Կոստանդին (Ռուբենի որդին) - 55, 157, 162, 180
 Կոստանդին (Վասիլի որդին) - 134
 Կոստաս - 79
 Կովկաս (Թորգոմի որդին) - 44, 132
 Կորդլացի - 65
 Կորեչ - 99
 Կորյուն - 9, 88, 88
 Կտրիճ - 120
 Կրասոս - 66
 Կրիսոս - 45
 Կրյուսոս - 66
 Կրոնիդես - 75
 Կուզն - 168
 Կուկր - 57
 Հաբեթ - 38, 39, 43, 44
 Հաբել - 96
 Հազար - 101
 Հազր - 92
 Հագկերտ (Վոամ երկրորդի նախորդը) - 87, 88
 Հագկերտ (Վոամի որդին) - 89, 90, 92
 Հագկերտ (Խոսրովի թոռը) - 99, 105
 Հակոբ - 42, 48-50
 Հակոբ Զգոն - 72, 78, 79
 Հակոբ Սքանչելի - 130, 167
 Համազասպ - 20, 21
 Համազասպ Մամիկոնյան - 87
 Համազասպյան - 89
 Համամ վարդապետ - 126
 Համամ (Տանձիքի տեքր) - 143
 Համբակ - 45
 Համրուն - 129
 Համրես - 49
 Հայկ - 43, 44, 46, 63-65
 Հայկազուններ - 189
 Հայկակ - 45
 Հայոս - 132
 Հանես - 49
 Հանեսոս - 61
 Հաջալ - 111
 Հասան - 113
 Հասան Կայենացի - 188
 Հասան Զալալ-Դուլա - 188
 Հավան - 44, 45
 Համրունիներ - 63
 Հարեղ - 36, 38
 Հարիր - 111
 Հարմա - 45

Հեթանգի (տե՛ս Արամ)
Հեթում թագավոր (արքա) - 18,
19, 25, 27, 190, 197, 200,
201, 205, 212
Հեկան - 50
Հեկտան - 43
Հեղի - 53
Հեղմ - 112, 113
Հեսու - 20, 45, 51, 53, 54, 56
Հեսուր - 100
Հերակակ - 105
Հերակես - 53
Հերակ կայսր - 97-99, 105, 123,
125, 143
Հերովդես - 61, 67, 68
Հեու - 58
Հեփեսոսոս - 101
Հեփթացի - 53
Հեքոնիա - 58, 59
Հիզրուզիտ - 93, 104
Հիսե - 126
Հիսուա (Թիսուա) - 9, 73, 164,
194, 202, 211, 214
Հմայակ - 89, 92, 155
Հյուրկանոս - 61
Հյուրկիանոս - 61, 66
Հոբ - 46
Հոյ ոստիկան - 119
Հոկտավիոս - 72
Հոհան - 93, 96
Հոհանես - 53
Հոհան Մայրովանեցի - 125
Հոհան Մանդակունի - 90-92, 123
Հոհան մետրոպոլիտ - 121, 122
Հոհան վարդապետ - 98
Հոմերոս - 55
Հոնակ - 45
Հոնեցի - 147

Հովար - 77
Հովակիմ - 59
Հովաղ - 58
Հովան - 56
Հովաս - 56
Հովաբազ - 56, 58
Հովբ կաթողիկոս - 114
Հովել - 56
Հովիդյա - 56
Հովհաննես - 61
Հովհաննես առաքյալ - 204
Հովհաննես ավետարանիչ - 73,
82
Հովհաննես (Գազիկի որդին) -
133, 134
Հովհաննես Երզնկացի (Պրուզ) - 7
Հովհաննես թագավոր - 139-141,
145
Հովհաննես թարգմանիչ - 86
Հովհաննես իմաստասեր - 110-
112
Հովհաննես (Իշխան Խաչիկի որ-
դին) - 149-151
Հովհաննես Ա կաթողիկոս - 94,
97
Հովհաննես Բ կաթողիկոս - 187,
190
Հովհաննես Կարապետ - 74
Հովհաննես (Հաղպատի վանքի ա-
ռաջնորդ) - 20
Հովհաննես պատրիարք - 119,
120, 122, 128, 129
Հովհաննես պարոն - 196
Հովհաննես Սարկավազ - 166
Հովհաննես Վանական - 7
Հովհաննես Տրդատ - 77
Հովհաննես Տուեցի - 202, 203
Հովն - 52

Հովնաթան - 57, 59
Հովսափատ - 56
Հովսեփ - 48, 49
Հովսեփ (Աղվանքի կաթողիկոս) -
140, 180
Հովսեփ արքեպիսկոպոս - 18
Հովսեփ (Թարգմանիչ) - 86
Հովսեփ (կաթողիկոս) - 88-90
Հովսեփ (պատանի) - 175
Հովսեփ (տաճիկ) - 132
Հովսեփյան Գ. - 6
Հովսիա - 59
Հովրամ - 56, 58
Հորդանան (նահատակ) - 179
Հոասոն - 57
Հոբիսիմե - 97, 161
Հոսմելոս - 58
Հուսթ - 53
Հրաչե - 45, 72
Հուան - 45
Հուբաղ - 35
Հուբիանոս - 80
Հուբնաղ (Հոբնաղ) - 91, 122
Հուլավու դան (խան) - 8, 12, 22,
27, 198-202, 204, 205, 208,
210
Հուլիանոս (զղջացողը) - 79, 80
Հուլիանոս Աղիկառնացի - 123
Հուլիոս կայսր - 67, 72
Հույն - 45
Հունան - 57
Հուսակ - 45
Հուսիկ - 80, 81
Հուսիփ ոստիկան - 127
Հուստիանոս Ա կայսր - 94
Հուստիանոս Բ կայսր - 123-125
Հուստինոս կայսր - 123
Հազար - 213, 214
Հազար Զահկեցի - 6, 14, 18
Հազար Փարպեցի - 8, 10, 15, 87
Հազի - 157
Համեք - 35, 36, 38
Հավրիլ (Մելտենիի իշխանը) - 154
Հատաղա նոյին - 193
Հարաչա (Ոսրաչա) ամիրա - 177
Հզիլ ամիրա - 157, 158
Հլիճ (Նլիճ) Ասլան սուլթան -
153, 155, 156, 180
Հուկաս ավետարանիչ - 82
Հևի - 48, 49
Հևոնդ երեց - 86-90, 93
Հևոնդ կաթողիկոս - 93
Հևոնդ կայսր - 124
Հևոնդ (Կեսարիայի պատրիարք) -
74
Մադնիտիս - 79
Մազոզ - 44
Մադան - 62
Մադիան - 62
Մաթան - 136
Մաթուաղա - 35-38
Մալքաթու - 46
Մակարեոս - 61
Մակեդոն - 83
Մահամթ (Մահմեդ) - 99-103,
105, 199
Մահմադ (Մահմուդի որդին) -
136, 137
Մահմադ Մութադե - 135, 136,
138
Մահմեդ (Աբդուլայի որդին) - 115,
116
Մահմեդ ոստիկան - 108-110,
112, 120, 121
Զյունականներ - 63

Մահմուդ իսմայելցի - 135
 Մահմուդ (Տափարի որդին) - 163
 Մահմուդ (Փատրուկի եղբայրը) - 168, 174
 Մադադիել - 36
 Մամ - 142
 Մամբրե արքեպիսկոպոս - 91
 Մամբրե (Խորենացու եղբայրը) - 87, 90
 Մամզուն ձեկացի - 75
 Մամիկոնյան ցեղ - 84, 121, 125, 155
 Մամտուտ զորավար - 159
 Մամուն - 116, 118
 Մամբան - 131
 Մայայել - 34
 Մանածիր Ռչտունի - 78
 Մանասեմ - 57, 58
 Մանգու դան - 197-199
 Մանդալիոն - 160
 Մանդակունի - 71
 Մանիտոն - 38, 39
 Մանվել Մամիկոնյան - 116, 118
 Մանուչե - 147, 150, 153, 158, 164
 Մաչտոց - 130
 Մաջա-դուա Ռոստոմ - 136
 Մառ Ն. - 6
 Մառինոս - 68
 Մառիս - 49
 Մասե - 100
 Մասխուտ սուլթան - 136, 137
 Մասխուտ սուլթան (սելջուկ) - 139
 Մասմա - 100
 Մասուտ սուլթան - 171
 Մավի - 105, 108
 Մատթեոս ավետարանիչ - 82

Մատթեոս ՈւռՀայեցի - 9, 24
 Մարիա Հա - 68
 Մարիամ (Գր. Լուսավորչի կինը) - 71, 74
 Մարիամ (Քորայրի կույսերից) - 168
 Մարիես Լ. - 14
 Մարկիանոս - 123, 124
 Մարկոս ավետարանիչ - 82
 Մարկոս ճգնավոր - 159
 Մարսամ - 100
 Մարտին - 105
 Մարտինոս - 124
 Մար-փիլիկա - 63
 Մաքսիմիանոս - 74, 76, 90
 Մաքսիմոս - 73, 76
 Մաքսինտես - 76
 Մեդա - 44
 Մեծեծ Գնունի - 94, 97, 98
 Մելեսիանոս կայսր - 149
 Մելեր - 9, 211
 Մելիտոս մետրոպոլիտ - 91
 Մելիք Աչրաֆ - 186, 192
 Մելիք-Շահ - 138, 147, 150, 151, 189
 Մելիք (Տափարի որդին) - 163, 164
 Մելքիսեդեկ - 47, 48
 Մելքոն - 67
 Մեղքոմ - 77
 Մենադրոս - 46
 Մենափոխիս - 49
 Մեստրիմ - 46
 Մեսրոպ (Մաչտոց) - 85-89, 107, 194
 Մերհուժան Արծրունի - 83, 115
 Մրիսայել պատրիարք - 19
 Մրիսայի Ասորի - 9-11, 15, 24

Միհրան (պարսկ. զորավար) - 92
 Միհրան (վրաց թագավոր) - 132
 Միհրդատ - 66
 Միքայել կայսր - 132, 134
 Միքայել Բ կայսր - 124
 Միքայել (ոմն) - 116
 Միքայել կայսր - 141
 Միքայել (Տուկիծի որդին) - 145, 148
 Միհեոներ - 139, 198
 Միրթար Անեցի - 9, 24, 133, 135, 185
 Միրթար Գոչ - 7, 10, 188
 Մկրտիչ էմին - 6, 21
 Մյուզդեբման - 14
 Մշկան - 89
 Մուրար նոյին - 193
 Մոկացի - 65
 Մոնամախ - 141, 142, 145
 Մոնդրին - 209
 Մոսոք - 44
 Մովսես (Աղվանքի տեր) - 128
 Մովսես Խորենացի - 8-11, 15, 20, 86, 87, 90
 Մովսես կաթողիկոս - 94, 96
 Մովսես մարգարե - 20, 29, 30, 38, 49-51, 54, 56, 62, 75, 85, 92
 Մորիկ կայսր - 95-97, 124, 125
 Մսլիմ - 112
 Մրվան - 108, 112, 113
 Մուղալ Թաթար - 190
 Մուշե - 90
 Մուշե (կաթողիկոս) - 93
 Մուշեղ (Աշոտ կուրապաղատի որդին) - 118
 Մուշեղ (Թարգմանիչ) - 86
 Մուշեղ Մամիկոնյան - 113-115, 124

Մուշեղ (Սմբատ Թագավորի որդին) - 127
 Մուշեղ (քաջն) - 84
 Մուսեփաղո - 138
 Մուսթաար - 199
 Մուրացան - 64
 Մուրացաններ - 64
 Ցայիր Գաղատացի - 53
 Յուսուֆ (Մալահադին) - 178
 Նարատ - 55, 58
 Նաբեովթ - 100
 Նաբես - 100
 Նարուզդոնոսոր - 45, 58, 59, 64
 Նարուպալասար - 58, 60
 Նաթան - 54
 Նամա - 54
 Նանա սարկավազ - 117, 122
 Նասրա-Դոլա - տե՛ս Զաքարե
 Նասրա-Դոլա
 Նաքովի - 43, 46
 Նեբրովթ - 41, 46
 Նեստոր - 88
 Ներչապուհ - 94
 Նեիրոն - 73
 Ներսեհ Հայկազն - 46
 Ներսեհ (Միհր-Ներսեհ) - 89
 Ներսեհ (վրաց թագավոր) - 128
 Ներսեհ (վրաց իշխանի) - 108
 Ներսես (Աղվանքի կաթողիկոս) - 202
 Ներսես (Ապիրատի որդին) - 158, 174-176
 Ներսես Բակուր - 110
 Ներսես Բ կաթողիկոս - 93, 94
 Ներսես եպիսկոպոս - 104-107

Երեսն Լամբրոնացի - 20
 Երեսն Մջեցի - 7
 Երեսն Մծծ (Հայոց կաթողիկոս) - 80-85, 122, 154, 172
 Երեսն ԵնորՀայի - 22
 Երեսն վերջինը - 124, 125
 Երբվաս - 73
 Ենկտաոխոս - 122
 Եիկիտ ներքինի - 125
 Եիկիփոր կայսր - 68, 124
 Եիկիփոր (Փոկաս) - 132
 Եինոս - 46, 47
 Եիքոմաք - 71
 Եոյ - 36-40, 43
 Եոյոմ - 35
 Եոյոմի - 60
 Եորադին - 176
 Եորայր - 45
 Եունե - 155

 Եանդադյան ամիրայութիւն - 10
 Եակմոնիա - 209
 Եահակ կաթողիկոս - 84
 Եահաբատին - 208
 Եահի Արմեն - 169-171, 179, 180
 Եահնշահ (Անիի տերը) - 176, 202
 Եահնշահ (Մեծն Զաքարեի որդին) - 188, 202
 Եահնշահ (Վասպուրականի Թագավոր) - 133
 Եահնշահ (Վիգենի Թոռը) - 180
 Եամբատ - 45
 Եամիրամ - 45, 46
 Եամշազրամ - 68
 Եապուհ (Հազկերտի որդին) - 87
 Եապուհ (պարսկ. արքա) - 75, 77, 83-85, 87
 Եապուհ (Սմբատի որդին) - 115,

117, 118

Եավասպ Արծրունի - 89
 Եավուղ - 54
 Եատատ - 172
 Եատատիկք - 150
 Եարա - 64
 Եարչան (Սասանական) - 65
 Եեխի (Հիսեի Հայրը) - 126
 Եերո - 89
 Եմավոն - 61
 Եմուել կաթողիկոս - 88
 Եմուել մարգարե - 54
 ԵնորՀավոր - 204

Ոգոհի - 71
 Ոգիա - 57
 Ռճիե - 185
 Ռսկեան ներքինապետ - 123
 Ռսկյան Հ. - 5
 Ռրմիզդ (Սոսորուի Թոռը) - 99
 Ռրմիզդ (պարսկ. արքա) - 78, 80, 89
 Ռրմիզդ (Պերոզի որդին) - 95
 Ռբողիա - 56, 58

Ջաղաթա նոյին - 193
 Ջաղր բեկ - 138
 Ջամչյան Մ. - 6, 21
 Ջանզզ դան (խան) - 197, 205, 210
 Ջարմադան - 192, 193, 196
 Ջունակ - 84

Պալտուխ ամիրա - 153
 Պահլավ - 68
 Պահլավունյաց ազգ - 87
 Պաղտույն - 154, 157, 162, 163
 Պաղտույն (մյուս) - 154, 163

Պահույճ - 45
 Պայգամ - 46
 Պայմունդ կոմս - 154, 155
 Պապաք (նահատակ) - 191
 Պապ (Հայոց Թագավոր) - 82-84
 Պապ (Հուսիկի որդին) - 81
 Պատկանյան Բ. - 6
 Պարետ - 45
 Պարզվան - 143
 Պարկեշտ երեց - 192
 Պարույր - 45
 Պելապոս - 51
 Պեմունդ - 156, 157
 Պետրոս առաքյալ - 12, 82, 204
 Պետրոս (Գրիգոր պատրիարք) - 184
 Պետրոս եպիսկոպոս - 94, 123
 Պետրոս (Սոնիթիկի որդին) - 167
 Պետրոս պատրիարք - 134, 140, 141, 148, 151, 167
 Պետրոս վանահայր - 176
 Պետևան կոմս - 156
 Պերդրան կոմս - 159
 Պերճ - 45
 Պերոզ Ա - 70, 92, 93, 95
 Պերտինաքս - 73
 Պլատոն - 50
 Պոդոս կաթողիկոս - 151, 164
 Պոդբեր - 91
 Պորփյորոս - 57
 Պորոս - 73
 Պտղոմեոս Եպիփանես - 61
 Պտղոմեոս Եվերգեստես - 61
 Պտղոմեոս Լազոսյան - 61
 Պտղոմեոս Փիլադելփոս - 61
 Պտղոմեոս Փիլոպատոր - 61
 Պտղոմեոս Փիլուպապոլ - 61
 Պուզան ամիրա - 150, 151

Ջալալ-Դոլա - տե՛ս Հասան Զալալ-Դոլա
 Ջալալ իշխան - 201
 Ջահապ - 115-119
 Ջաղել - 87
 Ջափր - 121, 122, 135, 199
 Ջոսլին (Ջոշլին) կոմս - 154, 157, 171, 174
 Ջվանշիր - 72, 104, 130

Ռազավ - 40, 41, 43
 Ռագուել - 46, 50
 Ռամանոս - 129
 Ռաջարդ - 155
 Ռեբեկա - 48
 Ռոբերտ կոմս - 154
 Ռորովամ - 54-56, 58
 Ռոճեր - 162
 Ռոմանոս (Կոստանդնի փեսան) - 134
 Ռոմանոս (ուղղափառներին զըղը) - 132
 Ռստակես - 78
 Ռուբեն Ա - 100
 Ռուբեն Բ - 155, 157, 180
 Ռուզուբան - 131
 Ռուբնուզովյա - 138

Սաբա - 39, 43
 Սաբիլե - 52
 Սաղովկ - 55
 Սաղուն իշխան - 173
 Սալահադին - 178, 181, 184
 Սալար իշխան - 143
 Սալտուխ - 169
 Սախալթու - 208
 Սակդեն - 72
 Սահակ Ա կաթողիկոս - 85-90,

97, 122, 123, 125, 155
 ՄաՀակ (Աշոտ կուրապաղատի որդին) - 118
 ՄաՀակ ասպետ - 93
 ՄաՀակ Բ կաթողիկոս - 93
 ՄաՀակ (Բյուրահանի եպիսկոպոս) - 128
 ՄաՀակ (Իսահակ) - 48, 62
 ՄաՀակ Ջորափորցի (Հայոց կաթողիկոս) - 108, 109
 ՄաՀակ Մոուտ - 125
 ՄաՀակ (Սյունիքի տերը) - 119
 ՄաՀակ (Սյունյաց թագավոր) - 131
 ՄաՀակ (տաճիկ) - 132
 ՄաՀակ (Փիսիկ կայսր) - 180, 181, 183
 ՄաՀակդուխտ - 132
 ՄաՀերոն - 46
 Մահլ (Սմբատի որդին) - 119
 Մաղա - 40
 Մաղմանասար - 58, 59
 Մամեզար - 52
 Մամիրոս - 36, 46
 Մամյա - 55, 56
 Մամսոն - 53
 Մամվել Անեցի - 10, 167
 Մամվել երեց - 90, 93
 Մամվել մարզարե - 24, 53, 54
 Մամվել վարդապետ - 151
 Մանատրուկ - 68, 69, 77, 78
 Մանչար սուլթան - 139
 Մառա - 46, 101
 Մավուղ - 53
 Մարապիս - 48
 Մարզիս Ավագ - 173, 186
 Մարզիս ավագերեց - 148
 Մարզիս (Ջաբարյանների նախա-
 Հայրը) - 186
 Մարզիս զորավար - 104, 168
 Մարզիս (Թարգմանիչ) - 125
 Մարզիս Խաչենցի - 179
 Մարզիս կաթողիկոս - 131, 133
 Մարզիս Բ կաթողիկոս - 148, 152
 Մարզիս (Հոհանի աշակերտը) - 98
 Մարզիս Ճոնյանց - 107
 Մարզիս (միայնակյաց) - 100
 Մարզիս վարդապետ - 205
 Մարդախ խան - 199, 212
 Մարդանապալկե - 45
 Մարկավազ (տե՛ս Հովհաննես Մարկավազ) - 167, 168
 Մարչուք - 138
 Մափան - 151
 Մրքթան - 135
 Մեբաստոս - 72
 Մեղեկիա - 58
 Մեթ - 35, 36, 38, 42
 Մեղեխարոս - 75, 122
 Մեմ - 38-40, 43, 46
 Մենայար - 40
 Մենեքերիմ - 45
 Մենեքերիմ (Սյունյաց թագավոր) - 146, 147
 Մենեքերիմ (Վասպուրականի թագավոր) - 121, 133, 141
 Մերուք - 43, 46
 Մեփուրա - 50
 Միղոս - 55
 Միոն եպիսկոպոս - 114
 Միսակ - 44
 Միսակյաններ - 63
 Մլիման - 110
 Մղկունյաց ցեղ - 75
 Մմբատ (Շամբատ) - 63
 Մմբատ (Աշոտի որդին) - 115,

117-119, 121
 Մմբատ (Աշոտ Ողորմածի որդին) - 130, 131
 Մմբատ Բագրատունի - 83, 96, 105, 109, 121
 Մմբատ (Բագրատունի թագավոր) - 126, 128, 129
 Մմբատ (գայակ) - 69
 Մմբատ խոստովանող - 121
 Մմբատ կուրապաղատ - 110
 Մմբատ Մամիկոնյան - 112, 114
 Մմբատ (Մմբատի որդին) - 105, 106, 109
 Մմբատ (Մուկեղաց թագավոր) - 146
 Մմբատ Սարգսյան - 10, 120
 Մմբատ Օրբելյան - 172
 Մմբատի գրառույթ - 212
 Մմբատ - 50
 Մմբատ - 54, 55, 126
 Մմբատի կաթողիկոս - 114
 Մմբատ - 154, 173
 Մմբատ - 55
 Մմբատ - 150, 187
 Մմբատ - 55
 Մմբատ - 72, 84
 Մմբատի Մմբատի որդին - 171, 172
 Մմբատու Մմբատի կաթողիկոս - 146
 Մմբատու Մմբատի որդին - 180
 Մմբատու զանույթիկոս - 174, 175, 181
 Մմբատու Կե - 186
 Մմբատու Մմբատի կաթողիկոսի որդին - 186
 Մմբատու Մմբատի - 21, 22
 Մմբատու որդի - 22
 Մմբատու որդի - 22
 Մուկեղան - 111, 113
 Մուր - 45
 Մուրեն (Լուսավորչի եղբայրը) - 71
 Մուրեն (մարզպան) - 97, 124
 Մուրեն Պաշյատունի - 68
 Մուրեան պարսիկ - 107
 Մուրմակ - 88
 Մուրման - 153, 155, 169
 Մեազա Խաչենցի - 201
 Մեազա Ջահապետի - 118
 Մեքոս - 73
 Մեուկ Մեքոսյաց - 120
 Մազգե - 92, 155
 Մաթթանի (Մաթթեի տերը) - 155
 Մաթթանի Մաթթանի - 158
 Մաթթանի (Մաթթեի որդի) - 92, 132
 Մահապետ - 45
 Մահան Ամասուխ - 50
 Մահան Մաթթանի - 155
 Մահան (Մաթթանի որդի) - 130
 Մահան (Մահանի կաթողիկոս) - 125, 157
 Մահ - 45
 Մահ կուրապաղատ - 129
 Մահրան - 26
 Մահրան Ջաբարի որդին - 100, 150
 Մահրան զարապետ - 92
 Մահրան բյուրահան - 180
 Մահրան մարզպան - 92
 Մահրան սարգսյան - 26, 265
 Մահրան Մարզպան - 150, 192
 Մահրան (Մահրանի կաթողիկոսի որդի) - 186

Վահրամ Վկայասեր - 158, 159
 Վաղարշ (Հայոց թագավոր) - 70
 Վաղարշ (պարսկ. թագավոր) - 93
 Վաղարշակ - 63, 65, 74
 Վաղարշակ (Պապի որդին) - 84, 85
 Վաղես - 80, 82, 83
 Վաղնետրանոս - 80, 82
 Վաղերիոս - 73
 Վան - 46
 Վանական վարդապետ - 18, 194, 195, 197
 Վաչե զորավար - 80
 Վասակ (Աշոտի որդին) - 116, 121
 Վասակ Կամսարական - 161, 162
 Վասակ Կյուրիկյան - 194, 204
 Վասակ Մամիկոնյան - 97
 Վասակ Պահլավ - 146-148, 153, 163
 Վասակ Սիսական - 120, 121
 Վասակ Սյունեցի - 90, 92
 Վասակ (Վահանի եղբայրը) - 92
 Վասակ (քաջ) - 140, 142
 Վասիղ - 111
 Վասիլ Ա կայսր - 124-126
 Վասիլ Բ կայսր - 132-134
 Վասիլ Իշխան - 158, 161, 174
 Վատած թագավոր - 211
 Վարազդատ թագավոր - 84
 Վարազդատ մարզպան - 97
 Վարազվաղան - 89, 92
 Վարազտիրոց - 105
 Վարազտրդատ - 106
 Վարաժունիներ - 63
 Վարբակես մար - 45
 Վարդ (Թեոդորոսի որդին) - 105, 109
 Վարդ (Վահանի եղբայրը) - 93
 Վարդան Այգեկցի - 5
 Վարդան Արևելցի (Արևելյի) - 5-16, 20, 21, 23
 Վարդան Բարձրբերդցի - 5, 13, 14, 18
 Վարդան Գանձակեցի - 5
 Վարդան Կիրիկեցի - 5
 Վարդան Հաղպատեցի - 5
 Վարդան Մամիկոնյան - 87, 88, 89, 121
 Վարդան Մեծ - 5, 17
 Վարդան Պատմիչ - 5, 17, 28
 Վարդան Վանական - 5, 9, 14, 27
 Վարդան (Վասակի որդին) - 97
 Վարդան վարդապետ - 124
 Վարդան վրժառու - 124
 Վարդանանք - 90, 123
 Վարդգես - 70
 Վարոս - 92
 Վեսպիանոս - 73, 154
 Վիգեն - 170, 180
 Վիլոս թագավոր - 46, 47
 Վլիթ - 110, 113
 Վնդո - 89
 Վռամ երկրորդ - 87, 88
 Վռամշապուհ - 85, 87
 Վստամ - 45
 Վտանիոտ կայսր - 148
 Վրթանես - 71, 78, 80
 Տակիտոս - 73
 Տակութար էլղան - 211
 Տաճատ (Աշոցքի տերը) - 127
 Տանկրի - 154, 159, 162
 Տափար - 157, 163
 Տիբեթ կայսր - 123
 Տիբերիոս - 73

Տիգրան Արշակունի - 86
 Տիգրան Մեծ - 45, 68
 Տիգրան (վերջին) - 70
 Տիգրան վիմագիր - 135
 Տիմոթ (վարդապետ) - 107
 Տիմոթեսու Կուղ - 124
 Տիմոթեսու պատրիարք - 122, 123
 Տիտոս - 69, 73
 Տիտոս կայսր - 73
 Տիրան Ա - 45
 Տիրան Բ - 70, 80, 81
 Տիրան (Ճեննաց արքա) - 72
 Տիրիթ - 83
 Տյառնթագ - 93
 Տողրիլ բեկ - 138-140, 142, 144
 Տողրիլ սուլթան - 177
 Տողրուլ (ուժեղ) - 139
 Տողուլ խաթուն - 12, 198, 199, 210, 211
 Տոյինք - 209
 Տրայանոս - 73
 Տրդատ - 71-75, 77, 78, 98, 112, 127
 Տրդատ (Արշակի եղբայրը) - 82
 Տրդատ (մեկ ուրիշ) - 114
 Տրդատ Օթմեսցի - 112, 114
 Տրպատունի - 65
 Տուկիծ - 145
 Տուրք Անգյա - 64
 Ուլիսալար - 157
 Ուխտանես - 77
 Ուճին Թուրք - 183
 Ումար - 110-112
 Ումեկ - 195
 Ուփիր - 43
 Փալկասի սուլթան - 177
 Փակես - 57, 58
 Փաղեկ - 40
 Փայետոս - 50
 Փառան (Փառնակ) - 45
 Փառանձեմ - 83
 Փառնավազ - 45
 Փառնեբսեհ - 81
 Փատրյաններ - 150
 Փատրուն (Գանձակի ամիրա) - 166, 168, 169, 172
 Փատրուն (Դվինի ամիրա) - 143, 146, 147
 Փարավոն - 48
 Փեոփեոտոս կամ Փերփերոտոս (Ալեքսի որդին) - 163, 171
 Փերոժ - 171
 Փիլարտոս - 148, 150, 151
 Փիլաքսիոս եպիսկոպոս - 124
 Փիլիպպե (Գրիգորի որդին) - 143
 Փիլիպպոս կայսր - 71, 73
 Փիլիպպոս Վարդան - 124
 Փիլսոս - 51
 Փխիկ (Սահակ կայսր) - 179, 181
 Փլաքիանոս - 122, 123
 Փյունիկա - 51
 Փնտխտար սուլթան - 212
 Փոկաս կայսր - 124
 Փովա - 45
 Փովկաս - 97
 Փոտ պատրիարք - 121, 124, 125
 Փորոն - 48
 Փոսանգ - 155
 Փոսանցեզներ - 181
 Փուա - 57
 Բաղրթ - 103
 Բամ - 38, 39, 43, 46
 Բանդար - 49

Բայաղ - 46
 Բանան - 63
 Բաջալ սարկավազ - 90
 Բավթար Օրբեյան - 177
 Բարթիոս - 44
 Բիթբուղա զորավար - 201
 Բիրամ - 55
 Բողբաղ - 100
 Բսանտիս - 49
 Բսարոս - 46
 Բսերքսես - 60
 Բրիստոս - 9, 24, 25, 52, 61, 71,
 73, 74, 83, 89, 90, 92, 95,
 96, 102, 103, 107, 112, 117,
 118, 120, 122-124, 127,
 131, 132, 144, 166, 169,
 173, 179, 186, 200, 201,
 211
 Բրիստոսափոր - 93, 98
 Բուշ - 46
 Բուս - 51
 Բուրդ մեծ իշխան - 188
 Օգոստոս - 67, 68, 72
 Օմար - 105
 Օվգեսիս - 48
 Օվսեհ - 57, 58
 Օվսիս - 58
 Օվրենդ - 195
 Օվրեստես - 48
 Օտա իշխան - 74, 127
 Օրմանյան Մ. - 6
 Յիլիկ - 189

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբխազիա - 141
 Ադանա - 149, 213
 Աղլպարական (Ատրպատական) -
 191
 Ադրիանապոլիս - 80, 183
 Աթենք - 51, 79
 Աթուրիա - 46
 Ալամանք - 181, 183
 Ալամուղ - 147, 198
 Ալեքսանդրիա - 82, 122, 123
 Ալիոն - 44
 Ալիս գետ - 76, 129
 Ալ-քայուբա - 101
 Ախալքալաք - 144
 Ախուրյան գետ - 69
 Ակոուի - 107
 Ահերմոն լեռ - 35
 Ահմատան - 97
 Աղթամար - 107, 133, 161
 Աղիովիտ - 66, 116
 Աղջոց Ս. Ստեփանոս վանք - 7
 Աղվանք - 18, 23, 75, 87, 98,
 105, 106, 110, 120, 126,
 128, 130, 140, 148, 167,
 190, 195, 198, 202
 Աղջե գյուղ - 97, 98
 Ամարաս - 78
 Ամիթ - 68, 162, 192
 Ամուկ - 170
 Ամուրիա քաղաք - 119, 145
 Այրարատ - 80, 132
 Անապուր գյուղ - 162
 Անապատ վանք - 204
 Անավարդա - 172
 Անատոլիկեք - 76
 Անթերդ - 133, 186
 Անի - 74, 107, 118, 127, 131,
 133, 134, 140, 141, 144,
 147, 149-153, 155, 157, 158,
 160, 161, 164-166, 168,
 172-174, 176, 186-188, 193
 Անտաք - (տե՛ս Անտիոք) - 79,
 146, 178, 189, 205
 Անտիոք - 67, 79, 82, 98, 122,
 148, 151, 155, 156, 159,
 162, 172
 Անուշ բերդ - 83
 Աչոցք - 115, 125, 127, 133
 Աշտիշատ - 74, 81, 88
 Ապահունիք - 68
 Ապահունիքի գավառ - 81, 84,
 134
 Ապար աշխարհ - 90
 Առանիս - 64
 Առաջին Հայք - 45, 95
 Առքերան - 66
 Առեստավան - 95
 Ասիս - 22, 39, 63, 73
 Ասիսալա (տե՛ս Ասկաղոն) - 184
 Ասկաղոն - 172
 Ասորեստան - 45, 62, 63, 67, 96,
 104, 198
 Ասորիք - 39, 51, 59, 67, 72, 108,
 121, 157
 Ասպահան - 46, 137, 152, 163
 Ավան գյուղ - 96
 Ատտիկե - 48
 Ատրաքստամբան (տե՛ս Աղլպարական) -
 83

Արարիա - 100
Արարիա (Երջանիկ) - 39
Արարիոն - 69
Արագած - 44, 95
Արաղ - 139
Արամանյակ - 45
Արամոնից պուղ - 112
Արամննակը - 76
Արարատյան գավառ - 94
Արարատյան դաշտ - 133
Արծուղ - 81
Արմավիր - 44, 69
Արմիր - 95
Արշարունիք - 115, 169
Արտաղ - 68
Արտաշատ - 69, 80, 93
Արտավիլ քաղաք - 187
Արուձ - 107
Արքակաղին - 187
Ափրիկե - 79
Աքա քաղաք - 183, 184
Արևելյան Հայաստան - 7
Արևընդան - 163
Արևմտյան Հայաստան - 19

Բաբելոն - 46, 58, 62, 199
Բաբելոն - 115
Բազարան (կուստուն) - 69, 127
Բազման (Բազման) - 92, 188
Բազրևանդ - 83, 88, 114, 120, 121
Բազկերտ - 131
Բազունիք - 131
Բալու լեռ - 85
Բաչ - 62, 63, 135
Բաղրադ - 118, 114, 199
Բաթթ - 130, 146
Բասն - 64, 70, 90, 96, 97
Բարաղ - 139

238

Բարձրբերդ - 5, 13, 18
Բեթղեհեմ - 39, 203
Բենիամին - 55
Բյախք - 183
Բյուր պուղ - 88
Բյուզանդիա - 155
Բյուֆանիա - 112
Բյուրական - 128
Բջինի - 140, 142, 186, 192

Գարեղենից գավառ - 120
Գազ - 164, 168, 173, 192, 194, 195
Գազանաժակը - 120
Գայանեի վկայական - 99
Գայլ գետ - 94
Գանձակ - 7, 142, 146, 150, 163, 164, 166, 169, 179, 191, 192
Գանձասար - 202
Գանչենք - 95
Գառնի - 114, 169, 191
Գարդման - 7, 98, 120, 143, 144, 190, 203
Գեղաթ - 165
Գեղարքունի - 44, 118
Գեղի - 175
Գեսարակը - 186, 193
Գեղիկ ձեռակերտ - 188
Գիթաց երկիր - 72
Գլխովանք - 106
Գողգոթա - 39
Գորոզի - 143
Գրիգոր լեռ - 158, 169
Գրիգոր Ս. եկեղեցի - 89, 96, 107, 108, 133
Գրհամ - 175
Գուգարաց երկիր - 190
Գուրգան - 136

Դանդանդան - 137

Դադիվանք - 21
Դադիմոն - 76
Դամասկոս - 46, 57, 101, 109, 113
Դառին գավառ - 200
Դավրեժ - 192
Դարան դաշտ - 200
Դարբանդի երկիր - 72
Դարոնք - 105, 109
Դերմիկը - 136
Դմանիք (Դմանիա) - 165, 168
Դյուբինգեն - 13
Դպրավանք - 107, 128
Դվին - 80, 89, 93-96, 106, 112, 116, 117, 124, 127, 140, 143, 158, 166, 168, 173, 175, 179, 180, 186
Դրագարկ վանք - 162, 169
Դրուց աշխարհ - 134
Դուալեթ - 165

Եգեր - 110
Եգիպտոս - 39, 48-51, 54, 61, 66-68, 71, 72, 100, 104
Եդեսիա - 68, 99
Եզնկա - 175, 196
Եթովպիա - 39, 50
Ելևթրապոլիս - 68
Ելևինեյա - 48
Եկեղեցածոր - 76
Եկեղյաց գավառ - 70, 84, 127
Եղևվարդ - 107
Եմալոն սար - 39
Եմրա - 102
Եվրատ - 39
Եվրոպա - 39, 63, 74
Երազգավոր - 126
Երակիա - 123
Երասխ - 69, 179

Երզնկանք - 193
Երկրորդ Հայք - 45, 95
Երվանդաքար - 69
Երուսաղեմ - 7, 18, 45, 47, 55, 57, 59, 60, 66, 68, 73, 74, 81, 82, 97, 99, 122, 146, 153-156, 159, 160, 163, 171, 178, 181, 182, 184, 188, 195, 203, 204
Երևան - 13
Եփեսոս - 74, 82, 88, 123
Եփրատ - 105

Զրեակ պուղ - 114
Զուռապինա պուղ - 94

Ընծաքիաար - 95
Ըռե (Ռե) - 136

Թարթրական լեռ - 201
Թադեի վանք - 18
Թալին - 139
Թառձյան բերդ - 180
Թավրիզ - 8
Թեղենիա (Թեղենիք) - 7, 21
Թեոդուպոլիս - 83, 96
Թեսալիա - 50
Թերմուպոլիս - 49
Թիլ ալան - 84
Թլպաշար - 155, 163
Թորգան եկեղեցի - 76, 78, 80, 105
Թուլիս կղզի - 84
Թուխարք - 109
Թուրքեստան - 96
Թևախունք - 78

Իլիոն - 53
Իսպանիա - 66
Իսրայել - 49, 50, 52, 56-58, 85, 100

239

Իտալիա - 75, 79

Համբրոն - 149, 176

Հատիկ - 145

Հատիկ - 133

Հիբրա - 39, 63, 64

Էփրա (Լիդիա) - 66

Լյուբլին - 44

Լոռն - 150, 157, 164, 164, 177, 186,
187, 193

Լուրս ամրոց - 118

Խազանախ դաշտ - 93

Խախ գյուղ - 84

Խաղտիք - 134

Խաչեն գավառ - 120, 143

Խաչեն (Նիդրին) - 188

Խատան - 46-48, 109

Խափաստանք - 133

Խարանեք - 76

Խնձեն - 163

Խլաթ - 164, 169, 186, 192

Խոջորնի - 131, 186

Խոռակերտ - 131

Խորազույն Հայք - 96

Խորակերտի վանք - 7, 20

Խորասան - 135-138, 150, 165

Խորխոռունիք - 131

Խոր Վիրասպի վանք - 7-9, 21

Խրամ - 110

Խուժաստան - 88, 90

Խունան - 165

Մանդալ - 145, 146

Մանարք - 144

Մառաբար - 177, 179, 180

Մովք - 174

Մոխաց գավառ - 45, 78, 81

Կայունպաղատ - 142

Կաճարեթ - 193

Կաղարջք - 117

Կաղզվան - 153

Կամախ - 80, 115, 116

Կամրջածոր վանք - 128, 151

Կայենաբերդի Ս. Անդրեի վանք - 9, 19

Կայեն (Կայեան) - 131, 133, 142, 164,
188, 193

Կայծոն - 131, 133, 142, 164

Կայնան կուռք - 46

Կանգարս - 64

Կապան - 175

Կապուտակեք գավառ - 76

Կապուտիկա - 95

Կապուլյա բերդ - 155

Կասալից ծով - 39, 132, 150, 165

Կաստողան վանք - 159

Կարին քաղաք - 97, 98, 179, 196

Կարկառ - 163

Կարմիր ծով - 39

Կարմիր վանք - 146, 158, 174

Կարնո աշխարհ - 96

Կարնո դաշտ - 134

Կարս - 128, 129, 134, 145, 164, 176,
186, 193

Կարբեղոն քաղաք - 55

Կաբավաբերդ - 175

Կեչառիսի վանք - 140, 153

Կեչոր - 177, 179

Կեսարիա - 71, 74, 75, 81, 84, 95,
151, 196

Կիզիկոն - 123

Կիլիկիա - 5, 7, 18, 19, 21, 27, 79, 85,
105, 155, 162, 171, 172, 212

Կիլիկյան Հայաստան - 5, 11

Կինաստակապիս բերդ - 160

Կիպրոս - 184

Կոկաց գավառ - 159

Կողք - 98

Կողոնիա գավառ - 94, 129

Կոմանա - 145

Կոն - 183

Կոնկունաթ լեռ - 159

Կոստանդնուպոլիս - 68, 79, 82, 97,
104, 121-123, 134, 141, 146,
149-151, 156, 162, 171, 183

Կովկաս - 63, 64, 125, 128, 144

Կովկասյան լեռներ - 39, 70, 164

Կոսայք - 108

Կոստան գետ - 190

Կրետե - 53

Կուր գետ - 70, 128, 212

Հաթերք - 188

Հախոյ - 132, 152, 172, 174

Հակոբ (Ս. վանք) - 181

Հաղանդ - 165

Հաղպատի վանք - 7, 9, 22, 23, 130,
147, 148

Համիան - 137

Հայաստան - 10-12, 18, 45, 63, 67,
69, 72, 74, 78, 82-84, 86, 87, 90,
92, 95-99, 104-106, 108-110,
112, 113, 119, 120, 122, 125,
126, 128, 129, 140, 143, 144,
151, 157, 162, 163, 165, 184,
190, 197, 198, 202

Հաչոյան գավառ - 65

Հաչոնեք - 65, 66

Հալոթիստ - 175

Հարություն (եկեղեցի Երուսաղեմում)
- 153

Հաջյաց դրախտ - 81

Հալյունք - 95

Հեճ - 212

Հերեթ - 165

Հերմոն դաշտ - 182

Հնդկաստան - 32, 39, 71, 136, 137

Հողոցմանց գյուղ - 88

Հոն - 152

Հոռոմայր - 111, 175

Հոռոմոսի վանք - 128

Հովհանի վանք - 130

Հորդանան - 43, 100

Հոբիսիմյանց տաճար - 87, 97, 131

Հոռոմ - 12, 24, 26, 58, 67, 74, 79, 82,
122-124, 154, 157, 181, 197

Հոռոմլյայ - 13, 18, 174

Հուրա - 55-59, 63

Հունաստան - 68, 71, 83, 84, 94, 97,
104, 109, 112, 118, 119, 121, 127,
145, 152, 171, 180, 181, 211

Հուստոխանունիստ - 96

Ձազ - 108, 120

Ձազավան - 7

Ձորագետի գավառ - 143, 144, 186

Ձորագետի վանք - 23, 231

Ձորովանք - 161

Ձորուտր - 108

Ղազիին - 137, 138

Ճենաց երկիր - 72

Ճբեթ - 164

Մադիամ - 49

Մադինա - 99

Մաժաք - 66

Մաճնաբերդ - 194

Մաճկանաբերդ - 164

Մամիկոնյան տուն - 75

Մամուլ - 56
Մանազկերտ, Ման(ա)ծկերտ - 110,
125, 134, 145, 170, 179, 184
Մանյա այր - 76
Մասիս լեռ - 44
Մասյացուն - 95, 99
Մարանդ - 151
Մարաշ - 129, 151, 157, 159
Մարաստան - 59, 62
Մարաց Մարզ - 69
Մարտաշենի վանք - 140
Մարտիրոսաց քաղաք (տե՛ս
Մուխարկին) - 45, 62, 199, 201
Մարթ - 44, 63, 64
Մաքա - 99, 102, 103
Մաքենոցաց վանք - 114
Մելիստ - 76
Մելունի - 45, 82, 95, 129, 153, 156,
157
Մեծամոր - 69
Մեծ Հայք - 14, 18, 45, 96
Մեմիխ - 49, 51
Մենծկերտի բերդ - 158
Մթին լեռ - 64
Միան քաղաք - 181
Միջագետք - 66, 69, 74, 95, 98, 118,
142, 148, 152, 153, 170, 200
Միջերկրայք - 63, 67, 74
Մծբին - 65, 68, 69, 78
Մշակավանք - 190
Մոսկովա - 13, 14
Մովսր - 52
Մովսրի Ռաբովթ - 100
Մսիս - 149
Մսր - 146, 201, 212
Մրաճուք - 164
Մրեն եկեղեցի - 99, 173
Մրան - 137

Մուղան - 192, 200
Մուխարկին - 96, 199
Նարուկ քաղաք - 124
Նարնավան - 134
Նամրվան - 194
Նաչապուտ (Նշապուտ) - 137
Ներքապույն Հայք - 96
Նզեպ - 162
Նիկիա - 75, 121, 122, 151, 155
Նիկուպոլիս գյուղ - 94
Նինվե - 45-47
Նորաշեն գյուղ - 175
Նոր բերդ - 193, 204
Նոր Գետիկ - 7
Նոր քաղաք (Ախաբայաք) - 144
Նոր քաղաք (տե՛ս Վաղարշապատ) -
70
Նիդեկերտ - 96, 118

Նահապիվանք - 89, 172
Նամի աշխարհ - 200, 201
Նամիրամի բերդ - 142
Նամբոր - 143, 189, 193
Նաշվաղ - 143
Նապուրան քաղաք - 165
Նաբե - 173
Նիրար գետ - 212
Նիրակ - 114, 115, 133, 176, 186
Նիրակավան - 122, 126
Նիրակունի - 148
Նոթք - 142, 143
Նոշ - 46
Նուրջ վանք - 160, 174

Ոստան Հայոց - 191
Որմնիք - 154
Որոտ զրյակ - 189

Ջարեք - 186, 188, 193
Ջին ու մաշին - 190
Ջորա (Ճորա) դուռ - 70
Ջուրջուրդ Հայք - 45, 78, 96

Պաղեստին - 39, 43, 48, 63, 67, 182
Պամիլագունիա - 123
Պապատուն - 149
Պատմոս կղզի - 73, 74
Պարթևստան - 39
Պարխար լեռ - 155
Պարսկաստան - 69, 71, 78, 89, 92,
135, 142, 150-152, 159, 165,
177, 180, 187, 195, 198

Պարտավ - 143
Պեծենեկք - 150
Պետրոս (Ս. եկեղեցի) - 146, 155
Պերգյա - 66
Պրզա - 142, 149
Պիր - 163
Պրնձահանք - 197
Պոնտոս - 45, 63-65, 71, 95, 132, 150
Պոտոն - 45
Պրոկուպոս - 104

Ջահան գետ - 135, 137
Ջավախք - 64, 94

Ռան - 150
Ռե - 137, 138

Սաբա - 43
Սագաստան - 96
Սախաստա - 177
Սաղմոսավանք - 7, 21
Սամարիա - 56, 58
Սամշուլթե - 114
Սամուսատ - 153, 163

Սանահնի վանք - 23, 128, 130, 140,
150, 188
Սասուն - 124, 170, 180
Սարգիս (Ս. եկեղեցի) - 194
Սարի - 136
Սաֆա - 101
Սեբաստիա - 56, 76, 82, 156
Սելեկիա - 184
Սերկեկի - 140
Սերմի - 79
Սիմ լեռ - 114
Սինա լեռ - 51, 85
Սիոն (Սիոն) - 15, 103
Սիա - 7, 18, 184, 212
Սկուտրի գյուղ - 94
Սմբատավան - 115
Սյունիք - 44, 63, 92, 119, 130
Սորբա - 79
Սուփի (Սուրբ) - 125, 179
Սպանիա - 181
Սպեր - 115
Սրավ - 136, 137
Սրուճ - 43
Սուր - 100
Սևան - 108, 130
Սևաստ - 95, 133, 141, 196
Սև (Սեռավ) լեռ - 132, 156, 161
Սևորդիքի վանք - 131
Սևորդյաց զավատ - 143
Վահկա բերդ - 155, 160
Վաղարշապատ - 70, 71, 88
Վաղարշավան - 70
Վայոց ձոր - 88
Վան - 66
Վանանդ - 155
Վասպուրական - 115, 121, 133, 140,
149, 159, 162

- Վատիկան - 13
 Վատյան դաշտ - 78
 Վարագա վանք - 141
 Վարաչան քաղաք - 112
 Վարդանակերտ - 109
 Վարդանաշատ - 191, 193
 Վարդգեսավան - 70
 Վարձիա - 107
 Վենետիկ - 13
 Վեոիավ քաղաք - 183
 Վիեննա - 13
 Վիրապ (տե՛ս Խոր Վիրապ) - 166
 Վիրիա - 64
 Վրաստան - 12, 87, 94, 126, 128, 142, 149, 164, 169, 187, 190, 195, 197, 198
 Վրբան - 39, 96, 183

 Տախալասոն լեռ - 78
 Տաճկաստան - 99, 201
 Տայբ - 96, 104, 106, 107, 109, 115, 116, 125
 Տանձիք - 143
 Տանուտերական դավառ - 95
 Տաշիր - 131, 164
 Տատարի - 136
 Տափուշ - 7, 133, 164, 188
 Տաթոն - 74, 75, 117, 120, 125
 Տաթոն - 176
 Տափարաստան - 136
 Տափնաս - 63
 Տերունական - 164, 193
 Տիգրանակերտ - 68
 Տիգրիս գետ - 65, 199
 Տյուրու - 55
 Տորոս լեռ - 119, 146
 Տրասպոլոն - 96
 Տրասպոլիս - 159, 182

 Տիրիս (Տիրիս) - 9, 117, 164, 165, 173, 177, 192, 205, 211
 Յուրտավ - 95

 Ուզկան բերդ - 75
 Ուխտիք - 134, 164, 179
 Ուձոն - 176
 Ունկուաց գավառ - 175
 Ուռհա - 68, 99, 150-157, 159, 162, 163, 171
 Ուտիք - 120

 Փայտաձարան - 78
 Փարան անապատ - 100
 Փարսուս - 7, 10, 142, 166
 Փարիզ - 13
 Փիլիպուպոլիս - 183
 Փյունիկե - 51
 Փոլթ - 110

 Քաղանե (դաշտ) - 40
 Քաղկեդոն - 24, 25, 90, 106, 108, 110, 117, 123, 129, 188
 Քաջ Վահանի քարայր - 77
 Քասախ գետ - 106
 Քալազին - 194
 Քերսոն - 123
 Քորայր - 167
 Քոհաստան - 137
 Քուչանաց երկիր - 63

 Օզկան քաղաք - 163
 Օթնառ պուղ - 112
 Օձ բերդ - 118
 Օչական պուղ - 88

ՀԱՒԱԲՈՒՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՀՈՒՍԱՐԱՆԵԱԼ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1862

Թախանձեալք ՚ի բազմաց յառտնին և յօտարազգի բանասիրաց՝ շարայարել տպագրութեամբ զկարգ պատմագրաց մերոց, անտես առնելով առ վայր մի զընտրութեամբ ոճոյ և բանակարգութեան հայերէն խօսիցն, ուչ ունել ծանօթութեան անցից և դիպաց, մանաւանդ միջին անուանեալ դարուց ժամանակաց, յոր առաւել իմն սերտիւ պնդութեամբ դեզերին այժմուս պատմաբանք և հնարասք, ձեռն արկաք նախ յառ ՚ի բազմաց ըղձացեալն և ՚ի չև ևս տպագրեալ¹, ՚ի Վարդան պատմիչ, որոյ համբաւ մեծ հռչակի յազգիս, որպէս գերազանցելոյ առ ժամանակակցօքն և անհաւասար մնացելոյ առ ՚ի յետնոցն: Յոր սակս, միանգամայն և յորոշումն յայոց համանուանցն մերձաւորաց ժամանակաւ, Մեծ կոչի Վարդանս այս վարդապետ, և ամենապատիւ մակագրական անուամբք մեծարի յամենայն յիշատակագրաց. որպէս, Ամենազով արդիւնական, պանծապայծառ, հոգեապայծառ, մեծիմաստ, իմաստախոհ, եռամեծ, գիտնական, արամարան, տառուածարան, մեծ սոփեսոս, աշխարհալուր, աշխարհաքարոզ, արեղերաբոյս, տարբ և այլն: Բայց այս ամենայն կոչմունք պատուականք չեղեն բաւական առ անխառն պահել զգործս և զբարուածս նորին ընդ այոցն. և յոլովից յարանուանց վաստակք պիտանի և անպէտ՝ միոյս այսմ վերընծայեցան: Եւ ոչ միայն յիրս և ՚ի գիրս, այլ ինձ թուի և ՚ի հայրենեացն կոչումն սխալեալ, որոց Բարձրբերդցի գոս ասեն. քանզի ոչ ոք ՚ի նախնեաց անտի կոչէ գնա այսպէս, այլ մանաւանդ բանք նոցին ցուցանեն յարեւից Մեծաց Հայոց լինել գնա, և ամս ինչ պանդրեւտութեամբ կեցեալ ՚ի Հոռմկայ և ոչ ՚ի Բարձրբերդ. զայլ ոմն Վարդան Բարձրբերդցի ցուցանելով ժամանակակից նորին կրօնը, որպէս յիշէ մատենագիծ ոմն յամի 1286, որ է իբր վեչ տասան ամաւ յետոյ քան զմահ մեծիս այսորիկ Վարդանայ: Իսկ զմիւսն զայն զկրօնը՝ Երկրորդ Վարդան կոչէ Ղազար Զահկեցի կաթողիկոս, և նմա ընծայէ զՀամառօտ մեկնաւ-

¹ Մինչ ՚ի պատարասել էաք գործս զայժ լուրք զի ՚ի Մովսէս Գաղաթ տպագրեալ է պատմիչս, այլ չև ևս հանդիպեցաք մատենին:

Թիւն չորից ակտորանաց, զԱւստիւն, զՀամառուս աշխարհադրութիւնն, զՄեկնութիւն քերականի. որոց յետինքդ կարծին երրորդի ուրումն Վարդանայ գործք:

Արդ մերս այս պատմագիր թուի Հայրենեօք յարեւելայ Հայոց ՚ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան, ուր և աշակերտեցաւն Վանականայ վարդապետի, և նախապատիւ ծանուցաւ քան զերեսին և աշակերտակիցս իւր ձեռասուենս Հռչակելոյ վարժապետին, (յորոց մի պատմիչն Կիրակոս, և միւս՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Թաղէի վանաց), և առ կենդանեաւ իսկ նորուն Համբաւեցաւ զգօծութեամբն և Հրմտութեամբ. որպէս զի յերթն յերուսաղէմ ուխտագնացութեան աղազաւ Հանդիպելով ՚ի Կիւիկիա, բազում մեծարանօք ոչ միայն ընկալեալ եղև ՚ի Հեթոյ Թագաւորէ և ՚ի Կոստանդեայ կաթողիկոսէ, այլ և զամս և աւելի բռնադատեալ ասպնջականեցաւ ՚ի յետնոյս, յօժանդակութիւն կարևոր գործոց Հայրապետանոցին. որպէս և խոստովանի գովութեամբ կաթողիկոսն ՚ի շրջաբերականի թղթին՝ զոր առաքեացն առ արեւելայս ՚ի ձեռն նորին ինքեան Վարդանայ. «Առաքեցի առ ձեզ գարդինական վարդապետն զՎարդան՝ փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ նախախնամութիւնն Աստուծոյ ձգելով առ իս ՚ի կողմանց ձերոց, ՚ի Հինգ ամաց Հետէ. զոր իբրև տեսի՝ ճանաչելով ըստ կարի՝ կապեցի զգա միջնորդութեամբ Աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահուամբ, մեծաւ Հարկիւ և սիրով բեռեռեալ ընդ իս յաւիտեան... որ ունի զիմ սիրտ և զքան յամենայն իրս»: Ընդ թղթոյն տարաւ յարեւելս և զկանոնս ժողովոյն Սոյ՝ գումարելոյ յամի. 1243, յորում բազմէր և ինքն ընդ եպիսկոպոսունս և ընդ վանահարս Կիւիկիոյ, և թուի ՚ի նշանակեալ թուականէդ յետս երթալով Հասանել ՚ի սկիզբն Հնգամայ բնակութեանն յարևմտեան Հայս, ՚ի Թագաւորութեան Հեթմոյ. յորոյ խնդրոյ արար մեկնութիւնս և լուծմունս, որպէս և գրէն առ նա ինքն. «Յիշեա՛ զոր ՚ի ձեռն Թորոսի Հրամայեցիք, վասն Նղարբերիցն կանանցն գրել ձեզ, և ՚ի խորհուրդ պատարագին, և ապա երեսօք յանդուլն Հրամայեցիք, որ գրէաք ձեզ ժղանք ՚ի մեկնութենէն քերականին. և ես այլ աւելի սիրով՝ գրել ձեզ ձեռամբ լուծմունս յաւետարանէն և յարարածոցն». այսպիսի պարզ և ուսմական ոճով գրեալ են լուծմունքդ և ժղանքդ (գրոյցք) իբր վաթսուն և վեց թուով. և մեծաւ Համարձակութեամբ իբրև ընտանի առ ընտանի, կամ

դաստիարակ առ արքայ մանուկ, որում ասէ. «Աստուծով տղայահասակ և մտօք և աչօք զօրաւոր էք», առ ՚ի կարող լինել ընթեռնուլ զիւր իսկագիր անսեթեթ գրածն. զոր և աղերսէ մնալ առ ղշխոյին Չապելեայ յիւր յիշատակ. «Թող Թագուհի պահէ, և ՚ի պիտոյ ժամս առնոյք ՚ի նմանէ»:

Զգիր կաթողիկոսին և զկանոնս ժողովոյն բերեալ յարեւելս յամի 1246, և ընկալեալ զձեռնագիր Հաւանութեան առաջնորդաց տեղոյն՝ դարձաւ երբր առ Հոգևոր տէրն, և այլ ևս ժամանակս ինչ յամեալ առ նմա, յայսմ նուագի յամի 1248 Թարգմանեաց կամ յերիւրեաց ՚ի Հայ գփոխեալն յասորոյն գրնդհանուր Պատմութիւն Միտայէլի պատրիարքի, ՚ի ձեռն Իշխիայ ուրումն երիցուի Ասորոյ¹: Յետ երկրորդ անգամ՝ դարձին ՚ի Կիւիկիոյ՝ եկեալ յարեւելս դադարեաց յԱնդրէի վանս ՚ի Չորն Կայենոյ. և անդ, կամ այնուհետև յօրինեաց զգլխաւորս ՚ի մատենագրութեանցն զոր արդ ՚ի ձեռին ունիմք. և զի յառաջ քան զայն Հռչակեալ էր անուն նորա, Հարկ է թէ և յառաջագոյն Հրատարակեալ էր այլ գիրս և ճառս, որք կամ չհասին առ մեզ կամ ոչ անուամբ նորին: Կարևոր վաստակք Վարդանայ են մեկնութիւնք սուրբ գրոց, Հաւաքեալք յառաջնոց մեկնչաց, յորս ժամանակի երիցութեամբ, թուի Ա. Դանիէլի մեկնութիւնն Համառուս, ՚ի խնդրոյ եղբարց միաբանից. Բ. Սաղմոսաց մեկնութիւնն, Համառուս քան զՀամբրոնացոյն, ՚ի խնդրոյ առաջնորդին Հաղբասայ՝ տեսուն Յովհաննու, որ ոմանց նախորդն Համազասպայ կարծի, և ինձ յաջորդ նորուն, որ նայնպէս Յովհաննէս կոչիւր. Գ. Մեկնութիւն Հաղբասունին Մովսէփի, ՚ի խնդրոյ տեսուն Համազասպայ, աւարտեալ յամի 1261. Դ. Մեկնութիւն Նրաւց կրօնոյն, ՚ի խնդրոյ աշակերտակցին իւրոյ Կիրակոսի վարդապետի պատմչի, գրեալ յամի 1265, եօթն ամաւ յառաջ քան զմահ իւրեանց, յորոյ վերջարանին մտերիմ խանդաղատանօք խօսի ընդ ուսմանակցին և ծերակցին. «Իսկ դու մշակդ մորենեաց և աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց, անայչ մեզ ճաշակ յարածամ և յոյս յԱստուած, վարդապետ Կիրակոս, որ Հարկեցուցիչ Հրամանաւ և գումարն մահու քեզ՝ ասել զմերն մերձակայ, մուծեր զմեզ ՚ի տուն գինւոյ և իւղոյ, խնձորոյ և նունենեաց, շղթայից արժանաւոր ո-

¹ Ի ճիշտակարանի Թարգմանութեանն՝ գոր ՚ի ձեռին ունիմք, չիք տեսնուի Վարդանայ, քոց վկայէ Լազար կաթողիկոս, և բազում Հեռուագութիւն իսկ Հեղինակս պատմեացն ՚ի Միջայէլ:

տիւք, հայել լսել և խօսել, Հոտտտել և շօշափել զկեանս և զան-
մահութիւն»։ Առ այսոսիկ որք ծանօթք են մեզ և բազմաց,
յաւելոյր ոմն և զմեկնութիւնս Դատաւորաց և Յեսուայ, և
զմարգարէիցն Յսայիայ և Երեմիայ. զոր այլուստ չէ մեր
լուեալ յանուն Վարդանայ։ Կրկնակի պատուական են մեզ
գրուածքդ. մի, զհարց նախնեաց, զորոց զոմանց չունիմք արդ
լիովին զգործս, ՚ի սմա գտանելով գէթ զհատուկտիրս բանից,
յորս սիրելագոյն մեզ Եղիշեայ բանքն ՚ի մեկնութեան գրոց
Մովսիսի. և միւս՝ չափ և կուռ Համառօտութիւն իմաստից և
լուծմանց յորում ոչ սակաւ զգօնութիւն և ճարտարութիւն
երեւի հաւաքողին. և յառաջարանք և վերջարանք գրոցն. որ-
պէս և պատմագրութեանն, խոհականք են և գորովականք, և
ախորժագոյնք յընթերցումն. յորոց և քաջիկ մարթ է ՚ի վերայ
կալ հանճարոյ և ոճոյ արձակ գրութեան հեղինակին, քան ՚ի
սեղմ և ՚ի Համառօտ մեկնողական բանիցն, որպիսիք են վերո-
յիշեալքդ, և Մեկնութիւն տէրունական աղօթիցն, Հուռաքածոյ
՚ի Հարանց վարուց. և այլն։ Իսկ ճառիցն և խրատական բա-
նից՝ յորոց մարթ էր լիովին դատել զնա, ընդ երկբայութեամբ
է հարազատութիւնն. վասն որոյ և զանց առնեմք զնորք առ
անդեաւս, բայց ՚ի Ներբողէ Լուսաւորչին, զոր գրեալ է՝ ՚ի
խնդրոյ նախանշանակեալ տեսն Համազասպայ, որ և չափա-
ւոր ճաշակօքն ՚ի գովութիւն կրթի նորա։ Զնոյն առաւելու-
թեամբ Հաստատեն և շարականք նորին, Որ նախիմացն. Ի
յանսահմանն առաքելոցն, Թարգմանչացն և Ս. Սարգսին¹. Հո-
րեքին ևս յառաջին կողմանէ ճայնի (ԱԿ), դանդաղագնացք
յերգ և յեղանակ, թերևս հանդարտ բարուց երգողին ցոյցք-
նմա ընծայեն ոմանք և զԱնթառամ ծաղիկ երեք տուն շարա-
կան պերճարան, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին։ Վասն սոցին
Առաքէլ Սիւնեցի ՚ի չափաբանեալ անուանակարգութեան յօ-
բինողաց շարականի՝ կոչէ,

Սուրբն Վարդան յուսոյ տեղին։

¹ Ոմանք ոչ Համարին Վարդանայ զԱմենասուրբն Ս. Սարգսի, այլ Հաւա-
տի նորա լինել եղանական և վերջին տամբ, յորս յիշ Գագ յետնաբլուր, և
իշխոյ կողմանցն, զոր իշխան մեր կոչէ, և է Վահրամ յիշեալ ՚ի պատմութեանն
(յէջ 144) և յայտ է թէ յայն կողմանս յորինեաց գերզն. որպէս և զՆախիմացն ՚ի
Կիւլիկիս, մաղթելով ՚ի նմին զմեկնութիւն մերոյ Թարգմաչին, Հեթմոյ, և
զբաւազան Իշխանութեան մերոյ Հայրապետին, Կոստանզնի։

Այսոքիկ հաւաստի երկասիրութիւնք Վարդանայ. իսկ
գործք և անցք կենաց նորին յետ դարձին ՚ի Կիւլիկիոյ, չեն
նշանակեալք ըստ բաւականին. յիշատակի գովութեամբ յամի
1255 մեծ վարդապետ և աստուածագգեաց այրն Վարդան,
նախ ՚ի Վիրապին վանս նստեալ ուսուցչապետ, ապա ՚ի Սաղ-
մոսականս և ՚ի Թեղեմիս, այլ ոչ ունիմք Հաստատել թէ սոյն
իսկ մերս իցէ։ Նոյնպէս և Վարդանն վարդապետ որ ընդ
տեսուն Գրիգորիս Դադիվանից առաջնորդի գնաց ՚ի Հեր-
բումն և ՚ի յանդիմանութիւն Դաւթի դիւապատիր մոլորեցուց-
չի, ոչ է մերս այս, որպէս Համարի նոր պատմահայրս Չամ-
չեան², զի Կիրակոս պատմիչ իրացն՝ զՎարդանդ զայդ և զԳր-
րիգորիս զոյգ Յօժարորդիս ասէ մականուանեալ։ Քաջանշան
և սխրալի դէպք կենացն այն է՝ զոր ինքնին պատմէ մերձ յա-
ւարտ գրոցն, որ և վկայ է մեծի Համբաւոյ նորա առ իւրսն և
առ օտարս, մինչև ՚ի դուռն աշխարհակալին արևմտից Ասիոյ՝
Հուլաղու դանի, յորմէ և կոչեցաւ ընդ թագաւորս և ընդ աւագ
իշխանս. և Համարձակագոյն քան զամենայն ոք, ըստ շնորհաց
իմաստութեանն և արևոր Հասակին՝ խօսեցաւ ընդ ահեղին
այնմիկ, լուաւ զգաղտնիս նորա և թելադիր եղև խորհրդակ-
ցութեամբ։ Բազում ինչ կարևոր և հետաքննելի իրք են յայս
դէպս, որ և քան զամենայն մատուցան պատմութեանն Հաճոյա-
գոյն գտանի ղեգերելոցն ՚ի քննութիւն արևելեան անցից այն
ժամանակի³։ Ի դարձի անդ իւրում ՚ի զրանէ դանին՝ թուի
հանդիպել աւագակաց Հարամեաց, և անկանել գրենոյն ՚ի
ձեռս նոցա և յաջողութեամբ թափել, զնոսին³։ Զյետին ամս
կենացն՝ Հաւանօրէն՝ եկեաց ՚ի Հաղբատ, ուր և գրեացն ՚ի
խնդրոյ Կիրակոսի զմեկնութիւն Երգոց երգոյն, յամի մա-
հուան Հուլաղուի, յետ երկուց ամաց վախճան արար պատ-

¹ Գատմութիւն Հայոց. Գ. 233:

² Յորոց մի և հմուտն արևալագէտ Գ. Եղուարդ Տիւրքիէ, այժմս վարժա-
պետ Հայերէն խօսից ՚ի կայսերական մատենադարանի Փռանկաց, ՚ի Բարիւ-
թարգմանեալ է յիւր լեզու և՝ հրատարակեալ զայս դէպս, որպէս և այլ հա-
տուածս բանից ՚ի պատմչէս յայլ ինչ գիրս իւր։ Նոյնպէս և Համագգի նորին՝ Գ.
Միքայէլ Գրոսէ պարագլուխ գիտնոց վրացի դպրութեան, թաղում բանս ՚ի Հե-
ղինակէս Թարգմանեալ և յետեալ է ՚ի յաւելուածս հոգակելոյ իւրոյ Գատմու-
թեանն Վրաց։ Ծանօթ է պատմիչս մեր և այլոց արևելագիտաց ոչ սակաւոց ճիւր-
սեալ ՚ի Սէն Մարգէնայ և ՚ի Գաղղըմէրէ։

³ Տե՛ս յէջ 164:

ժաղրութեանն, և յետ չորից ամաց, այն է Տեառն 1271, յորում ամի և ամուլակիցն իւր Կիւրակոս, վախճանեալ թաղեցաւ ՚ի Հաղբատ, և զգերեզման սորա Համարիմ իբրև ուխտատեղի կամ պատուելի յիշել թոմայի Վանանդեցւոյ ընդ այլոց Հոյա- կապ արանց անդ թաղելոց.

Վարդան մեկնիչըն քաջարան,

քանզի անդէն թացեալ է և այլ ոմն Վարդան վարդապետ նշա- նաւոր՝ երիցագոյն ժամանակաւ, այն՝ յորոյ խնդրոյ ներսէս ԵնորՀալի գրեաց զմեկնութիւն բարձրացուցեաց ճառի:

Պատմադրութիւնս այս Վարդանայ, յետին գրաւոր վաս- տակ նորա, և գլուխ գործոց Հեղինակին Համարեալ ՚ի յուլից, թերևս ՚ի նախահռչակ Համբաւոյն առացեալ է զայդ վարկ, քան յիւր ուրոյն արժանեաց. զի ոչ գեղեցկաբան ինչ շարամա- նութեամբ լեզուին և ոչ մանրապատում ծանօթութեամբք կամ նկարագրութեամբք ախորժական ընծայի. զի թէպէտ և ՚ի Հասարակի չափաւոր, այլ և ուրեք ուսմկորէն վարի ոճով, որ- պէս ՚ի պատմութեան անդ տեսաւորութեանն ընդ Հուլաղուի, թերևս ՚ի Հասկացումն ծանօթից իւրոց աշխարհիկ իշխանաց գրեալ: Դարձեալ և ըստ քանակի գրոցն, զվեցՀագար ամաց պատմութիւն ամփոփել կամելով յերկվեցեակ թերթս, Հարկա- տրէր իմն կարգել ցամաք բանս և ուրեք լոկ շարս անուանց և թուոց. և զի այս ոճ պահանջէ աչալուրջ քննութիւն և ճշդու- թիւն ժամանակագիր թուոցն և կարգաց յաջորդութեան աթո- թոց և գաւազանաց, ոչ անվրէպ և յայսմ գտանի Հեղինակս, կամ առ ծերութեան Հասակին ոչ բաւեալ մանրախուզել ՚ի ստոյգ պատմչաց, կամ առաջնոց ընդ օրինակողաց գրոցն զնոյն սխալեալ. որով բազում ուրեք պակասաւորք են կարգք օտար և հեռաւոր թագաւորաց և սխալ ամբ իշխանութեան նոցին. զոր և ուրեք ազդ առնելով ծանօթութեամբք՝ զայլովքն զանց արարաք զի ոչ Համարիմք ՚ի Հեղինակէ աստի ուսանել զայնոցիկ կարգս, մինչդեռ առձեռն պատրաստ գտանին խնդրողաց՝ այժմու ստուգաքնին ժամանակագիրք: Բայց ստուգազոյն է ՚ի յիշատակս ազգայնոց իրաց և դրացեաց մե- րոց, յորս են արդարև և ՚ի Համառօտութեան անդ ոչ սակաւ կարևոր գիտելիք, և դէպք աննշանակք առ ՚ի յայլոց, արգա- սիք մեծի մատենայած հմտութեան Հեղինակին և ծանօթու-

թեան գիտնոց արանց ժամանակին, առ որս ընտանութիւն և մուտ և ել ունէր. և դարանք Հռչակեալ դիւանաց Հաղբատայ և Սանահնի և այլոց վանորէից Զորոյգետոյ և Աղուանից և տան կաթուղիկոսարանին՝ օժանդակք աննախանձք կային նմա. և ըստ այսմ երախտապարտ գտանիմք Վարդանայ, որ տայ մեզ ծանօթս և զոմանց կորուսելոց արդ պատմագրաց մե- րոց՝ յանուանէ կամ անանուն. յակն արկեալ իւր գրեթէ ցամե- նայն երիցագոյն պատմիչս մեր, զերկուց նախ քան զիւրն դա- րուց դէպս առնու. յորովակի ՚ի Սամուէլէ և ՚ի Միխիթարաց Ա- նեցեաց, յՌուհայեցւոյն Մատթէէ, յԱսորոյն Միխայելէ, և ՚ի Վրաց պատմութենէ և այլուստ. իսկ զիւրոյ՝ զ՝ ԺԳ դարու դէպքն՝ ՚ի լրոյ և ՚ի տեսութենէ: Այդքան բազումս ունելով օ- րինակագիրս և առաջնորդս, մեծարէ յաճախ անխտրապէս և զկարծիս նոցին. մանաւանդ ուր ազգին և նշանաւոր կամ սր- բազան անձանց չըոյ և պատույ և կրօնից վարդապետութեան իրք կայցեն, դիւրահաւան գտանի առ Հաճոյն և պանծալին և առ Հրաշանշան երևոյթս. զնոյն և յայլ գիրս նորին է տեսանել. իսկ ՚ի պատմագրութեանս յայդպիսեաց սակի են պատմեալքն ինչ զԼուսաւորչէն և զդաշնակցութեանց կամ թղթակցու- թեանց ընդ գերագոյն գահու Հոռովմայ, և տեսիլք վարդապե- տաց ոմանց՝. առ որովք Հարկ Համարեցաք ազդ ինչ առնել կամ ծանօթարանել: Զնոյն յայտ արարաք և երբեմն լոկով նշանակաւ (!), ուր զժողովոյն կամ զՀաւատոց Բաղկերտնի բանք էին, և սպրդեալ ինչ էր անձահ ՚ի լուր՝ ոչ միայն մերումս ողջմտութեան, այլ և ոչ ինքեան՝ յայլսն զգուշաւոր և բարե- պաշտ Հեղինակին, եթէ յետնոցս Հանեալ էր ժամանակաց, յորս պարզագոյն ևս բացատրի և ճանաչի դաւանութիւն սրբ- րոյն ժողովոյն, Համաձայն նախագումար երիցն ժողովոց և մերոց երիցագոյն Հարց եկեղեցւոյ: և եթէ կամեցեալ էր կամ կարող լեալ՝ առաւել անաչառապէս քան կանխակալ մեծարա- նօք զյառաջ քան զինքն կացեալ վարդապետսն քննել, յորոց ոչ սակաւք նովին թերուղիղ այլ անչար մտօք խաբեալք կամ անհասք նրբութեան խնդրոյն՝ խորչէին ՚ի քաղկեդոնականաց, քստմնելով ՚ի կարծեցեալ նեստորական բաժանմանց՝ որ յանձն և ՚ի բնութիւնս աստուածայրականին Բրիստոսի: Բայց և զայս արժան է ազդել զբարեսէր Հեղինակէս, զի թէպէտ և

1 ՏՅՍ յէ՞ս 51, 56, 59, 64, 86, 94, 108, 118, 138, 157, 158:

իւր Հարագատ բանս Համարեցուք զգրեալսն զքաղկեդոնա- կանաց, տակաւին Հեղագոյն և Հանդարտ գտանի քան զյոյովս յայլախոհիցն, և ոչ թերանայ 'ի մեծարելոյ զՀարս ժողովոյն և զայլս նոցին Հետևողս արժանաւոր անձինս: Դրելով զայսմ խնդրոյ առ Հեթում արքայ, յառաջաբերեալ զբանս Աթանասի և Կիւրդի և գԴրիգորի Աստուածաբանի, որք երկուս ասեն բնութիւնս, և ընդունելով զնոյնս՝ ասէ. «Ամէն բան տեղի և պատճառ ունի. զի որպէս լսողին և ժամանակին և կարեացն պէտք եղեալ՝ խօսեցեալ են. զի այլ է կուտ բանն, և այլ է ճշմարիտ խոստովանութիւնն 'ի խաղաղ ժամու. զի Աթանաս ասացեալ է ընդդէմ Արիոսի երկու բնութիւն... իսկ Աստուածաբանին՝ որ ասէ 'ի ճառին որ առ Կղաւտնիոս, Բնութիւնք երկու, քանզի Աստուած և մարդ, բայց որդիք ոչ երկու. և այս վէճ է ընդդէմ Ապողինարի, որ մի բնութիւն ասէր զՔրիստոս...: իսկ Կիւրեղ ընդդէմ Եւտիքի դիւաբերանի, որ առաջօք ասէր և կերպարանօք զտեառն երևումն և մի բնութիւն, աքսինքն ոչինչ առեալ 'ի մէնջ, ասաց. Երկուք և ոչ մի»: Արդ որպէս Կիւրդիդ՝ նոյնպէս և ժողովակցացն 'ի Քաղկեդոնի՝ են բանքն, ո՛վ վարդապետ. և թէ նոքին իսկ Հարքն որք յառաջ և որք յետոյ ժողովոյդ՝ զանազանելով մի կամ երկուս ասեն բնութիւնս, ըստ քո իսկ վկայելոց՝ «Ամէն բան տեղի և պատճառ ունի» և որ կամի ոք քննել՝ իբրև զհաւատոյ սրբազան իրս, որպէս և էնն իսկ ամենայն իրօք պարտի քննել, յստակ և անկիր մտօք, և մի՛ ընդ եկեղեցւոյ վարդապետութեան խառնել զազգային խտիրս և խնդիրս, կամ ընդ Հոգւոյ Աստուծոյ՝ զՀոգի մարդոյս, Հակառակորդի ընդ մարդոյ, որով և աստուածամարտ գտանի բազում անգամ:

Զայսոսիկ առ յուշ ինչ արժան Համարեցաք ազդել աստա- նօր, որպէս զի եթէ և յետ այսորիկ առ պատմական և ուսումնական օգտի հրատարակիցեմք և զայլս 'ի պատմչաց կամ 'ի զրչաց, առ որս շատ կամ սակաւ խժրիծք գտանիցին զայսմ աստուածաբանական խնդրոյ, ծանիցեն քաջ Հանդիպողք մատենիցն՝ զմերս տեսութիւն. որոց՝ սիրելի է նախնեացս մատենագրութիւն և մատենագիրք՝ բարեկամք, այլ բուն սէր և բարի՝ ճշմարիտն միայն, որ է ուղիղ վարդապետութիւն. զոր և ցանկամք և խնդրեմք ուխտիւք նոյնպէս լինել ամենեցուն, ևս առաւել մերոցս Համագգեաց, որպէս և զհարդ ընկալցին զմեր իղծ: - Եւ զի վերագոյնդ իբր երկբայութեամբ իմն ասէաք թէ

արդարև Հարագատ բանք Հեղինակիդ իցեն ասացեալքն, և մի իբրու այլայլեալք յիրահամարձակ և 'ի կողմնասէր զրչաց, ոչ եթէ իսպառ օտար 'ի կարծեաց նորին Համարիմք զայնս, մանաւանդ զի և օրինակք զրոցն հնագոյնք են, այլ զի և 'ի Հինս անդ օրինակս մատենից Հեղինակին՝ գոն խարդախեալ բանք: Օրինակի աղագաւ, յԱրարածոց մեկնութեանն, ուր զՀոգւոյն սրբոյ ելումն և բոլիւումն յիշէ ըստ Եղիշեայ բանից ուղղափառ դաւանութեան, որում և ինքն Հաւանի յիւրումն պատմութեան¹, և մատենագիր ոմն 'ի յաջորդ դարու ասատիկ նախանձայոյզ հոռմէական՝ բերէ գովութեամբ զնոյն վկայութիւն յրմբերանումն ոմանց Հակառակողաց յիւրումն ժամանակի, զնոյն վկայութիւն գտանեմք ակնարև և անհեղեղ այլայլեալ յօրինակս ինչ զրոցն, որք սակաւ ամօք զկնի մահուան Հեղինակին են գրեալք²: Զայսր կողմնատար և թիւրեալ Հոգւոյ առհաւատչեայ ընծայէին ուրեք և օրինակք պատմագրութեանս, ըստ իւրաքանչիւր կրից ընդարձակելով կամ սաստկացուցանելով զբանս Հեղինակին. զոր արդարև ոչ է դիւրին ընտրել և ջոկել՝ որոյ այլուստ չիցեն Հաւաստի վարք և միտք Հեղինակացն. և յայսմանէ խաբին ոմանք թանձրապէս (ընդ Գալանոսի), մինչև մերոյս Վարդանայ վերագրել զանալի և զլուտական թուղթ Համանուանն Սեւակեոնցոյ, որ և յաւէտ Վահրամ կոչի, զգրեալն առ Հեթում, պարսաւանս Լատինաց, իբրև 'ի պատասխանի թղթոյ քահանայապետին Հոռմայ, զոր երբ առ արքայն Հայոց՝ սպանիացի նուիրակն Տիմանջ, յամի 1247:

Արդ այսոքիկ բաւ, թէ շատ և թէ սակաւ՝ առ տեղեաւս. դարձցուք անդէն առ պատմագիր մեր. և յաւելցուք ընդ թեթութեանցն՝ 'ի գովութիւն, զնոյն ինքն իսկ զհամառօտութիւնն. այսինքն զճարտարութիւն՝ զայնքան Հարուստ ամաց և զզանազան ազգաց և յեղանակաց դէպս զյաւաւորս՝ յետւլ և 'ի շար արկանել, որով յիրաւի յայս ոճ վիպասանից մերոց նախամեծար գտանի. զի և ոչ մի ոք 'ի սոցանէ յետ ժ դարու՝ այսքան ճոխ և 'ի համառօտութեանն՝ հաւաքեաց զընդհանուր պատմութիւն. քաջ 'ի ճահ գործոյն յարմարի վերնագիրն, զոր

¹ Տե՛ս յէջ 152:

² Զբանն՝ «Երեք են. առաջինն չէ ծնեալ յումեքէ. երկրորդն՝ ծնունդ է առաջնոյն. երրորդն՝ երկրորդին և առաջնոյն ելումն և բոլիւմն». խարդաւանակ՝ մատուց փոխեն, «Երրորդն ոչ երկրորդին՝ այլ առաջնոյն ելումն և բոլիւմն»:

ընտիր Բ օրինակս մեր դւնէր. Հաւաքումն պատմութեան մեկ-
նորօրէն Համառօտ և բովանդակ, գիւրահաս ընթերցողաց.
յԱզամայ Հեռէ թուելով զժամանակն. պատմելով զկիրս նո-
ցին որ 'ի նմա. նա և զ'ի բազմաց տարակոյն 'ի բազում տե-
զիս լուծեալ խորահայեաց խորհրդով և քննիմաց իմաստա-
թեանք, որոց պատահիս յանձնիւրն: Ոչ է յայտ երբ սկսեալ
իցէ Հաւաքել զՀամառօտս զայս, այլ աւարտեալ է յամի 1265,
որպէս և ասէն իսկ, յետոյ քան զերթն առ Հովաղու դան և զա-
ռաջնոց քան զայն երեսնից ամաց դէպս (1235-1265) Համա-
ռօտիւ յոյժ նշանակեալ կամ 'ի բաց թողեալ, վասն ոճով գրե-
լոյ զայնս Վանականայ և Կիրակոսի յիւրեանց պատմագիրսն.
սակայն յետ դարձին 'ի ճամբարէ Թաթարաց, վերստին ձեռն
արկեալ է՝ զնշանաւորն զայն տեսութիւն և զրուցատրութիւն
ընդ աշխարհակալին՝ յերիւրել՝ 'ի կարգս բանիցն առաջնոցն,
շաղկապ ընդ երկուան արկանելով և զայլ Հանդիպեալսն 'ի մի-
ջոց ժամանակին: Ետ այնորիկ դարձեալ յիշատակէ զմահ
դանին, և զհարուածս Կիւլիկիոյ յԵգիպտացոց, և զմահ աս-
պընջականին իւրոյ մեծարողի՝ զԿոստանդեայ կաթողիկոսի, և
սրտատուչ ողբովք 'ի նոյն՝ կնքէ զգիրս. ոչ ժամանեալ նշանա-
կել, թերև և ոչ իսկ լսել՝ և զմահ մտերիմ մեկենասի իւրոյ՝
Թազաւորին Հեթմոյ, որ մեռաւ յելս հոկտեմբերի 1270 ամին,
իսկ պատմիչս 'ի յետագայ տարւոջ՝ յառաջ քան զհասարակել
նորին, որպէս մեզ թուի:

Սուղ ինչ և զգրչագիր օրինակաց մատենի պատմագրու-
թեանս ասացուք, յորոց զտպագիրս ընծայեմք, զանց արա-
րեալ զնորագիծ գաղափարօք՝ յերկուց հնագրաց և եթ արա-
րաք զընտրութիւն ընթերցուածոցն. յորոց մին՝ Ա. կամ Հ. և
յուրովակի Հին Օ. (օրինակ) նշանակեալ 'ի ծանօթութիւնս, է
արդարև հնագիր և հնատառ, և հնացեալ յըստէպ կիրատու-
թենէ, որպէս երևի, այլոյ նշանաւոր պատմչի, Ստեփանոսի
Ուռպելեան, վասն որոյ իսկ գրեալ է, իբր քսան ամօք աւելի
կամ պակաս՝ յետ մահուան հեղինակին. որ և անթերի և բո-
վանդակ ունի զպատմութիւնն. բայց յուղղագրութեանն և 'ի
հարազատութեան ստորև գտանի քան զ՝ Բ Օ. այսինքն Բնա-
գիր օրինակն կամ Երկրորդ. զի զսա յաւէտ կալաք մեզ առաջ-
նորդ, վասն ճարտար և անսխալ գրչութեան և ուղղութեան
թւոց, և զլիսովին իսկ չարաբանութեանն. և սա իսկ հին է,
գրեալ յամի 1307, որ է երեսուն և վեց ամ յետ մահու հեղի-

նակին. և զի դադարէ սա, ուր նախ աւարտեալ էր Վարդանայ
զպատմութիւնն¹, թուի թէ յիսկագրէ անտի յօրինողին կամ
յայլմէ կանուխ ուրեմն գաղափարելոյ՝ առեալ է հաւասար:
Իսկ ՕՕ. նշանակէ զի երկոքին ևս կամ ամենայն օրինակք այն-
պէս ունէին զընթերցուածն:

¹ Տե՛ս յէջ 150:

**ՎԱՐԴԱՆԱԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՀԱԻԱՔՈՒՄՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

Նախ քան զամենայն խնդիրս Հայցեսցուք եղեալքս զէն, և սկսեալքս զանսկիզբնն, և ստորնայինքս զվերնայինն. ոչ զորքանն զամէնն, որ ինքեան միայնոյն է, այլ յանհասական փառացն փայլակն ինչ երևման՝ որով ուղղեսցուք զբաղձանս մեր, և այն միջնորդիւ և ոչ անձամբ իշխեսցեալ. և է նա բարեկամն Աստուծոյ մեծն Մովսէս: Եւ զի հեզ է քան զամենայն մարդիկ, մի զարշեսցի՝ ՚ի մէջ տալ մեզ զձեռն, և զգաւազանն որ Աստուծոյ, յորմէ բուռն Հարեալ իմաստնասցուք: Որպէս նա ՚ի Հարցանել զանուն Տեառն լուաւ եթէ նա է Որ էնն, յորմէ բացան խորք իմաստից նորա, և անտի վատահացեալ կոչեաց զնա Աստուած և տէր, արարիչ և ստեղծող ամենայնի. զի թէպէտ և լուաւ ՚ի նմանէ զիւրաքանչիւրն, այլ էիւն Հասկացեալ Հաւատաց զի Աստուած է նա, որով է՛ է, զի աստ ածող է. և անուն նորա տէր է, զի յիւրմէ եղելոցն իշխան և դատաւոր է: Եւ զի միշտ է՛ է, ոչ է եղեալ. քանզի զգոյութիւնն յայտնէ էն, և Աստուածն՝ զարարչութիւնն. որպէս և զանուն գոյն առաջին՝ Արարածք և Մտնուդք կոչեաց, զի առինչք են սոքա, որպէս յայտնիչք և քարոզք, արարածք՝ արարչին, և ծնունդք՝ ծնողին: Եւ զիտաց թէ մի և միակ է էն, քանզի եղեալքս բազում են, և ոչ է բազմութիւն առանց միոյն, բայց մինն է առանց բազմութեան. և ոչ թաքեալ ՚ի նմանէ իմաստք Երրորդութեանն, քանզի ծանեալ եթէ էն երեք է, որպէս և յառնելն զմարդն և ՚ի բաժանել լեզուացն և յայլսն՝ խոստովանի զերեքն: Եւ այլ եղեալքս կամ ՚ի վեր են քան զմինն և կամ աւելի են քան զերեքն, զի անկատարք են: Իսկ էն երեք է, սկիզբն ունելով և միջոց և կատարումն. քանզի նա է Աստուած՝ առաջին, միջին, և վերջին. և թէ այլ ինչ գտանին այսպիսիք՝ նմանութիւնք են, և ոչ իւրք Հաւաստիք: Իմացաւ իսկ զէն սկիզբն ամենայնի. քանզի ամենայն ինչ որ եղեալ է և լինի. նախ էութիւնն է սկիզբն և յէնն էանայ: Այլ և զիտաց եթէ պարզ է էն. որովհետեւ զեղեալքս պատմեաց, թանձր և մարմնական ծանեալ: Իսկ եթէ բարի է էն, և անփոփոխ և անվախճան, և անորակ և անքանակ, և անորպիսութիւն. քանզի էն բարի ոչ կամեցաւ միայն ունել զբարին, այլ արար բարի արարածս,

վայելել յանժախելի բարիս արարչին: Զոր սկսանի այսպէս:
Ա. Իսկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր: Ոչ պատմելով սոցա նիւթ, զի անկարօտ է արուեստաւորն, սակայն արար չորս սկզբունս. ջերմ և թեթև, զհուր և զօդ. ցուրտ և ծանր, զջուր և զերկիր, ունելով ցամաքութիւն և գիջութիւն: Եւ իսկզբանէ ասաց, զի անժամանակ ցուցցէ զառնելն. քանզի երեք իրօք պատկերացոյց ինքեան զեղեալն, անժամանակութեամբն և անբաւութեամբն և անտեղութեամբն: Զի իսկզբանէն ոչ ունի ժամանակ, ոչ տարի և ոչ օր և ոչ ժամ և ոչ մասն Հատածի, և ոչ ոք է բաւական գիտել զեղեալքս ամենայն. և ոչ է ՚ի տեղւոյ վերայ. որպէս ինքն Աստուած է: Իսկ փոփոխամբ և շարժամբ և քանակաւ և որակութեամբ և եղելութեամբն, զատչին ՚ի բնութենէ արարչին: Արդ իմաստութիւնն Աստուածոյ՝ արուեստ, և զօրութիւնն՝ առնօղ, և բարութիւնն՝ նիւթ անմարմին, զոր նիւթացոյց և տեսակացոյց կամքն առատ և Հնարաւոր, և յոչէից ընչացոյց զձև երկնի և երկրի յանպատրաստ Հիման վերայ եղեալ: Քանզի երեք կամարք են մի քան զմի վերագոյն, Հրեղէն, և ջրեղէն ՚ի վայր քան զնա, և օդեղէն՝ որ է Հաստատութիւնդ: Որք երեքեան Հողմով խառնեալ շուրջ զան բոլորեալ զերկրաւ, և երկիր ՚ի վերայ ինքեան ունի զջուր՝ Հաստատունն, Հողմով անդուատ ՚ի վեր փչեցեալ. զոր իւր բնական ծանրութիւնն ՚ի վեր չթողու թռչել, և յանդնողոց ՚ի վեր ՚ի փչումն ՚ի վայր չթողու անկանել, և Բանն Աստուծոյ բարձեալ կրէ թեթևութեամբ զբոլորն: Եւ ընդ լինել երկնի, կենդանածնեցաւ Հրեշտակօք Հրեղինօք, որպէս և գաւառն է նոցա Հրեղէն. տասնեակ դասուք զետեղեալք. տեղեալ և փառօք և զօրութեամբ զանազանեալք, արտաքոյ չորիցս տարերց, ըստ որում անայլայլակաւք են, և անմահք, և է երկինն վերին վարագոյր ընդ մէջ նոցա և Աստուծոյ, որ է անասելի օրինակն:

Եւ ասեն իմաստունք՝ եթէ յառաջին շուրջն երկնից գոյացաւ Բնութիւնն, որ է արուեստն Աստուծոյ, արարօղ զօրութիւն յետ Աստուծոյ. թերևս ներգործութիւն տարեբաց չորից:
Եւ երկրորդ շուրջ՝ կառոյց զՀաստատութիւնն, և վերացոյց զկէս ջրոյն առ երկու իրս պիտանացու, զի բարձցէ զծանրութիւն երկրի գառաւելն, և զի արգելցէ զկիզողութիւն Հրեղէն երկնիցն ՚ի մարմնաւորացս:

Եւ երրորդ շուրջն՝ ակնարկելով կամացն Աստուծոյ՝ շար-

ծեաց զըոյսս և զքանջարս, որոյ սկիզբն բորբոս Հողոյն, և կատարուան սերմն որ 'ի նմա, և զծառս՝ որոյ սկիզբն մամուռն մօտ 'ի բոյսս, և կատարուան արմաւենին մերձ 'ի կենդանիս՝ յորս արու և էգ է:

Եւ 'ի չորրորդ շրջանն եղև Հրաման Տեառն 'ի վերայ լուսոյն, որ խզածն է յարփուոյն. և եհատ զնա յերիս մասունս, և յամանս բազումս, յարեգակն, և 'ի լուսին, և 'ի բազմութիւն աստեղաց. և երկուսասան կենդանատեսակք եղեն ճանապարհ արեգական և լուսնի, և եօթն այլևս աստեղաց. երիւքն առնէ արեգակն գարուն, և յայլ ևս յերիսն բարձրացեալ՝ առնէ ամառն, և 'ի կշիռն ելեալ ցածնու. և երիւքն գործէ աշուն. և ևս ցածեալ ընդ Հարաւ կազմէ ձմեռն: Եւ յաղագս կարի բարձրութեան և ցածութեան աշխարհաց՝ աճէ տիւն մինչև 'ի քաներորդ ժամն, և պակասի մինչև 'ի չորրորդն: Եւ որպէս ասեն իմաստունքն չորեքտասան կլիմ է աշխարհս, այսինքն բաժինս. և եօթն կլիմն անբնակ է մարդկան. զի վասն յոյժ ցածութեան երկրին՝ ցուրտ է և խաւար. զի միշտ վեց ամիսն տիւ է 'ի խոյն մինչև 'ի կշիռն, և վեց ամիսն գիշեր 'ի կշռէն մինչ 'ի ձուկն: Իսկ խորին Հնդկիք՝ միշտ Հասարակ է, ոչ աճեն ժամքն, և ոչ պակասեն, այլ մնան երկուսասանք:

Իսկ 'ի Հինգ շուրջն և 'ի վեցն, ել Հրաման 'ի ջուր և յերկիր վասն կենդանեաց, սկսեալ 'ի կատարոյսս և 'ի սպունգս, և կատարեալ 'ի մարգն 'ի կատարեալ կենդանին բանաւորութեամբ, 'ի Հազար ազգս, զիսաւորքն իւրեանց լիխթանաւ՝ որ 'ի ջուրս, և բեհմութեան որ 'ի ցամաքային անապատս. և այս է ըստ Արփատակի Հոգի ընդհանուր տուող գոյութեան ամենայնի:

Եւ արգ բնութիւնն շարժէ զգունդն երկնից, և նա զժամանակն, և նա գտարքն, և նա գտունկս և զկենդանիս. և զՀայրկան նիւթս, գոսկի և զարծաթ, և զակն, և զալյան զոր գործէ

¹ Աստուածայէս չեալ մասն Հնդկաց աշխարհի գոյք կշիռ ընդ Հասարակածիւ, ուր Հասարար ըր ժամք իջնն տարբերան և գիշերոյ. բայց եթէ Արփիկէ իմաստն խորին Հնդկիք:

² Լիւթութեան ըստ Երգայեզոց գրոց Վիշապ Թարգմանի 'ի մերս. (Յովք Խ. 20. Եսայի ԻՃ. 1.) և ըստ Կկարագրին կարծի կէտ ձուկն կամ տրտեռն. իսկ քեհեմութեան Թարգմանի զազանք, որպէս և Թարգմանեալ իսկ է 'ի Յովքայ գիրս (Խ. 10.) և կարծի փեղ կամ ձկնաբար:

բնութիւնն ծծմբով, և ժիպակաւ՝ որպէս ասեն գիտողք՝:

Իսկ 'ի գլուխն Հասուցեալ զանդամոցն յօրինուած, որպէս բաշ պատկերագիրքն՝ զի յտիցն սկսանին, Հրաշագործի իմն նոր յօրինելով բնութիւնս յերկնէ և յերկրէ, և որ 'ի մէջս են, վեցից ձեռաց խոնարհելոց 'ի միոյ պատկերի շինուած, զի մինն նման իցէ երիցն, որովք մի Հաւաստացի ստեղծուիլն բնութիւն և էութիւն և աստուածութիւն. գիտելով որ ինչ քինելոցն էր զմեզանսն, այլ ոչ կարէր արգելուլ նախադիտութիւնն զշարժումն յորդատատ բարերարութեանն. այլ և 'ի նոյն իսկ բարերարութենէն ոչ Հրաժարէր ոտիքս վալ Հիւսնույատիսս այնմ գոր եռօքն ստեղծ, և տուեալ զնա երկրի, մասնէ դահնին մահու կարճել զմեզան, և Հանել զշարութիւնն 'ի նմանի, և ցուցանել նմա զնստս օձին և զննդութիւն շարին, զի այլ մի բախցէ նմա, գիտելով զոր ինչ առնելոց էր՝ զվերսստին նորդուան. այլ և ոչ ետ նմա գութն իւր կատարել զգինս մահուն՝ զոր եւտտ նմա, զի ահա ոչ ծեաւս Հոգին, այլ Հոգին Հող եղև, և բնակչն ժեաց: Եւ արուեստաւորն կարող է և զձեան, և նիւթն 'ի ձեռին նորս, և ժամանակ յարութեանն անձոտայ 'ի նմա՝:

Բ. Արգ գործիքք բոցապատ արարեալ Աստուծոյ զգործութեան որ կայ ընդ արեւելս, յերկրի արձանացեալ 'ի կատարս թրքին բարձու՝ որ Հասարար է գնդին լուսնի, անմարդի պարզով և անթառամ սաղարթիք. ուր ոչ ներգործի, արեգակն տիւ և զշուր. այլ յարժանի որոյժտանայ, և կամ նշուրիք վարացն Լասուսոյ, որպէս գնն գործ նորս, և Հրաշայի տեղի, որում ոչ Հասարարս արժանի զանցաւորն տեսնան տեսան, այլ յամենայն կարեանց քանեաց վաւ հրով 'ի կարեանց և 'ի վարդաւս. որպէս զանթեման Լասոյ. որ յարժան անկանի գնդն և զտարցն ձուկն յարաց զի մի ձայնեացք ոչ ինչոյնի վաւ աստուց քանայն Աստուծոյ: Անտի գունն եղեալն ոչայց յուր Լասուսոյ Լասոյն. զանթարձարութիւն ի բնանց կատարութեանս ասար զխառնիքն գնդեանս յանաւորն անկանայ յարարանաւ, և մնան գնդին նիւթայ Կարգայն զաստուծոյն:

Լասուս գրուածն ուստի յամենայն Հասարարն իմն գրուած է գիտանել ոչ է ասցան:

Եւս նա արեւմտայ յարարն Լասոյն որոյն գնդեան և արարեալեան Լասոյն գրուած է գնդեանի 'ի յարցն արարեալոց:

Եւսայն Լասուսութեանն: Գրուածն ինչն ժ յարարն անապատ երկրի այլ ուստուանաւ:

որպէս ասեն բժիշկը, քերթ միով կլիմաս կոչեցեալ. և զկնի երեսուն ամաց ծնան զԱբէլ, և զԱբելուհի, քոյր նորա¹:

Եւ զկնի այլևս երեսուն ամի սպան Կայէն զԱբէլ. քանզի ուսեալ ՚ի ծնողացն պատուել զԱստուած պատարագօք պատուականաց և առաջնովք, և վասն սիրելոյն զմիմեանս՝ ընդ անձին և ընդ եղբօրն ժատուցանել: Իսկ Աբելի ածեալ յանդրանկաց գառանց և ՚ի պարարտաց զիւր և զեղբօրն, վասն որոյ Հայեցաւ Աստուած նախ ՚ի Հաբէլ և ՚ի պատարագս նորա, և ՚ի Կայէն ոչ նայեցաւ, զի գլուխն երբր, ընդ անձին միայն, և ոչ զմասն եղբօրն. և ոչ եղև ընկալեալ ՚ի վերուստ Հրով, որպէս զՀաբելին. վասն որոյ ՚ի կարծիս եղեալ Կայէն վասն Աբելի, թէ առնու զնա ՚ի դրախտն Աստուած վասն ընդունելի պատարագին, և նախանձու վառեալ՝ սպան զնա: Եւ իմացեալ Ադամայ և Եւայի, սգացին զնա ամս Հարիւր և քառասուն: Եւ ՚ի կոչելն Աստուծոյ զԿային ողորմութեամբ յապաշաւանս, ստեաց և յաւել մեղս ՚ի վերայ մեղաց, և ստեալ պիտակ ՚ի ճակատն², որպէս ասեն, և դողդոջումն յամենայն անդամն, և ծնեալ որդիս և թոռունս, յերկարակեաց եղեալ տանջանօք և նախատանօք մեռանի: Եւ զի որդիք նորա Ենովք և Գայերիդադ և Մայաէլ և Մաթուաղա և Ղամէք նման Հօրն չարք էին. որպէս Ղամէք խոստովանի կանանցն, այր և երիտասարդ սպանեալ, զոր ասեն եղբարք արդարոյն Ենովքայ, զոր սպան և առ զկանայս նոցա, և ոչ թէ զԿային և զորդի նորա, որ նման Հօրն ասեն, զոր Աստուած ասաց ոչ ումեք սպանանել զնա: Այս Ղամեքայ որդիք, Թովբէլ և Յուբադ, և քոյր Նոյոմի, արարին քնարս և երգս, և սնգոյրս, և գտաւ ՚ի նոցանէ դարբնութիւն պղնձոյ և երկաթոյ:

Գ. Իսկ զկնի երկերիւր և երեսուն ամաց ելիցն ՚ի դրախտէն, եղև որդի միսիթարութեան Ադամայ Սէթ, որ յետ երկերիւր և Հինգ ամին՝ ծնանի զԵնովս, որ և վարս ուղիղս ցուցեալ յուսացաւ յԱստուած Հատուցանել նմա, և կոչեաց զանուն տեառն Աստուծոյ յօգնութիւն. և արար զիր, և գրեաց յերկուս տախ-

տակս պղնձիս և խեցիս¹, և մարգարէացաւ եթէ երկու անգամ անցանի աշխարհ, ջրով և Հրով, և դրեաց զայս, և զանուանս ամենայն իրաց, զորս եղեալ էր Ադամ զի պահեսցին ՚ի պնակիստն, ՚ի ջրոյն՝ ՚ի պղինձն մնայցէ ասէ, և ՚ի Հրոյն թրծեալ աղիւսն խեցեալ. և վասն այսորիկ աստուած կոչեցաւ, և որդիք նորա՝ որդիք աստուծոյ: Այլք ասեն՝ յորդուց նորա երկերիւր անձինք յիշցին զկեանս դրախտին, և ելին ՚ի լերինս պահել կուսութիւն, և աստի կոչեցան որդիք Աստուծոյ. և ասպ ճանճրացեալք իջին ՚ի լեռնէն Ահերմոնի². և Հայածեցին զնոսա եղբարք իւրեանց: Եւ որդիքն Կայենի և դստերքն ՚ի քնարս և ՚ի սնգոյրս պատրեալ զնոսա՝ առ ինքնեանս դարձուցին, առնու կանայս զորս ընտրեցեան. և արարին այնպէս, անցեալք զուխորին Աստուծոյ, որ եղեալ էր նոցա մի՛ առնել խնամութիւն ընդ նոսա:

Դ. Եւ ասեն զկնի Հազար ամին ելիցն ՚ի դրախտէն, որդիքն Կայենի եղին իւրեանց թագաւոր, Սամիրոս անուն³, նոյնպէս և որդիքն Սեթայ՝ Ազորոս անուն, որ եզիտ զթիւ կենդանակերպիցդ և զմոլորակացդ, և ՚ի նմանէ անուանեցաւ քաղղէութիւնն, որ է Հմայութիւն աստեղաց. և անտի թուեն տասն թագաւոր, և ժամանակ նոցա Հազար Հարիւր և ութսուն ամ: Ենովս Հարիւր և իննսուն ամաց ծնանի զԿայնան. Կայնան Հարիւր և եօթանասուն ամաց ծնանի զՄաղաղիէլ. Մաղաղիէլ Հարիւր վաթսուն և Հինգ ամաց՝ ծնանի զՅարեդ. Յարեդ Հարիւր վաթսուն և երկու ամաց՝ ծնանի զԵնովք: Ենովք Հարիւր վաթսուն և Հինգ ամաց՝ ծնաւ զՄաթուաղա: Մաթուաղա Հարիւր վաթսուն և Հինգ ամաց՝ ծնաւ զՂամէք. Ղամէք Հարիւր ութսուն և ութ ամաց՝ ծնաւ զՆոյ. և լեալ եօթն Հարիւր եօթանասուն և երեք ամաց՝ մեռաւ նախ քան զՀայրն քաանելին ամօք: Ի Հազար վեցՀարիւր վաթսուն և վեց ամի

¹ Երկու արձանքն Ենովսայ ըստ Յովսեփոսի և բարունական աւանդութեանց, զոր ընկալեալ է և Հարց:

² Մնակեցութիւն նահապետացս յԱհերմոն լերին պատմի յԵնովքայն առնուանեալ անվանք զիր:

³ Չայսպիսի աւանդութիւնս ՚ի Միքայել Ասորոյ պատմէ առնու Հեղինակս: Սամիրոսի յաջորդութիւնս ոչ ուրեք յիշի, զԱզորոսին թուեն Բաղդէացիք մինչև ՚ի ջրհեղեղն ազգս տան, վասն այսորիկ և բազումք նոյն Համարին ընդ նահապետն յԱբամայ ցնոյ. որպէս և մերս Խորենացի. Ա. դ:

¹ Բերց-կանանց Կայենի և Աբելի պէսպէս անուանս ընծայեն Հնախօս պատմիք. ըստ Հրէից աւանդութեանց և ըստ Ասորոց:

² Գիսակն Կայենի ըստ ոմանց եղիւր է բուսեալ ՚ի ճակատ եղայրասպանին, ըստ այլոց կեղ կնիմ խայծ իմն: և ըստ բազմաց՝ երեքին և տասնանին իսկ է նշան անիծից նորին:

ելիցն Ադամայ ծնաւ Նոյ. յորում ժամանակի բազմացան չարիք, և յաճախեաց անիրաւութիւնն:

Ջի նախ եղիտ սասանայ իւր զէն զորկորամոլութիւնն, ապա զկնասիրութիւնն, ապա զսպանութիւնն. և արար զայս սատանայ, զի ՚ի շատ խառնիցն լինին կանայք անծնունդք և կենդանիքն սպանանեն զմիմեանս, և բառնայ մարդկութիւն: Բանգի քառասուն այր մեռանէր վասն միոյ կնոջ, և ընդ կանայսն միայն ունէին խաղաղութիւն, առ սուրբ Հայրն Եփրեմ: Իսկ խնամք Տեառն ընդդէմ չարին՝ զբազում խառնան առնէր պատճառս ծնանելոյ հսկայիցն անճոռնեաց. և զի ՚ի կանանցն եղև կամաց ախտն, ՚ի ծնանել զյաղթանդամ կորիւնսն՝ մեռանէին մարքն, և ապրէին ծնեալքն. որ և անցեալք, և ՚ի կոյտն իւրեանց Հասակին Հայեցեալք, Հպարտացեալք՝ յաւիտենից արք անուանէին զինքեանս: Վասն որոյ զի Աստուած բազմակեաց արար զնոսա, զի փոխանակ գրոյ լինիցին զաւակացն, և շատս ծնանիցին, նոքա վիսացեալք բնաւ. ակն ոչ ունէին մահու, զոր կարճեալ արարչին, և առեալ յաղտեղեալ անձանց նոցա զՀոգւոյն շնորհն, ասաց՝ եղիցին տարիք դոցա Հարիւր և քսան, և Հոգի իմ մի՝ մնացէ ՚ի դոսա. և Հարիւր և քսան ամ՝ ոչ Հասարակաց մարդկան յայնմ Հետէ, այլ արանց ժամանակին ներումն ապաշաւանաց: Եւ եղեալ Նոյի Հինգ Հարիւր ամաց անբամբաս կենօք յանապատի բնակելով կուտութեամբ, Հրամայէ Աստուած կին առնուլ, և որդիս ծնանել, և արկղ շինել՝ որ վերաբերի ջուրց: Եւ եղեն իրքն. զՀարիւր ամն ապաշխարութեան տուեալ ժամանակին¹. և զի ոչ ապաշաւեցին՝ կարճեաց զքսան ամն. զոր ասեն յինն Հարիւր վաթսուն և երկու ամացն Մաթուաղայի յաւելեալ և անցեալ ՚ի ներքոյ ջրոյն². վասն որոյ ՚ի վեց Հարիւրորդի ամին Նոյի եղև ջրհեղեղն, և կորոյս զամենայն կենդանիս, բայց յայնմանէ՝ որ ընդ Նոյի կային ՚ի տապանին, ընդ ութ բանականսն:

Ե. Այլ զթիւ յամելոյն Ադամայ ՚ի դրախտին ոչ ոք կարէ ասել. մի՝ զի ժամանակագործ արեգակնս այս ոչ սպասաւորէ դրախտին, և երկրորդ՝ զի որքան անմեղ էր Ադամ ընդ ան-

մահան էր նորա վիճակն, որք չեն ընդ տարեօք: Իսկ զգնի յանցմանն՝ ոչ յամեաց ՚ի դրախտին. զի ընդ մահու վճուաւ եմուտ, և Աստուծոյ մեռաւ, և գերեզմանի պէտք էին, և դրախտն անմահից էր տեղի, վասն որոյ յերկիր Հանեալ՝ մտանէ ընդ ժամանակաւ: Եւ անտի Համարէ Հոգին զտարիսն ՚ի ձեռն Մովսիսի¹. որ լինի ըստ եօթանասնիցն թարգմանութեանն յելիցն ՚ի դրախտէն մինչև ցըրհեղեղն՝ երկու Հազար երկու Հարիւր քառասուն և երկու ամք. և ըստ եբրայեցւոցն՝ Հազար վեց Հարիւր յիսուն և վեց ամք, պակաս Հինգ Հարիւր ութսուն և վեց ամօք. և զպատճառն ասեն թէ կնասէրք էին Հրեայքն, կարճեցին զտարիս ամուսնանալոյ առաջնոցն, զի մի՝ ոք արգելցէ զնոսա ՚ի տղայութեանն առնուլ կանայս. քանզի անմիաբանութիւն նոցա նախ քան զամուսնանալն է: Ջի զԱդամ Հարիւր և երեսուն ամաց ասեն ծնանել զԱբել, և Աբելայ Հարիւր և Հինգ ամաց ծնանել զԵնոփս. իսկ զԵստ ամուսնութեան ժամանակն զոյգ բերեն եօթանասնիցն. և ՚ի Յարեղին և ՚ի Մաթուաղային և ՚ի Ղամբայն միաբանին դարձեալ, որ առաւել յանդիմանէ զնոցա ստութիւնն, զի թէ կրտսերքն շատ պահեցին զողջախոհութիւնն, քանի՝ առաւել աւագքն և լուրքն: Արդ Նոյ լեալ ամաց Հինգ Հարիւր՝ ծնաւ զԱբել, զԲաւե և զՅաբել, որովք աղբեցաւ ՚ի ջրոյն, որ եղև ՚ի վեց Հարիւրորդի ամին իւրոյ, և զկնի ելիցն ՚ի տապանէն եկաց այլ ևս երեք Հարիւր և յիսուն ամ. և ծնաւ ասեն որդի մի այլ Մանիստն անուն², և զուտար մի Աստղիկ անուն, որոց և բաժանեաց զամենայն աշխարհս. նախ յերես Հաասեալ բաժինս՝ ըստ երկց որդւոցն որք կլին ՚ի տապանէն, յԵբրայիս, ՚ի Էփրիս, յԱսիս՝ Եբրայիտ՝ մասնեալ ասի, քանզի մասնեաց Նոյ զարեւմուտս կելով ՚ի նա յարեւելոց յԵմաւտն լեռնէ, և նա զնա Յարեղի, որ ձեռնեան ևս մինչև ցըրեղինս Կապոց և Կովքասու և լինի զԷբրայ. և մասն ինչ յարեւմտոց Հասեալ՝ նա Մանիստն, որ ասեն ինչպէսաց յաւելեացն Ադամայ, որք ունէր Նոյ ՚ի տապանն.

¹ Արարողն Հարկ է զպատճառն ժամանակի վերջն ոչ յառեւելեանն Ադամայ ամուտ, և ոչ իսկ յելիցն ՚ի դրախտէն Կաթիլ, որովք յառաջ իրացայ և աղբարամութիւն Ե. Պոյց:

² Քանիստն լինի պատճից մեք և Յայնաւորք, և Մաթուաղայ ՚ի գաւառն կովքան զամեն երկրայիցն: Ըստ Եղեղեանից բանան զորս կոչիցի Ման կըցի Ենոփոյ: Այլք ունեց ՚ի Եբրայեանց որովք Նոյ ամն կրեցեալ Եբրայեան:

¹ Հին 0. Եւ եղև ինքն վեց Հարիւր ամաց:
² Ըստ օրինակաց ոմանց թարգմանութեանն եօթանասնից ջրհեղեղին Թուական կանխէ 14 կամ եօթն ամաւ. քան զմահ Մաթուաղայի, բայց ըստ այլոց և ըստ բնագրին ՚ի նմին իսկ ամի ջուրցն Հանդիպի մահ նորա:

և. ետ նմա գլխուսն ծնագոյն, և զնաց. որ և եզիտ զհաւահամա-
յութիւնն. և նա է Հայր բնակչաց Բիւրիտոնացւոց: Եւ Լիբիա
քիաբաժին ասի, որ է մեծասահման կողմն Հարաւոյ, Եգիպտոս,
և ամենայն Հնդկաստան և Եթէովպիա, զոր ետ Քամայ. և զեր-
կիրն ինկարբեր, որ կոչեցաւ Երջանիկ Արարիա, ետ Աստղկայ
դասեր իւրոյ, ուստի եկն տիկինն Սարայ, զի յայնմհետէ կա-
նայք ժառանգեն զնա: Իսկ Ասիա աստուածային ասի¹, որ է
արևելք. տայ զնա Սեմայ, ՚ի Կարմիր ծովէն և յԵւրպայ² և ՚ի
Պաղեստինայ և յԱսորեաց մինչև ցՊարթևա և ցՎրկան, և
ցԵլսն արևու: Տայ նմա և զոսկերս նախաստեղծքն արկեղբ,
զոր ՚ի բունանայն Քամայ ՚ի վերայ նորա, Թաղէ ՚ի Գողգոթա և
՚ի Բեթղեհէմ. և եզ նզովս զի մի՝ յափշտակեսցեն զմիմեանց:

Ենտ աշխարհաւեր ջրոյն յերկրորդում ամին ծնաւ Սեմ
զԱրփաքսադ ՚ի Հարիւրերորդի երկրորդի ամին իւրոյ³. Ար-
փաքսադ ՚ի Հարիւրերորդի երեսներորդի և Հինգերորդի ամին
ծնաւ զԿայնան. սա բազմացոյց զբաղղէութիւն և եզիտ զկա-
խարզելն աստեղօք, վասն օրոյ որդիք իւր աստուած Համարե-
ցան զնա, և արարին նմա պատկեր ՚ի կենդանութեանն և պաշ-
տեցին զնա: Կայնան Հարիւր և քսան ամաց ծնաւ զՍաղա.
Ասղա Հարիւր և երեսուն ամաց ծնաւ զԵբեր. Եբեր Հարիւր ե-
րեսուն և չորս ամաց ծնաւ զՓաղէկ, որ է բաժանումն, քանզի
անհաւան լեալ վիճակացն տուելոցն ՚ի Նոյէ, վիճէին մինչև
դարձեալ բաժանեցին, ըստ բազմին և ըստ սակաւին աճան
ազգի մարդկան. և ապա միաբանեալք ընդ միմեանս սիրով
խորհեցան զնալ յարևելս, տեսանել զդրախտն՝ զոր լուեալ էին
եթէ անտի ելին նախաստեղծքն: Եւ իբրև չոգան զչատ ա-
ւուրս, և ահա ծով լայնանիստ անջրպետեալ էր զնա յերկրէ. և
դարձան անտի խորհելով ՚ի սնտոխս, եթէ վասն մեղաց ջուր ա-
ւերեաց զերկիր, և՛ անց ծով ընդ մէջ դրախտին, և մեղքն այն
բաժանի այսօր առ մեզ և ոչ պակասի յաշխարհէ. և արդ եկայք
չինեսցուք մեզ աշտարակ պահել զմեզ ՚ի գալ պատուհասի մե-
ղաց ջրոյ: Եւ էր Փաղէկ ամպց Հարիւր երեսուն և երից և ծնաւ

¹ Աս՝ աստուած լսի ՚ի լեզու Հիւսիսային ազանց Եւրոպոյ, որպէս և Աս-
կաղոս աստուածակերտ կամ աստուածաբաղաբ, արքայութիւն զից նոցին:

² Եւրպա արևմտեան կողմանք Արաբոյն են յեզերս Կարմիր ծովու Հանդէպ
Եթէովպիոյ և Եգիպտոսի:

³ Ս. Գիրք Հարիւրամեան ասեն զՍեմ ՚ի ծննդեան Արփաքսադայ:

նմա Ռազաւ. և եկեալ իշխանաց աշխարհի յերկիրն Սեմայար.
՚ի դաշտն Քաղանէ¹, արկին Հիւմ քաղաքի, և շինեցին գնա
վաղվաղակի, և սկսան ապա զաշտարակն յառաջին ամին Ռա-
զաւու. ասեն ոսկեղէն և արծաթեղէն սարսիսօք շուրջ զնեկով
աղիւս, խորովեալ Հրով, զանգեալ բոով, կրով և կպերբ, ար-
ձակահիմն, խորամէջ, լայնափողոց, բացեալ պատուհանօք
լուսարբրօք. ասեն և սկունս լուսարձակս դնել առ պատուհա-
նօքն: Անխոնջ վաստակօք զամառն և զձմեռն գործէին, և Հող
տեղւոյն ձեռն տայր. շար իմն մըջմանց յամենայն կողմանց ե-
լողաց և իջողաց, այր զայր գրգռէր, և կին զընկեր իւր: Եւ ոչ
ոք ասէր եթէ ես շատ գործեցի քան զքեզ, այլ եթէ դու շատ
գործեցեր քան զիս. զի զեռ անախտ և անցաւ ունէին բնու-
թիւնս. և մինչև ցբառաններորդ ամն Ռազաւու՝ ոչ առին պա-
րապ գործոյն, մինչև Հասուցին յօղն անտես, յործուտն և ՚ի
մղծկուտն և ՚ի սատակողն, յոր թռչուն ոչ վերանայ, և թէ ճրկ-
տի՝ թեակիզեալ անկանի. և ասեն թէ զոսկին յատակացն բա-
կրսեալ տարան ընդ մէջն մինչ ՚ի վեր, և Հալէր ՚ի ջերմութե-
նէն, և մարդիկն ջանային ևս Հնարիւք անկէզ մնալ, և ոչ կա-
սել ՚ի գործոյն, մինչ ինքն Տէր ողորմեալ դադար տայր արնաւոյ
յանօգուտ ջանիցն. և գտանին զրոյցք ՚ի տանն Ներքովթայ²,
եթէ նախ Հրեշտակ եկն առ Ներքովթ, որ իշխան էր, և որսայր³
չինողացն կերակուր, և ասէ ցնա. Ծս եմ Հրեշտակ Աստուծոյ,
կողմնապետ արևելից. այսպէս ասէ տէր Աստուած երկնի և
երկրի, լեցեք դադարեցեք ՚ի գալոյդ առ իս, զի ոչ կարէք. այլ
ես եկից առ ձեզ ՚ի ժամանակի, և տաց ձեզ սանդուխս որով
կարէք և դուք գալ առ իս: Եւ ոչ լուան Հրեշտակին. ապա
ինքն ասաց ցէակիցսն իւր. Եկայք մեք իջուր և բաժանեսցո՛ւք
զլեզուս նոցա. և զի ստեղծուածք ձեռաց նորս ՚ի ցատմանէ
զարհուրեալք փախչէին առ նա, ոչ պատժեաց զնոսա, այլ Հո-
տով դրախտին արբեցոյց զնոսա. զի Հանդէպ կայր դրախտին
զլուխ բրգանն: Եւ այսպէս միխթարեալք զմարդմամբ յանձա-
ռելի բուրմանէ Հոգւոյն, մոռացան զառաջին լեկուսն. և Հարար

¹ Սեմայար և Քաղանէ ստորին կողմն են Սիրազետուայ ըստ արևելից կողմէ,
որ յետոյ Բաբելոն կոչեցաւ. և այժմ Իրազ-Արէպի:

² Զրոյցք տանն Ներքովթայ թիւն առասպելականոց զիւր պատմութեան
Ներքովթայ, զոր յիշէ և Վրացն պատմիչ:

³ Ի Հին Օ. յետոյ փոխեալ է որ տակը:

զնոսա վաստակ միւսանգամ քակելով, այլ հողմոյ հրամայեաց
գործ, և ոչ զոր սպան 'ի նոցանէ. զի ոչ չրջեաց' այլ հոսեաց:
Եւ շատ ինչ բարի եղև. մի զի ծանեան մարդիկ զիւրեանց տկա-
րութիւնն. և դարձեալ պատճառք իմաստից և գեղեցկարանու-
թեան, 'ի խոշոր լեզուէն առաջնոյ և 'ի կոպտածև. փափկա-
գոյնն Ելլենացւոց, և սաստկագինն Հոռվմայեցւոց, Հոնն
սպառնական, և Ասորին աղաչական, Պարսիկն պերճական, և
Ալանն գեղեցկածև, Գուրն ծաղրական, Եգիպտացին խարա-
փածայն, և Հնդկին ճճուող, Հայն համեղ և ամենազարդ և հա-
մեմական. և որպէս ազգի ազգի գոյնք գեղեցկութիւն առնեն,
և զանազանութիւնք հասակաց, այսպէս և լեզուաց զանազա-
նութիւնք: Եւ առաջին լեզուն մնաց առ Եբերայ, որ ոչ միա-
բանեաց ընդ այլսն, և որպէս մեղքն բաժանեաց յերկու տուն
զմարդիկ, 'ի Կայենին և 'ի Սեթայն, նոյնպէս և աստ, յերկու ե-
ղին ազգ մարդկան, յԵբեր, և յեթանասուն և երկու տանու-
տէրան. որպէս մի Աստուած միազօր, համակ քաղցրն 'ի մէնջ
հարկեալ և տանջէ ևս, և կոչի Աստուած և տէր: Եւ եթէ 'ի յա-
րութեանն հասարակի յԵբերայն խօսին, բայց զայս է ասել, ե-
թէ ցեղացեղ և բազմակարօտ մեր բնութիւնս և յոքնանուն,
երբ մաքրի և պարզի՝ անկարօտ լինի. զլեզուս հրեշտակաց
առնու, ասէ սուրբն Եղիշէ, որով ընդ Աստուած և ընդ մի-
մեանս խօսին: Այլ Տէրն ելից զկարօտութիւն մարդկան,
զիսաչն տուեալ աշտարակ յերկինս ելից, և զաստիճանս առա-
ջինութեան զօրինակն Յակոբայ ցուցեալ, և անդ իսկ կոչեաց
Հօգին որ փոխեաց զլեզուս նոցա, հրեշտակս Աստուծոյ փո-
խանակ մարդկան, զի յօժարեացին առ հրեշտակս ելանել: Կա-
ցոյց ասէ զսահմանս ազգաց ըստ թուոյ հրեշտակաց Աստու-
ծոյ, թուեաց 'ի հրեշտակս և յայլ ամենայն լեզուաց կացոյց վե-
րակացուս 'ի հրեշտակաց Աստուծոյ, զի մի օտարասցին ա-
մինևին յԱստուծոյ Հեթանոսք:

Զ. Բայց Բէլ Հպարտացեալ յանճողնի հասակն վաթսուն
կանգուն¹, հնազանդեցոյց ինքեան զամենայն իշխանսն որպէս
աստուծոյ, և ապա արձակեաց, բաց 'ի Հայկայ՝ որ էր որդի
Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամիրայ, որդւոյ Յարե-

¹ Թուի 'ի պատկերէն կանգնելոյ 'ի Նաբուգոդոնոսորայ համեմատեալ
զբարձրութիւն Բելայ 60 կանգուն: Յայլ ինչ գիրս իւր Հեղինակս ժե կանգ-
նեայս ասէ զհսկայսն, և վասն այնորիկ նովին չափով ամբարձեալ իւրոց Հեղե-
դին 'ի վերոյ քան զլեբինս 'ի սպառապառ ընդուն նոցին:

թի, որդւոյ Նոյի, որ ոչ պաշտեաց զնա յաստուած, այլ և շուն
կոչեաց զնա. և զի եկն 'ի վերայ նորա ծանր ամբողխւ, եսպան
զնա Հայկն նետիւ հարեալ զսիրտն՝ պղնձեօք տախտակեալ:

Իսկ որդիքն Քամայ 'ի գնալն յերկիրն կալուածոց իւրեանց,
տեսին զՊաղեստինեայ և զկողմանսն Յորդանանու զի պա-
րարտ և յուրթի էր. բնակեցան անդ ուժովն Բելայ ազգակա-
նին իւրեանց և զրկեցին զորդիան Սեմայ, և եղև պատերազմ
սաստիկ: Այլ և որդիքն Յեկտանայ, Սարա և Եւլա և Ուփիր,
իմացան զկազմած զինուց, և խնդրէին իւրեանց տեղի ընդար-
ձակ, զի աճեցին 'ի բազմութիւն: Եւ յերեսաց նոցա գաղթէին
մարդիկ յամրոցս ինքնագործս, և ապա սկսան շինել բերդս, և
պատերազմողքն գտին զմեքենայս առման ամրոցացն, մինչ
ճանճրացեալ ազգացն յընտիր առնեն նոցա զերկիր զոր և կա-
մեացին. և առ Սարայն զխնկարքեր երկիրն, զոր Սարա կոչեաց,
և Ուփիր զաշխարհն ոսկեհանաց, որ է Հնդիկք. և Եւլա՝ զեր-
կիրն պատուական ականց և անուամբն իւր կոչեաց Եւլատ:

Այլ Ռաբաւ հարիւր երեսուն և երկու ամաց ծնաւ զՍերուք.
Սերուք հարիւր և երեսուն ամաց ծնաւ զՆաբոզր, և շինեաց
Սերուք զՍրուճ. Նաբոզր ամաց եօթանասուն և ինունց ծնաւ
զԹարա. Թարա եօթանասուն ամաց ծնաւ զԱբրահամ: Յայնմ
ժամանակի ասեն լեալ զԱմագոնս¹, որ է կանանց զինուորու-
թիւն. քանզի զկին ոմն ասեն յազգէն Թորգոմայ ժառանգ
մնացեալ թագաւորութեանն ազգին, հատեալ զարու զաւա-
կացն, և էր քաջասիրտ և արի, և աւերէր զազգս բազումս, և
եղև գժտութիւն 'ի զորացն, և կոտորեաց զնոսա, և ստացաւ
զօրս 'ի կանանց, և նոյնպէս առնէր եղեալ զաթոռ թագաւո-
րութեան իւր յԱլիօն² քաղաքի:

է. Յիշեցուք համառօտիւք և զմերն նախնին Յարեթ, որ
զկնի ջրոյն ծնաւ զԳամիր, ուստի Գամիրք, և զՄագոզ, յորմէ
Կեղտք և Գաղատացիք, և զՄեղա, որ զՄարս շինեաց, և զԹո-
բէյ, յորմէ Թետալք, և զՄոսոք որ առ զԼիւրիկիա. և զԹիրաս՝
յորմէ մերն Աքբանազ և Թորգոմ. և Յաւանայ՝ Յոյնք, և 'ի
Թարչայ՝ Վիրք և Տիւրենացիք. և 'ի Կիտիմայ Հոռվմայեցիք և

¹ Ամագոնաց (միաստին կանանց) զորոց պէսպէս առասպելք և Թուիք, եր-
կիր հաւանելի է զԹերմոզոն գետով Գոնտոսի, Թէրմէ-չայ յայժմուս. ուր լսի
ցարդ Մագոն-առք լեռան:

² Ալիօն քաղաքաւ նշանակէ զԻլիոն, այսինքն զՏրոլս:

Լատինացիք: Եւ Թորգոմ¹ ծնաւ զՀայկն, և զԵօթն եղբարս նորա, զՔարթլոս, զԿովկաս և զայլսն, որք ժառանգեցին զհիւսիսի: Եւ ՚ի Հայկայ Արամանեակ, յորմէ կոչեցաւ լեառն Արագած, և յԱրամանեկայ Արամայիս, որ շինեաց զԱրմաւիր: Եւ Արամայիս ծնաւ զԱմասիա, յորմէ կոչեցաւ Մասիս լեառն. և Ամասիա ծնաւ զԳեղամ, որ շինեաց զԳեղարքունի. Գեղամ ծնաւ զՍիսակ, յորմէ Սիւնիք, և զՀարմա, որ ծնաւ զԱրամ, յորմէ ամենայն ազգ կոչէ զմեզ Արմէն: Զի սա ընդարձակեաց զսահմանս Հայոց, որ զԿապադովկացիս և զՊոտոսն² և զԿիւմայն ընդ իւրե նուաճեալ, Արմանեակ կոչէր: Եւ յԱրմանեկայ և ՚ի Պոնտոս Առաջին Հայք. և ՚ի Պոնտոսէ ՚ի քաղաքն Մելտեների՝ Երկորորդ Հայք. և անտի ՚ի Մոփաց գաւառն՝ Երրորդ Հայք. և անտի ՚ի քաղաքն Մարտիրոսաց և յԱղձնիս՝ Չորրորդ Հայք. և գեոփական աշխարհն իւր կոչէ Մեծ Հայք: Սա ծնաւ զԱրայն գեղեցիկ, որ մեռաւ ՚ի Շամիրամայ, թողլով որդի զԱնուշաւան. որոց կարգի ազգն այսպէս:

Պարէտ, Արրակ, Զաւան, Փառան³, Սուր յաւուրս Յեսուայ, Յոնակ, Համբակ, Առնակ, Նորայր, Վստամ, Կար, Գուակ⁴, Հուան, Ընձակ, Գուակ⁵, Հաւան, Զարմայր, որ յիլիական պատերազմին ընդ Եթովպացւոց զօրուն մեռանի: Պերճ յաւուրս Դաւթի արքային. Արբուն, Հոյն, Յուսակ, Կայպակ, զոր պսակէ Վարբակէս Մար, որ Հանեալ զՔազ ՚ի Սարդանապալիայ, տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի: Առ սա եկին որդիքն Սենեքե-

¹ Ըստ Ս. Գրոց Թորգոմ որդի է Գամերայ որդւոյն Յարեթի. ըստ նորենացւոյ (որ ըստ Աբիւղենեայ և Մար Իրասայ) Թորգոմ Հայր Հայկայ որդի է Թիրասայ որդւոյ Գամերի. թէպէտ և ՚ի մերում թարգմանութեան Ս. Գրոց ասէ ոչ գտանի այս, նաև ոչ յայլսն: Նոյնպէս և զԱսքանազ Ս. Գիրք Գոմերայ որդի ասեն, պատմիչք մեր՝ Թիրասայ. չփոթութեամբ և կամ մանրագոյն կարգելով զազգաբանութիւն Գոմերայ և զհամանուանս եղբորորդիս, զորովք զանց առնեն Ս. Գիրք, որպէս և զայլովք բազմօք:

² Անկարկէ ՚ի բան նորենացւոյ. Ա. Ժդ. «Ձկնիմայն գայն Պոտոսն (Բրողին) Արմենիան կոչեն (Յոյնք) որ թարգմանի Ա Հայք»: Հեղինակս զԱ Հայս կամ զգաւառն Կեսարիոյ Համարի Արմանեակ կոչեցեալ. նոյն ինքն այլուր և այլ ոք՝ Արմանեակ գաւառ զուցանեն զկողմանս այժմեան Ազէհճիւրպայի, զոր Հայք կոչեն Աշխարհաբերդ:

³ Օ. Փառնան:
⁴ ՕՕ. Կարգուակ կամ Կարգըրակ:
⁵ Հինն Յուսակ. Գլակ:

րիմայ և պատուեցան ևս ՚ի Պարոյրայ: Զոր յաջորդի Հրաչէ՛ որդի իւր, որ էր ընդ Նարուզօղոնոսորայ յԵրուսաղէմ, և ամ զՇամբատ ընդ իւր ՚ի Հայս, յորմէ ազգ Բագրատունեաց: Եւ ետ Հրաչէի Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կայինակ, Փովա, Հայկակ, Երուանդ, որ ծնաւ զմեծն Տիգրան, որ սպան զԱժդահակ, և զԿրիստո ըմբռնեաց և արձակեաց. Բաբ, Տիրան, Վահագն, Առաւան, յորմէ Առաւելեանք, Ներսեհ, Զարեհ, Արմոզ, Պայգամ, Վան, Վահէ, զոր սպան Աղեքսանդր Մակեդոնացին:

Իսկ ՚ի Քամայ որ մնաց մեզ ասել, Քուշ, Մեստրիմ, Ներքովթ, որ է Բէլ, Բաբ, Անեբիս, Արբէլ, Քայաղ, միւս Արբէլ, Նինոս այլն Շամիրամայ:

Ը. Ասասցուք և զկարգ թագաւորացն: Առաջին թագաւորեաց Ներքովթ ՚ի Բաբելոն հիւսածոյ թագաւ պսակեալ և ոչ կռածու, ՚ի յիսուն և վեց ամին Սերուքայ. սա շինեաց զՇօշ քաղաք, որ ասին Ասպահան, և սա սպանաւ ՚ի Հայկայ, որդւոյ Թորգոմայ: Եւ թագաւորեաց Թիրոս քաղղէացի. յաւուրս սորա գտաւ արուեստ ոսկեհանութեան և արծաթագործութեան: Եւ յետ նորա թագաւորեաց Սամիրոս յազգէն Սեմայ ամս Եօթանասուն և երկու. սա սկսաւ դահեկան և դրամ գործել անուամբ գրոյ, և առ սովաւ գաւաւ քանդուած նկարոււ, և կազագործութիւն և չափ և կշիռ, և ամենայն բարեկարգութիւն: Զամանէ ասէ Մենադրոս մոզ եթէ երիս աչս ունէր: Ի քսան և հինգ ամին Նաքովրայ էր ճշնութիւնն Յորայ որդւոյ Զարեհի, որդւոյ Ռագուելի, որդւոյ Յասուայ, որ զամս երեսուն և ութ պատերազմեալ ընդ սաստանայի, յաղթեաց Համբերութեամբ և փառաւորեցաւ: ՅԵօթներորդ ամին Թարայի թագաւորեաց Արփիազատ ամս ութսուտան. և զկնի նորա Վիլոս Աթուրացի ամս վաթսուն և երկու, Հանեալ զպատիւն ՚ի Բաբելոնէ յԱթուրիայ, որ Նինուէ. բայց Քսարոս ոմն թագաւորեաց ՚ի Բաբելոն: Եւ Սահերոն եղբայր Թարայի սպան զնա, վասն Հանելոյ ՚ի նմանէ զԿայնան կուրքն, զի էր քրմապետ: Աստ շինեցաւ Դամասկոս յԱրամայ Հիթացւոյն: Արբահամու մօրն Մալքաթու էր անուան. և յետ տասն ամի ծնանելոյն Արբահամու, ծնաւ Թարա զՍառա ՚ի Զմրութայ կնոջէ իւրմէ, և ոչ ՚ի մօրէն Արբահամու, որպէս ինքն ասաց ցԱբիմելէք. Քոյր իմէ, ասէ, ՚ի հօրէ և ոչ ՚ի մօրէ: Եւ լեալ Արբահամ Հնգետասան արմաց, սկսաւ խնդրել զԱստուած, մինչև ցԵօթանասուն ամս. քանզի պարարտ և բազմաշահ երկիրն Քաղղէացւոց զրգոնեաց

զնոսա յամենայն չարիս, յորում այց արար Աստուած, և արածել Հրամայեաց ճայից բազմաց զանդա և զայգիս նոցա բազում ժամանակս, և իւրաքանչիւր ոք սակաւ ինչ վաստակէր և պահէր իբրև զտարածոցս, և անկան յաղքատութիւն: Եւ Աբրահամ էր պահապան ՚ի Հայրենիս իւր և ուսանէր ՚ի գիշերի զաստեղագիտութիւն, և զտիւն վաստակէր ՚ի պահել զանդա. և զամենայն զոհս և զուխտս և զաղօթս կատարելով պաշտեցեալ դիցն իւրեանց, և ոչ լինէր գիրութիւն. զնոյն և Աբրահամ առնէր, և մտախոհ լինէր ապա յինքեան թէ չէ պատուհասս ՚ի մերոցս պաշտելեաց, վասն զի ոչ կարեն բառնալ. այլ և յարուեստէ աստի յաստեղացս պարտ է ճանաչել՝ զի ՚ի շարժման կան միշտ, և ՚ի ներքոյ Հարկի, և յայտ է թէ գոյ ոմն կառավար սոցա մեզ անծանօթ: Եւ ապա սկսաւ պաղատանօք ասել. Անծանօթ Աստուած ամենայնի արարիչ, և այս թռչնոցս, դու Հալածեա՛ զսոսա. և նոյն ժամայն անյայտ եղեն: Եւ ասաց Աբրամ. Ահա զտաք զԱստուած. օրհնեալ է տէրութիւն քո և փառք քո լցցէ զամենայն երկիր. և պատմեաց ՚ի տան Հօր իւրոյ, և անփոյթ եղև նոցա գիրացն: Յայնմ ժամանակի մեռաւ Վիթս թագաւոր և առ զթագն Նինոս որդի նորա, որ շինեաց զկուռա Հօր իւրոյ ոսկեղէն, և ընդարձակեաց զԱթուր քաղաք, և յանուն իւր կոչեաց Նինուէ:

Ի սորա ժամանակս շինեաց Մելքիսեղեկ՝ զԵրուսաղէմ, և Աբրամ ոչ դադարէր ՚ի խնդրելոյ զերեւումն Աստուծոյ. և լուաւ նմա, և ըստ տանելոյ նորա յայտնեցաւ նմա, և ասէ. Ե՛լ յերկրէ քումմէ և յազգէ և տարայց զքեզ ՚ի զրկեալ վիճակն ձեր, և քեզ և զաւակի քում տաց զնա. և ասաց զբանն Հօր իւրում: Եւ ել ընդ նմա, և եկին մինչև ցնառան, և ստացան անդ տուն. և շինեաց անդ Թարա մեհեան կոռց, և այրեաց զնա Աբրամ, և Առան եղբայր նորա կամեցաւ շիջուցանել, և այրեցաւ անդէն. ոմանք ասեն թէ զիշակէսն նա Հնարեցաւ, և մեռաւ ՚ի Տեառնէ:

Եւ դարձեալ լինի առ Աբրամ ձայն Աստուծոյ ելանել ՚ի Խառանէ, և ել ըստ բանի Տեառն. ասեն այլ կին ունել Աբրամ, և որդի Ուրեստէս անուն, զորս թողեալ զամենեսեան զնաց ՚ի Պաղեստինեայ եօթանասուն և Հինգ ամաց, և ութսուն և եօթնամեայ էջ յեգիպտոս. և ել անտի անմոռաց ՚ի Տեառնէ. և Հա-

¹ Ըստ աւանդութեան՝ Մելքիսեղեկ որդի է Մելքեայ որդւոյ Արիաքառայ արդւոյ Սեմայ:

րիւր եօթնևտասն ամաց լեալ՝ ած՝ զորդին ՚ի զենումն. և Հարիւր քառասուն և ութ ամաց առ զԿենտուր, և վեց որդիս ստացաւ ՚ի նմանէ. ՚ի Հարիւր եօթանասուն և Հինգերորդին վախճանեցաւ, յերեսներորդի եօթներորդի ամին Յակոբայ: Ի քառասուն ամին առ Իսահակ զՌեբեկա, և ՚ի վաթսուն ամին յղացաւ և զնաց Հարցանել ՚ի Մելքիսեղեկայ, և նա ասէ. Երկու ազգ է յարգանդի քում, և երկու ժողովուրդք: Եօթանասներորդի երկրորդի ամին Սահակայ՝ Հնգետասաներորդ Հարըստութիւն իշխանացաւ յեգիպտոս Ապիս, և աստուած կարծեցաւ. զնա Սարապիս ոմանք ասացին: Ի Հարիւր երեսուն և եօթն ամին Սահակայ զնաց Յակոբ ՚ի Խառան առ Լաբան, և ութսուն ամաց առ զԼիա դուստրն Լաբանայ: Յաւուրս Յակոբայ Փորան թագաւոր Եգիպտոսի օրէնս և դատաւորս եղ, և Ուգեգիս շինեաց զԵլեւինեա յԱտտիկէ: Յակոբ ՚ի Հարիւր ամին ել առ Իսահակ Հայր իւր, մեռասան ամաց էր Ղևի. զի յութսուն և իններորդի ամին ծնաւ զնա: Եօթնևտասներորդի ամին վաճառեցաւ Յովսէփ, յերեսներորդի ամին եկաց առաջի Փարաւոնի: Ի Հարիւր երեսներորդի ամին էջ Յակոբ յեգիպտոս. Հարիւր քառասուն և եօթն ամաց մեռաւ: Ղևի քառասուն և վեց ամաց ծնաւ զԿահաթ: Ոմանք զփորձանքն Յորայ աստ ասեն: Կահաթ վաթսուն ամաց ծնաւ զԱմրամ: Ամրամ եօթանասուն ամաց ծնաւ զՄովսէս: Յովսէփ Հարիւր տասն ամաց վճարեցաւ ՚ի վեցերորդի ամին Ամրամայ, և աւետեացն Աստուծոյ երկուհարիւր վաթսուն և վեց. յորում ամի թագաւորեաց յեգիպտոս Քեբրոն ամս երեքտասան, և յետ նորա Մենափթիս ամս քառասուն և երեք. սա առնէր զետասոյգ զաղայսն Իսրայելի. յորմէ ապրեցաւ Մովսէս՝ բարձեալ զնա Թերմոթեայ զստեր նորին թագաւորին, որ եղև կին Քանդարայ թագաւորին Մեմփիս քաղաքի. և երեքհարիւրորդ յիններորդ ամ էր աւետեացն Աստուծոյ. և տասնամեայ լեալ Մովսէս՝ տուաւ յուսումն Յանէսն և Յամրէս: Ի քսաներորդի երկրորդի ամին Մովսեսի սկան զկաւակոխութիւնն որդէքն Իսրայելի. ՚ի քսաներորդի ութերորդի ամին՝ Մովսէս իշխան եղև, և շինեաց զքաղաքն Թերմուպոլիս, անուամբն Թերմոթեայ, զոր և Մառիս կոչէին:

Թ. Իսկ Եթէովպացւոցն՝ որ էին Հարկատուք Եգիպտացւոցն՝ ապստամբեալ ասպատակեցին և գերեցին զԵգիպտոս, և զմայրագիրն Մովսէսի. և զնացեալ Մովսէս պատերազմեցաւ

տասն ամ. և առ զԹագուհի նոցա զԹեսալա, և զմայր իւր, և դարձաւ յԵգիպտոս. և նախանձեցաւ ընդ նմա այրն Մառեայ, որ է Թերմոթիս. և ՚ի մեռանելն Մառեայ, Թաղեաց զնա Մովսէս: Եւ առաքեաց այր նորա զՔասանթիս չարչարիչն Իսրայելի սպանանել զՄովսէս. և սպան զնա Մովսէս և փախեաւ ՚ի Մադիամ: և Յանէսն և Յամրէս առին զորդիսն Իսրայելի և տարան զնոսա Հնգբտասան աւուր ճանապարհ ընդ անապատն, և շինեցին զգրախտն իւրեանց, զՀնգբտասան տարի, և ՚ի կատարման շինուածին՝ յորդուոցն Իսրայելի առին տղայս իննհարիւր և ութսուն, և զոհեցին դիւաց. և Հաւաքեցան առ նոսա, և եղին պահապանս դրախտին. և յայնմհետէ առաւել Հնագանդեցան դէք կախարդաց. և չորեքհարիւր դէք, ասեն, ոչ Հնագանդեցան, մինչև կրկին զոհեցին յանուն նոցա, և ապա եկեալ առին Հաւանութիւն. բայց զչուտ ամիսն անհնազանդեալ գործեն զկամս իւրեանց տանելով զոմանս ՚ի մարդկանէ:

Իսկ Մովսէս առ ՚ի կնութիւն զՍեփորա դուստր Ռագուելի, որդւոյ Դաղանայ, որդւոյ Յեկսանայ, յորդուոց անտի Կենդուրայ, և ծնաւ ՚ի նմանէ երկու որդիս: Եւ աստ ասեն լեալ առ Դեկայիտնիւ¹ ջրհեղեղ ՚ի Թեսաղիա, և առ Փայեթոնիւ յԹէոպիա Հրայրեայցք, և այլ բազում ապականութիւնք ՚ի տեղիս տեղիս, որպէս պատմէ Պատտն: Իսկ Դեկայիտն Պառնասացուց կողմանցն Թագաւորէր: Մովսէս լեալ եօթանասուն ամաց՝ արժանի եղև երևմանն Աստուծոյ, և Հրամայէր զնալ յԵգիպտոս և Հանել զԻսրայէլ. և նա յապաղէր զտասն ամ. և եղեալ ութսնամեայ, զնաց յԵգիպտոս, ՚ի չորեքհարիւրերորդի երեսներորդի ամի աւետեացն Աստուծոյ: Եօթանասներորդէ Հինգերորդէ ամէն Աբրահամու՝ երկերիւր և Հինգ ամ մինչ ՚ի մտանելն Յակոբայ յԵգիպտոս, և երկերիւր քսան և եօթն ամ կացին յԵգիպտոս. և տասն Հարուածովք Հարեալ Եգիպտացիքն, ստիպով Հանին զորդիսն Իսրայելի յերեք Հազար ութհարիւր քառասուն և երկու ամի ելիցն ՚ի դրախտէն. և ելին ՚ի Հինգչաբաթոջ, և ՚ի կիրակէի անցին ընդ ծովն Կարմիր, և ա-

¹ Դեկայիտն Թագաւոր Թեսաղիոյ կացեալ ՚ի ԺԶ դարու յառաջ քան զԹուականութիւն փրկչին. առ որով անուանի ջրհեղեղն զոր յիջ Պատտն ՚ի ճառելն զԱտալանդն կղզոյ կամ ալխարհէ: Իսկ Փայեթոն արեգական որդի, ըստ առասպելեաց, զորոյ զկառս ախմարարար վարեալ և շեղեալ Հրկիզէր զերկիր, վասն որոյ շանթահարեալ յԱրամազդայ՝ անկաւ ՚ի Պարոս (Քոյ) գետ Իտալիոյ:

տի կոչեցան Երրայեցիք. զի Երրայն անցիկ Թարգմանի. և առին նոր լեզու պարզեօք, և այնու երգէին զօր Հնեսցուքն, և էր նման Հայրենի լեզուին: Եւ եօթն ամիս շարժեցաւ Եգիպտոս, և տապալեցան յոլով շինուածք և ելին արտաքս ՚ի շինուածոցն բնակիչքն: Ի նմին ամի պարտեցաւ Ամադէկ ՚ի Յետուայ, և ՚ի նոյն ամի՝ յամսեանն երրորդի՝ ել ՚ի լեռն Սինա Մովսէս: Ապոլիմոս իմաստասէրն երրայեցի ասէ, եթէ նախ Մովսէս յԱստուծոյ իմաստնացեալ գիր արար քսան և երկու, և այնու գրեաց Աստուած զտասն պատգամն, և ետ ցՄովսէս, և նովիմք գրեաց Մովսէս նախ զԵլից գիրսն, և ապա զքսան և երկու արարածսն ՚ի Սննդոց գիրս և զայլ երիս գիրսն. և զօրինակ արարածոցս զգալի խորանան եցոյց, որ գործեցաւ եօթն ամիս ընդ եօթնօրեայ արարածոցս: Եւ ունին Հինգ գիրք Մովսէսի զրոյցս երեք Հազարաց և եօթն Հարիւր և երեսուն ամաց ըստ Եւեբեայ:

Ժ. Աստուածածանօթն Մովսէս կատարեցաւ Հարիւր և քսան ամաց, և առ զգաւազան նորա Յետու Նաւեայ ամս քսան և եօթն: Ի վեցերորդի ամին Յետուայ Դանաւոս եղբայր Եգիպտոսի Թագաւորի Եգիպտացուց յիսուն դասերօք զյիսուն որդիս եղբոր իւրոյ կոտորեաց, և Լինդոս գերծեալ Թագաւորեաց, զոր ասեն ամենայն ուստեք աչացեալ, զի իմաստուն էր: Յութևատասն ամին Յետուայ Փիւնիկս և Կադմոս ՚ի Թեբացուց յԱսորիս եկեալ Թագաւորեցին, և աշխարհն կոչեցաւ Փիւնիկէ, և տուն Կադմեայ: Եւ սոքա բերին անդ զիմաստութիւն, որպէս Կիկրոփս էած ՚ի Սեմիթս քաղաքէ բնակիչս Աթենայ և եղև տուն իմաստից, և Կիկրոփս արար գիր Յունաց, զոր այցք զԿադմոս ասեն: Կատարեցաւ Յետու Հարիւր եօթն ամաց, և դատաւոր եղև Գոթոնիէլ ամս քառասուն: Ափրիկանոս երեսուն ամ դնէ ՚ի մէջ Յետուայ և Գոթոնիէլի, և Յոյնք յիսուն ամ ասեն Գոթոնիէլի. զի ութ ամ ծառայեցին Քուսայ, զոր սմա Հաշուին: Աստ Թագաւորեաց Արգիացուցն Պելապոս, ուստի Փիլսոտոն էր, բարոյախօսն ամենայն կենդանեաց¹: Զկնի Գոթոնիէլի ծառայեցին Իսրայելացիքն Եղդոմայ արքային Մովսէս ամս ութևատասն, զոր կցեն յամսն Աւոդայ, որ դաստեաց զԻ-

¹ Փիլսոտոս անուն պատմագիր մի ճանաչի կացեալ ՚ի Դ դարու նախ քան զՔրիստոս, յաւուրս Դիոնիսեայ Կրսերոյ ՚ի Սիրակուսա, իսկ առակախօսն կենդանեաց Հետուղ կամ նախօրինակ Եղովբոսի, անծանօթ է ինձ:

բայել ամս ութսուն: Աստ լցաւ չորեքհազար ամս յԱրամայ:

Յետ Աւտղայ ծառայեցին այլազգեացն ամս քսան. և զօրացաւ Սամեզար, և սպան ՚ի Փղշտացւոց վեցհարիւր այր մանով արօրոյն: Եւ դատեաց զԻւրայել Բարակ Դեբորայիւ ամս քառասուն, յարելով զծառայութիւն այլազգեացն: Յաւուրս սորա Յովն կացեալ սպարապետ Աթենացւոցն, Յոյնք անուանեցան և նոքա¹: Յաւուրս սորա հարիւր իմաստասէրք² տեսին զմի տեսիլ ՚ի միում զիշերի, եօթն արեգակն. զոր Սաբիլէ կին մեկնեաց ՚ի վերայ եօթն դարուց, և զվեցերորդն ՚ի Քրիստոս մեկնեաց, որոյ ճառագայթն թագուցանէր զայլսն: Ղկնի Բարակայ իշխեցին Մադիանացիքն ամս եօթն, և դատեաց զԻւրայել Գեղէոն ամս քառասուն յարելով զայլազգեացն: Դեղադոս³ Հիւան և նկարիչ աստ երևեցաւ, որ ասեն թէ շարժէր պատկերն զոր գործէր թուեցուցեալ: ԶԳեղէոնի զեօթանասուն որդիսն կոտորեաց Աբիմելէք և դատեաց զԻւրայել ամս երեք. և զկնի նորա Թովղա ամս քսան և երկու: Եւ Հերակլէս ասեն զԻլիոն աւար հարկանէր, սպանանելով զԱնտէոս⁴, զոր երկրածին համարէին: Յայիր Գաղաղացի, ամս քսան և երկու յետ սորա ծառայեցին այլազգեացն ամս ութ, ոմանք ութևտասն ասեն, և յայլս յարեն: Յեփթայի, ամս վեց: Աղեքսանդրոս զԵլենէ առևանկեաց, և տասն ամ պատերազմ՝ Վասն այնր, և առնուլն զԻլիոն. և Հերակլէս խոցեալ՝ ընկեաց զինքն ՚ի հուր: Եսեթոն ամս եօթն: Եւ յետ նորա Ելոն տասն ամս, որ չկայ յեօթանասնիցն, այլ յերրայեցին. Լարթոն, ամս ութ: Եւ թագաւորեցին Հնոմայեցիքն. առաջին թագաւոր Անիաս անուն: Ղկնի Լարթոնի ծառայեցին Փղշտացւոցն ամ քառասուն. և ապա յարեաւ Սամփսոն փրկեալ զնոսա, ամս քսան: Ի Հինգերորդի ա-

¹ Ըստ Եսեթի. բայց զՅոյն պիտեմք ՚ի Յաւանայ որդւոյ Յաբեթի. իսկ Յովնը զօրավոր էր Աթենացւոց որ մարտեաւ ընդ Եւսպիեայ թրակացւոյ փախստեայ եկելոյ յԱտտիկէ:

² Հարիւր իմաստասէրքն անծանօթք. իսկ Սաբիլէ կինն է Սեբիլլա մարգարէնէն ՚ի Հեթանոսս, որ եօթն կամ ինն ճանաչին. ճատեանն որ յանուն նոցին գտանի՝ աղանդաւորաց քրիստոնէից զորք է:

³ Դեղալ Հիւան և նկարիչ աթենացի, որ զբաւիղն (լարիւրինթոս) շինեաց Մինովայ արքայի ՚ի Կրետէ:

⁴ Անտէոս Հակայ Լեբիացի, երկրի և ծովու (Պիսիդոնի) ծնունդ, խեղդամաւ լեալ ՚ի Հերակլեայ, ըստ առասպելաց:

մին սորա եղեն իրքն Հուլթայ: Յաւուրս սորա մեռաւ Ջևա և թաղեցաւ ՚ի Կրետէ, զոր ասեն կեցեալ ամս ութհարիւր և յիսուն, զի յաղագս բազմակեցութեանն Ջևա կոչեցաւ, որ ՚ի ծննդենէ Դիա ասիւր: Եւ Եբրայեցիքն քառասուն ամ ասեն զՍամփսոնի դատաւորութեանն: Յոհանէս յետ Սամփսոնի կարգէ զոմն դատաւոր ծմադոր անուն քառասուն ամաւ: Բայց Ափրիկանոս ասէ՝ թէ զքառասուն ամ ոչ գոյր դատաւոր. և էր խաղաղութիւն: Հեղի ամս քսան ըստ եօթանասնիցն, և ըստ Ասորւոց՝ քառասուն: Բայց զիտասցես, զի սուրբ առաքեալն չորեքհարիւր և յիսուն ամ կարգէ մինչև ՚ի Սամուէլ, և այն լինի յորժամ զՅեսուայ ամքն և զՍամուէլին ոչ առնուա ՚ի Համարս. քանզի դատեաց զԻւրայել Սամուէլ ամս քառասուն ըստ եբրայեցւոցն, և ըստ եօթանասնիցն քսան. զի ՚ի քսաներորդի ամին նորա խնդրեցին թագաւոր. և յայնմհետէ կարգին ժամանակք թագաւորացն: Բայց Սաւուդայն՝ որչափ կենդանի էր Սամուէլ՝ նմա է Համարեալ ՚ի կենացն Սաւուդայ, որ չէր Հաճոյ Աստուծոյ, բայց յերկու ամացն, Սաւուդ թագաւորեաց ամս քառասուն: Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան Սաւուդի ծնաւ Դաւիթ. և ՚ի քսաներորդ երրորդն՝ օծաւ, և քսանևութ ամաց էր ՚ի սպանանելն զԳողիաթ: Յերեսներորդ ամի ծննդեանն Դաւիթի մեռաւ Սամուէլ. և զկնի Հինգ ամի մահուանն Սամուէլի սպանաւ Սաւուդ, և Յովնաթան. և թագաւորեաց Դաւիթ ամս քառասուն: Ի տասներորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ՝ եհան զտապանակն ՚ի տանէն Աբեղդարայ, և էր քահանայապետ Աթիաթար, և մարգարէք՝ Գադ և Ասափ և Նաթան, որ յանդիմանէր զԴաւիթ: Յերեսներորդի ութերորդի ամի թագաւորութեանն իւրոյ՝ ընտրեաց Դաւիթ հարիւր ութսուն և ութ անձինս ՚ի Ղևտացւոց անտի, և արար քսան և չորս դաս, երկոտասան այր ՚ի դաս մի սաղմոսասացս, և սպաւաւորս տապանակին Տեառն:

Եւ կեցեալ ամս եօթանասուն վախճանի, տուեալ զթագն Սողոմոնի, ամս քառասուն, և էր երկոտասան ամաց, և յառաջին ամին եղև նմա Ռորովամ, ՚ի Նամայէ կնոջէ յամանացւոյն: Ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ սկսաւ շինել զտաճարն, ՚ի չորեքհարիւրերորդի ութաներորդի ամի ելանելոյ նոցա յերկրէն Եգիպտացւոց, ըստ թագաւորութեան գրոց եօթանասնիցն տասցեալ, զոր Եբրայեցին չորեքհարիւր քառասուն ասէ. բայց անտալ այսպէս է. քառասուն ամ Սովսեսին, քսան

և եօթն ամ Յետուայն, որ է վաթսուև և եօթն ամ. և չորեքա-
րիւր և յիսուն ամ դատաւորացն, ծառայութեամբ այլազգեաց՝
որ է ՀինգՀարիւր և եօթնևտասն. յետ որոյ Շմուէլ և Շաւուղ
քառասուն ամ, և քառասուն ամ Դաւթի, լինի իննսուն և
եօթն, և չորս ամ Սողոմոնին, և լինին միանգամայն ամբ վեց-
Հարիւր և մի: Եւ չափ տաճարին վաթսուև կանգուն, և քսան
լայն, և Հարիւր և քսան բարձր: Եւ շինեաց քաղաքս եօթն. և
առ սա եկն դշտոյն Հարաւոյ, և գովեաց զպաշտօնեայս տաճա-
րին. զքսան և չորս դասն զԴաւթի կարգեալն, զոր Սողոմոն
երկոտասան դաս յօրինեաց, քսան և չորս Հազար այր ՚ի դաս
մի, և զվեց Հազար դատաւորսն, և չորս Հազար քնարեր-
գական, և զչորս Հազար դռնապանսն, և զայլ ամենայն յօրի-
նուածսն. և զնաց ՚ի նմանէ տիկիին: Եւ մեղաւ Սողոմոն յերե-
սուն և եօթն ամի թագաւորութեանն իւրոյ, և մեռաւ յիսուն և
երկու ամաց: Եւ էին մարգարէք Սաղովկ, և Աբիաս և Սամեա:
Եւ իմաստասէրք՝ Հոմերոս, և Սիդոս. և քահանայապետ՝ Սա-
գովկ ՚ի ցեղէն Եղիազարու, կէսք ՚ի Թամարայ ասեն, որպէս
կայ ՚ի գիրս թագաւորութեանցն: Կայ ՚ի գիրս Փիւնիկեցւոցն,
եթէ տաճարն յերուսաղէմ շինեցաւ Հարիւր քառասուն և երեք
ամօք յառաջ քան զշինելն Տիւրացւոցն զԿարբեղոն. և զրեն ա-
ռակս ինչ առ միմեանս Սողոմոն և Քիրամ, և ոչ կարէր Քի-
րամ լուծանել զՍողոմոնին. բայց գտաւ այր ոմն, Աբդամանոս
անուն ՚ի Տիւրոս՝ որ կարողանայր առեղծուլ, այլ և գրէր առ
Սողոմոն, և տարակուսէր Սողոմոն:

ԺԱ. Ռորովամ որդի Սողոմոնի թագաւորեաց զկնի Հօրն
ամս եօթնևտասն ՚ի վերայ Յուդայ և Բենիամենի, և այլ տասն
ցեղքն թագաւորեցուցին յինքեանց զՌորովամ՝ որդի Նաբա-
տայ՝ յազգէն Եփրեմի: Յաւուրս սորա՝ ել Սաւաակիմ արքայ Ե-
գիպտացւոց և կողոպտեաց զտաճարն Տեառն և զնաց: Զկնի
Ռորովամայ թագաւորեաց Աբիա որդի նորա ամս երեք. և յետ
նորա Ասա որդի նորա ամս քառասուն և մի: Իսկ զկնի Ռորո-
վամու, թագաւորեաց Իսրայելի Նաբատ որդի նորա ամս եր-
կու. և յետ նորա Բասս ամս քսան և չորս. յաւուրս սոցա մար-
գարէք՝ Աբիա, Սամեա, Յովէլ, Ազարիա, որ և Աղղով, և Անա-
նիա. Յովան, զոր այլք Զաքարիա ասեն, և Եպիփան Իուզ ա-
սէ, զայն զոր սպան առիւծն: Ի քսան և իններորդ ամին Ասայ
թագաւորեաց ՚ի վերայ Իսրայելի Ելաս ամս երկու և Զամբրի

ծառայ նորա սպան զնա, և թագաւորեաց աւուրս եօթն. և առ
զթագն Ամրի, ամս երկոտասան. որ շինեաց զՍամարիա, որ
կոչեցաւ նա Սեբաստիա, և արդ ասի Մամուղ. իսկ զկնի Ասայ
թագաւորեաց Յովասիատ, ամս քսան և ինն. և զկնի երկու ա-
մաց թագաւորեաց Իսրայելի Աբաս որդի Ամրեայ ամս քսան
և երեք, որ էառ կին զԵղարէլ, դուստր Իթթիլ թագաւորի Սի-
դոնի: Ի քսան և ութերորդ ամին Յովասիատու թագաւորեաց
Իսրայելի Ոթոզիա ամ մի, և զկնի նորա եղբայր նորա Յովրամ
ամս երկոտասան, և զկնի նորա Յէու ամս քսան ու ութ, և յետ
նորա Յովաքազ ամս եօթն. և տասն: Եւ թագաւորեաց ՚ի վե-
րայ Յուդայ Յովրամ ամս ութ. և զկնի նորա Ոթոզիա ամ մի.
Եօթներորդ ամին Յովրամայ վերացաւ Եղիա: Զկնի Ոթոզիայ՝
մայր նորա Գողոզիա, որ էր դուստր Եզարէլի, և սպա թագա-
ւորեցոյց Յովիդեա քահանայապետ զՅովաս որդի Ոթոզիայ
եօթնամեայ ՚ի վերայ Յուդայ, և եկեաց Յովիդեա միայն զկնի
Սովսեսի, ամս Հարիւր և երեսուն. որոյ որդին Ազարիա մար-
գարէանայր, և եղև քահանայապետ զկնի Հօրն, և սպան զնա
Յովաս յերեսներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ. և յերեսուն
և եօթներորդ ամին մեռաւ Եղիսէ. և ՚ի քառասներորդ ամի
թագաւորութեան իւրում, սպանաւ Յովաս ՚ի ծառայից իւրոց,
և թագաւորեաց ՚ի վերայ Յուդայ Ամասիա քսան և ինն ամ: Ի
սորա տասներորդ ամին թագաւորեաց Իսրայելի Յովաս ամս
վեչտասան. և զկնի նորա Րորովամ ամս քառասուն. ոմանք
ասեն թէ սպան զԱմասիա, և քակեաց ՚ի պարսպէն Երուսաղե-
մի չորեքՀարիւր գիրկ. և թագաւորեաց ՚ի վերայ Յուդայ Ո-
զիա ամս յիսուն և երկու: Ի քսան և իններորդ ամին նորա թա-
գաւորէ Իսրայելի Զաքարիա ամս վեց. և զկնի նորա Սեղոմ ա-
մին մի, և զկնի նորա Մանասեմ ամս տասն: Ի քսաներորդ չոր-
րորդ ամին բորոտեցաւ Ոզիա, և լուեաց Եսայի մինչև ցմաՀ նո-
րա քսան և ութ ամ, և վերստին մարգարէացաւ Եսայի վաթ-
սուն և մի ամ. և նախ քան զյուրութիւնն քսան և չորս ամ: Յե-
րեսներորդ չորրորդ ամին Ոզիայ եկն Փուա, և ա՛ռ ՚ի Մանա-
սեմայ Հազար քանքար ոսկւոյ. և ՚ի քառասներորդ ամին Ո-
զիայ, թագաւորէ Իսրայելի Փակէէ միւս ամս տասն: Ի քառա-
սուն և ութերորդ ամին Ոզիայ ել Թակղաթփաղսար, և զե-

րեաց զմեծ մասն տասն ցեղիցն: Ձկնի Ոգիայ թագաւորէ Յովնաթան որդի նորա ամս տասն: Պորփիրոս¹ պուստէս ճանաչիւր, և մարգարէք՝ Եսայի, Յունան, Ամովս, Ովսէէ, և Կուկր² եգիպտացւոց օրէնս զնէր. առ որով գառն խօսեցաւ: Եւ յետ Յովնաթանու թագաւորէ Աքազ ամս վեչտասան, յաւուրս սորա Փակէէ և Հուստն արքայ Դամասկոսի կոտորեցին յերուօաղէմ երկոտասան բիւր. և Աքազ վարձեաց զԹակղաթփազսար, և եկեալ առ գԴամասկոս, և սպան զՀուստն արքայ Դամասկոսի, և գերեաց զԵղոմ: Յերկրորդ ամին Աքազու Ովսէէ սպան զՓակէէ, և թագաւորեաց ամս ինն: Յութերորդ ամին Աքազու ել Սաղմանասար, և Հարկ եղ Իսրայելի և գնաց:

ԺԲ. Յետ Աքազու թագաւորէ Եզեկիա. յերրորդ ամին սորա՝ եկն Սաղմանասար, և ա՛ռ զՍամարիա, և գերեաց զտասն ցեղան, և տարաւ ՚ի Բաբելոն, և բարձաւ թագաւորութիւնն Իսրայելի, տևեալ ամս երկերիւր և յիսուն. լինին յԱղամայ չորեք Հազար երեքհարիւր և երեսուն ամբ: Բորովամ, Նաբատ, Բայաս, Ելա, Չամբրի, Ամրի, Աքաաբ, Ոքոցիա, Յովրամ, Յէու՝ որ սպան զՈվրամ և զԵզարէլ մայր իւր, Յովաքազ, Յովազ, Բորովամ, Չաքարիա, Սեղլոմ, Մանասեմ, Փակէէ, Փակէէ, Ովսէէ վերջին: Ի վեցերորդ ամին Եզեկիայ գերեցաւ Իսրայել. որ թագաւորեաց ՚ի վերայ Յուդայ ամս քսան և ինն: Յիններորդ ամին սորա Հոռմելոս շինեաց զՀոռոմ: Մանասէ ամս յիսուն և Հինգ, Ամսն՝ ամս եօթն և տասն: Ովսիա՝ ամս երեսուն և մի. Յովաքազ՝ ամիսս երեք. Եղիակիմ եղբայր նորա ամս մետասան: Յեքոնիա՝ ամիսս երեք. Սեղեկիա՝ ամս մետասան, որ գերեցաւ; և աւերեցաւ տաճարն: Ամենայն ժամանակ թագաւորացն Յուդայ են չորեքհարիւր երեսուն և երկու ամ. և տևեաց տաճարին շէն չորեքհարիւր քառասուն և երկու ամբ:

Յութերորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ՝ Նաբուգոդոնոսոր տարաւ զՅեքոնիա և եղ ՚ի բանտի, երեսուն և Հինգ ամ.

¹ Պորփիրոս պուէտ ոչ ուրեք լսի. ընդ Որփեսի կամ Եսիողեայ կամ այլում թուի չիտթել Հեղինակս:

² ՕՕ. Կուկր արքայական օրէնս զնէր. ուղղագրելի է ըստ Եւսեբեայ «Բոկրովրիս Եգիպտացւոց օրէնս զնէր»:

քանզի Նաբուգոդոնոսոր որդի Նաբուպալսարայ՝ թագաւորեաց ամս քառասուն և երկու. յութերորդ ամին գերեաց զՅեքոնիա, և եղ ՚ի բանտի զամենայն ժամանակս իւր, որ է երեսուն և չորս ամ մնացեալն, զոր փոխեալ Իլմարովդակ զաթոռ Հօր իւրոյ ամս երեք, և յառաջին ամին իւրոյ թագաւորութեանն եՀան զԵքոնիա ՚ի բանտէ, և ուտէր ՚ի սեղան արքայի: Յետ որոյ եղբայր նորա Բաղտասար ամ մի, առ որով Դանիէլ զգիր բառնալոյ թագաւորութեանն Բաղդէացւոց ընթերցաւ, զոր էառ Դարեհ արքայն Մարաց, որ թուի թէ Ածգահակն է՝, զի երկանուն ասեմք զնա, որ յերեսներորդ վեցերորդ ամի թագաւորութեանն իւրում ՚ի վերայ Մարաց, առ և գԲաղդէացւոցն ամս երկու. և Կիւրոս պարսիկ սպան զնա, և տիրեաց Մարաց և Պարսից և Բաղդէացւոց և Անուրւոց ամս երեսուն: Չոր ասեն թէ յառաջին ամին չարչարեաց զՀրեայսն և սպան զԱնանիանսն, և չարչարեաց զնա Տէր ՚ի տեսիանն, և սպառնացաւ նմա. յորմէ զարհուրեալ՝ ետ Հրաման արձակել զգերին Հրէից, տալով զսպասս տաճարին զՍամանասար Հանդերձապետ Յուդայ արծաթի և ոսկի ամանս Հազար չորեքհարիւր քառասուն և երեք. բայց ոչ բերաւ յերուսաղէմ, մինչև ցԶօրաբարբիլի գալն: Եւ աստ լցաւ եօթանասուն ամացն վճիռն, յերեսիայէ ասացեալն, որ Հաշուեալ լինի յութևտաներորդ ամէն Ովսիայ արքայի, որպէս Եզեկիէլ երեսուն ամսս է ՚ի Հինգերորդ ամի գերութեանն Յեքոնիայ, յորում սկսաւ մարգարէանալ. քանզի Յովսիա երեսուն և մի ամ թագաւորեաց, և յութևտաներորդ ամին վճիռն Հատաւ եօթանասուն ամին, չորեքտասան Ովսիայն, և մետասան Յովակիմայն՝ լինի քսան և Հինգ, և Հինգ գերութեանն՝ լինի երեսուն. և երեսուն և չորս ամ Նաբուգոդոնոսորայն, մնացեալն լինի վաթսուն և չորս. երեք՝ Իլմարովայն. մի Բաղդասարայն, և երկու Դարեհին, լինի եօթանասուն. և զի լցեալ էր եօթանասունն, և Կիւրոս յապաղէր, բարկացաւ նմա Տէր. և Դանիելի ասէր Հրեչտակն թէ իշխանն Պարսից կուուի ընդ իս, չտալով թույլ արձա-

¹ Դարեհ արքայ Մարաց արգարե Ածգահակն է:

կել զգերին ըստ աղօթից քոց: Եւ յառաջին զայն էին Հրեայքն Հինգ բիւրք, որք կանգնեցին սեղանն, և արկին Հիմն տաճարին, և ճեղեալ ՚ի շրջակայ ազգացն, մնաց անկատար մինչև ց՚Դարեւ արքայ: Յետ Կիւրոսի Կամբիւսոս որդի նորա ամս ութ. Հրեայք նարուզողոնսոր զսա կոչեն. Մոզքն երկու եղբարք, ածիսս եօթն. Դարեւ Վշտասպ ամս երեսուն և վեց. Բսերքսէս Դարեւհի որդի, ամս քսան և մի. ՚ի սորա հօրն յերկրորդ ամս Զօրաբարէլ ել յԵրուսաղէմ, և շինեաց զտաճարն. առ օրով լցաւ երկրորդ անգամ եօթանասունն յաւերմանէ տաճարին, երկու ամ աւելի. Նարուզողոնսորի և որդւոցն՝ երեսուն և երկու, և երկու Դարեւ մարին, և երեսուն և ութ Կիւրոսին և որդւոյն, լինի եօթանասուն և երկու. և զԴարեւհին երկրորդն եղեալ՝ լինի եօթանասուն և չորս. որ լինի աւելիքն չարութեանն և ծուլութեանն Հրէից, և ոչ աստուծոյ քաղցրութեանն:

ԺԳ. Արտաշէս երկայնաբազուկ քառասուն և մի ամ. առ օտվաւ Եզրաս և Նոյեմի տակառապետ եկին յԵրուսաղէմ և շինեցին զպարիսպն: Դարեւ Հարճորդի ամս իննևտասն. Արտաշես, ամս քառասուն, առ սովաւ Իսթեր: Արտաշես Ոքոս, ամս չորս: Դարեւ Արշամայ, ամս վեց. զոր սպան Աղեքսանդր, և եկեաց ինքն այլ ևս ամս վեց. յերկրորդ ամէն Դարեւհի Վշտասպեայ մինչ ՚ի մահն Աղեքսանդրի՝ լինին ամք Հարիւր եօթանասուն և մի: Զկնի որոյ թագաւորեաց Պտղոմէոս յԵգիպտոս, որ Լագոսեանն կոչի, ամս քառասուն: Պտղոմէոս Փիլադելփոս, ամս երեսուն և ութ. առ որով թարգմանեցան Հրէից գրեանն: Պտղոմէոս Եւերգեստէս, ամս քսան և չորս. Պտղոմէոս Փիլուպատոր, ամս քսան և մի. Պտղոմէոս Եպիփանէս, ամս քսան և երկու. Պտղոմէոս Փիլոպատովր, ամս երեսուն և երեք, առ որով Անտիոքոս Եպիփանէս նեղէր զՀրեայան, որ թագաւորեաց ամս մետասան: Անտիոքոս Եւպատոր ամս երկու. ՚ի սոյն ամի և ՚ի Փիլոպատոր Պտղոմեայ եօթնևտասներորդն,

¹ Յերկրորդ ամէ Դարեւհի Վշտասպեայ (521 նախ քան զՔրիստոս) ցմահ Աղեքսանդրի Մեծի (324 Ն. Քրիստոս) լինին ամք 197: Գտանին և այլուր վրիպակք յամս և ՚ի կարգս թագաւորաց յիշեալս ՚ի Հեղինակէդ, զոր դիւրին է ստուգել ՚ի ժամանակագրական գրոց. վասն այսորիկ և զանց արարաք առ տեղեան յիշատակել:

ամբարձաւ Յուդա Մակաբեայ ամս երեք. և լինի ՚ի թագաւորութենէն Զօրաբարելի մինչև ցՅուդա Մակաբեայ՝ ամք երեք Հարիւր երեսուն և երկու: Յուդա Մակաբեայ, ամս երեք. Յովնաթանէս, ամս տասն. Եմաւոն, ամս ինն: Հիւրկիանոս՝ որ և Յոհաննէս, ամս քսան և վեց. Արիստարկոս, ամ մի. Յաննէոս, որ և Աղեքսանդրոս, ամս քսան և եօթն. Աղեքսանդրիա կինն, ամս ինն. Հիւրկանոս, ամս երեսուն և չորս. Հերովդէս այլազգի, ամս երեսուն և եօթն: Յերեսներորդ երկրորդ ամի սորա ծնանի Քրիստոս Աստուած: Լինի ՚ի Յուդայէ Մակաբեայ մինչև ՚ի ծնունդն Քրիստոսի Հարիւր յիսուն և մի ամք. և ՚ի Զօրաբարելէ մինչև ցՀերովդէի յերեսներորդ երկրորդ ամն, յորում Տէրն ծնաւ, չորեքՀարիւր ութսուն և երեք ամք: Իսկ ըստ Դանիէլի եօթներորդացն, որ ասէ եօթներորդք եօթն և եօթներորդք վաթսուն և երկու, որ լինի վաթսուն և ինն. և եօթներորդ մի, և կէս եօթներորդի. զմի եօթներորդն ՚ի վերայ Հաշուեալ, եօթանասուն եօթներորդք է, որ լինի չորեքՀարիւր իննսուն. և զի յայս թուոյս, որ չորեքՀարիւր ութսուն և երեք է, մոզքն եօթն ամիս կացին թագաւորք, այն մի եօթներորդն եօթն ժամանակ է, այն չէ Հաշուած, զայն ՚ի վերայ չորեքՀարիւր ութսուն և երիցդ դիր, և լինի չորեքՀարիւր իննսուն. զի այս միաւոր եօթնս՝ ամսօք է, իսկ կէս եօթներորդի՝ երեսուն և երեք տարի և կէսն է, յորում սպանաւ Օծեայն: Զի այլ եօթներորդքն քառասուն և ինն, քառասուն և ինն է Հաշուած, և այս կէս է, զի դեռ չէ ՚ի լիմն. քառասուն և ինն այլ կէս է, այսինքն պակաս է. զի սովոր եմք կէս առել թերոյն: Թէ կամիս ընկալ, թէ ոչ՝ թողութիւն շնորհեա:

ԺԷ. Հայրն բազմորդի մեծն Աբրահամ եղև ազգիս մերոյ ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ Հայր պարծանաց, քանզի վեց որդիս ստացաւ ՚ի Կենդուրայ, զԵմբան, և զԵկսան, զՄադան, զՄադիման, զՄարոկ և զՄովիէ: Իսկ երէց որդին Եմբան՝ սպան զԵկսան և զՄադան. և վասն այսորիկ արձակեաց զնա Հայրիւր յարեւելս, յԻսահակայ որդւոյն իւրմէ. յորմէ սերեցան ազգն Պարթևաց, ուստի քաջն Արշակ. որ զկնի վաթսուն ամաց մահուանն Աղեքսանդրի, ապստամբեալ ՚ի Մակեդոնացւոցն՝ թագաւորեաց յերկրին Բուշանաց, ՚ի Բահլ շահաստանի ամս քսան և վեց, տիրեալ ամենայն արևելից և Ասորեստանեայց, սպանանելով զԱնտիոքոս, Հալածէ ՚ի Բաբելոնէ և ՚ի Բաղդէացւոց երկրէն զՄակեդոնացիս: Ասեն թէ սա էր որդի Ար-

չաւրայ, որ էր Մարաց արքայ: Սա էտ լին յազգէ որդւոցն Մովսիսի՝ որ բնակեալ էին ՚ի Տափնաս, և խնամացեալ ցեղին Տաճկաց, և եկեալ բնակեցաւ ՚ի մէջ Մարաց և Պարսից, Հայոց և Բուշանաց: Եւ զի ՚ի դիմաց և ՚ի թիկանց, յաջմէ և ՚ի ձախմէ թեւեալ էին չորք ազգք, Պարթևք կոչեցան, պարուենակեալք ՚ի չորից ազգաց, և վասն Բաշլ քաղաքին արքունական՝ Պահլաւք կոչեցան¹:

Չսա փոխէ Արշան որդի իւր, որ և Արտաշէս ասի, չքնաղ այր և անճնեայ և գոռ պատերազմող. սմա լինի որդի Արշակ, որ կոչեցան Սնճ. գորմէ ասնն տիրել երրորդ մասին աշխարհիս, Ափոյ, Լիբիոյ և մնծ բաժնի Եւրոպայ: Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ՚ի վերայ Հայոց, և սահման Հաստանէ նոս գՊարստին, և զԱտրեւտան և զԱշջերկրեայս, և զԹեոպլիս² ՚ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցորանսոր Կովկաս յարևմտական ծովն խաւնի, և այլ ևս, սատ, որչափ ինստութիւն քո և զէն Հաստանէ: Սորա տպանեալ զՄարնփիլիկա, որ բռնացեալ ունէր զկողմն Պոնտոս³ և Հաստատեալ կազմէ զթագաւորութիւնն տաճարեայական ցեղապետութեամբ՝ զորս կոչէ յատրեանս նոցա անուն պերճանաց. Բազրատունիս զթագաղիւրան յանուանէն Բագարատաց, որ ՚ի յազգէն Սմայատայ հրէէ, ՚ի ցեղէն Յուդայ. և Բնթունիս զգետտոյն իւր, յազգէն Բանանու. և Խորխտունիս, զթիկնապաշն իւր ՚ի ցեղէն Հայկայ. և Վարստունիս և Արծրունիս և Գնունիս և Գարեղեանս և Ջիւնականս և Հաւունիս, և Սիսակեանս՝ զտեարսն Սիւնեաց, և Մուրացանս՝ զոր երկրորդ իւր կարգէ, յարենէն Ատրաշակայ Մարաց արքայի. և Մուրացանն Տէր ասի. և Աղուանիս, և Առանիս⁴ ՚ի թոռանցն Հայկայ: ՉԱռան⁵ ոմն

¹ Վասն ճագան և կարգի թագաւորաց Պարթևաց բազում և տարածայն բաժնք են առ մերան և առ օտար պատմիչս, յորս ոչ ներք մեզ մխի գործս այս: Իսկ Պարթևք անուն փայտտեայ և զաղթ նշանակէ, ըստ բազմաց:
² Թեոպլիս, Իտաղական աշխարհ՝ առ Եղիշեայ, է մասն Թուրքատանի, ընդ մէջ Ջաւան գետոյ և Խորատանայ Պարսից աշխարհի:
³ ՕՕ. Գովտու:
⁴ Առանիս. Առան կոչի արևելակողմն և Հարաւակողմն Սիւնեաց մինչև ՚ի Կուր գետ և յԵրասիս, յորում Հայոց աշխարհք Արցախ և Ուտի, որոց տիրեցին Աղուանք ՚ի Ե գարտ: Ի վաղնջուց ժամանակաց ընդ սփին և Հարաւակողմն Երասիայ կոչէր Առան կամ Իրան, և նոյն ինքն Համարի էրիէն-Վէրոյ սրբազան և Հին երկիր մարդեան, ըստ զանդիկ գրաց:
⁵ Այլ Օ. զԱռանիս:

կողմնապետ արևելից Հիւսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտիացուց և Գարդմանացուց և Գարգարացուց և Տօղացուց¹. և Գուշարացիս՝ յորդւոցն Շարայի մնացելոց, որոց տայ զԵհան Մթին, զԿանկարս, և զկէս մասինն Ջաւախաց: Եւ զկողմնակալն Հիւսիսոյ Կովկասու բռնաշխ կոչէ Գուգարացուց, և կարգէ զնա ՚ի վերայ գերուցն Վիրացուց², զոր ամ Նարուզդոնոսոր ՚ի Վիրիոյ յարևմտից Լիբիացուց, յորոց մասն ինչ առ ծովուն Պոնտոսի բնակեցուցանէ: Եւ Դունին³ կոչէ զմեծ նահապետն Բասենոյ ՚ի գաւակէն Հայկայ. և Անգեայս⁴ կոչէ զկողմնակալն արևմտից զՏուրքն Հայկացի, զոր Հարիւր քսան փղի ոյժ ասնն ունել, և զորճաքարս ձեռամբն ձեւել ըստ կամաց, և բլրաձև վիմաւ կորուսանել բազում նաւս յեզր ծովուն Պոնտոսի⁵: Եւ կուսակալին արևելից Հարաւոյ Շարշանայ⁶, Սասանական կոչէ, զոր կացուցանէ ՚ի վերայ Տրպիս գետոյ. և զՄոկացին ՚ի նմին գաւառէ, և զԿորդուացին, և զԱնճևացին, և զԱկայեցին, և զՏրպատունին, և զԱնճուայն. և այլ այսպիսիս. կորովին այն և խոհեմամիտ արքայն, դպիրս և դռնապանս, և բարեյիշեցուցիչս արքայի ՚ի բարկութեան ժամու:

ԺԵ. Բայց լուաք և տեսաք զրով, եթէ որդի էր սա Արշակայ մեծի, և ոչ եղբայր: Եւ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից ինդրեաց զաիւնն կճեայ՝ որ ՚ի Մծբին յապարտանս արքայու:

¹ Մաղէից երկիր յարևելից Կուր գետոյ, յաշխարհին Աղուանից կամ սահմանակից նմին: Իսկ այլք յազգացդ յիշելոց յարևմտից գետոյն կան, և վիճակք են Ուտիոյ, բայց Գուշարացիք մասն են Գուգարաց:
² Վերիացիք. Խորունեցի (Բ. ը) ըստ Մեդաթենեայ և Արիւշենեայ յիշէ Նարուզդոնոսորի վարեալ գերի յափանց Լիբիոյ և Իբերիոյ (Սպանիոյ) և բնակեցուցեալ յաջմէ Պոնտոս ծովու. յորմէ ասն Ուխտանէս պատմիչ, և մերս ըստ սմանէ, սերեալ զՎերս. բայց ոչ է Հաւանելի. և գերութիւնն իսկ Լիբիացուց ընդ երկրայութեամբ է:
³ Ըստ Խորուն. Որդունին:
⁴ Անգեայս ըստ Խորուն:
⁵ Խորունեցի (Բ. ը) վասն Ռոստոմայ Մաղէի, այն է Ռիւզէլ իշխան մէճէտանայ, ասն ունել զոյժը. ըստ բաժաղանաց Պարսից, և բաղդատէ ընդ անգեղեայ Հայկազինն Տորքայ:
⁶ Շարշան սերունդ Սանասարայ կամ Մաննոտայ սրբույ Սենեքերիմայ. վասն որոյ Մաննոտական կամ Սասնական կոչելի էր:

Թեանն Հայոց¹ և 'ի յառնուլն գտաւ զիր յունարէն, եթէ Ես գրեցի Ագաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն թագաւորեցոյց Թետալացոց, և զերկրորդն Լիւրիկեցոց, և զերրորդն Պարթևաց. զչորրորդն Հայոց, տալով նմա զսպանանն՝ զոր Հայկն ստացաւ զաւակօքն իւրովք, և որդւովք եօթն դստերաց իւրոց:

Արդ կարգաւորեալ զարքունիսն Վաղարշակայ, պահէ առ ինքն զԱրշակ զորդի իւր, և զԱրտաշէս որդի նորա, և զայլ արքայագուսնսն առաքէ 'ի Հաշտեան գաւառն: Եւ եղև այս 'ի կրօնս ամենայն թագաւորաց, զմի ոք ունել ընդ ինքեանս ժառանգ և զայլսն 'ի Հաշտնէս առաքել, զի կայցեն յազատութեան: Թագաւորեալ Վաղարշակայ ամս քսան և երկու, մեռանի 'ի Մծբին. և թագաւորեաց Արշակ որդի նորա ամս քսան և երեք: Սա կառոյց զնիգակն յորձաքարի յեզերս ծովուն Պոնտոսի, մինեալ արեանք թիւնաւոր սողնոց, զոր պաշտեցին Պոնտացիք իբրև զգործ աստուծոյ: Զկնի նորա թագաւորեաց Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և չորս, յերրորդ ամի Արշականայ Պարսից արքայի. զոր իւր երկրորդ կացոյց և տիրեաց բոլոր ցամաքի, և անց յայնկոյս ովկիանու, և եհաս մինչև 'ի Սպանիա, և դարձաւ ձերբակալ արարեալ զԿրիստոս Լիդայ թագաւորն². առանց թուոյ ունելով զօրս. և 'ի յերկրորդ անգամ զնալն յարեւմուտս, մեռանի 'ի ծովուն: Եւ առնու զթագն Տիգրան որդի նորա, 'ի քսաներորդ և եօթներորդ ամի թագաւորութեանն Արշականայ. սա գերեաց զԵրուսաղէմ, և սատակեաց զԿրասոս³ զօրավարն Հռովմայեցոց, և կացուցանէ զՄիրդատ 'ի Մածաք. որոյ որդին ապստամբեալ երթայ առ Հռովմայեցիս, առեալ զՊերգեա քաղաք, և զՄածակ ընդարձակեալ կոչ է յանուն Կայսեր. և զկնի Բարգապիրան վերստին գերէ զԵրուսաղէմ, ածեալ գերի զՀիւրկանոս քահանայապետ՝ քնակեցուցանէ 'ի Վան: Այլ Տիգրան թագաւորեալ ամս երե-

¹ Այս ըստ մնացորդաց պատմչացն որ յարեալ են 'ի սկզբան պատմութեանն Հերակեայ կայսեր 'ի Սեբիոսէ:

² Եւստատիոս թիւնք Արտաշիսի ըստ Խորենացոյ պատմութեան, այլ ոչ անդք քան զՅուստատիոս ձգէ սա. նոյնպէս և ինչոր Կրեսոսի, որոյ անպատշաճութիւն յայտնի է, այլ պատճառ վրիպանացն և բանից պատմչաց զորս յիշէ Խորենցին, տակաւին ոչ քաջայայտ:

³ ՕՕ. Կրասոս:

սուն և երեք, մեռանի. և առնու զթագն Արտաւագր որդի նորա, և քնակեցուցանէ զեղբարս և զքորս իւր յԱղիովիտ և յԱռբերանի, որպէս զայլ Արշակունիս՝ 'ի Հաշտէս. ինքն խաղայ 'ի Միջագետս, և Անտոնինոսի լուեալ զայ կոտորէ զգօրս նորա, և զնա գերեալ տանի յԵգիպտոս՝ պարգև Կղէնպատրայ դշտոյի: Եւ առնու զթագն Արշամ որդի Արտաշիսի, եղբայր Տիգրանայ¹, և տայ Հարկս 'ի Միջագետաց Հռովմայեցոցն, յաւուրս Հերովդի, զոր կացոյց Անտոնինոս արքայ Հրէից, և յաւուրս Արշաւրայ Պարսից թագաւորի յոյժ տղայոյ, որ չկարէր օգնել Արշամայ. վասն որոյ հնազանդեցաւ կայսեր, և գործաւորս տայր Հերովդի, սալակապ առնել զփողոցն Անտիոքայ: Սա թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռանի, և առնու զթագն որդի նորա Աւագայրն, զոր Ասորիք Աբգար կոչեն: Ի սորա երկրորդ ամին ծնաւ Տէրն, և ել հրաման յՕգոստոս կայսերէ աշխարհագրութեան, և բերաւ պատկեր նորա 'ի Հայս, և ամենայն Հայք մտին ընդ Հարկաւ. սայապէս և Ասորեստան և Եգիպտոս և ամենայն Մէջերկրայք: Եւ էր յեկիցն Արշամայ, ըստ Հրէիցն՝ չորեք Հազար, և ըստ եօթնասնիցն՝ հինգ Հազար Հարիւր իննսուն և ութ. ըստ Ենանոսի² հինգ Հազար իննսուն և մի. ըստ Ասորոյ՝ հինգ Հազար քսան և վեց. և տարին երկու տասնաւուանեայ:

ԺԶ. Եւ Օգոստոս երկրորդ ինքնակալ զկնի Յուլիոսի զոր ասեն Փորահան³, որ և Կայսր կոչեցաւ, և թագաւորեաց զկնի չորս Հարիւր վաթսուն և երկու ամի խափանելոյ արքայութեանն Հռոմայ. և Օգոստոս ևս մեծացաւ 'ի ծնանել մեծին Աստուծոյ և ամենակալ արքային. յորում աւուրս եկին մոզքն երկոտասան Հազար հեծելովք, և լուեալ եթէ սով է 'ի Պաղեստին, թողին զգօրսն առ Աբգար, և ինքեանք որ մեծք էին զնազին երկոտասան իշխանօք, և Հազար հեծելօք: Մեջքն

¹ Ընդ ժա՛հ Արտաշիսի Եօր Տիգրանայ և ընդ թագաւորութիւնն Արշամայ 70 ամք են, և զի սա թագաւորեաց 20 ամ, 'ի զէպ զայ երբորորդի ասել զնա և ոչ եղբայր Տիգրանայ, ապա թէ ոչ՝ առաւել քան զնա ինքն որ ընդ երկարակեացս յիշի 'ի Լուկիանոսէ սոփեստիսէ (85 ամաց մեռեալ), յիշիլ էր ինքն՝ անցեալ զիննամեներք:

² Ենանոս պատմիչ ըստ Միջայեկի Ասորոյ, կրօնաւոր էր Աբգարանգրացի, որ գրեաց զպատմութիւնն յԱրշամայ ցեաստանգիտանոս:

³ Յուլիոս Կեսար Փորահան ասի, զի յետ մօրն մեռանելոյ Հանաւ յարգանքէն:

Պարսիկ, Գասպար Հնդիկ, Բաղտասար Արար. ոսկի, կնդրուկ, գմուռ. ընդ ինքեանս ունելով: Զայս գրեաց Լուկիանոս ոմն Փռանկ¹, որ կայր յԱտորիս, առ կայր Օգոստոս. Գիտասցէ ինքնակալութիւնդ քո, զի եկին ՚ի Հարաւոյ արեւելից արք մեծաշուքք և երկրպագեցին տղայոյ միոյ ծնելոյ ՚ի Պաղեստին, հրաման առեալ ՚ի վերուստ յաստեղէ մեծէ, որ առաջնորդէր նոցա: Իսկ ՚ի գնալ մոգուցն ընդ այլ ճանապարհս յաշխարհն իւրեանց, կոտորեաց Հերովդէս հազար չորեք հարիւր վաթսուն և երկու մանկունս յերթալն Տեառն յեզիպտոս: Եւ Օգոստոս երթայ յեզիպտոս, և սատակէ զԱնտոնիոսս գորավարն իւր, որ ապատամբեալ ՚ի նմանէ թագաւորեաց: Եւ Արգար չիւնեաց զՈւռհա, և անդ փոխեաց զաթոռն իւր և զգիւանն ՚ի Ածբնայ, որպէս Տիգրան չինեաց զՏիգրանակերտ, որ ասի Ամիթ: Յերեսներորդ երրորդ ամի Տեառն մերոյ ծննդեանն, մեռաւ Արշաւիր թագաւորն Պարսից, թողեալ երեք որդի և դուստր մի, որք վիճէին ՚ի վերայ թագաւորութեանն, զորս խաղաղացոյց հաշտութեամբ Արգար, անդ գնալով. գաւազ որդին Արտաշէս՝ թագաւորեցուցանէ, և զՍուրէն և զԿարէն և զԿոշմ քոյր նոցա՝ պատուէ Պալհաւ անուամբ, և ՚ի դառնալն պատահէ նմա ցաւ ուրկութեան: Եւ եկեալ յԵգիպտոս՝ առաքէ առ Մաոհինոս² գորավարն Հռովմայ զՄարիահա³ բռնչին Աղծնեաց, և զՇամշազրամ նահապետն Ապահունեաց, և զԱնանէ հաւատարիմ իւր, զի մի՛ խորհուրդ նենգութեան կարծեսցեն զերթն նորա յարեւելս: Եւ պատահեալ Մաոհինեայ յԵլեթրապոլիս⁴, լուան բանս բարիս և ելին յԵրուսաղէմ. և տեսին զՏէրն զի առնէր նշանս մեծամեծս, և հաւատացին ՚ի նա, և բերին զտեսեալ նշանսն Արգարու, և դարձան մեծարել զնա և բերին զպատկերն, և եկաց յՈւռհա, մինչ ՚ի Նիկիփոռ թագաւորն Յունաց, որ տարաւ ՚ի Կոստանդնուպոլիս ՚ի ձեռն Արքահամու մետրապոլիտի:

ԺԷ. Առ սա եկն թաղէսս առաքեալ և մկրտեաց զսա և զամենայն քաղաքն, և զնացեալ առ Սանատրուկ կատարի ՚ի

¹ Լուկիանոս Փռանկ, այսինքն Հռովմայեցի:

² Մաոհինոսը՝ Մարիոս կոչի ՚ի պատմութեան կամ ՚ի Թղթին Արգարու:

³ Այսպէս ՕՕ. բայց Հնագոյն պատմիչք Մար Իհար ասեն:

⁴ Ուլիդն Ելեթրոպոլիս (Ազատ-քաղաք) որ և Բեթոզարրա, որ նշանակէ տուն հափայից, մերձ յԱսկաղոն. այժմ կոչի Պէլթ-Յէպրին, և է գծողաւան:

նմանէ յԱրտագ: Ի նոյն վիճակեալ և Բարդղղիմէի, վճարի ՚ի նոյն թագաւորէ յԱրարիոն¹ քաղաքի: Իսկ Արգարու թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ կատարի ՚ի Տէր. և Սանատրուկ տիրէ Միջագետաց. և չինէ զՄծբին, որ ՚ի շարժմանէ փլեալ էր, և մեռանի յորսի թագաւորեալ ամս քսան, և առնու զթագն Երուանդ որդի կնոջ արշակունւոյ, և կոտորէ զամենայն զաւակս Սանատրուկոյ, զերծեալ մանուկ մի Արտաշէս անուն, զոր առեալ Սմբատայ՝ անկանի ՚ի Պարսս, առ Խարեհ արքայ վերջին: Եւ Երուանդ թողու զՄիջագետս ՚ի Տիտոս, և առնէ զնա յոյժ. և չինեալ զԵրուանդաքար, անդ փոխէ զարքունիս յԱրմաւրոյ, և ՚ի նմանէ հեռագոյն չինէ զԲագարան տուն կոոց ՚ի վերայ Ախուրանայ գետոյ, և քուրմն դնէ զԵրուազ եղբայր իւր. մինչև ՚ի յամն քսան և մի, յորում դառնայ Արտաշէս թագաւորեալ. և տուեալ ճակատ ՚ի Մարաց-Մարգ յԱխուրեան գետ, փախչի Երուանդ ՚ի քարն² և սատակի չարակնն այն: Եւ առնու զթագն Արտաշէս. սա չինէ զԱրտաշատ ՚ի տեղու՞ ըւր խառնի Մեծամոր յԵրասխ: Սա գերի ածեալ յամենայն կողմանց՝ չեթող տեղի անգործ ՚ի Հայս. և չորեքանկիւնի քարիւ նշանակէ զկոպարսն. և կարգէ աւուրս շաքաթուց և ամսոց և բոլորման տարեաց, և կազմուած նաւազնացութեան, և արուեստ ձկնորսաց³: Թագաւորեալ սորա ամս քառասուն և մի մեռանի. որում մահակից լինին ոչ սակաւ ծառայք: Եւ առնու զթագն Արտաւազդ որդի նորա, որ զկնի աւուրց ինչ ՚ի յորսս գետամոյն լինի, առ կամրջոյն Մեծամորի, լլկեալ յայտոց: Եւ առնու զթագն եղբայր նորա Տիրան, յերրորդ ամի առաջնոյ Պերոզի, ամս քսան և մի. որում ձիք ասեն երկու երագունս զոր թեւաւորս կոչէին: Սա մեռանի ՚ի ճանապարհին Եկեղեաց, պատահեալ ձեան⁴ սաստկագունի. և առնու զթագն Տիգրան վերջին եղբայր նորա՝ ամս քառասուն և երկու: Զնա՝ փոխէ Վաղարշ

¹ Բաղաք նահատակութեան Բարթոլոմեայ պէսպէս գրի, Արեքանոս, Ուրբանոս, Արարիոն, Արարիսոն, Բարմա. առաջինն և վերջինն ստուգադոյնք են, զի Բարմ ըստ Նորոսեցւոյ նշանաւոր ինչ մասն էր քաղաքին, որ և էր ՚ի Մեծն Աղբակ ՚ի սահմանակցութեան Պարսկահայոց, որ այժմս կոչի Սէր-Ալպաղ՝ նովին Հին Հայկական նշանակութեամբ. բայց և քաղաքն և տեղի նահատակութեանն անծանօթք մնան այժմ:

² Այսինքն միջնաբերդն ՚ի քարաբլբ Երուանդաշատ քաղաքի:

³ Հին Օ. սրտոյ ձկանց:

⁴ Հին Օ. նեախ:

որդի նորա, յամի երեսներորդի երկրորդի հոմանուանն իւրոյ Պարսից արքայի: Սա շինէ զՎաղարշաւան ՚ի գաւառին Բասե- նոյ, ուր ծնաւ զնա մայրն իւր, և պատեաց զՎարդգէս աւանն ՚ի վերայ Քասաղ գետոյ. և Վարդգէս քեռայրն Երուանդայ Հայկազնոյ սակաւակեացն շինեալ էր զնա. զոր սա պատեալ պարսպով Վաղարշապատ կոչեաց, որ և Նոր-քաղաք¹:

Յաւուրս սորա միաբանեալ ազգն Բուլղարաց² և Խազրաց³, թագաւոր ունելով զՎնասեպ ոմն Սուրհապ գան առ Կուր գե- տով անհուլն բանակօք, զոր տարեալ Վաղարշու կոտորմամբ անցուցանէ ընդ դուռն Չորայ⁴. սակայն ՚ի նետէ Հարեալ յան- կարծս մեռանի, թագաւորեալ ամս քսան: Եւ առնու զթագն Խոսրով որդի նորա, յերկրորդում ամի Արտեանայ Պարսից արքայի. և նոյնժամայն անցանէ ընդ լեռն Կովկաս յառնուլ զվրէժ Շօրն, և մաշէ սրով զերկոսին ազգան. և ՚ի լաւացն պա- տանդս առեալ մի ՚ի Հարիւրոցն, դառնայ այսրէն, զիւրոյ տէ- րութեանն նշան արձան Հաստատեալ Հելլենացի գրով: Յո- րում ժամանակի սպան զԱրտաւան Արտաշիր Ստահրացի. և լուեալ Խոսրովու ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր, և առեալ զզօրս Եգիպտոսի, և առ անապատօք մինչև ցծովեզրն Պոնտոսի, աւերէ զաշխարհն Պարսից ամս տասն, փախուցեալ զԱր- տաշիր ՚ի Հնդիկս: մինչև եկն Անակ, և նենգութեամբ սպան զքաջն, և մեռաւ ինքն և իւրքն: Եւ զորդին Անակայ զԳրիգոր առեալ Բունդարայ պարսկի որ եկեալ էր զկնի Անակայ, և զնացեալ ՚ի Կեսարիա. և առեալ կին զբոյրն Եւթաղեայ զՍո- փի. և զկնի ամի միոյ դարձաւ զնալ ՚ի Պարսս, և Հասեալ անե- րոյն արգելու ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի. ուր մտանէ Սոփի ստնտու մանկանն Գրիգորի, ցնա տուեալ այր իւր, ՚ի զրկացն

Ոգոհեաց առեալ ՚ի ժամ կոտորածոյ ազգին Անակայ: Եւ տա- րեալ ՚ի Կեսարիա ընծայն Բրիստոսի. և վարժեալ անդ յոյն և ասորի գրով, և եղեալ երկոտասան ամաց: Դաւիթ ոմն ամուս- նացուցանէ զնա ՚ի դուստր իւր Մարիամ. և եղեալ երկուց որդ- ւոց, մեկնին ՚ի միմեանց. Մարիամ ՚ի կանանց վանս զնաց ե- րէց որդւովն, և կրտսերն զնաց զկնի ճգնաւորի ումեմն Նիկո- մաքեայ. և դարձոյց մայրն զՎրթանէս առ դայեակն իւր, որ և սնուցեալ ամուսնացոյց և զնա ևս: Իսկ զկնի մահուանն Խոս- րովու՝ կոտորէ Արտաշիր գլխատակս նորա, բայց զմանուկ մի փոքրիկ Տրդատ անուն, Արտաւազդ անուն ոմն նախարար յազգէ Մանդակունի, փախուցանէ ՚ի Յոյնս, որ և սնաւ առ Լի- կիանեայ իշխանի:

Եւ լուեալ Գրիգորի զամենայն պատահումն ինքեանց, զնաց առ Տրդատ, և ծառայէր զնա: Իսկ միւս եղբայր Գրիգորի Սուրէն անուն, տարեալ եղև առ Արտաշիր, և սնաւ առ Հօ- րաքեոն որ էր կին որդւոյն Զուանշիրի, արքային Հեկիթա- դաց¹. որ և զարգացեալ՝ չօգաւ յերկիրն Շենաց² և Դարբան- դայ, և թագաւորեաց ՚ի վերայ նոցա: Բայց ոմանք ասեն Զգօն ոմն անուն կոչեցեալ Յակոբ, թէ նա է եղբայր Գրիգորի. բայց Յակոբ որդի է քեռն Անակայ Խոսրովուհեայ, որ էր կին Տիրա- նայ արքայի, զոր սպան թագաւորն Լիմաց Առիղէս. և Յակո- բոյ առեալ զբոյր իւր զՍակոբէն որդւովն իւրով Լրաչէիւ, զկնի մահուան ծնողացն՝ զնաց յերկիրն Գթաց. ուր և թագաւորեաց Լրաչէն ՚ի բարի պատահմանէ. և նա է որ եկն ՚ի վերայ արքա- յին Յունաց, և խնդրէր ախոյեան իւր զկայսրն Դիոկղեսիա- նոս. և յերկնչելն նորա ՚ի Լրաչէէ՝ խնդրեցաւ այլ ոք զօրաւոր. և գտեալ եղև Տրդատ, և կազմեալ կայսերակերպ՝ ըմբռնէր զԼրա- չէ և ածէր առ կայսր: Վասն որոյ և թագաւորեալ գայ ՚ի Հայս, Գրիգորիւ. որ և յառաջին ամին իւրոյ չարչարէ զսուրբն Աս- տուծոյ, և արկանէ ՚ի վիրապն: Եւ ՚ի Հնգեստասաներորդ ամին Տրդատայ՝ գան սուրբ տիկնայքն ՚ի Հայս և մարտիրոսանան. և պատահարքն Հասին ՚ի վերայ թագաւորին. և ելեալ սուրբն Գրիգոր զՀինգ օր անսուաղ պահելով, և այլ ևս վաթսուն օր

¹ Քաղաքաւանն՝ առ որում այժմ էլ շմիածին:
² Բուլղարաց ազգ սկիւթացի յառաջ քան զամենայն ՚ի մերում պատմու- թեան յիշի, Հատուածաւ բնակութեամբն Վուրդայ ուրումն ՚ի սահմանս Կողայ և Բասենոյ:
³ Խազրք ցեղակիցք Բուլղարաց, նշանաւորք ասպատակութեամբ իւրեանց յարեմտեան Ասիա և ՚ի Բիւզանդեան ինքնակայրութիւն. յետ ժ դարու անյիշա- տակ լինին:
⁴ Դուռն Չորայ կամ Շորայ, որ և Պահակն Հոնաց, Դարբանտայ դուռն է. Տէրաչէս կամ Տէր-Դափու Թուրքաց, մերձ ՚ի սպառուածն Կովկասու յեղբ Ծովուն Կազրից:

¹ Հեկիթաղէ կոչին և Թետալէ կամ Թետաղացիք, և ՚ի Բիւզանդացոց՝ Սպի- տակ Հոնք, ազգակից սոցին գոլով, բնակեալք ՚ի Հիւսիսակողմն աշխարհին Պարթեաց. բայտ քննութեան ուրումն Դիպեղաց են տուհմն:
² Շենքս ոչ են Չինք, այլ տուհմ կովկասեան ՚ի սահմանս Դարբանտայ:

վարդապետելով, ազատէ գաշխարհս 'ի դիւապաշտութենէ. և յեօթնևատաներորդ ամին Տրդատայ քահանայանայ 'ի Տէր:

ԺԼ. Յուլիոս կայսր Թագաւորեալ ամս չորս և ամիսս եօթն, սպանանէ զնա ներքինի մի ծածուկ, և այրեաց հրով¹. 'ի սմանէ կոչեցան Կայսերք՝ Հռոմայ Թագաւորքն, վասն յաջողելոյն ամա: Աւգոստոս՝ ամս յիսուն և վեց. սա 'ի սպանանելն զԱնտոնինոս և յառնուլն զԵգիպտոս և զԱսորիս, Սեբաստոս կոչեցաւ, և Հոկտաւիոս՝ որ է յաղթող և բախտամեծ: Ի սորա քառասներորդ ամին ծնաւ Տէրն: Տիրերիոս, ամս քսան և երկու: Ի սորա Հնգետասաներորդ² ամին տէրն մեր Աստուածն Յիսուս մկրտեցաւ: Գայիոս ամս չորս. սա աստուած ետ անուանել զինքն, և սպան զնա Աստուած: Կղոզիոս, ամս երեքտասան և ամիսս ինն: Սորա կինն և որդիքն Հաւատացին 'ի Քրիստոս, և գտին զիսաչն Տեառն³: Ներոն, ամս երեքտասան. սա կոտորեաց զսուրբ առաքեալսն: Վեսպիանոս, ամս տասն: Տիտոս որդի նորա, ամս երկու. որ առ զԵրուսաղէմ: Դոմետիանոս, եղբայր Տիտոսի, ամս Հնգետասան. սա առաքեաց զՅովհաննէս 'ի Պատմոս: Ներուաս, ամ մի. սա դարձոյց զՅովհաննէս յԱսիա: Տրայինոս, ամս իննևատասն, որ սպան զԻգնատիոս: Ադրիանոս, ամս քսան և մի. սա շինեաց յԵրուսաղէմ 'ի ձեռն Ակիւղասայ աներոյ իւրոյ: Տիտոս Անտոնինոս, որ կոչեցաւն Բարեպաշտ՝ որդւովքն, ամս քսան և երկու: Աւրեղիոս, ամս իննևատասն. Կոմիդոս, ամս երեքտասան. Պերտինաքս, ամս վեց. Սևերոս, ամս ութևատասն. Անտոնինոս որդի Սևերեայ, ամս չորս. Աղեքսանդրոս Մամէի, ամս երեքտասան. Մաքսիմոս, ամս երեք. Գորդիանոս՝ ամս վեց. զամանէ ասեն Հաւատացեալ 'ի Տէր: Փիլիպպոս ամս վեց. սա աջակցեաց մերում Նոսրովու. Իեկոս, ամ մի. Գալլոս, ամս երիս. Վաղերիոս, ամս եօթնևատասն. Կղոզէոս, ամ մի: Աւրեղիոս, ամս եօթն: Տակիտոս, ամիսս վեց. սա վրէժխնդիր եղև մահուանն Նոսրովու և սպանաւ: Պոռբաս, ամս վեց. ամանք ասեն թէ սա պա-

¹ Զարմանք են աշխարհալուր սպանման Յ. Կեսարու անծանօթանալ 'ի պատմէն:

² ՕՕ. յաթնասներորդ:

³ Կղոզեայ կինն Պատրոնիկէ կոչի 'ի նկատութեան գիւտի խաչին, որ գտանի առ մեզ Թարգմանեալ 'ի Նախնեաց, այլ ընդ անվաւերս դասի:

կեաց զՏրդատ¹: Կարոս Հանդերձ որդւովքն, ամս երկու: Դիոկղետիանոս, և Մաքսիմիանոս, ամս իննևատասն²:

Յերրորդ ամին սորա պսակեալ Տրդատայ գայ 'ի Հայս, և գտանէ զիշխանն Օտա զի պահեալ էր զգանձն արքունի, և զքոյր նորա Նոսրովիդուխտ յամուրն յԱնի. և յոլովք 'ի նախարարացն Հայոց ընդ առաջ գային նմա: Ի Հնգետասաներորդ³ ամին Տրդատայ՝ սուրբն Գրիգոր նստի յաթոռ սրբոյն Թաղէտսի առաքելոյն, 'ի Ղևոնդէ՝ 'ի Կեսարիոյ պատրիարքէն ձեռնադրեալ. բերելով ընդ իւր զնշխարս սուրբ Կարապետին Յովհաննու, զոր Յովհաննէս 'ի դառնալն 'ի Պատմայ և 'ի գնալ յԵրուսաղէմ՝ ած յԵփեսոս, և յաւուրս Դեկոսի Փերմելիանոս երեք 'ի Կեսարիա. և Հայցեաց սուրբն Գրիգոր, և ոչ կամէր տալ, մինչև ա՛ռ հրաման 'ի Հրեշտակէն արքոյ սուրբն Ղևոնդ, որ և ետ ապա երկու լուսաւոր ակունս, զոր էր տուեալ նմա Հայրապետն Հռոմայ, և զնշխարս սրբոյն Աթանագինեայ, զոր ասեն թէ եղբայր էր Մարիամու աժոռանոյ սրբոյն Գրիգորի: Զոր բերեալ սերմանէր յերկիրս Հայոց, զՀասարակն յԱշտիշատ պահելով, 'ի տեղիս Դեմետրեայ և Գիսանեայ, երկուց եղբարց Հնդկաց իշխանաց, որք եկին առ Վաղարշակ արքայ, և զինի Հնգետասան ամի սպանան 'ի տեղւոջն, որոց որդիքն ժառանգեցին զՏարօն. և էին զիսաւորք և զեռ ևս կերպարանին ումանք՝ ծամս պահելով. զոր մի՛ ոք տացէ թոյլ⁴: Յորում աւուրս Հաւատաց 'ի Տէր մեծն Կոստանդիանոս սպանիացի, որ Թագաւորեաց ամս երեսուն և չորս, կալեալ զամենայն Եւրոպիա և զԱիջերկրայս, և զԱրջագետոս. զոր լուեալ մերն Տրդատ և սուրբն Գրիգոր, չոգան առ նա եօթանասուն Հազար Հեծելօք, և եղեն դաշնադիրք միմեանց. և լուաւ սուրբն Կոստանդիանոս 'ի բերանոյն Գրիգորի զանօրէնութիւնն Քրիստոսի ոճով. և հրաման եհան ընդ ամենայն Իտալիա՝ նաւակատիս առնել զայլտեան նոցա զենվօք, ասելով՝ եթէ լիցուք խնդակից, երկ-

¹ Պորոս նախ դաշն Հաշտութեան եղ ընդ Պարսք, տապ մարտ, և յայնժամ Հաւատի պսակիլն Տրդատայ՝ որ ընդ օգնական զնդին Հռոմոց զինուորէր, այլ ոչ յաջողէ նմա Թագաւորել զայն նուաջ:

² Պակասն 'ի կարգէ կայսերացոք երկր մասամբ, և թիւ ամաց իշխանութեան ոմանց ոչ է ուղիղ:

³ Ստուգիւ յեօթնևատաներորդում ամին:

⁴ Զայս բան ասէ Զենոք Գլակ վասն իւրոյ ժամանակին:

նային զօրացն: Եւ Հրամայեաց սուրբն Գրիգոր ազ մատուցանել, օրհնեաց և առաքեաց յաշխարհն ամենայն, զի առանց այնր մի՛ զենցեն անասուն. զի յինչ որ ոչ խառնի, ասէ, քահանայական օրհնութիւնն՝ ՚ի կրապաշտութիւն Հասանէ¹. զոր Հրեայքն լուանային և ապա ուտէին. և ասէ սուրբն Գրիգոր, եթէ որդիք են նոցա՝ որ զթլփատութիւնն յանթլփատութիւն դարձուցանէին: Սղին երկու արքայքն և երկու պապքն՝ Գրիգոր և Սեդրաստրոս, դաշն ուխտի կեալ և մեռանել ՚ի միմեանց վերայ. զգիր ուխտին, ասեն, ՚ի գրելն թացին յահաւոր խորհուրդն²: Եւ ՚ի դառնալն յարևմտից մեծացն այնոցիկ, լցեալ էին Հիւսիսականքն զկողմն Աղուանից, ՚ի բանս Շապհոյ Պարսից արքայի. և նահապետ ազգին Սղկունեաց ապատամբալ՝ մտեալ էր յամուրն Ուղկան, զոր երթեալ Մամբունայ ճենացւոյ՝ կտրեալ զգլուխն առաքէր առ Տրդատ, և նա տայր նմա զգաւառն, և յանուն իւր կոչէր տուն Մամիկոնեան: Եւ Հակայն Տրդատէս Հարկանէր զհիւսիսականսն ՚ի Գարգարացւոց գաւառին, ուր և սպան իսկ զԲապացն արքայ զճոպանածիզ Հակայն:

Յերեսներորդ ամի լուսաւորչութեանն իւրոյ սուրբն Գրիգոր զԱրիստակէս առաքէ ՚ի Կեսարիա ձեռնադրել, վասն զառաջին ձեռնադրութիւնն անդ առնելոյ Թաղէոսի առաքելոյն և արկանելոյն Հիմոնս եկեղեցւոյ. և անուն եպիսկոպոսապետին՝ զոր արար անդ սուրբ առաքեալն՝ Թէոփիլոս կոչիւր:

Եւ յորժամ եղև նիկիոյ սիւնհոդոսն, և Արիստակէս դառնայր կանոնական սահմանաւ, սուրբ պատրիարզն Գրիգոր երթեալ ՚ի Տարօն, առնէր չորս ամիս առ Անտոն և Կրօնիդէս: Որք և ասացին ցնա, եթէ ծածկեա գրեզ յառաւել փառացո՞ մօտ ՚ի ծերութիւնդ, որպէս զմեծն Մովսէս, զի մի պաշտեցեն զոսկերս քո նորադարձ ժողովուրդդ, և կամ զայթակղեցին ՚ի մեռանելն քո տկարամիտ կարծեօք: Զոր և արար իսկ. զի զնաց անտի յայն Մանեայ. և կատարեցաւ ՚ի լեառնն, յեցեալ ՚ի գաւազանն. զոր գտեալ Հովուաց թաղեցին, ոչ գիտելով զովն. զոր յետոյ իմացեալ մեծարեցաւ տեղին: Ասեն թէ յոր-

¹ 00. Համանէ:

² Առ բազմեբարխտ Հայրս մեր Լուսաւորիչ՝ տարապայման մեծարանք ոմանց յորդոցն՝ զայսպիսի բարրեցին բանս, որոց նախ. օրինակ է Դաշանցն անուանեալ թուղթ. ոչ եթէ Դաշինքն՝ այլ բանքն անհեղեղք՝ երկրայնականք են և անընդունակք:

ժամ թագաւորն Ջենոն խնդրէր զնշխարն, ՚ի տեղեան յայտնեցաւ ճշնաւորի ումեմն, զի տարցէ զնա գաղտ և ծածկեցէ ՚ի ներքոյ Հիման եկեղեցւոյն Թորդանայ, զոր ես, ասէ, շինեցի. և կայ անդէն անյայտ. և զոր ետուն կայսերն՝ ասեն, Արշարունեաց եպիսկոպոս էր Գրիգորիս անուն, և յանուն նորա մեծարեցաւ, ուր և գտանի մասն ինչ. այլ և նա այր առաքինի էր յոյժ և բարի¹:

ԺԹ. Իսկ սուրբն Կոստանդիանոս երարձ զՄաքսիմիանոս ամպարիչուն և զՄաքսիմոս, և զՄաքսիմոս, և զԼիկիանոս առնօրէն. որ եհան Հարիւրապետ զոմն իւրով զնդաւն ՚ի գաւառն Կապոտակէք, և ՚ի թեմն Թւկախունէք և Անատոլիկեայք, և Խարսանէք և Արամնակք և Դադիմոն, չարչարել զորս գտցէ քրիստոնեայս: Յորմէ խրտուցեալք փախեան ՚ի կողմանս Սեբաստիոյ, ոմանք ՚ի Մելեսիտն, որ է ամրոց ՚ի լեռնակողմն, և այլք ՚ի Տախարասոն լեռանն. որք բռնութեամբ արտաքս օծեալ կոտորեցան յեկեղեցածորն կոչեցեալ, որ և պատուի մինչև ցայսօր: Իսկ սուրբ քառասունքն երթեալ թաքեան յայրին՝ որ կայ ՚ի վերայ Ալիս գետոյ, որ այժմ կոչի Բաջ Վահանայ². ուր կառուցին խաչ, և գրեցին զիւրաքանչիւր անուանա ՚ի քարին. զոր գիտեցեալ պատմեցին Լիկիանեայ. և Հրամա-

¹ Տարածայնութիւն մեծ է առ պատմիչս վասն զիւտի և փոխադրութեան նշխարաց Լուսաւորչին. որ զի յիշի և յառաջ քան զաւուրս Ջենոնի, ապա երկրորդ զիւտ է առ նովան, և Հաւանելի է փոխադրութիւն մեծի մասին ՚ի Կոստանդնուպօլիս, ուստի դարձեալ մասն մի բերաւ ՚ի Հայս, և մասն մի յետ փոմանակաց յիտալիա. իսկ զոր Հեղինակդ յիշէ Գրիգորիս Արշարունեաց եպիսկոպոս՝ այր անճահ է, զի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիս անուն յԱրշարունիք՝ 200 ամաւ կրսեր է քան զՋենոն: Անհաւատի է և այլոց զրուցածն թէ Գրիգորիսի թոռն Լուսաւորչին էին տարեալ նշխարքն ՚ի Յոյս:

² Կապոտակէք ուղղադոն ևս կոչուան է Կապապարովիոյ: Թեոփիլոսնայ թեմն ՚ի սահման Կապապարովիոյ, ճշգրտել օչ է յայտնի յայժմուս: Անատոլիէք նշանակէ զԱրևելեան թեմն ՚ի Փոքր Հայս, որոյ սահմանք փոփոխեցան ըստ ժամանակս ժամանակս: Արամնակք ըստ Բիւզանդացւոց թեմապրութեան մասն Փոքր Հայոց՝ որում զօրավարք Հայք կամ Յոյնք ՚ի գրանէ ինքնակալին վերակացուք կային: Խարսանէք թեմ ՚ի սահմանս Մելեսիոյ և Հայոց Մեծոց: Դադիմոն կամ Դադիմոն կողմանք Սելուկիոյ (Քօզաղոս): Տախարասոս, պարտի լինել Մաքալասուս, յոր անուն քաղաք յիշի ՚ի Հարաւոյ մտից Սեբաստիոյ: Վիմանէք ուր թաքեան Բառասունքն՝ ամուր և ամայի վայրք էին և Բաջ Վահանայ ամրոց կոչէին յաւուրս Ուխտանիսի:

նառ նորա եկեալ Հանին յայրէ անտի, ՚ի Հնգետասան արեգ ամսոյ. զոր Ուխթանէ՛ւ՝ աօն կարգեաց՝ որ է սկիզբն Հանդիսի նոցա. և կատարումն ՚ի մարտի ինն:

Յետ այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Շապուհ արքայ Պարսից ՚ի Կոստանդեայ, նեղեալ ՚ի Տրդատայ արքայէն. նորա Հաւանեալ խնդրեաց ՚ի նմանէ զթագն Դաւթի մարգարէին, զոր առ Յովաբ յորդուցն Ամմոնայ, ՚ի տանէ Սեղբոմայ, և եղ ՚ի գլուխն թագաւորին Դաւթի. որ անկաւ ՚ի Քաղդէացիան, և ապա ՚ի Կիւրոս, և ՚ի Դարեհէ յԱղեքսանդրոս, որով պսակեցան Մակեդոնացիք մինչև ՝ ցԱնտիոքոս՝ զոր սպան պարթևն Արշակ և էառ ՚ի նմանէ. և եկն մինչև ցՇապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն, զի օրինակաւն արասցէ իւր թագ, և զնորայն առ նա դարձուացէ: Եւ յորժամ ետ կազմել, եղ գերկոսին ՚ի վերայ սեղանոյ, և ասաց ծառայիցն Շապուհոյ առնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կախեալ՝ առին զնորն և զնացին, քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Կոստանդիանոս զի առ նա մնացցէ սրբոյն Դաւթի յիշատակն:

Ի. Իսկ սուրբն Տրդատ կոչեցեալն յաւազանէն Յովհաննէս, յաղագս պարկեշտ կենացն և չաքատեաց բարուցն՝ ղեղակուր եղեալ մեռանի յանաստուածից ոմանց, թագաւորեալ ամս յիսուն և վեց: Իսկ զսուրբն Ըոքստակէս սպան Արքեղայոս իշխանն չորրորդ Հայոց ՚ի ճանապարհին Մոսիաց, յաղագս միշտ յանդիմանելոյն զնա ՚ի գործս իւր չարս: Եւ յաջորդէ զաթոռն Վրթանէս եղբայր նորա, մինչ կենդանին էր Տրդատ ՚ի յիսնեորորդ չորրորդ ամի արքայութեան նորա. և զՌքստակէս տարեալ եղին ՚ի Թորդան առ Հօրն:

Իսկ զկնի մահուանն Տրդատայ՝ երկրորդ Սանատրուկ արշակունին, զոր կացուցեալ էր ՚ի Փայտակարան, թագ եղեալ խորհէր տիրել բոլոյ Հայոց. որ և սպանանել ետ զմանուկն Գրիգորիս բարբարոս ազգին ՚ի Վատնեան դաշտին, զորոյ զմարմինն բերեալ յԱմարաս Հանգուցին: Լուեալ զայս մեծ իշխանն Աղձնեայ Բակուր, ճեռն ետ յՄրճիզդ Պարսից արքայ, և խորհէր զՍանատրուկոյն. զոր իմացեալ նախարարքն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ՚ի զյիսուրացն առ Կոստանդին որդի մեծին Կոստանդիանոսի, որ զկնի

մահուան Հօրն թագաւորեաց ամս քսան և չորս, զի օգնեցէ Հայոց, և թագ դիցեն նորոյովու որդւոյն Տրդատայ: Զոր ընկալեալ զխնդիրն առաքէ զԱնտիոքոս զօրագլուխն. և թագ եղեալ նորոյովու, խաղան ՚ի վերայ Սանատրուկոյ. որ իբրև լուաւ, փախեաւ ՚ի Պարսս. և յաւարի առեալ զաշխարհն զօրացն մեծոց՝ դարձան: Եւ Մանածիր Ռչտունի գնացեալ ՚ի վերայ Բակուրայ՝ սատակէ զնա, և առեալ գերի բազում ՚ի կողմանցն Մծբնայ՝ դառնայ. ընդ որս և զԵօթն սարկաւազաւս սրբոյն Յակոբայ. և զՀետ եկեալ սրբոյն և խնդրեալ. ոչ տայր, և նորա կամեցեալ զնալ առ արքայ, գետրնկէց առնէր. և սրբոյն իմացեալ դառնայր ՚ի տեղի իւր՝ անիծանելով զՄանածիր, և զաշխարհն իւր. յորմէ չարաչար մահուամբ տառակի, և գնաւան անպտուղ լինի՝ մինչև որդի Մանածրի արժանաւոր ապաշխարութիւն ցուցեալ, և բերեալ Հող զկնի մահուանն ՚ի գերեզմանէ սրբոյն, օրհնի երկիրն Հաշտութեամբն Աստուծոյ, բարեխօսութեամբ սրբոյն Յակոբայ:

ԻԱ. Իսկ մեծն Կոստանդիանոս ունէր և եղբայր մի Դադմատիոս կոչեցեալ, որոյ էին երկու որդիք, Գագոս և Յուլիանոս, և երեք որդիս, աւագն Կոստանդ՝ անուամբ իւրոյ Հօրն, սրբաւ ետ զԿոստանդնուպօլիս ՚ի կտակն՝ զոր գրեաց. և միջինն իւր անուամբն, որում ետ զԱնտիոք աթոռ, և կրտսերոյն զՀոռոմ. և խաբեաց միջնեկն՝ զկտակապահն, և առ զԿոստանդնուպօլիս, խոստովանելով պահել զաղանդն նորա, զի արիոսեան էր. և կալաւ աւագն զԱնտիոք, և չոգաւ ՚ի վերայ կրտսերոյն վասն Հոռոմայ. և ել ընդդէմ նորա Հօրեղբայրն Դադմատիոս, և սպան զնա: Եւ կրտսերն Կոստաս սպան զնա վասն եղբորն, և որդիքն փախեան առ միջինն. և ՚ի վեցերորդ ամին Կոստասայ բռնացաւ Մագնիտիս, յափշտակեաց զԻտալիա և զԱփրիկէ, և թագ եղ ՚ի Սերմի³ և յայն ապաստան չարք ոմանք, սպանին զԿոստաս և զեղբորորդի նորա: Եւ լուեալ միջին եղբայրն զայ սպանանէ զՄագնիտ և լինի ինքնակալ, և կարգէ գԳաղոս կեսար յԱնտաք, և զՅուլիանոս յուսումն առաքէ յԱթէնս. և զկնի այնորիկ ապստամբէ Գաղոս և մեռանի, և Յուլիանոս ապրի ա-

¹ Այս է նախնորոյն Սեբաստիոյ և պատմիչն, յորմէ ասուու մերս և յիշէ զէպոս:

¹ Հին Օ. Հայոց:

² Հին միջնակն:

³ Սերմի, Սիրմիոն քաղաք Գաննոնիոյ, առ Սաւան գետով, որոյ աւերակք միայն մնան առ Միդրոլից աւանաւ:

դաշնաճք թագուհւոյն. զոր կեսար կարգէ յարեւմտեայ կողմանն, տալով նմա զքոր իւր զԱլիին՝ ի կնութիւն, և ինքն չոգաւ յԱստիոք: Իսկ Յուլիանոս յաղթեալ բարբարոսացն, և թագ եղեալ զայ՝ ի Կոստանդնուպօլիս. և ելանէ ընդդէմ նորա Կոստանդիոս, առեալ մկրտութիւն ի Ձոյիոսէ, և մեռանի ՚ի մէջ Կիւլիկիոյ և Սորիայ. ասեն զղջացաւ մօտ ՚ի վախճանն, և ձղրափառ Հաւատով կատարեցաւ ՚ի տէր: Ձկնի նորա Յուլիանոս, անս երկու և ամիսս ութ. և յետ նորա Յուլիանոս, ամ մի. զոր գովէ Սուկրատ, բայց ոմանք ասեն զնա աղանդովն Արիոսի, և վրիժառու ուղղափառաց. վասն որոյ և խեղդացան ասեն: Յետ որոյ Վաղէս, ամս չորեքտասան, որ է արիանոս: Եւ զկնի քառասուն աւուր, եղբայր Վաղենտիանոս կցորդէ նմա ամս երկուտասան, և մեռանի վասն ուժգին բարբառելոյն խրոխտանօք ՚ի վերայ բարբարոսացն: Իսկ Վաղէս՝ որ աքսորեաց զմերն Ներսէս, շանթաւար եղեալ սատակի յԱղրիանուպօլիս հրաւիրանաւ զեհնոյն:

ԻԲ. Իսկ մերն Խոսրով յերկրորդ ամի Ռոմզդի Պարսից արքային, և յութերորդ ամին Կոստանդեայ թագաւորեալ ՚ի վերայ Հայրենեացն ամս ինն, շինէ գիւղին, որ ասի բլուր. անդ ածելով զքնակիչնս Արտաշատու, իւրեանց իսկ կամօք, վասն հրախառն օրոյն. զնէ զարքունիսսն իւր անդ: Յաւուրս սորա միաբանեալ կողմն ծմակային¹, բիւրք երեք, ասպատակեցին յԱյրարատ. ուր և առաքինացաւ Վահան ամատունի, սատակելով զգորադուխն նոցա, զվառեալն կճաակու² թաղեալ, և յաղթահարեալ զօրքն դարձան ՚ի փախուստ: Բայց զօրավարն Վաղէ անկեալ ՚ի պատերազմին, յիշել հրամայեաց զանուն նորա ՚ի պատարագին սուրբն Վրթանէս: Կատարեալ զկեանս Խոսրովու, թաղի առ հօր իւրում ՚ի Կամախ: Եւ ինքնակայն Կոստանդիոս յօթնևտասներորդ ամին իւրում զնէ թագ Տիրանայ որդւոյ նորա, և առաքէ ՚ի Հայս. որ ոչ զնայր ընդ շաւիղս հարց իւրոց բարեգործաց: Ի յերրորդ ամին սորա փոխի յաշխարհէս սուրբ պատրիարզն Վրթանէս, և զնի ՚ի Թորոթան. և առնու զաթոռն սուրբն Յուսիկ որդի նորա, ամս վեց. որ և սաստիկ յանդիմանէր զթագաւորն վասն զազիր գործոց նորա: Յորում աւուր բերաւ պատկերն Յուլիանոսի առ Տիրան. և նա

զնի կամեցաւ յեկեղեցւոյն ՚ի գաւառին Մոփաց. և սուրբն Յուսիկ կոխեաց և մանրեաց զնա առ սեմօքն: Եւ արտառեալ թագաւորն, հրամայեաց հարկանել զնա Չպոտեօք մինչև յաւանդումն հոգւոյն. զոր տարեալ եղին առ հօր իւրում: Եւ եկեալ սուրբն Դանիէլ ծերունի քորեպիսկոպոս, որ լեալ էր աշակերտ սրբոյն Գրիգորի, անէժ զՏիրան. ընդ որ զչարեալ թագաւորն, խեղդամահ ետ առնել զնա, որ թաղեցաւ յիւր մենարանին, որ ասի Հացեաց դրախտ. և առնու զաթոռն Փառնեբսեհ յԱշտիշատու, այր լաւ, ամս չորս: Յորում ժամանակի եկն զօրավարն Պարսից մեծ ամբոխիւ, և խաբկանօք առ ինքն կոչեաց զՏիրան, և խաւարեցոյց զաչս նորա ՚ի գաւառին Ապահունեաց ՚ի գեօղն՝ որ Արծուղն կոչեցաւ ՚ի պատահմանէ գործոյն: Եւ ետ իրաւունս Աստուծոյ, ասելով. Ձի գերկու յուսաւորս խաւարեցուցի, վասն այնորիկ խաւարեցան երկու աչքս իմ:

Տուրբն Յուսիկ միանգամ ասեն զիտացեալ զկին իւր, և յայնմանէ ծնեալ նորս երկու որդիս երկուորեակս, այսինքն ՚ի միում յարգանդի, Պապ և Աթանազիինէս. որք ՚ի սարկաւազութիւն կոչեցեալք, և նոցա աղտեղութեան տուեալ զանձինս, շանթակէզք եղեն ՚ի միում աւուր. մնացեալ որդի մի Աթանազիինէի Ներսէս անուն, ետուն յուսումն ՚ի Կեսարիա: Իսկ ՚ի թագաւորելն Արշակայ, որդւոյն Տիրանայ, եկն առ նա, և կայր նմա ՚ի Հպատակութեան, կրելով զսուսերն պողովատիկ առաջի նորա. զոր յոյով թախանձանօք ածեալ ՚ի Հաւանութիւն, և առաքեն ՚ի Կեսարիա՝ առնուլ զաթոռ սրբոյն Թագէի և Գրիգորի. զոր սուրբ Հոգին հրաշագործեաց իջմամբ աղանակերայ ՚ի վերայ նորա ՚ի զարմացումն տեսողացն: Եւ եկեալ բարիօք կարգաւորէր զաշխարհս մեր, շինելով վանորեայս և օտարանոցս և հիւրանոցս և հիւանդանոցն և տունս ուրկաց. բառնալով զինակութիւն և զամողորմութիւն, և զկոծս ՚ի վերայ մեռելոց, և զազգակցացն ինամութիւնս. և էր տեսանել այնուհետև զաշխարհս մեր իբրև զվերինն Նրուաղէմ. լի ամենայն բարեճաւութեամբ: Ձոր տեսեալ թագաւորին և նախարարացն, և իմաստուն առաջնորդաց եկեղեցւոյ, անուանեն զնա պատրիարգ. զի առ մեզ կան, ասեն, սիւնքն անչարժեպք՝ Բարդուղիմէոս և Թաղէոս, և սուրբ Հուսաւորիչն՝ որ պապն կոչեցաւ ՚ի Հոռոմ, հաւասար այնմ որ նստի յաթոռն Պետրոսի ասանք-

¹ Կողմն ծմակային՝ Հիւսիսակայն. է. Կովկասային սպառց երկիր:

² Հինն կճաակու:

լայն¹: Ջի զառաջինն չորս միայն էին, յԱնտիոք՝ Մատթէոսին, ՚ի Հոռոմ՝ Զուկայն, յԵփեսոս՝ Յովհաննուսն, յԱղեքսանդր՝ Մարկոսին. և յաւուրս որդւոցն մեծին Կոստանդինոսոսի, Կոստանդնուպոլսացիք և Երուսաղեմացիք Համարձակեալ՝ պատրիարքուք կոչեցին զառաջնորդս իւրեանց, զԿոստանդնուպոլիս՝ վասն զՅուհաննուսն անդ փոխելոյն, և զԵրուսաղէմ՝ վասն անօրինականացն. և մեք, ասեն, վստահացուք ՚ի մեծ պարծանս մեր: Իսկ զՍեբաստիայ, և զՄելիտենոյ, և զՄարտիրոսաց քաղաքի զեպիսկոպոսն՝ մետրապոլիտս կոչեցին. և յօրինեցին զինն դատուցն երկնից զխորհուրդն ՚ի Հայս. այսինքն պատրիարք, մետրապոլիտ, եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւազ, կէս սարկաւազ, զպրապետ, կրօնաւոր², ժողովուրդք:

ԻԳ. Յորում աւուրս նշկահեալ Արշակայ զՎաղենտիանոս կայսր, և նորս բարկացեալ սպան զՏրդատ զեղբայր Արշակայ, որ կայր ՚ի պատանդի: Եւ զնացեալ մեծին Ներսեսի, պատուի ՚ի կայսերէ, շնորհաւորեալ նմա զանուն պատրիարքութեանն³, և տուեալ ցնա զորդի սպանելոյն, և պարգև բազումս՝ դարձուցանէ ՚ի Հայս: Իսկ զկնի մահուանն Վաղենտիանու, չարափառն Վաղէս լուծեալ զխաղաղութիւնն ընդ Հայս՝ խնդրէ զանձն Արշակայ ՚ի ձեռն զօրավարին Թէոդոսի: Եւ սուրբ պատրիարքն առեալ զՊապ որդի Արշակայ զնաց առ Թէոդոս, և նովա⁴ ՚ի դուռ կայսեր. և տեսեալ զթագաւորն, քարոզէ նմա ուղղափառութիւն, և ՚ի չհաւանելն՝ մեռանէր որդի նորա: Եւ բարկացեալ աքսորէ զնա ՚ի կղզի անբնակ եօթանասուն ոգւով զինն ամիս. որք շնորհօքն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ՚ի շաբաթն և ՚ի կիրակէսն ձկամբք, զորս ընկենոյր այլք ջուրցն Հանդերձ փայտիւ և Հրով: Եւ որպէս ասեն՝ սպանեալ զՎաղէս Գէորգիոս վկայն, և Հրկէզ լեալ մարմինն. և առնու զթագն մեծն Թէոդոս. և նա դարձուցանէ զսուրբն ՚ի

¹ Ոչ Արշակայ և ոչ նախարարաց նորին են բանքդ, այլ Համախոհից արեւանեալ Դաշանց թղթոյն. իսկ ինքնագլխութիւն կաթողիկոսաց Հայոց յեւ մահուան Ս. Ներսիսի, մահաւանդ յեւ փոխման մեծին Սահակայ և ժողովոյն Բաղկեդոնի եղև:

² Նոր Օ. կղզիկայ:

³ Հեղինակիդ է իմացումս և ոչ կայսերն:

⁴ Նոր Օ. Կոստանդնուպոլս:

կղզւոյն. և առնէ նովա ժողով ընդդէմ Հոգեմարտին Հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսաց՝ նգովելով զՄակեդոն, և զամենայն խմորեայս ՚ի նմանէ. ևս Հաստատեալ պատրիարքն Ներսէս վկայութեամբ Հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսացն¹, դառնայ ՚ի Հայս: Իսկ Արշակայ սպանեալ զԳնէլ եղբորորդի իւր, վասն Փառանձեմայ կնոջ նորա ՚ի քառթեմէ Տիրիթայ, նգովէ զնա սուրբն Ներսէս, և ինքն զնաց ՚ի Յոյնս, փոխանորդ իւր թողեալ զնադ եպիսկոպոս Բագրևանդայ, որոյ շտեմարանքն աղբերացան, որպէս Եղիայիւ կնոջն այրոյ:

ԻԴ. Ընդ այն ժամանակս Շապուհ արքայն Պարսից գայ յԱտրպատական, և առ ինքն կոչէ զԱրշակ, կապէ զնա և տայ տանել յԱնուշն կոչեցեալ դղեակ, ուր և մեռաւ իսկ անձին արարեալ սրով: Իսկ սուրբն Ներսէս լուեալ զայս՝ խնդրէ ՚ի կայսէրէ թագաւորեցունել զՊապ որդի Արշակայ, զոր և արար իսկ. առաքէ զօրու ծանու ՚ի Հայս պատրիարքաւն Ներսիսիւ որք եկեալ գտին զաշխարհս միապետեալ Մեհրուծանայ արծրունւոյ ուրացողին զՔրիստոս, պարսկական զօրօք լցեալ. ընդ որս մարտուցեալ սպառեն զՊարսիկսն աղօթիւք սրբոյն, և զՄեհրուծան կայեալ Սմբատայ բագրատունւոյ, Հրացեալ շանթիւք պսակէ զնա, նախատանօք սատակեալ. և Հաստատեցաւ երկիրս ընդ ձեռամբ Պապայ ամս եօթն: Յորում ժամանակի շինեաց Անատոլիս զօրագլուխն Յունաց յանուն կայսերն զԹէոդուպոլիս²: Բայց Պապ յանդիմանեալ ՚ի Ներսիսէ յաղագս զազիր գործոցն, տայ նմա դեղ մահու ՚ի գեօղն Ռախ յեկեղեաց գաւառին զանխլարար, և թաղեցաւ ՚ի Թիւն, որ կալաւ զաթոռն ամս երեսուն և չորս³: Եւ կացոյց Պապ ՚ի տեղի նորա զՉունակ ուն սակաւ աւուրս, և ապա զՇահակ ՚ի գաւառէն Ապահունեաց, առանց մետրապոլիտին Կեսարու, ըստ օրինի պատրիարքաց, որ պաշտեաց զաթոռն ամս չորս:

Իսկ զօրավարին Անատոլիայ կայեալ զՊապ խաբանօք և կապեալ զնա յերկաթս, առաքէ առ Թէոդոս, որ չարար զնա

¹ Եւ այս գիւտ ըստ վերնոյդ:

² Երևութիւն Թէոդուպոլսեայ, որ է Կարնոյ քաղաք, անագան եղև յաւուրս Փոքուն Թէոդոսի:

³ Թերևս ՚ի նահատակութենէն սրբոյ Յուսկան մինչև ցաթոռակալութիւն մեծին Սահակայ Հաշուիցին երեսուն և չորս ամբք. բայց սուրբն Ներսէս ոչ աւելի քան զտասն ամ եկաց քահանայապետ:

արժանի տեսանելոյ, այլ հրամայեաց զնա ընկենուլ 'ի ծովն¹:
Եւ թագաւորեցուցանէ Հայոց զՎարազդատ ոմն արչակունի
ամս չորս: Յերկրորդ ամին սորա ննջէ Շահակ, և յաջորդէ զնա
Ջաւէն եղբայր նորա, լաւ, իբրև զնա, զամս չորս: Իսկ Վարազ-
դատ որսացեալ վասն սպանանելոյն զքաջն Մուշեղ, հալածի
յազգէն Մամիկոնէից, և Թէոդոս քսորէ զնա 'ի Թուլիս կղզի:
Եւ թագաւորեցուցանէ Հայոց զերկուս որդիան Պապայ, զԱր-
շակ և զՎաղարշակ: Ի յերրորդ ամին Արշակայ ննջէ Ջաւէն, և
առնու զաթոռն Ասպուրակէս եղբայր նոցունց և առաքինա-
կեաց, ամս հինգ:

Եւ բաժանեն զաշխարհս Շապուհ Պարսից և Արկաղէոս որ-
դին Թէոդոսի, սէր արարեալ ընդ միմեանս. Արշակ առնու
յանձն զկողմն Յունաց վասն հաւատակցութեանն. իսկ Վա-
ղարշակ՝ որ ունէր զմասն Պարսից զարեւելակողմն՝ մեռանի. և
դնէ 'ի տեղի նորա Շապուհ զմորոյ ոմն արչակունի, որ զկնի
երկց ամաց մերժի 'ի տէրութենէն 'ի քսութենէ գործակալաց
աշխարհիս. այն որ նստոյց յաթոռ պատրիարքութեան
զսուրբն Սահակ, որդի մեծին Ներսիսի, որ պաշտեաց զսուրբ
աթոռն ամս յիսուն: Իսկ թագաւորն Պարսից կացոյց 'ի տեղին
Խոսրովու զՎրամշապուհ եղբայր նորին, ամս հնգետասան:

ԻԵ. Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշրի
որդոյ Շապուհ² սուրբն Մեսրոպ յօրինէ զպրութիւն Հայերէն.
Քսան և երկու գիր առ Դանիելի Ասորոյ գտեալ 'ի հին ժա-
մանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լե-
զուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյս և ասորի և պարսիկ
գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաս-
տուածաշունչ մատեանս 'ի Հայ բարբառ: Վասն որոյ աղօթից
տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա
Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աջով իւրով դրոշ-
մեալ առաջի նորա որպէս մեծին Մովսեսի 'ի լեառն Սինայ, և
սմա 'ի լեառն Բալուայ³, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն

¹ Ոչ 'ի ծով ընկեցեալ այլ սակրով սպանեալ ասն զՊապ Հնագոյն պատ-
միւք:

² Աշակերտք Ս. Մեսրոպայ 'ի Սամոսացոց քաղաքի, այսինքն 'ի Սամոս
կղզուլ ասն լեալ զգիւտ Հայկական տառիցօ, զոր ոմանք Սոմոսացոց քա-
ղաք ընթեռնուն և կարծեն: Բալուայ գիւտը անձա է այլ թերև ոչ անպատ-
ճառ, զի ոչ միայն աղօթարան և մատուռն Ս. Մեսրոպայ պատուի անդ 'ի գլուխ

աստուածագիծ վիմին և նկարք գրերոյն, և պատուի տեղին
խնկօք և ջահիւք միշտ 'ի (Տաճկաց և քրիստոնէից¹) բնակչաց
տեղոյն: Եւ զի լեալ է Հայերէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ 'ի ժա-
մանակս Լեոնի արքայի, զի գտաւ դրամ 'ի Կիլիկիա, Հայերէն
գրով դրոշմեալ զանուն կոսապաշտ թագաւորացն Հայկա-
զանց². զորոյ զթերութիւնն ելից նորս մեր Եգրաս, աստուա-
ծախառն շնորհօք լցեալ, նորոգիչ նորոյս Իսրայելի և կարգա-
ւորիչ: Որ և 'ի ձեռն աստուածատուր պարգևացն զճառա-
գայթս սրբոյ Երրորդութեանն առեալ, մարգարէիւք և առա-
քելովք և աւետարանչօք և երկնային դասուք և ամենայն ար-
դարոցն խմբիւք, գայր մտանէր 'ի Հայաստան աշխարհս, և
զանձէր յեկեղեցիս մեր զանասակի գեղեցկութիւնս 'ի զարդ
հոգւոց և մարմնոց, և 'ի պարծանս յաւիտենից, զոր ոչ արար
ամենայն ազգաց Տէրն բոլորից: Քանզի ոչ ճարտարօք և ոչ
միջնորդովք իմաստնացաք, և առաջնորդեցաք առ նա, այլ 'ի
յերկնապարզ և յաշխարհաստեղծ աշոյն գրեցաւ մեզ զպրու-
թիւն ուսման. և տեսն. և տեսն մերոյ և Աստուծոյ յիշա-
տակն կենդանի է 'ի մատեանս մեր, զօրութիւն տալով և
շնորհս, որք հաւատովն մատչին բանտականապէս: Վասն որոյ
փառք պատիւ և գոհութիւն տուողին և օրհնութիւն 'ի Տեսնու-
նէ ածողին առ մեզ, և պայծառութիւն յիշատակի անուան նո-
րա 'ի գիրն կենաց, (Մեսրոպայ, որ է կանաչացեալ, այսինքն
յարագուարճ և բերկրեալ³, հօր մերում տեղի և յիշատակ ինդ-
առաւել սուրբան, և մեզ աղօթիւք նորա ողորմութիւն և գթութիւն
յԱստուծոյ 'ի համար աշակերտաց նորա, և Հոգևոր որդւոց⁴):

Ձուարճացեալ ապա սուրբ պատրիարքն Սահակ երկնա-
ուք պարգևօքն, ընտրէ մանկունս առաքինազարդս, և առա-
քէ յազգս, բերել յամենայն ազգաց զարուեստ մատենից. զՅով-
սէփ և զԴևոնդ, զՅովհաննէս, զԱրարհամ, զԱրճան, զՄուշէ,

լերին՝ յորում բերդն Բալուայ, և յիշատակ անդաւին 'ի ԺԻ դարէ, այլ զի և ած-
ճաբ անդ լերինն՝ ուր հեղինակս ասէ զաստուածագիծ վէմն, գտաւ 'ի նորունս
բեռաքանդակ արձանագիր հին:

¹ () ըստ Հ. օրինակին:

² Ցանկալի գիւտ և հետաքննելի, ոչ և երկայնիլ, զի արդ ոչ ուրեք ճակա-
ջի Հայաստան դրամ թագաւորաց մերոց Հայկազանց և Արչակունեաց:

³ Ի սեմական լեզուաց ստուգարանելով, մէքոսք բերկրեալ լսի յարարացին:

⁴ () Այսչափս չիք 'ի Բ. Ս:

զծգնիկ, զԿորին, և զայլս. ապա և զկնի սակաւուց զՄովսէս և զԻսաիթ և զՇղիշէ և զՄամբրէ՝ զեղբայր Մովսիսի: Ձկնի սոցա և զԱրժան արծրունի և զԽոսրով և զԼազար պատմագիր. սոքօք թարգմանեցին զամենայն մատեանս 'ի ստոյգ օրինակաց սրբոյն Ղևոնդի: Նորոգեաց սուրբն Սահակ և զտաճար սրբոց Հովհիսիմեանցն, զաւերեալս 'ի Շապհոյ, և անյայտ եղեալ նըշխարացն՝ խնդրեալ յԱստուծոյ՝ յայտնեցաւ նմա: Սա ետես զբառնալ թագաւորութեանն և զքահանայապետութեան յագգէն Պահլաւունեաց, և վերստին անդրէն նորոգել 'ի լրման աւուրց: Սորա էր դուստր միամօր¹, զոր տայ յամուանութիւն Համագասպայ մամիկոնենոյ, յորմէ ծնաւ սուրբն Վարդան: Այլ սքանչելի այրն Աստուծոյ Մեսրոպ անցեալ 'ի Վիրս, առնէ և նոցա գիրս, 'ի ձեռն Ջաղելի ումեմն, որ աշակերտեցաւ նմա. և զնացեալ յԱղուանս, ստեղծու և նոցա գիր ըստ նոցա լեզուին, ձեռօք Բենիամինի՝ որ անտի աշակերտեցաւ նմա:

ԻԶ. Իսկ Վռամշապուհ բարիօք կատարեալ զկեանս իւր. և զնացեալ սուրբն Սահակ առ Յազկերտ, խնդրէ զԽոսրով՝ որ կայր 'ի բանտի, և վերստին թագաւորեցուցանէ զնա, որ ոչ աւելի կացեալ քան զտարի մի՝ վախճանի: Եւ 'ի մեռաննն Յագկերտի, նստի յաթոռն Վռամ երկրորդն. որ և բազում չարիս խորհէր ածել 'ի վերայ Հայոց: Չոր իմացեալ սուրբն Սահակ՝ զնաց առ Յունօք, և առաքէ զսուրբն Մեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր առ Թէոգոս որդի Արկաղեայ. զոր խնդութեամբ ընկալեալ, կոչեն զՎարդան ստրատելատ, և զՄեսրոպ վարդապետաց վարդապետ, և դպրոցս հրամայեն կարգել Թէոգոս և պատրիարքն Աստիկոս, և ոտճիկս յարքունի տանէ կարգին: Եւ դարձան եկին առ սուրբն Սահակ, և կատարեն զհրամանն:

Եետ այսորիկ առաքէ զՎարդան առ Վռամ խնդրել զհաշտութիւն, և թագաւորեցուցանել զԱրտաշիր, որդի Վռամշապհոյ, զոր և արարն իսկ: Իսկ Մովսէս ասէ թէ զկնի Խոսրովու թագաւորեցոյց Յազկերտ զՇապուհ զորդին իւր, ամս երեք. որ և 'ի համբաւ մահու հօրն զնացեալ, մեռաւ 'ի զօրացն. և ասեն, մնաց երկիրս անիշխան և չփոթ ամս մետաօսան. և ապա թագաւորեաց Արտաշիր, որ և ատեցեալ եղև 'ի նախարարացն վասն զագիր գործոցն. վասն որոյ աղաչեն զմեծն Սահակ ընկենու զնա. և 'ի չհաւանել նոցա՝ ինքեանք երթան 'ի դուռն

¹ Նոր Օ. մի յաւելու Մանուչ անուն, բայց նախնիք Սահականոյ կոչեն զնա:

Վռամայ, կոչել տան զԱրտաշիր և յղել 'ի Խոստատան: Եւ ընկեցեալ զսուրբն Սահակ, կարգեն 'ի տեղի նորա զՍուրմակ չարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամեալ տարի մի՝ հալածի. և դնեն զԲրքիշու ասորի, ամ մի. և ապա զՇմուէլ 'ի նոյն ցեղէ, ախցիփեխցք և վատաւարք, յորոց տաղտկացեալ նախարարացն Հայոց՝ հալածեն, և աղաչեն Սահակ առնուլ զաթոռն. որոց ոչ հաւանէր, բայց 'ի վարդապետութենէ ոչ ընաւ դադարէր, այլ դիեցուցանէր հոգևոր գառանցն զերկնաւոր աղբիւրն 'ի տուէ և 'ի գիշերի: Ոմանք զկնի Բրքիշոյ և Շմուելի ասեն առեալ Սուրմակայ յաթոռն ամս եօթն: Այլ սրբոյն Սահակայ արարեալ դոյզն ժամանակս 'ի գաւառին Բագրևանդայ, 'ի գեօղն Բլուր, կատարի առ Քրիստոս, և ամփոփի յԱշտիշատ, զկնի սատակմանն Վռամայ և տիրելոյն Յազկերտի որդւոյ նորա: Ձկնի ապա վեցից ամսոց կատարի սուրբն Մեսրոպ 'ի Վարդաշապատ, և ընի 'ի յՕշական գեօղն, իաչանման լոյս երկնաւոր կալով 'ի վերայ դագաղացն, մինչև եղաւ 'ի գերեզմանի: Բայց զաթոռն տեղապահութեամբ խնամէր Յովսէփ աշակերտ Մեսրոբայ, 'ի Վայոց ձորոյ, 'ի գեղջէն Հողոցմանց. և ասեն Սուրմակն կատարէր զձեռնադրութիւն, մինչ կենդանին էր, զամս եօթն:

ԻԷ. Իսկ նախարարացն 'ի մի վայր ժողովեալ, կացուցանեն տեղապահ թագաւորութեան զսուրբն Վարդան: Չայտու ժամանակօք դարձան 'ի թարգմանութենէ Ղևոնդ, Կորին և Արժան, որ դիպեցան 'ի ժողովն Եփեսոսի. զոր արար Թէոգոս՝ ի մետասաներորդ¹ ամի թագաւորութեանն իւրում վասն Նեստորի չարի, և բերին անտի կանոնս գլուխս վեց:

Բայց գուռն Հայոց՝ էր զի հնազանդէին Պարսից, և էր զի դիմանային պատերազմաւ, յորժամ, վասն հաւատոց ոյժ հասանէր: Քանզի Շաւասպ արծրունի և Վնդոյ աւագ նախարարք ուրացեալք զհաւատս՝ շինեն 'ի Դուին մեհեան Որմզգի և սուռն կրակի, և քրմապետ զնկն զՇերոյ զորդին Վնդոյի. զոր լուեալ սուրբն Վարդան, գայր իւրով զնդաւն, և սատակէր զՇաւասպ և զմարզպանն Մշկան փախստական առնէր, և զպիղծն Վնդոյ յատրուչանն հրոյ արկեալ այրէր, և զՇերոյ 'ի վերայ բազնին կախէր զփայտէ, և զտեղին շինէր եկեղեցի ա-

¹ Ոչ 'ի մետասաներորդի ամի այլ 'ի քսաններէն Թէոգոսի գումարեցաւ ժողովը:

նուամբ սրբոյն Գրիգորի: Եւ զսուրբն Յովսէփ ձեռնադրեն կաթողիկոս, որ արար զժողովն ՚ի Շահապիվանս, ուր զտուգանաց կանոնն կարգեցին: Որ զկնի երկու ամաց եկեալ գուևո՞ր ՚ի Պարսից, և ըմբռնեալ զնա և զՍահակ և զՂեւոնդ և զայլսն, եղին ՚ի բանտի, որպէս զխրատուու Վարդանայ, հեռագոյն որսացեալ ՚ի յըմբռնել զսուրբան. զոր և խնդութեամբ ընկալան զկապանան վասն Քրիստոսի, և ոչ յօժարեցին հանել զնոսս մինչ ցժամանակն: Վասն որոյ ՚ի մի վայր եկեալ իշխանքն Հայոց, դնեն զԳիւտ պատրիարք, և ՚ի Դուին փոխեն զաթոռն, հրամանաւ նորին Յովսեփայ. յորմէ մանաւանդ հնազանդեցան սրբոյն Վարդանայ ամենայն նախարարքն Հայոց, որովք տայր պատերազմ ընդ Պարսս զամս իննևտասն, յաղթեալ քառասուն և երկու՞ պատերազմաց, մինչև ցկատարումն իւր մարտիւրոսութեամբ, օրհնութեամբ սրբոյն Սահակայ. որ ՚ի ժամ վախճանի իւրոյ յամսեանն նաւասարդի յերեսունն, յաւուր ծննդեանն իւրոյ, օրհնեաց զնա և զեղբարս իւր զՀամայնակ և զՀամազասպեան. նոյնպէս և սուրբն Մեսրոպ յիւրում կատարմանն յերեքտասան մեհեկի ամսոյ. որոց աղօթիւք և օրհնութեամբ պարսպեցան և պսակեցան:

Քանզի ընդ այն ժամանակս եկաց ՚ի գործ հազարապետութեան Յազկերտի չարամիտն Ներսէս, և չոգաւ առ նա սեպուհն Վարազվաղան, որ էր փեսայ Վասակայ Սիւնեաց իշխանի, ՚ի նոյն ազգէ, ատեցեալ և հալածեալ յաներոյն իւրոյ. որ և ուրացեալ զՔրիստոս, զրդեաց զնա ՚ի յանցան զոր անցոյց ընդ Հայս. որ և ՚ի նոյն խորխորատն սատանայի անկանէր աներ նորին Վասակ. և եղեն պատճառք այնքան աղետից, որ էանց ընդ Հայս, զոր յընդարձակ պատմութիւնսն է ուսանել: Եւ վկայեցին Վարդանանքն, Հազար երկերիւր երեսուն և երկու՞ ՚ի հրոտից երեսունն, ՚ի վեշտասանն Յազկերտի. և զկրնի երկուց ամաց սուրբ երէցն Սամուէլ և սուրբ սարկաւազն Աբրահամ, ՚ի հրոտից եօթն. և սուրբ եպիսկոպոսն Բասենոյ Թաթիկ, որ յառաջագոյն տարեալ էր ՚ի Սոստատան, դառն տանջանօք ՚ի տասն հրոտից. և սուրբ կաթողիկոսն Յովսէփ և տէրն Սահակ և սուրբ քահանայքն Ղեւոնդ և Մուշէ և Արշէն,

¹ Զայսպիսի դէպս գործոց արւոյն Վարդանայ ոչ գտանեմք առ հնագոյնս ի պատմացոյ:

² Ի թուոյ այսի երկերիւրքն յետոյ ուրեմն կատարեցան, և ոչ ՚ի պատերազմին:

և սուրբ սարկաւազն Քաջաջ, վեցեքիան սոքա կատարեցան ՚ի քսան և հինգ հրոտից, յԱպար աշխարհի ՚ի փառս աստուծոյ, եւ երանելի մոգպետն ՚ի մարգաց տասն: Ասողիկն ասէ, թէ ստուգեցաք զվեշտասաներորդն Յազկերտի՝ երրորդ ամ Մարկիանոսի¹:

ԻԸ. Յորում աւուր սուրբն Մովսէս և Մամբրէ և Դաւիթ եկեալ յուամանէ, հոգային զսուրն կաթողիկոսարանին: Եւ թուի թէ ՚ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի, վախճանեալ էր Գիւտ², և չև էր նստեալ Յոհան Մանդակունի. և բերեալ առ սոսա թուղթ դաւանութեան, ոչ ընկալան, զի արտաքոյ էր սուրբ հարցն աւանդից: Այլ չոգան Մովսէս և Դաւիթ, թէ հնար իցէ օգնել ուղղափառութեանն (!). վասն զի գտանին այսպիսի բանք առ մեզ, թէ Դաւիթ խօսեցաւ յերկար ընդ Յուրնաղայ, և ընդ դրան երէցն Պողքերայ (և ընդ Մամբրէի արքեպիսկոպոսն Կորնթացոց³), և կարկեցան և յամօթ եղեն: Եւ ապա յոտն եկաց Մելիտոս մետրապօլիտն Մակեդոնացոց, և ասէ ցՄովսէս. Գիտեմ զքեզ և զաշակերտդ քո ՚ի մանկութենէ կրթեալ, և թեքեալ ՚ի ճոռոմ բանս կոկողաբանիցն և կկզայօնից փիլիսոփայից, և ոչ ոք կարէ յաղթել ձեզ. այլ և նախանձու վառեալ էք զի ոչ կոչեցաք զձեզ, զի չէր կենդանի պատրիարզն ձեր: Եւ ասէ Մովսէս. Ապաքէն ճանաչես զմեզ, զի անդրանիկ էաք եկեղեցոյն, և դատաւորք Հայրապետանոցին: Եւ ընդէ՞ր ոչ կոչեցիք զմեզ, և զբազմահմտութիւնս մեր նախատինս ասես: Բայց պատճառ ժողովոյն ձեր՝ չէ ծածկեալ յումեքէ այլ մեք զճշմարտութիւնն ոչ թողումք, մի բնութիւն ասել:

¹ Ստոյգ օր նահատակութեան Վարդանանց է երկուքն յունիսի, 451 ամին Քրիստոսի. որ է երկրորդ ամ Մարկիանոս:

² Ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ ոչ միայն թէ վախճանեալ էր Գիւտ, այլ և ոչ նստեալ կաթողիկոս. աղմկին Պարսից և զպատերազմին Վարդանանց ժամանակ էր ՚ի Հայս, վասն այնորիկ և չգտաւ ոք ՚ի միտցոց յայնմ ժողովի, քանեայ իբրև երեսփոխան մերոյ Հայրապետի: Իսկ որ զՄովսէսէ և զԴաւիթայ և զՄամբրեայ բանք և հակահառութիւնք, գտանին և այժմ իմաստակեալ և ճամբարտակեալ բանքդ և ողջոյն իսկ գիրք. բայց ոչ ՚ի Մովսէսեանց յօրինեալք կամ թելադրանք, այլ զկնի ուրեմն կարկատեալք յաւուրս Եղբայ և Հերակլի Կայսեր ՚ի համախոհից Մայրապետեցոյն: Յուշ լիցի աստանօք և վասն ժամանակի կաթողիկոսացդ, զի անհամաձայնութիւն և շփոթութիւն է առ պատմիչս. հնազոյնքն ընդ մէջ Յովսեփայ և Գիւտայ կարգն զՄելիտէ և զՄովսէս, զոր յայնքն ոչ յիշեն:

³ Զիք ՚ի՛Ր. Օ.:

մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ: Ասէ Մեկիտոս. Ռ'րպէս ասես
զմինն, յատկացեալ ասես զՌդի 'ի Հօրէ, և միացեալ 'ի մարմ-
նի: Մովսէս ասէ. Ոչ բաժանեալ 'ի Հօրէ, և միացեալ 'ի մարմ-
նի: Եւ այլ այսպիսի բազում բանն խօսեցան: Ուստի կարծե-
ցաք այսպիսի գոյ զժամանակն, զի զտասն ամ կալեալ Գիւտայ
զաթոռն՝ կատարի, և յաջորդէ զնա Յոհան Մանդակունի, ի-
մաստանէր և լի Հոգւով Աստուծոյ, որ բարիոք յօրինեաց
զկարգս ձեռնադրութեան և ժամակարգութեան, և զճառս
խրատուց: Եւ սա թարգմանեաց զերկրորդ Կորնթացւոց
թուղթն, զՅոհանն, և այլ բազում օգուտս գործեաց 'ի կեանս
իւր: Կէսք 'ի կողմն Յունաց ասեն զԳիւտ կաթուղիկոս, և
զՅովհանն 'ի Պարսից 'ի միում ժամանակի: Առ սքօք էր ճգնա-
ւորն Անտոն, որ և Թաթուլ, թողեալ զամենայն ինչ վասն
Քրիստոսի Վարսուի՝ Հարազատան երթեալ կրօնաւորէր 'ի
տեղւոյն՝ որ այժմ ասի սուրբ Թաթուլ:

ԻԹ. Իսկ զկնի վճարման սուրբ նահատակացն մեր, չարն
Վասակ՝ զկնի և զերեսին որդիս Հմայեկայ 'ի դուռն տանէր
զորդիս մահապարտաց. զոր խնդրեալ Աշուշայի Վրաց բղջ-
խին 'ի Յագկերտէ, տայ նմա զանակնունելի պարգևն. որ և ա-
ւագն 'ի նոցանէ Վահան՝ սպարապետ եղև Հայոց. քանզի սա-
տակեալ Յագկերտի, Պերոզ որդի նորա սպանեալ զեղբայր իւր՝
Թազաւորէ, և հաշտութիւն առնէ աշխարհիս, և զՎահան կա-
ցուցանէ Հարկահան արքունի, և 'ի քսու արանց նեղեալ՝
տկարանայր 'ի հաւատոցն. և զկնի Հարեալ զնա սիրտն իւր
փղջանայ, և ապստամբեալ յարքայէ Հարկանէ զգօրսն Պարսից
յորով անգամ: Եւ Վարազվաղան տիրեալ Միւնեաց վասն ու-
րացութեանն, 'ի բազում աւուրս նեղեալ 'ի դիւաց՝ խեղդի ան-
զեղջ: Յորում աւուրս սպանաւ ուրացողն Վազգէն, և այլ բա-
զում ուրացողք ընկալան աստէն զառհաւատեցայ գեհնոյն:

Յետ այսորիկ զօրավարն Պարսից Միհրան գայ բազում զօ-
րօք 'ի Վերայ Վախտանկայ Վրաց արքայի. և յղէ աղաչանս
առ Վահան օգնել նմա, և զնաց յօժարութեամբ. և 'ի խմբել
պատերազմին՝ վատ զօրն Վրաց փախեան թագաւորան Հան-
դերձ, այլ և վատօք 'ի Հայոց, և նահատակեցաւ սուրբն Վա-
սակ եղբայրն Վահանայ, որոյ երեսքն փառաւորեալ փայլէին
որպէս զՄովսիսին՝ 'ի ժամ կազմելոյն, յորս ոչ կարէին հայել
տեսողքն, և իմացան թէ մեռանելոց է յայնմ աւուր. պսակեցաւ
և սուրբ սեպուհն Միւնեաց Յազդ, յամսեանն Հոռի 'ի վեշտա-

ասնն, 'ի գեօղն Բագուան. զոր ըմբռնեալ Միհրան Հարկէր՝ ու-
րանալ զհաւատն և կեալ մեծութեամբ. և տուեալ ընդդէմ պա-
տախանի, մեռանի վասն Քրիստոսի, և պսակի: Նոյնպէս և
քաջ ասպետն Սահակ կատարի 'ի ժամ պատերազմին 'ի վերայ
սուրբ ուխտին օրինաց: Չկնի այսորիկ սպանաւ Պերոզ 'ի Հեկի-
թաղաց եօթն որդւովք. և թագաւորեցուցին զՎաղարշ եղբայր
նորա. և կոչեաց զՎահան, և ետ նմա զգօրավարութիւնն Հա-
յոց, և յետ այսորիկ եթող 'ի նա և զմարգպանութիւնն: Չկնի
Վաղարշու՝ նստի Կաւատ որդի նորա. և յետ նորա Խօսրով
ամս քառասուն և ութ: Իսկ Վահան շինեաց զեկեղեցիսն Ար-
տաշատու՝ զաւերեալսն 'ի Պարսից:

Յորում ժամանակս երանելին Տեառնթազ յԱրշարունեաց
պսակեցաւ 'ի Ջառնաւուխտայ՝ զօրագլխէն Պարսից, և այլ ևս
բազումք ընդ նմա:

Լ. Իսկ տէր Յոհան կալեալ զաթոռն ամս վեց. և զկնի նորա
տէր Բարգէն զամս հինգ. և յետ նորա տէր Սամուէլ ամս հինգ.
և զկնի նորա տէր Մուշէ ամս ութ. և յետ նորա տէր Սահակ
ամս եօթն. և յետ նորա տէր Քրիստափոր փիլիսոփայ ամս
եօթն: Իսկ Վահանայ բարիօք Վախճանեալ, փոխէ զիշխանու-
թիւն նորա եղբայր իւր Վարդ. ամս չորս. զՎահան կէսք քսան
ամ, և կէսք երեսուն և մի ասն կացեալ իշխան: Այլ զտէր
Քրիստափոր յաջորդէ տէր Ղևոնդ ամս երկու. և ապա տէր
Ներսէս ամս ինն: Ի ժամանակս նորա առաքեաց Խոսրով Թա-
գաւորն Պարսից հրոսակս, զի կալցեն զՎարդ. և եղև մեծ պա-
տերազմ 'ի դաշտին Խաղամախայ³, և կոտորեն զգօրսն Պար-
սից ազօթիւք սուրբ Հայրապետին Ներսիսի: Եւ յայն ժամա-
նակս կատարեցաւ սուրբն Յիզտրուզիտ, որ է աստուածապրե-
ցոյց. կատարեցաւ 'ի Դուին՝ 'ի մարգպանէն Վարհամայ. զի
զկնի Վարդայ՝ պարսիկք իշխէին մարգպանք. և զմարմին սր-
բոյ վկային ամփոփեալ սուրբ Հայրապետին Ներսիսի անդն:
Թեր կաթուղիկոսարանին, շինեալ վկայարան կոփածոյ 'ի վե-
րայ նորա:

Ի սոյն աւուրս Եզրաս Անգեղացի զղասս ճարտասանաց
բազմացոյց: Չկնի Ներսիսի՝ տէր Յոհաննէս ամս հնգետասան.

¹ Ընդ Օ. Հարկէրէն և Հարկէր:

² Տեառնթազայ նահատակութեան որպէսն անձանօթ է մեզ:

³ Խաղամախ հաւանօրէն է Խաղամախ ըստ Բիւզանդացոց, 'ի Դ Հայս,
այժմ անձանօթ:

և յետ նորա տէր Մովսէս յՅղիվարդայ ամս երեսուն: Սա 'ի տասներորդ ամի Հայրապետութեանն իւրոյ, և յերեսներորդ առաջնորդ ամին խոսրովու, որդւոյ Կաւատայ, և 'ի չորեք-տասաներորդն՝ Յուստիանոսի, որ զսուրբն Մովսի շինեաց, ե-զիր թուական Հայոց և տոմար. յորում ժամանակի լցեալ էր չրջանն ՀինգՀարիւր երեսուն և երկուց. և մարզպան Հայոց Մեծէժ գնունի, որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս երեսուն և մի: Եւ 'ի զիր թուականին էին Պետրոս եպիսկոպոս քերթողն Սիւ-նեաց, և Ներշապուհ 'ի Տարօնոյ, և Արդիշոյ 'ի Սասնայ, զոր ե-պիսկոպոս ձեռնադրեաց Մովսէս. որ և զԿիւրիոն, որ էր ազ-գաւ 'ի Վրաց, 'ի գաւառէն Զաւախաց 'ի գեղջէ Սկուտրի, և գի-տէր դպրութիւն Հայ և վրացի, ձեռնադրեաց Վրաց կաթողի-կոս, որ եղև յետոյ քաղկեդոնիկ²: Քանզի 'ի տղայութեանն գնացեալ էր 'ի Յոյնս, 'ի Կողոնիա գաւառ, և բնակեալ 'ի գեօղն Նիկոպոլիս յեզր Գայլ գետոյ, որ և վարժեցաւ յոյն դպրու-թեամբ. և յետ Հնգբնասան ամին, եկն առ Մովսէս 'ի Դուին, և կացոյց զնա վանաց երէց սրբոյ Կաթողիկէին, այլ և բորեպիս-կոպոս Այրարատեան գաւառին, ամս եօթն. և յորժամ մեռաւ կաթողիկոսն Վրաց, առաքեցին իշխանք աշխարհին առ տէր Մովսէս, ըստ առաջին կարգին, զի տացէ նոցա առաջնորդ, և զնա կամեցաւ տալ որպէս 'ի տանէ իւրմէ. և երթեալ նուա-ճեաց զամենայն երկիրն. և ապա եկն առ նա խուժիկ մի նես-տորական, որ Կիս կոչիւր, այսինքն խստութիւն, որպէս եղևն, որ էր 'ի Կողոնիոյ, 'ի գեղջէն Զուտառիմայ, մօտ Նիկոպոլիս. որ լեալ էին միմեանց ուսումնակիցք և աղանդակիցք. զնա ձեռնադրէ եպիսկոպոս, և կորնչի նովաւ, և ամենայն աշխար-հաւն: Զոր իմացեալ Մովսիսի եպիսկոպոսի՝ որ 'ի Յուրտաւ՝ որ այժմ ասի Գանչէնք, ծանուցանէ պատրիարքին Մովսիսի, և նա գրէ առ նա թուղթ յանդիմանութեան և սպառնայեաց, և նա բնաւ ուրանայ յերկեղէ սրբոյն զաղանդն: Եւ զկնի սակաւ ժամանակաց մեռաւ պատրիարքն յերեսներորդ ամի Հայրա-պետութեան իւրոյ, և Կիւրիոն յանհոգս եղեալ ընդունի զժո-ղովն Քաղկեդոնի:

ԼԱ. Իսկ խոսրով թագաւոր Պարսից մօտ 'ի վախճանն Հա-ւատայ 'ի Բրիտոսս, և կոչեցեալ առ ինքն զՅրան կաթողի-

կոսն՝ զոր տէր Գիւտ էր ձեռնադրեալ Հանդերձ այսօք եպիսկո-պոսօք, 'ի գնալն իւրում առ Պերոզ արքայ՝ ուր յանդիմանեաց զմոլորութիւնն Պարսից, ցանկալով մահու, մկրտեցաւ յԵրա-նայ և Հաղորդեցաւ. և զկնի սակաւուց կատարեցաւ, և թաղե-ցին զնա քրիստոնեայքն յարքունական գերեզմանս: Եւ առ զթագ նորա որդի նորա Որմիզդ. որոյ նենգ գործեալ սպանին զնա յիւրում դահլճի, և առնու զթագն որդի նորա խոսրով. յո-րոյ վերայ յառնէ Վահրամ գլուխ զօրացն և առնէ զնա փախըս-տական: Եւ նա զնաց առ Մօրիկ կայսր և գտեալ 'ի նմանէ օգ-նութիւն դառնայ և տիրէ Հայրենեացն, և լինի երախտաճա-տոյց, թողով 'ի Մօրիկ զՄիջագետս, և 'ի Հայոց զաշխարհն՝ որ Տանուտերական գունդն կոչի¹. բաց յոստանէն Դւնայ, և յեր-կուց գաւառացն՝ որ է Ոսն Մասեաց և կողմն Արագածու, թո-ղու 'ի Մօրիկ 'ի լեռնէն որ կոչի Ընծաքիսար, մինչև ցԱռեւտն աւան և ցՀացիւնս: Որ յանդգնեալ զեղեալ անուանսն յԱրա-յէն² փոխէ. զԱրմին կոչեցեալ 'ի նմանէ՝ որ է Առաջին Հայք՝ Երկրորդ Հայք զնա կոչէ, յորում մայրաքաղաքն Սևաստ. և զԿապուտիա, յորում մայրաքաղաքն Կեսարիա՝ Երրորդ կոչէ Հայք, և առնէ զնա եպարքի. և զՄելտոնի՝ որ ունի զՀոմաօտուն գաւառն իւր, կոչէ զնա Առաջին Հայք. և զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաքն Տրապիզոն, Մեծ մասն Հայոց կոչէ զնա. և զԶորրորդ Հայք, յորում մայրաքաղաքն Նփրկերտ որ ասին Մուփարկին, Յուստիանունիստ գրէ զնա 'ի դիւան արքունի. և զաշխարհն Կարնայ յորում քաղաքն Թէոդուպոլիս՝ Մեծ մասն Հայոց կոչէ. և որ 'ի Մեծ Հայոց մասն էր առ նոսա, 'ի կողմանց Բասենոյ մինչև ցսահմանս Ասորեստանի, Մեծ Հայք անուա-նէ. և զկողմանո Տայոց սահմանօքն իւրովք՝ Խորագոյն Հայք կոչէ. և զկողմն Դւնայ՝ Ներքսագոյն Հայք կոչէ: Զայս ա-նուանս գրէ 'ի դիւանի:

Յորում աւուր Ամբատ Բագրատունի քաջապէս խոնարհե-ցուցանէ ընդ ոտիւք խոսրովու զամենայն թշնամիս նորա. և նորա պատուասիրեալ նմա տայ զմարզպանութիւնն Վրկան աշխարհի, ուր երթեալ գտանէ ազգս Հայոց գերեալ, և բնա-կեալ 'ի Թուրքաստան անապատին մեծի՝ որ Սագաստանն կո-

¹ Տանուտերական երկիր՝ կողմն Նախիջևանայ է, այլ աստանոր ընդարձա-կազոյն իմանի:

² Պարս և ասի յԱրամայ:

¹ Ոչ 'ի չորեքտասաներորդի այլ 'ի քսաներորդի չորրորդի ամին:
² Յայն սակա և դատափետեալ 'ի Հեղինակէջ և 'ի Համակարծեացն:

չի, մոռացեալ զԵզոու և զգարութիւն. որք տեսեալ զՍմբատ խրախ լինէին, և նորոգէին զԵզոու և զգիր. և զերէց մի նոցա Հարէլ անուն՝ տայ եպիսկոպոս ձեռնադրել մեծի Հայրապետին Մովսիսի. Հաստատէ զնոսս վիճակ սրբոյն Գրիգորի, և առեալ Հրաման յարքայէ՝ զայ տեսանել զերկիր իւր: Եւ եկեալ ՚ի Դուին՝ սկսաւ շինել զփայտաշէն սուրբ Գրիգորն ՚ի Վարդանայ սրբոյ. և պահնակ բերդն բողոքէ ՚ի դուռն, թէ վնասակար է բերդիս. և երանէ Հրաման քակել զբերդն, և Հեռագոյն շինել. և խնդացեալ Սմբատ ՚ի փառս Քրիստոսի, շինէ զեկեղեցին կոփածոյ վիմօք, և տայ ձեռնադրել պատրիարք զտէր Աբրահամ զեպիսկոպոսն Ռշտունեաց, որ շատ ջանացեալ թղթով ՚ի ձեռն Պետրոսի՝ ոչ կարաց դարձուցանել զԿիւրիոն յուղղափառութիւն (!). վասն որոյ արարեալ ժողով ՚ի Դուին, անիծին զԿիւրիոն Հերետիկոսեայ (!): Եւ Մօրիկ կացոյց յիւր կողմանն կաթողիկոս զՅոհան որ նստէր ՚ի գեօղն Աւան¹, շինեալ անդ եկեղեցի, այր սուրբ, և ընտրեալ յամենեցունց²:

ԼԲ. Յայնմ ժամանակի նախարարքն Մօրկայ սպանին զնա, և եղին թագաւոր զՓովկաս, որ և եկեալ ՚ի Բասեն³ ջանայր նուաճել զՀայս. և ընդ առաջ երթեալ Աշոտ, Հարկանէ անչափ կոտորմամբ Հրամանաւ Խոսրովու, և առնու զԿարնոյ քաղաք, և փոխէ զքնակիչսն յԱհմատան, տարեալ զՅոհան կաթողիկոս զկնի, որ կայր ՚ի գաղթի անդ. որ և անդէն վախճանեալ, բերաւ զին ՚ի գեօղն Աւան, որ կալաւ զկաթողիկոսութիւնն ամս քսան և վեց. և սուրբ պատրիարքն Աբրահամ փոխի զկնի քսան և երեք ամի աթոռակալութեանն. և յաջորդէ զնա տէր Կումիտաս, ՚ի գեղջէ Աղցից:

Իսկ իշխանաց կարգի զկնի Մեծեճայ պարսիկք կացին. նախ Դենչապուհ, որ զշնամուլութիւնսն շատացոյց, և յետ նորա Վարազդատ ոմն, և ապա Սուրէն ազգական Խոսրովու, որ շնայր ընդ կանայս իշխանացն. ընդ որ զայրացեալ Վարդա-

¹ Աւան գիւղ Կոտայից ՚ի կողմն Երևանու: Տարակուսական են ժամանակք կաթողիկոսութեան Յովհաննու և Աբրահամու, ըստ այլակարծի դրութեան պատմաց:

² Այսպէս ՚ի բնագրիս. իսկ միւսն կամակորէ. Այր սուրբ, և բնաւ չխոտորեալ յարեանքն Յունաց:

³ Թերևս մի ՚ի զօրավարաց կայսերն՝ որ տայր մարտ ընդ Պարսից, Հանդիպեալ իցէ ՚ի Բասեն, այլ ոչ ինքն Փովկաս:

նայ՝ որդոյ Վասակայ մամիկոնենոյ՝ սպան զնա, և առեալ զընտանիս իւր զնաց ՚ի Կոստանդնուպօլիս: Բայց Հերակլ սպանեալ զՓովկաս, թագաւորեցուցանէ զորդի իւր, և ինքն խաղայ յարեւելս. և Խոռեմ աւերէ զՅոյնս Հրամանաւ Խոսրովու, քինախնդիր մահուանն Մօրկայ, և գերէ զԵրուսաղէմ և զփայտն փրկական, և զՋաքարիա պատրիարքն Երուսաղեմի: Յայնմ ժամանակի պատրիարքն Կումիտաս ընդարձակէ սրբոց Հռիփսիմեանցն, և պատահէ սուրբ նշխարաց նոցա. և լինի ոչ սակաւ միթիթարութիւն քրիստոնէից, և էր կնքեալ մատանեալ սրբոյն Գրիգորի, և սրբոյն Սահակայ, զոր ոչ իշխեաց բանալ, այլ և զիւրն եղ ՚ի վերայ. և չափ Հասակին Հռիփսիմեայ՝ տասն թիգ և չորս մասն, և զսուրբն Գրիգոր ասեն ինն թիգ, և զՏրդատ՝ մետասան թիգ:

ԼԳ. Առաքեաց Հերակլ դեսպանս պատարագօք առ Խոսրով խնդրել զխաղաղութիւն, որում ոչ ետ պատասխանի. և բարկացեալ Հերակլի, առնու ընդ իւր զեղբայր իւր զԹէոդոս, երկիցս Հարկանէ զգօրսն Պարսից առ Անտիօքաւ, և երթայ ընդ Հայս ՚ի վերայ Խոսրովու. և զնա ոյժ առեալ¹ Կաւատայ որդոյ առաջնոյ Խոսրովու, սպանանէ զԽոսրով, և խնդրեալ տէր ՚ի Հերակլէ՝ թողու նա զՄիջագետս. և դառնայ Հերակլ և զայ ՚ի Կարնոյ քաղաք: Յորում յաւուրս յաջորդեալ էր զսուրբ աթոռն Կոմիտասայ տէր Քրիստափոր, և Հանեալ զնա զի առնէր խոտովութիւն ՚ի մէջ իշխանացն, զնեն զԵզր Նիգացի, զոր կոչեաց թագաւորն ՚ի Կարնոյ քաղաք, որ վասն օգիտութեանն² իւրոյ քաղկեդոնիկ եղև, առեալ զԱղցք, և զերրորդ մասն Կողբայ³ գին Հաւատոյն: Եւ ՚ի դառնալ նորա կշտամբաց զնա Յոհան⁴ վարդապետ կաթողիկոսարանին, ասելով: Յիրաւի Եզր կոչեցար, զի յեզր ելեր յուղղափառութենէ. և ինքն չոգաւ յԱղուանս, ՚ի գլուխ Գարդման գաւառի, և ճանեցաւ խիստ վարիւք: Սա գրեաց երիս գիրս, զանուն իւր չընելով ՚ի նոսա. զմինն կոչեաց Խրատավարք, զմինն Հաւատարմատ, և զմինն Նոյեմակ: Էր սորա աշակերտ մի Սարգիս առնուն, որ զՍարգիսն ախտանայր. զոր Հալածեալ մերժեաց յինքենէ: Յաւուրս յայտոսիկ մեռանի Կաւատ արքայ, և թագաւոր

¹ Այսպէս յ00:

² Գէթ յայնմ մասին գիտնալոյն գտաւ քան զԵղիմեակ:

³ Իմա՝ զմասն աղահանից տեղեացն:

⁴ Մայրազոմեցին մուրեալ:

րէ տղայ որդի նորա Արտաշիր. և լուծալ Հերակլ, յորդորէ զՌոսեմ՝ առնալ զթագն, սպանանելով զտղայն: Զոր և արար իսկ. և ետ զիսան սուրբ ՚ի Հերակլ: Եւ սպանեալ զօրացն զՌոսեմ՝ տան զթագն ՚ի Բորն դուստր Ռոսրովու, և զկնի նորա ի Զամրիկ քոյր նորա. և յետ նորա, զՌմիգղ թոռն Ռոսրովու, զոր խեղդամահ արարին, և եղին զՅազկերտ թոռն Ռոսրովու¹:

Իսկ Հերակլ զիսան տարեալ յԵրուսաղէմ, կանգնէ ՚ի տեղ-
աջ իւրում. յորում ժամանակի կարգէ զօրավար Հայոց զՍե-
ծեծ, զոր սպանեալ Դաւիթ Մահառունի, ինքն լինի իշխան
Հրամանաւ Հերակլի, զամս երեք, որ շինեաց զեկեղեցին Մրե-
նոյ². և ապա անարգեալ յիշխանացն Հալածեցաւ, և անկաւ
չփոթ մեծ ՚ի Հայոս, զմիմեամբք ելանելով. յորում աւուրս ըն-
դարձակեաց Եզր զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ. և տէր
Քրիստափոր շինեաց միայնարան ՚ի յՌոն Մասեաց, և առա-
քինանայր բազում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարագ
նագգեստ արամբք: Յորում աւուր ժողովեալ յԵզեսիա երկո-
տասան Հազար Հրեայ՝ ապստամբեցին ՚ի Հերակլեայ, և նա
երթեալ պաշարեաց զՌուհա, և առ զնա և արձակեաց զՀը-
րեայան կենդանի, յո և կամիցին երթիցեն, ոչ լսելով Թէոդորո-
սի եղբօրն՝ որ կամեցաւ սատակել զնոսա: Եւ զնացեալ անտի
ընդ անապատ չոգան ՚ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայելի,
որպէս առ ազգայինս, և կոչէին յօգնութիւն. և կէսք ախոր-
ժէին, և ոմանք ոչ, վասն այլ և այլ աղանդոյ նոցա, որպէս եր-
բանն Եզիպտացւոցն, ըստ զանազան պաշտամանց նոցա:

ԼԴ. Յայնժամ ապա այր մի յորդուցն Իսմայելի, որում ա-
նուն էր Մահամթ թանգար, որ էր ծնեալ ՚ի քաղաքին Մադի-
նա³, մերձ ՚ի Մաքա երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կո-
չի Կորէչ⁴, որդի Աբդլայ, որ մեռաւ որբ թողեալ զնա. որ և յա-
րեցաւ ՚ի վաճառական մի, և եղև ՚ի տան նորա յառաջադէմ.
մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ
զկին նորա. և երթայր ուղտօք յԵզիպտոս, և պատահեաց նմա
միայնակեաց մի Սարգիս անուն յաղանդոյն Արիոսի և Կերին-
թոսի, որ և ուսոյց նմա ՚ի Հին մատենիցն զԱստուած, և զգիրս

տղայութեան Տեառն մերոյ. և ՚ի դառնալն ՚ի տուն քարոզեաց
զոր լուան. և Հալածեցին զնա ազգն իւր. և եկն յանապատն
Փառանու¹. և յորժամ եկին երկոտասան Հազար Հրեայքն, ա-
ռեալ պատճառս ՚ի նոցանէ, քարոզեաց որդուցն Իսմայելի
զԱստուածն Աբրահամու, և եղև երաշխաւոր նոցա, որ թէ
պաշտեն զնա՝ ժառանգեն զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրա-
համու:

Եւ լուան նմա, և ժողովեցան յԵւբայ մինչև ցՍուր², որ է
Հանդէպ Եզիպտոսի, և զերկոտասան Հազարն ըստ ցեղիցն
Իսրայելի երկօտասանից նահապետացն, Հազար Հազար ար-
կին յինքեանս, և եղեն երկոտասան բաժին, ազգապետ զնելով
ինքեանց, յորոց անուն կոչեցան իսկ՝ Նարէդովթ, Կեղար, Աբր-
բա, Մարսամ, Մասմա, Իդուա, Մասէ, Բողղար, Թեման, Յե-
տար, Նարէս, Կեղմա: Եւ զնացին բանակս բանակս յանապա-
տէն Փառանու ցՄարովթ Մովարու³, և անցին յաջեկոյս Յոր-
դանանու ՚ի վիճակն Ռուբինի: Եւ զօրն Յունաց էր յԱբարբա.
Հարին զնոսա, և փախեալ Թէոդորոս եղբայր կայսերն ժապա-
պտեմ: Եւ դարձան ինքեանք յԱբարբա, բնակեցան ըստ ցե-
ղից ցեղից. և ժողովեցան առ նոսա ամենայն մտացեալքն յորդ-
ուցն Իսրայելի, և եղեն զօր մեծ: Եւ յլին բանս առ կայսր, թո-
րաւ զերկիրն զոր ետ Աստուած Աբրահամու. և արար նոցա
ընդդէմ պատասխանի, և զուարեաց զօրս եթեմաստուն Հա-
զար ՚ի ձեռն ներքինոյ մի Հաւասարմի, և պատուիրեաց եր-
թալ յԱբարբա ՚ի վերայ Իսրայելի, ուր և սատակեցան իտէ: և
լցան մեծութեամբ բանակքն Մահամթի:

Եւ էր թիւս մեր զաթմասն և եթմ⁴. և զի յաջողեաց նոցա
խրատն Մահամթի, խնդրեն ՚ի նմանէ օրէնս, և նա զտեղի մե-
հնից օճիցն՝ զոր պաշտէին, կոչեաց Ալքայտաբա⁵, որ է որուն
Աստուծոյ. և կոչեաց զբնակութիւն քաղաքին իւրոյ՝ տուն Ալք-

¹ Ի կարգի թագաւորաց պակասն և այլք: Բոր է Բոր կամ Բեբոր, որ Բո-
բանդուխտ. իսկ Զամրիկն՝ Ազերմիդուխտ:

² Մրեն ՚ի Եիրակ գաւառի. կիսականգուն կայ ցարգ եկեղեցին այն:

³ Մադինա որ յառաջն Յազրիպ կոչէր՝ է Մէտինէ:

⁴ Բորէչ՝ Բուրէչի:

¹ Փառանու անապատն լիւր մէջ Միսեայ և Հրէաստեմեթ է:

² Սուր անապատ ընդ մէջ Գաղեստինեայ, Ազոտաթն Երաբիոյ, Կարմիր ծո-
վու և Եզիպտոսի:

³ Մարովթ Մովարու մայրաքաղաք Մովարացոց յարեւելեան ափն Մեծնով
ծովու, ուր ցարդ Նշմարին աւերակք նորին սակաւք:

⁴ Բ. Օ. վաթմասն և Հինգ. 616 ամ Տեառն, որ յառաջէ վնց ամօք զան զփա-
խուտան և զիշխանանայն Մահամթի, յորմէ թուականին նորա սկիզբն, ՚ի 15 յու-
լայ 622 ամին:

⁵ Էլք-Ռեապէ:

րահամու: Եւ քանզի 'ի զօրանալ քրիստոնէութեանն, զկուռա Դամասկոսի, գրեմանա՛: որ նա ինքն է Հեփեսոտոս կաղ, տարեալ ընկեցին յանապատ, զոր գտեալ Տաճիկք տարան 'ի մեհեանս օձիցն, և քուրմք օձիցն ոչ կամեցան անդ դնել, այլ Հանեալ արտաքոյ արարին տեղի միոյ ոտից 'ի վերայ վիմի, և անդ եղին. զոր զողացան եթէնվպացի վաճառականք վասն ոսկւոյն, զոր ձուլեցին Իսմայելացիքն. և եղև պատերազմ սաստիկ 'ի մէջ երկուց ազգացն, մինչև մոռացան: Զայնմանէ ասաց, թէ Աբրահամու ոտնահետն է, յորժամ եկն տեսանել զԻսմայել զորդի իւր. և քանզի յորս էր Իսմայել, Հարցանէ ցկին Նորա թէ Ո՛ւր է այր քո. և նա ասէ. Գնա՛, աղճատեալ այւեր. և ասէ Աբրահամ. Յորժամ գայ 'ի տուն, ասա ցայր քո, փոխեա՛ զդուռն տան քո: Իսկ յորժամ եկն Իսմայել և էառ զՀոտհօրն, եհարց ցկինն. և ասաց զոր լուսան. և իմացեալ Իսմայելի՛ եհան զկինն, և այլ էառ մինչև ցեօթներորդ կինն, որ մաղթեաց զԱբրահամ իջանել յիշէն, և օձցէ զտոսն. և իջոյց ասէ զմի ոտն, և եզ 'ի վերայ վիմին, և տեղի ետ վէմն ոտիցն. և զմի ոտնն ոչ իջոյց 'ի գրաստէն. զի երդումն տուեալ էր Սառայի՛ թէ մի՛ իջաներ, երկուցեալ թէ լինի ընդ Հազարու: Զայս առաս...եաց Մահմէտ: Եւ Հրամայեաց յամենայն կողմանց անդ առնել զերկրպագութիւնն, և զվիմովն ասաց շուրջ գալ միտանի, և ասել Լա՛յք, լրա՛յք. և որպէս թէ պատասխանի ումեք առնել, Ա՛յ ա՛յ, աւա՛ս աւա՛ս². և անցեալ 'ի ձորն անասուն սպանանեն, և ելեալ 'ի գրաստ փախչին մինչև 'ի բլուրն Մաքայ, և թէ 'ի փախչելն Հանդերձ անկանի կամ զուլամբի, ոչ ոք իշխէ յետս Հայեյ. և 'ի մէջ երկուց վիմացն ընթանալով, զոր կոչեն Սաֆա և Եմրա, վիմէ 'ի վէմ երթան եօթն անգամ անհանդիստ և քարինս ձգեն. և Մահմէտ ասեն այսպէս արար և ուսոյց: Այլ միտանի վազելն՝ վասն ոտնահետին է, և 'ի ձորն անասուն կոտորելն և փախչելն, ասեն թէ զոհ արար Մահմէտ....., լի տեսիլս ցուցցեն նմա, և երեւեալ նմա՛ փախաւ: Եւ յերկու վիմամիջին շրջելն և քար ձգելն, լեալ են վէմք նոցա պաշտելիք, նախ քան զկուռան, և 'ի պաշտելն Մահմետի ըստ

¹ Իսմանայ Դիք որ 'ի Ս. Գիրս յիշին՝ յոմանց արեգակն Համարին, յայլոց Աստղիկ, և 'ի բազմաց անծանօթ. վասն որոյ կարծիս Հեղինակիդ նշանակելի է առ Հեփայոցս: Իսկ պատմութիւնդ ոչ գիտեմ քանի Հաւաստիս ունիցի:

² Լէպտէք Լէպտէք, է՛յ Քէյեսա, Հրամայեալ՝ Հրամայեալ՝ ով Աստուած:

սովորութեանն, շուն կատաղի ել ընդդէմ նորա, և նա ձգեաց նմա քարինս. և զնոյն Հրամայեաց առնել: Եւ օձք և սողունք՝ զի ոչ սպանանին, զի պաշտելիք լեալ են նոցա, և շուն կոտորելն այն է, որ ասեն թէ 'ի մեռանելն Մահմետի չկամեցան թացան՝ կոտորեցին զշունսն, և 'ի նոյն ամսեան Հրամայեցին զնոյն առնել: Նա ուսոյց ասել մի է Աստուած, և ոչ ոք է նմա ընկեր, և Մահմէտ ծառայ նորա: Եւ որ ասեն Հրէի միոյ բանիւ, թէ մարգարէքն խօսեցան որպէս վասն Քրիստոսի՛ և վասն Մահմետայ, զայն ասեն որ Եսայի տեսանէր երկու Հեծեալս իշոյ և ուղտու: Եւ յաւուր միում յանկարծակի անյայտ եղև Մահմէտ. և յետ սակաւու երեւալ, ասէ. Խաղաղութիւն ընդ ձեզ և ողորմութիւն Աստուծոյ և շնորհք: Եւ նոցա զարմացեալ ասեն. Ուստի՞՞ գաս, և զի՞նչ է նոր ողջոյնդ, և զո՞ր Աստուծոյ շնորհք բերեք մեզ: Եւ նա ասէ. էառ զիս Աստուած 'ի Մաքա, 'ի տուն Հօր մերում Աբրահամու, և պատմեաց զկամս իւր, և 'ի վաղիւն առաքելոց է մեզ օրէնս: Եւ առեալ երինջ մի ծնեալ¹, և 'ի տեղի ժողովոյն մեկնեաց յորթոյն և 'ի վաղիւն Հրամայեաց արձակել, և ինքն Հաւաքեալ զամբոխն՝ մնայր. և եկն կովն բջելով և քրտալով, և Հերձեալ զամբոխն խնդէր զորթն. և Հրամայեաց ունել զնա, և առեալ զթուղթն Համբուրեաց և ասաց յԱստուծոյ եկեալ. վասն որոյ ցայսօր գրեալ են 'ի սկիզբն դուրանին՝ Սուրաթ Ալ-բակարա², որ է կովու օրէնք: Եւ Հրամայէ Հինգ անգամ կատարել աղօթս լուացմամբ, և փոխանակ փողոցն Իսրայելի՛ 'ի բարձուէ կանչել, վկայ առեալ թէ Ել՛ 'ի վերայ լերինդ Միտնի, աւետարանիչդ և Մողին³ կոչեն զձայնողն, որ է Հաւատաղիք, և զմատն յալանջն ածել, ասեն. թէ որ կամաւ և որ ակամայ՝ լսէ ականջովն: Եւ զՔրիստոս բան Աստուծոյ, և Հոգի կոչեաց: Եւ սքանչելիք զոր ասեն թէ առնէր, զլուսինն բերեալ՝ 'ի վայր, ասեն, չորս կտոր առնէր, և դարձեալ բոլորեալ յերկինս առաքէր:

¹ Նոր օր. Եպոսմեանդ:
² Սուրաթ Ալ-բակարա. Գատնէն կամ Յաղագս կովու խորագիր երկրորդ պատճենի կամ զլսոյ կուրանին, զոր ոմանք 'ի մեկնչաց Համարին եղեալ վասն Եսայի 'ի Համարս կզ-կթ գիտուն զոհաբարձութենէն ըստ մովսիսեան ականջից:
³ Մողին, միւսաթ, Զայնոյ:

Բայց նախ Բաղրթ¹ էր իշխան Իսմայելի, և ապա գտեալ զՄահմէտ՝ Հաւանի նմա յամենայն բանս:

Ըն. Եւ յորժամ զօրացան նոքա, երկուցեալ Երուսաղէմաց-
ւոցն, զխաչն տէրունի և զամենայն սպասս եկեղեցեացն Հա-
նեալ ի նաւ, տարան ՚ի Կոստանդնուպօլիս, և ինքեանք Հնա-
զանդեցան Իսմայելի, զի կայսրն այլ ոչ կարաց զօր գումարել
՚ի վերայ նոցա: Եւ նոքա բաժանեալ յերիս մասունս, մին յԵ-
գիպտոս, և մին ՚ի Յոյնս, և միւսն ՚ի Հայս և եղև ամենեցուն
յաղթել. և որք ելին ՚ի Հայս ընդ Ասորեստան, և Հասեալ ՚ի
Դուին առին զնա, և սպանին անթիւ. և գերեցին երեսուն և
հինգ Հազար անձինս ՚ի ժամանակս իշխանութեան Թէոդորո-
սի ոչտունւոյ, որ զկնի Դաւթի. և բիւր մի ՚ի նոցանէ Հարին
զՊոռկոպոս² զօրագլուխն Յունաց, որ նստէր ՚ի սահմանս Հա-
յոց վեց բիւրու:

Յորում յաւուրս մեռաւ Եզր, և յաջորդեաց զաթոռն Ներսէս
եպիսկոպոս Տայոց, զկնի տասն ամին Եզրի. բայց յափշտակու-
թիւն եղեալ վասն անհնարին կոտորելոցն, խորհեցաւ փախ-
չել, իբր ոչ բաւական մեծի աստիճանին: Եւ աղաչեցեալ ՚ի
բազմաց դադարէ. և Հաւաքեալ զբազմութիւն դիականցն թա-
ղէր, և ՚ի նմին տեղւոջ շինէր զՀրդեհեալ վկայարան սրբոյն
Սարգսի: Երնէ տաճար սրբութեան և ՚ի վերայ վիրապին, և
արկանէ Հիմն տաճարին մեծի յառապարի յանուն սրբոյն Գրի-
գորի Լուսաւորչի, և զնէ ՚ի ներքոյ չորից սեանցն զՀասարակ
նշխարս սրբոյն Գրիգորի, և զգլուխն ՚ի գրոցի եղեալ՝ պահէ
՚ի պէտս բժշկութեան արտաժետաց. անդ զնեն և զնշխարս
սրբոյն Յիզտրուզտեայ, և զԴաւթի վկային³: Եւ զսուրբ Գրի-
գորի նշխարն ասեն ՚ի Հայս բերել Գրիգորոյ մամիկոնոյ, ՚ի
զնալ նորա դեսպան ՚ի Կոստանդնուպօլիս, տուեալ ցնա կին
ոմն յաւազաց՝ որ ունէր առ իւր. և նորա գաղտ Հանեալ ՚ի ծով
և անցեալ դայ բերէ անգիտելի քաղաքին՝ զգանձն անանց մե-
ծութեան. և զծնօտն տայ Աղուանից ՚ի խնդրոյ Զուանչիւրի և

¹ Բաղրթ իշխան Իսմայելացոց թուի անհեղեղ կոչումն ինչից անունն, զի
այսպէս կոչէր առաջնորդ զօրուն Մահմետի՝ որ եհար զՅոյնս յԱսորիս:

² Պոռկոպոս ըստ Առնդեայ երիցու պատմի, որոյ զօրահանգիստ էր ՚ի
Կոզովիտ գաւառի:

³ Նոր Օ. վկայն Դանայ:

քեռ իւրոյ՝ որ էր կին Գրիգորի¹:

ԸԶ. Յայնմ ժամանակի կայսրն Կոստանդին դառեալ ՚ի մօ-
րուէն Մարտինեայ սպանանի, կացուցեալ զորդի իւր Հերակ-
լակ. և Վաղենտին զօրավարն սպանեալ զՄարտին և զՀերակ-
լակ, թագաւորեցուցանէ զԿոստանդ՝ որդի Կոստանդեայ. և զի
ապստամբեալ էր Վարազտիրոց, աղաչէ վասն նորա Հայրա-
պետն Ներսէս, և զնէ զնա կիրապաղատ Հայոց. որ և յառնուլ
զիշխանութիւնն մեռաւ, և թաղեցաւ ՚ի Դարօնս առ Հօր իւ-
րում քաջին Սմբատայ: Եւ զնեն զՍմբատ ՚ի պատիւ Հօրն. և
Թէոդորոս ոչտունի էր զօրավար: Բայց Մահմէտ քսան ամ կա-
լեալ զիշխանութիւնն..... և զկնի նորա առին զիշխանութիւնն
Օմար և Ամր² և Բուբաք³, և սպանին զՅագկերտ թոռն Խոս-
րովու, և բարձին զթագաւորութիւնն Պարսից, որ տևեաց ամս
չորեքհարիւր ութսուն և մի. և զկնի նոցա առ զիշխանութիւնն
Մաւի: Այլ Կոստանդինոս թոռն Հերակլայ, ընկենու զԹէոդօ-
րոս իշխանութենէ, և հրամայէ զօրավարին Կիլիկիոյ ելանել
ընդդէմ Մաւեայ. և Վարդ որդի Թէոդօրոսի նենգ գործեաց զօ-
րացն Յունաց՝ կտրելով զխելս կամրջացն ՚ի վերայ Եփրատու
՚ի փախչելն Յունաց: Եւ կացոյց Մաւի իշխան Հայոց զԳրիգոր
Մամիկոնեան, և եղ հարկս Հայոց հինգ Հարիւր դահեկան⁴: Ռ-
մանք ասեն ՚ի Թորղանայ բերեալ Գրիգորի զբովանդակ նըչ-
խարս Լուսաւորչին. և եկեալ Իսրայէլ հրամանաւ Վարազտրո-
դատայ Աղուանից իշխանի, և խնդրեալ զծնօտ Լուսաւորչին,
տարեալ եղ ՚ի Գլխոյ վանս կոչեցեալ տեղւոջ⁵:

Այլ զի ՚ի Հարկէ Հնազանդեցան Հայք Հազարացոց, ելանէ
բարկութեամբ կայսրն ՚ի Հայս, և Ներսէս կաթողիկոս աղերսե-

¹ Ըստ Հին պատմագրութեան յայտնութիւն նշխարաց Լուսաւորչի ՚ի Կո-
ստանդնուպօլիս երկերիւր ամալ յետոյ եղև:

² Նոր օրինակը զնեն Օթման:

³ Ըստ կարգի յաջորդք Մահմետի են Էպուպէքը, Օմար, Օթման, Ալի, Մի-
ւալիէ:

⁴ Հարկը Հայոց եճ դահեկան, զոր նախ յիշէ Առնդ պատմիչ, եթէ ստոյգ է
թիւր, թեթև ինչ է, որպիսի և իցէ դահեկանն, եթէ բիւզանդեան ոսկի, եթէ սա-
սանեան, և եթէ արաբիկ դինար՝ որ արժէր 12 կամ 13 Փրանգ. թէպէտ և բազ-
մաց կարծիք են թէ Արալմէլիք ամիրապետ նախ եհատ դրամ արաբացի, ոչ
զտաւ և Միււալեայ դրամ:

⁵ Տե՛ս Օման 1. յէջ 77. և յէջ 53. Օման 1:

լով տանի իջուցանէ՝ ի Դուին ի կաթողիկոսարանին, և Հաղորդին ի միասին կայսրն և կաթողիկոսն, և կան ութ օր ի խորհրդեանն ըստ Յունաց սովորութեան, և քարոզեցին գծողովն Քաղկեդոնի. և ոմն եպիսկոպոս ի վայր իջեալ ի բնմէն՝ եմուտ ի մէջ ամբոխին. և զկնի Հարցեալ կայսերն ցեպիսկոպոսն, թէ Ընդէ՞ր ոչ Հաղորդեցար ընդ քում պատրիարզին, նա ասէ. Դա իսկ եղև պատճառ զի յառաջ քան զերկուս ամս ժողով արար, և նզովեաց զամենայն Հերձուածողս, և առաւել ևս գծողովն Քաղկեդոնի: Եւ մեղադրեաց յոյժ թագաւորն վասն նենգութեան նորա, և ապա Հաղորդեցաւ և եպիսկոպոսն, և օրհնեաց զթագաւորն և թագաւորն զնա: Եւ ի զնալ թագաւորին երկուցեալ Ներսէս յիշտունեաց տեսնէն, զնայ ի Տայս. և զկնի վեց ամի դարձաւ լուեալ զմահն Թէոդորոսի. և շինէ իւր կայս առընթեր մեծ եկեղեցւոյն, և կացուցանէ ամբոխութիւնս երդումարդոց, ըստ օրինի քաղաքականութեան, և ածէ ջուր ի Քասախ գետոյ, և տնկէ անտառս և այգիս: Սա մեծ ժողովով առնէր զտօն վարդապետին, և ութ Հարց փոխեցին, և ոչ կարացին առնուլ զմիմեանցն. ապա հրամայեաց ընտրել զարժանն և զայն միայն ուսանել, զոր և արար ի ձեռն սրբոյն Բարսղի, մականունն Ճոն կոչեցելոյ. որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ Դպրավանքն կոչի, ի գաւառին Անոյ¹. որում լսան թէ եօթն անգամ ետես զՔրիստոս սքանչելի Համարձակութեամբ վասն որոյ Ճոնընտիր կոչի շարականս՝ որ այժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր:

Եւ մինչ էր Ներսէս ի Տայս, Թէոդորոս ոչտունի շինեաց զկղզին Աղթամարու: Դպրավանհից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածնին, որ արդ Վարձիոյ² կոչի. յայնժամ Ճոնեանց կոչիւր. և տարաւ զնա Սարգիս Ճոնեանց ի գաղուիթ յերեսաց այլազգեաց, ուր արար սքանչելիս ձեռք Տիմոթ վարդապետի, զկինն Դեմետրեայ արքայի Վրաց՝ յուրկուլթենէ

¹ Անոյ գաւառ Երրակ է:

² Վարձիս անուն ի սահմանս պօթման Ախալքալաքի, որ են կողմանք Զաւարաց գաւառի Գուգարաց, զոր Վիրք ունէին յայնմ ժամանակի, և յանուն նորին կոչի վիճակն Վարձուիք կամ Վարձառուիք: Ժամանակ սքանչելեացդ անկայս է. Պրոսէ (ի Վրաց պատմութեան. Ա. 259) Համարի գԴեմետրոզ եղբայր Ստեփանոսի Վրաց կիւրապաղատի մերձաւորի ժամանակաւ. Ներսիսի կաթողիկոսի: Ետաջ քան զհեղինակս մեր թագաւոր Վրաց Դեմետր անուն մի ոք եկաց ի ժՐ դարու: Իսկ Տիմոթէոս անուն վարդապետ ոմն մեկնիչ Արարածոց զրոց յիշի առ մեզ յիւս ժ դարու:

բժշկեալ, վասն որոյ և առին ի Հայոց. և է սրբոյն Մեսրոպ օրհնեալ, և կամ Բարսղի սրբոյ Ճոնին, և ունի գիր Հայերէն յաջ թէն:

Վախճանեալ Ներսիսի մեծի պատրիարզի, թաղի յիւրում ձեռակերտին³, և առնու զաթոռն Անաստաս, սենեկապետն Ներսիսի որ էր յԱկոռոյ, որ նորին հրամանաւ շինէր զսուրբ Գրիգորն, մինչ էր նա ի Տայս: Եւ առաւ սորա շինեաց Գրիգոր Մամիկոնեան զկաթողիկէն Արճոյ, և զվանքն Նղիվարոյ. և Անաստաս շինէ զեկեղեցին Ակոռոյ, եղբայրանոց յօրինեալ և հիւրանոց⁴: Առ Գրիգոր իշխանն եկն Սուրհանն պարսիկ յագգէ թագաւորաց, և խնդրեաց զՔրիստոս, և ետ գինքն մկրտել Անաստասայ, եղեալ ինքն նմա կնքահայր. և կոչեաց զնա յաւազանէն Դաւիթ յանուն Հօր իւրոյ⁵, և ետ նմա զՁագ ի Կոտայս:

Յայնմ ժամանակի էր Անանիա Երրակունի, որ առեալ հրաման յԱնաստասայ՝ յօրինէ տոմար Հանապազորդ⁶. որ մինչ խորհէր պատրիարզն. Ժողովով Հաստատել՝ կատարի, և յաջորդէ զնա Իսրայէլ՝ զկնի վեց ամ պաշտելոյն Անաստասայ: Եւ առաւ սորա զԲառաբառ ոմն զօրագլուխ Տաճկաց՝ որ ի Հայս, վանեալ Հայածէ Ներսեհ իշխանն Վրաց: Իսրայէլ կեցեալ յաթոռն ամս տասն վախճանի, և առնու զքօղն սուրբն Սահակ, որ ի Ձորովոր յԱրքունեացն: Ի յեօթն ամին սորա՝ արշաւեցին նազիրք ի Հայս, և սպանին զԳրիգոր իշխանն. և զերեցին զհնարաւորն իւրեանց: Եւ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ:

Լէ. Իսկ Մաւի իշխանն Իսմայելի խորհեցաւ բառնալ զթագաւորութիւնն Յունաց, որպէս և զՊարսիցն, և կազմեաց երեք Հարիւր նաւ մեծ, և յամէն նաւ Հազար այր. և Հազար նաւ փոքր, և յամէն նաւ Հարիւր այր. և արձակեաց զնոսս ընդ ծովն. և ինքն ընդ ցամաքն Հասանէ ի Քաղկեդոն. և կորեան ամենայն նաւքն, և ինքն փախեաւ ի գիշերի և զերծաւ, և մե-

¹ Հին Օ. առաջը տարեալ ամենեկին:

² Այլ օր. ի բերան վիրապին:

³ Ակոռոյ եկեղեցի և վանք շինեալ ի կաթողիկոսէր, կործանեցաւ ի մեծի փլածին Մասեաց յամի 1840:

⁴ Դաւիթը նահատակեալ ի Դուին կոչեցաւ Ս. Դաւիթ Դեմեցի:

⁵ Այսինքն տօմար անչարժ ըստ աւուրց ամաց յարմարեալ, որ չէառ երբէք Հաստատութիւն ի Հայս քաղաքօրէն վարմամբ:

ուաւ յԱսորիս: Եւ առ զիշխանութիւնն Մրուան որդի իւր, և առաքեաց ոտորիկան ՚ի Հայս զՄահմէտ ոմն, որ աւերեաց զԱւան կղզի, և գերեաց զորս ՚ի նմա. և խաբէութեամբ կողոպտեաց զսուրբ Գրիգոր, ծառայ մի սպանեալ և ընկեցեալ ՚ի խորափիտ մի. և ապա խնդրեալ և գտեալ՝ վրէժխնդիրք լինէին, ծայրակոտոր արարեալ զկրօնաւորսն, և քառասուն այր զփայտէ կախեալ: Եւ գնացեալ Մահմետի, այլ ոստիկան առաքէ ՚ի Հայս Արդյա անուն, որ կամեցաւ բառնալ զազատագունդն Հայոց, և զՄահակ կաթողիկոս կապեալ առաքէ ՚ի Դամասկոս, և զիշխանն Հայոց զՍմբատ. և զսուրբն Դաւիթ խաչէ ՚ի փայտի. և մնացեալ իշխանքն Հայոց, Սմբատ և Աշոտ և Վարդ, կամեցան փախչել ՚ի Յոյնս. որոց Հետամուտ եղեալ Իսմայելացիք Հինգ Հազար, Հասին ՚ի Վարդանակերտ և կռուեցան¹ և սրախողխող եղին առ Հասարակ յիշխանացն մերոց, օգնութեամբն Աստուծոյ, զորոց զունչն Հատեալ առաքէ առ կայսր, և առնու զկիրապաղատութիւնն զկնի Աշոտոյ, որ շինեաց զԴարօսից² եկեղեցին յանուն փրկչական պատկերին, զոր եբեր որդի նորա յարեմտից, ծասամբ. և ՚ի նաւակատիսն երգեաց Զորս ըստ պատկերին: Եւ գնա փոխէ Սմբատ Բագրատունի, և գնացեալ ՚ի Տայս ամրանայ ՚ի Թուխարս³: Եւ լուեալ զայս Արդմէլիք, Հրամայէ Մահմետի ելանել ՚ի Հայս, որ էր զօրավար նորա. զոր լուեալ Մահակայ ՚ի կապանսն՝ գրէ աղաչանս, զի Հրամայեցէ նմա Մահմէտ առ ինքն գնալ. որ և Հասեալ ՚ի Խառան և Հիւանդացեալ, գրէ առ նա աղաչանօք թողուլ զոր արարին ընդ նոսա Հայք. զոր ընթերցեալ Մահմէտ զգիրն Մահակայ, յիջոյց զբարկութիւնն իւր, և ոչ եկն չարութեամբ յաշխարհս⁴: Զկնի քսան և եօթն ամի պատրիարքութեան նորա յաջորդէ Եղիա զաթոռն: Անուաւ Արդմէլիք, և առ զտեղին Վլիթ որդի նորա,

որ Հրամայէ Մահմետի բառնալ զազատան, Հայոց, ՚ի Կասմայ ումանն, որ էր Հրամատար Նախճաւանի, որ խաբէութեամբ Հաւաքեալ զնոսա, զոմանս յեկեղեցին Նրամայ¹, և զկէսն յեկեղեցին Նախճաւանի, այրէ զնոսա ՚ի ՃՄԳ թուակնսն. և զգլխաւոր նախարարսն զփայտէ կախեալ չարչարէին. և զկանայս և զորդիս նոցա՝ ՚ի գերութիւն վարեցին, ընդ որս և զՎահան՝ որդի Գողթան տեառն, որ և մարտիրոսացաւ:

ԶՎլիթ փոխէ Սլիման եղբայր նորա, և գնա Ումար՝ որ զսուրբն Վահան նահատակեաց: Իսկ զկնի այսորիկ² Սմբատ կիրապաղատն և ընդ նմա նախարարքն գնացեալ յԵգիպտոս ՚ի կայսերէն զբաղաքն Փոյթ³ և բնակեցան անդ. և զկնի յաւարի առեալ գնա, և զսպաս եկեղեցեացն, և եկին ՚ի Հայս. և բարկացեալ Յունաց նգովս, կարգեցին նոցա զրով, և ՚ի գատկի տօնին կարդան:

ԼԸ. Բայց մեծն Եղիա երթեալ յԱղուանս, զներսէս Բակուր, զդաւանողն ժողովոյն Բաղկերտնի, և զտիկինն որ Համախոհ էր նմա, ՚ի ձեռն Ումարայ աքսորէ անարգանօք⁴, և ձեռնադրէ այլ ուղղափառ (!) ՚ի տեղի նորա. և ինքն դառնայ ՚ի Հայս, և կատարի զկնի չորեքտասան ամի աստիճանին:

Եւ յաջորդէ գնա Յովհաննէս իմաստասէրն մեծ, որ ՚ի ներքոյ ագանէր այծեայս ցփսիս և ՚ի վերոյ պծնազարդեալ պաճուճէր գանձն, և ոսկի մանր աղացեալ փչէր ընդ ծաղկեալ ալեօք մօրուան. զոր լուեալ Ումարայ կոչէ առ ինքն, և եօթն անգամ արքունական զգեստիւք խիլայէ գնա, և առաքէ ՚ի Հայս, որոյ եկեալ ճգնէր ՚ի պահս և յաղօթս, և ՚ի լուսաւոր վարդապետութիւնս: Որ և արար ժողով ՚ի Մանագկերտ Հայօք և Ասորւօք, և սրբեաց զՀաւատս ՚ի մարդադաւան աղանդոյն՝ յեգրի խոտորմանէն⁵:

Յայնմ ժամանակի գրեաց Ումար առ Լևոն կայսր շատ ինչ բանս, և զայն ևս, թէ լուեալ է մեր թէ եօթնասատուն և երկու

¹ Վարդանակերտի կռիւն յեգր Երասխայ եղև յամի 702, և Հոչակեցաւ յոյժ կոտորածիւ Արարացոց, մինչև յառակ և յանէծս կարգել նոցա զօրն զայն:

² Դարօսից բերդ ըստ ոմանց ՚ի Բասն, Հաւանագոյն է լինել ՚ի Կողովիտ, յայժմանս Պայէզիտ:

³ Թուխարք կամ Թուղարք բերդ, այժմ անձանօթ, Թուի ՚ի կողմանս այժման Եաւշթի:

⁴ Հին Օ. յաւելու. Ոմանք զՍկզբոյ ոմն ամիրապէտ տանն, որ լագաւ առ նա Մահակ և գրեաց նամակ Հաշտաթեան. ևս Հանդերձ սուրբ մարմնով նորա առաքեաց յեգիպտոս:

¹ Նրամ աւան յեգր Երասխայ, ծանօթ մերձաւոր մենաստանաւ սրբոյ Նախավային:

² Հին Օ. Իսկ զկնի այլեղոյ իշխանացն:

³ Փոյթ է Փոթի քաղաք առ բերանով Փասիս կամ Րինն գետոյ:

⁴ Արդարև անարգիմաց աքսորանք:

⁵ Ոչ է Յովհաննու Իմաստասիրի արարեալ, այլ Տիկորեցոյ ուրումն Յովհաննու այրալիս ինչ:

բաժին են քրիստոնեայք: Նա գրեաց պատասխանի թէ երկու-
տասան են. Յոյնք, Հոռոմք, Բարեկացիք, Եգիպտացիք, Ե-
թէովպացիք, Հնդիկք, Ասորիք, Հայք, Մարակիհնոք, Պարսք,
Աղուանք, Վիրք: Իսկ դուք, ասէ, ընդէ՞ր կոչիք Քուզի, Սար-
րի, Թուուարի, Կնտրի, Մուրջի, Բասլի, անաստուած Ջհդի, որ
ուրանան գեութիւնն Աստուծոյ և գարութիւնն, և զասացեալ
քո մարգարէն Հարիրի. և այն երկու. ոմն ասէ զձեզ, և ոմն ոչ
է խոսվասէր¹. և զձեր գրեանն գրեցին Ումար և Աբութուուար
և Սուլիման պարսիկ, զոր Հաջաջ ազգապետն Պարսից չրջել
ջանաց: Բայց մերս նոյն է, զի ՚ի սուրբ Հոգւոյն է. և ՚ի գերու-
թեանն ամենայն գրեանն² ոչ կորեան, այլ մնացին առ
ցրուեալսն, և յորժամ Եզր գրեաց զբովանդակն, միաբան
գտան Հնոյն, և է ըստ ալփալիտացն Համարոյ, թէպէտ Հինգն
կրկնի, ոչ առանց մեծի խորհրդոյ:

Իսկ սուրբ պատրիարքն Յոհանէս՝ եհան յաշխարհէս Հայոց
գտարածեալ Յոյնն յամենայն տեղիս, հրամանաւ Ումարայ, և
գիշխանն դեսպան արձակեալ ՚ի Լևոնէ Վասիդ անուն առ Յո-
հան, ասելով, թէ ընդէ՞ր առնես զչար բանդ գայդ. և Հիւան-
դացաւ իշխանն և ածեալ յոլով բժիշկս՝ չկարացին օգնել և
մերձեցաւ ՚ի մահ. և ձեռն եղեալ սուրբն Յոհան՝ առժամայն
ողջացաւ. և տեսեալ զսքանչելիսն Հաւատաց ՚ի մեր ուղղափա-
ռութիւնն, և ոչ ևս դարձաւ ՚ի Յոյնս (!). եղև կրօնաւոր և ճրգ-
նեցաւ ամս Հնգեասասն յայրին, որ Հոռոմ-այրն կոչեցաւ ա-
նուամբ նորա. և զխաչն որ կայ իշխանն առ ինքն ունէր ՚ի
գարն ՚ի Հոռոմոց, և անդ մնաց³: Յոհան զկնի մետասան ամաց
կատարի, և յաջորդէ զաթոռն Դաւիթ Կոտայեցի յԱրամօնից
գեղջէ, որ լեալ էր միշտ ՚ի տան կաթողիկոսարանին յաւուրց
անտի Տրդատայ. ուր շինեաց եկեղեցի, անդ առնելով զաւուրս
կենաց իւրոց զամս երեքտասան, նեղեալ ՚ի ... Տաճկաց որ ՚ի
Դուին: Եւ զսա յաջորդէ Տրդատ՝ յՕթմսու գեղջէն, այր լաւ և
առաքինի. որ եղև ՚ի սաղրելոյ աղօթից նորա խաղաղութիւն,
զամս քսան և երկու:

¹ Հին Օ. Եւ այն երկուսն ասէ զձեզ. և ոչ ոմն ոչ է խոսվասէր:

² Այսինքն Հին կտակարանքն առ գերութեամբն Լրէից. զորս ոմանք
քսանեթոն Հաշուեն, այլք քսան և երկու, ըստ այլ և այլ կարծեաց թուոյ ալ-
փաբետաց Եբրայեցոց:

³ Հին Օ. յաւելու. Արագէս լուաք, և զու ընկալ թէ կամիս՝ սիրով: Հնոյն ա-
սելի է և վասն Վասիդայ իրացն, ըստ լրոյ լինել, այլայլեալ:

Լթ. Իսկ զՈւմար փոխէ Իգիտ... որ զխաչ և զպատեկեր Ե-
բարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղդեցաւ. և եկաց
յետ նորա Հէյմ, որ առաքեաց զեղբայր իւր զՄսլիմ մինչև
ցրիւթանիա եթն բիւր Հեծելով, և միւսանգամ դարձեալ
գնայ և ծովասոյզ լինի ՚ի զօրութեանէ Քրիստոսի խաչին. բայց
միայն յիսուն այր մնաց. և կայսր արձակեաց զՄսլիմ, պատմել
զփառս Աստուծոյ:

Արձակէ Հէյմ զՄրուան որդի Մահմետի ՚ի Հայս, որ եկեալ
կացոյց զԱշոտ Բագրատունի կիրապաղատ, և կամ պատրիկ
ասել. և մախային նմա Սմբատ և Դաւիթ և Գրիգոր մամիկո-
նեանք: Եւ զնացեալ Մրուանայ ՚ի Վարաչան քաղաքն Հոնաց,
և դարձաւ յաղթութեամբ: Զկնի Հէյմայ նստաւ Վլիթ զագրա-
գործ, որ և հրամանաւ կուռայիցն՝ սպանաւ, և եղաւ Սուլի-
ման, և սպան զնա Մրուան, և ինքն տիրեաց. և տային Հայոց
զօրուն ամի ամի Հարիւր Հազար դահեկան խածիթայս²: Եւ
էառ Մրուան զԴամասկոս. և խայտառակեաց զնոսս, զի կա-
պէր զմարդ ՚ի չորս ցիցս և զերեսին կաշին հանել տայր. ՚ի վե-
րայ ամբարշտութեան նոցա և սպանութեան և ցանկութեան
անառակութեան. յԱստուծոյ ակն ոչ ունէին պատուհասի³:

Զայսու ժամանակաւ ապստամբութիւն խորհեցան իշ-
խանքն Հայոց. և ոչ կամեցաւ պատրիկն Աշոտ. և կալեալ կու-
րացուցին զնա մամիկոնեանքն Գրիգոր և Դաւիթ. սա է նախ-
նի թագաւորացն Հայոց և Վրաց՝ Աշոտն: Ելաննն ապա երկու
Արդլայքն, որդիք Հէյմայ, և երկու ամ պատերազմին ընդ
Մրուանայ կոտորմամբ սրոյ յոյժ յոյժ. որ ՚ի միում նուագի ան-
կան ՚ի զօրութն երեք Հարիւր Հազար, և սպանաւ Մրուան, և
տիրեցին Արդլայքն⁴, որ և ՚ի մեռելոցն պահանջէին Հարկս. և
առաքեցին ՚ի Հայս զԻգիտ՝ դառն նեղիչ, և ապա զԲաքր, և ա-
պա զՀասան կատաղի. ընդ որ դառնացեալ Մուշեղ Մամիկո-

¹ Կուռա, Քուռաս, ընթերցողք մահմետական օրինաց: Սպանելով է Վա-
լիս Բ, յամի Տիտոն 744:

² Խածիթա նշանակէ զճող գորականին, այլ ոչ գիտեմ ո՞րպէս ստուգարանի:

³ Հինն. Տաչէր գերեաս նոցա, ՚ի վերայ երկց և չորից ամբարշտութեանց նո-
ցա, որ է սպանութիւն և ընչից ցանկութիւն և Հեշա ցանկութիւն. և չորսորդն
յԱստուծոյ ոչ ունէին ակն պատուհասի:

⁴ Ակնարկէ ՚ի մեծ պատերազմն որով Ապպաղեանք բարձին գիւմիպտեան
խալիփայս:

նեան՝ ապստամբեալ սպան յԻսմայելէ երկերիւր այր, և ապա չորեք Հազար. և ապա խաբեալք ՚ի մոնոզոնէ միոջէ, որ տեսիլս և երազս սուտս պատմէր, և ասէր թէ կատարեալ են ժամանակքն Իսմայելի, ժողովեցան Հինգ Հազարք, որոց զյխաւորքն՝ Մուշեղ և Սմբատ, որք մարտեան ընդ երեսուն Հազարաց, և մեռան երեք Հազարքն և Մուշեղ և Սմբատ¹:

Խ. Իսկ զկնի Տրդատայ միւս այլ Տրդատ յաջորդէ զսուրբ աթոռն՝ ամս երիս. ապա Սիոն եպիսկոպոս Աղձնեաց, այր սուրբ և սքանչելի, որ զյորգառատ աղբիւրն ցամաքեալ առ ստորոտով Սիմն կոչեցեալ լերինն գաւազանաւ Հարեալ բխեցոյց. որ և զկնի ութ ամի կատարի, և առնու զաթոռն տէր Եսայի յեղիպատրուշոյ². զոր ասեն թէ մայրն աղքատութեամբ էր սնուցեալ, բացթեալ, մուրով³, ցրտահար ՚ի ձմերանի և արևակէզ յամարանի. զոր ասեն թէ ՚ի սաստելն ոմանց ՚ի դրան Հայրապետանոցին, ասաց մայրն. Ո՞չ գիտէք թէ պատրիարզ սնուցանեմ զսողայս իմ. որպէս և եղևն իսկ, նախ եպիսկոպոս և ապա պատրիարզ, ՚ի շնորհացն Աստուծոյ. որ զկնի երեքտասան ամի կատարի. և յաջորդէ զաթոռն Ստեփանոս ամս երկու: Եւ ապա Յոր ամիսս վեց. յորում աւուրս ՚ի գեօղն Բագրևանդ վասն ոսկեղէն զարդուց եկեղեցւոյն զրպարտեալ յոստիկանէն սպանան քառասուն այր. և առին յոյով գանձ: Իսկ զկնի Յորայ Սողոմոն յաջորդէ զաթոռն, որ էր ՚ի Գառնոյ, առաջնորդ սուրբ ուխտին Մաքենոցաց. որոյ երթեալ ՚ի գաւառն Շիրակայ ՚ի գեօղն Զրեակ, մտեալ ՚ի խուց ճգնի յոյժ, ուստի Հանեալ տանէին յաթոռն. զոր տեսեալ յոյժ ներգլեալ ՚ի ճգնութեանցն՝ ասան. Յո՞ երթաս. ասէ. Սենկ զերեսս դեղով ընդ այլ Հայրապետան. որպէս և եղևն. զկնի ամի միոյ վախճանեալ՝ նկարի ընդ այլսն: Եւ յաջորդէ զնա Գէորգ յԱրագածայ ոտանէ:

Իսկ յետ Արդլայի Մահմէտ որդի նորա. և առաքէ առ Լևոն երկու գրիւ մանանեիս, և զօր զկնի, և չկարաց վնասել:

ԽԱ. Բայց անկելոցն ՚ի մեծ պատերազմին⁴ մնացորդք՝ էին այսոքիկ. երկու որդիք Սմբատայ որդւոյ Աշոտի, որոց ա-

¹ Պատերազմն և կտորած Հայոց եղև ՚ի կողմանս Արճիշու և Բագրևանդայ, յամի Տեառն 775:

² Նոյապարուչ գեօղ Նիգ գաւառի, այժմ վիճակ Ալաբախնու:

³ Հինն. մուրովեութեամբ:

⁴ Պատերազմին Բագրևանդայ, տես յէջ 83:

նուանքն՝ Աշոտ և Շապուհ. և Սամուելի եղբայր մի Շապուհ անուն. իսկ Մոշեղայ՝ երկու որդիք և չորս դստերք. անդրանիկն Շապուհ անուն: Որք անկան յերկիրն Վասպուրական. զորս եսպան զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ՚ի պատճառս Հօրն նոցա եղև աղէտն մեծ. և մի ՚ի քերց նոցա ետ զինքն յամուսնութիւն Զահապի ումեմն իսմայելացւոյ՝ թիկուսն առնելով զնա: Իսկ որդիքն Սմբատայ Աշոտ և Շապուհ, Հասարակ բաժանեցին զՀայրենիս իւրեանց. և զի Զահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, և խորհէր տիրել ՚ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին յինքեանս Աշոտ և Շապուհ. և ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ Հարին զգօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց: Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զՎամախ¹, և բնակեցուցանէ ՚ի նմա զընտանիս իւր. և ինքն նմանեալ նախնոյն իւրոյ Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ իշխանի Սմբատաւանայ, որ է Բեբերդ² ՚ի Սպեր գաւառի: Բանգի յաւուր միում պաշարեցին զնա թշնամիքն՝ մինչ կայր յաղօթն, և տեսեալ՝ ոչ թափանեաց զխօսելն ընդ Աստուծոյ մինչև ցկատարումն, և ապա ելեալ ընդգէմ նոցա, կտրէր յերկուս զյխաւորն, որում անուն էր Վիպատոն Արդլա, և Հարկանէր իբրև արս Հինգ Հարիւր: Աս սա բողոք կալեալ ազգին Գնուեաց³ թափել զնասս յԻսմայելացւոցն, որոյ երթեալ Հազար արածք յԱղտովխո գաւառ, և առ ինքն գումարեալ զամենայն ազգն տիրան իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ ՚ի Տայս:

Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայելի ընդ միմեանս, Հանգչէր երկիրս Հայոց, և սրբան գօրամալ իշխանքն մեր յերաբարչիւր իւր տեղս: Եւ սալք իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդւոց Ասորներուհի որդւոյ Վասակոյ, որդւոյ Աշոտայ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ Նազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատի կիւրապարտութեան. Իսկ Զահապն ապստամբեալ յիւրմէ իշխանէն, զայ նառի ՚ի Դուին բնութեամբ, որդւով իւրով Արդք բոլի: Եւ իբրև ետես զայն կիւրապարտոն Աշոտ, առաքէր առ կայսրն Աւոն օգնել նաւ, և նա չէր պարտապ. զի Միքայել ոմն

¹ Հեթմոսեղ սաս և աչալք չիթիէ զկնի Շիրակայ ընդ Անուոյ Դարսեան գետոյ՝ որ կոչէր և Գամառի:

² Այն է Բաբերդ. կամ Գաբարդ. յետոյ Խաթանոց լեալ քաղաք:

³ Գնուեալք կոչմն Անուոյ և Բարկայ է, ՚ի Հրախոյ երկրին Վանայ:

ջանացեալ սպանանել զնա, և ոչ յաջողեալ գործոյն, այլ իմացեալ կայսերն՝ կամեցաւ սպանանել զնա, և աղաչեցեալ ՚ի թագուհւոյն՝ մինչև անցցէ զատկին օր, վասն որոյ եղաւ ՚ի բանտի. և էր բանտապահն բարեկամ Միքայելի, որ կաշառեաց զմանկակիւքն, որք են սենեկապանք արքայի և մօտակայք. և սոքա յանկարծակի օրովք դիմեցին ՚ի վերայ կայսերն յեկեղեցին ՚ի ժամ պատարագին, և նորա փախուցեալ առ սեղանն բուռն եհար զնմանէ. իսկ նոքա անողորմ զազանաբար սպանին զնա ՚ի տեղուջն: Եւ թագաւորեաց Միքայելն. ելանէր ՚ի խնդիր մեծ զօրավարին Մանուելի մամիկոնենոյ. և նորա անպարեալ հարիւր և յիսուն արամբք անկանի ՚ի Կամախ, և անտի առ Մամուն իշխանն Իսմայելի, որ սպանեալ զեղբայրն Մահմէտ՝ ինքն տիրէր Տաճկաց. և նորա յոյժ պատուեալ զնա, կտրեաց ուժիկս աւուրն հազար երեքհարիւր և վեց կշիռ արծաթոյ, և զայլ օր ըստ օրէ պարգևս անչափ և անկշիռ: Բայց կիւրապաղատն Աշոտ տիրեաց ՚ի Կաղըջաց մինչև ՚ի Տփլիս, լեռնակողմամբն Հանդերձ: Բայց տունն Ջահապայ զօրացեալ ՚ի Դուին, իբրև Հինգ Հազարաւ կաթեցան զնալ ՚ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ. իսկ ողջախոհն այն և քաջն Հաւատացեալ՝ երկերիւր Հեծեօք և երեքհարիւր Հետևակօք ել ընդդէմ նոցա չմնացեալ Հաւաքման զօրացն, և կոտորեաց ՚ի նոցանէ զերեք Հազարսն, և Հասեալ ՚ի բանակս նոցա՝ էառ զամենայն մեծութիւնս նոցա, և դարձան խնդութեամբ փառաւորելով զՔրիստոս: Եւ Շապուհ եղբայր նորա ասպատակեալ ՚ի կողմանս Դւնայ, և առեալ աւար բազում դառնայր. և թափեցաւ զօրն ՚ի քաղաքէն զհետ նորա, և քաղաքացիքն դիմեալք ՚ի վերայ Արդմէլքի¹, սպանին զնա, և ածին զդուռն քաղաքին. և դարձեալ զօրացն և իմացեալ զեղեակն, չքոտեցան և կորեան ՚ի միջոյ:

ԽԲ. Յաւուրան յայնստիկ զայր եպիսկոպոս մի Եպիսկոպոս անունս առ Աշոտ, և ջանայր դարձուցանել զնա... Բարկեղոնի. զոր լուեալ Բուրեան ոմն վարդապետ ՚ի Միջագետս, առաքէ զսարկաւազն Նանու, որոյ եկեալ մարտնչի ընդ Ապիկուտայ, և յաղթէ նաւ զօրութեամբ... և հաղածէ զնա իշխանն, և Հաստատի ևս առաւել ՚ի Հաւատս սրբոյն Գրիգորի²:

¹ Արդմէլքը նոյն ինքն է անշուշտ որդին Ջահապայ, զոր վերագոյն Արդլա կոչեաց:

² Հաւատք Ս. Գրիգորի ոչ են անմիաբան Հաւատոց Բարկեղոնի: Բայց զիրս զայստսիկ յիշատակէ և Հայ թարգմանիչ Նանայի, մեկնչին Յովհաննու, և

Յետ այսորիկ վախճանի Աշոտ ՚ի մահիւնս, և առնու գիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի. և ապա մարտուցեալ ընդ չորից Հազարաց¹, Հինգ Հարիւր արամբ պատկի ՚ի Քրիստոս յիմայելականացն: Եւ եղբարք նորա Դաւիթ և Սահակ և Մուշեղ և Բագարատ, առեալ զմայրն իւրեանց չոգան ՚ի Նփրկկրտ, առ Խալքաֆն² ամիրայ, սիրով ընկալեալք ՚ի նմանէ: Իսկ Սեադա ոմն ՚ի տանէ Ջահապայ չորիւք Հազարօք կոտեալ ընդ Աշոտոյ և ընդ եղբօր իւրում Շապուհոյ, մեռաւ Շապուհ ՚ի պատերազմին. և զկնի երկու ամաց մեռաւ Աշոտ ՚ի տան իւրում և առ գիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա, և խնամէր զմնացեալ որբան, զորդին Շապուհոյ, բնակեցուցեալ զնոսս յԱնի Յապիւհոյս. խաղաղութիւն արարեալ ընդ Սեադայի, առնու ՚ի նմանէ զպատիւն Հայրենի ասպարապետութեան. և ամուսնացեալ ընդ քեռն Դաւիթ՝ ծնանի երկու որդիս, զԱշոտ և զՇապուհ, որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն Բագարատայ որդւոյ Աշոտի կիւրապաղատի. և Դաւիթ եղբայրն Սմբատայ շինէ զՕձ բերդ³:

Յաւուրան յայնստիկ այր մի յազգէն Պարսից Բաբ⁴ անունս եկեալ ՚ի Բաղտատայ, արկանէր զբազումս ՚ի սուր սուսերի յազգէն Իսմայելի, զբազումս զերելով. և ասէր զինքն անմահ. և ՚ի միում նուագի սատակէր երեսուն Հազար ՚ի պատերազմելն իւրում ընդ Իսմայելի: Եւ եկն մինչև Գրեղարքունի, և մաշէր սրով զմեծ և զփոքր. և Մամուն էր ՚ի կողմանս Յունաց զամս եօթն, և առնոյր զանհպելի ամուրն Լուլուայ⁵, և դառնայ ՚ի Միջագետս: և Մանուել երթայր դարձեալ ՚ի Յոյնս: Մեռաւ Մամուն. և առ գիշխանութիւնն Արուսահակ⁶ եղբայր նորա. և նա առաքէ զԱփշինն ամենայն ուժով իւրով ՚ի վերայ Բաբայայ: Եւ Ափշինն առաքէ ՚ի Հայս, և ինքն կոտորէ զգօրսն Բա-

զԱպիկուտ ասէ Հայածեալ. այլ պատճառք իրացն ոչ են քաջայայտք:

¹ Մարտուցեալ ընդ չորայ ոստիկանի բռնաւորի:

² Նախ Հանտունեանք ճանաչին տիրապետք Նփրկկրտոյ ՚ի ժ դպու. որ է Մախարդին (որպէս դէէ Հին Օ): Իսկ որ յառաջ քան զդոսս ամիրայր Խալքաֆ՝ անձանօրէ է մեղ:

³ Օձ բերդ թուի Օձ քաղաք Տարօնոյ:

⁴ Անուանին Պապէք մողորեցուցիչ, ասպտամբեալ ՚ի խալիփայէն յամի 817, որ զամս քսան ՚ի տաքնապի կացոյց զմիահեծան պետութիւն ամիրապետաց, և ձերբակալ եղև ՚ի քաջէ Հայկազնոյն Սահայ, յամի 836:

⁵ Լուլուա ամրոց ՚ի Կիւլիկիս:

⁶ Մողաստմ կոչի այս խալիփա:

բանայ: Եւ Սահլորդի Սմբատայ ըմբռնէ զԲաբան, և առնու յԱփշինէն պարգևս Հազարիցս Հազար կշիռ արծաթոյ, և այլ ևս Հարիւր Հազար առնու ՚ի նմանէ, և զԲաբանայ կտրեալ զձեռս և գոտս՝ Հանեն զնա ՚ի փայտ: Եւ երթայ Ափշինն յերկիրն Յունաց, և յաղթէ կայսերն. և առնու զԱմուրիա քաղաք¹, և գերեալ զնա դառնայ խաղաղութեամբ: Յաւուրսն յայնոսիկ Աբրուհերթ² ոմն ՚ի տանէն Ջահապայ, ել չորիւք Հազարօք յերկիրն Սիւնեաց, և ել Բաբգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօք, և ջնջեաց զնա իսպառ:

ԽԳ. Իսկ ՚ի կարգի պատրիարգացն³, յաջորդէ գԴէորգ՝ Յովսէփ, ամս մետասան. և զնա Դաւիթ, ամս երեքտասան: Յորում աւուրս ոստիկան ոմն ել ՚ի Հայս՝ Հալ անուն, որում ընդդէմ դարձան և մեռան Սմբատ և Սահակ Սիւնեաց տէրն⁴: Իսկ զՅովսէփ յաջորդէ Յովհաննէս, այր սուրբ և պարկեշտ, որ ըզկնի ութ ամի չարախօսեալ զնա առ Բագարատ իշխան Տօրոս լերինն, խորհի ընկենուլ զնա, և պատուհասին ՚ի Տեառնէ չարախօսքն: Եւ ոստիկան ոմն եկեալ Աբուաէթ անուն, կապեալ առաքէ զԲագարատ առ ամիրայն. իսկ ամբոխն Տօրոսի չարժեալք ՚ի բարկութիւն սպանին զԱբուաէթ⁵. զոր լուեալ ամիրայն՝ գումարէ զօր բազում ՚ի ձեռն ընդտծնոյ իւրոյ Բուղայի⁶, տուեալ պատուէր զնախարարս աշխարհիս կապանօք առ նա Հասուցանել. որոյ եկեալ կատարէր զՀրամայեալն: Քանզի մտեալ ՚ի Տարօն ըմբռնէր զորդիսն Բագարատայ գերելոյ՝ զԴաւիթ և զԱշոտ, և զմեծ իշխանն տանն Արծրունեաց զԱշոտ. և զգեղեցկադիտակն Ատոմ Հարիւր յիսուն արամբ՝ բրոնպաղատէր ուրանալ զՔրիստոս. որում ոչ Հաւանեալք, դառն

¹ Ամուրիա է Ամուրիոն քաղաք ամուր ՚ի կողմանս Գաղատիոյ. բնիկ տեղին ընդ երկրայութեամբ է:

² Իպն-Խալիթ կոչի յԱսողկայ, և Վլիթ կամ Ալթ-Փատղոս ՚ի պատմէն Աղուանից. դէպքն պատշաճին 842 ամի Տեառն:

³ Եփոթութիւն է ՚ի կարգի կաթողիկոսացոյ. որ ըստ այլոց ժամանակագրաց այսպէս է. Գէորգ 3 ամ, Յովսէփ, 11. Դաւիթ, 27. Յովհանն, 22. Զաքարիա, 22. և այլն:

⁴ Տե՛ս ՚ի վերջ, էջ 87, Մ. 1:

⁵ Սպանեան ՚ի Սասնեցոց է Եռուսեփ Իպն-Մուհամէտ, որդին Աբուաէթայ, յամի 851:

⁶ Աբրևախանձս այս ոստիկան՝ Թուրք էր ազգաւ, և կոչէր Գարա-Բուղա և էջարապի, և Աւագ՝ յորոշումն ՚ի կրսերոյն, որ է քեռորդի նորին:

տանջանօք սրոյ և հրոյ և խաչի պատկեցան ՚ի Քրիստոսէ, որ օր քսան և հինգ էր մեհեկի ամսոյ, զոր տօն կարգեաց սուրբ պատրիարգն Յովհաննէս: Եւ ինքն վախճանեցաւ զկնի քսան և երկու ամի Հայրապետութեանն իւրոյ. և առնու զաթոռն Զաքարիաս ՚ի գեղջէ Զագայ: Եւ Բուղայի կալեալ զիշխանն Սիսական զՎասակ և զեղբայր նորա զԱշոտ, և զմեծ իշխանն Ատրնեբսեհ ՚ի գաւառին Նաչենոյ, և զիշխանն Գարդմանայ զԿտրիճն, և յուսի երթեալ ըմբռնէ զՍտեփանոս Կոնն, որ ՚ի նախնոյն իւրմէ Աւկոյ՝ Սեւորդիք ազգն անուանին, և զիշխանն Աղուանից զԵսայի. զամենեսեան խաղացուցեալ տանի առ ամիրապետն. կոչելով զկնի և զսպարապետն Սմբատ խաբէութեամբ, զոր իբրև չոգաւ՝ ընդ կապեալսն խառնէին, և պահանջէին ուրացուցիւն. զոր ոչ կալաւ յանձին քաջ խոստովանողն Սմբատ, այլ անդէն ՚ի բանտին կատարի ՚ի Քրիստոս, և թաղի ՚ի գերեզմանի Դանիէլի մարգարէի. և զպատիւ նորա առնու Աշոտ որդի նորա: Վկայեաց և Ստեփանոս բազում տանջանօք ՚ի նմին տեղտջ, Կոնն կոչեցեալ: Եւ Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զՀաւատն ելանէ ՚ի բանտէն, և գայ մտանէ ՚ի գաւառն իւր Բագրևանդ, և կամէր ամրանալ ՚ի գաւառն Գաբեղինից ՚ի Գազանաժական. որ և զկնի եօթն աւուրց մեռանի: Եւ իմացեալ ոստիկանին Մահմետի որ ՚ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ, զի ուր և իցէ ըմբռնեալ առ նա տարցի, և նորա Հատեալ զգլուխ մեռելոյն առաքէ առ նա, ասելով թէ Կամեցաւ անցանել առ Յոյս, և իմ զկնի առաքեալ՝ սպանի, և ահա գլուխ նորա: Եւ խնդաց Մահմէտ, և զգացուցանէ Զափրի¹, և նորին Հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրևանդ, և արծաթ բիւրս հինգ. և յայնմհետէ բարձաւ ՚ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից:

ԽԴ. Բայց ասելի է աստ զսկիզբն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, որք ՚ի Բագրատունեաց անտի սերեցան: Քանզի որպէս ասացաւն՝ զկնի քաջին Վարդանայ իշխանք Հայոց կացին ըստ դիպելոյ, մինչև ՚ի Սմբատ Բագրատունի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Վասակայ, զոր կուրացուցին Մամիկոնեանքն. սմա լինին երկու որդիք: Սմբատ՝ նախնի թագաւորացն Հայոց, և Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց. որոյ որդին Ատրնեբսեհ, սորա՝

¹ Ամիրապետս Զափր կոչեցեալ թուի լինել Մողավէթէլ (յամս 847-861); կամ մի ՚ի յաջորդաց նորա՝ որք ոչ ճանաչին յայլոց Զափր անուամբ:

Աչոտ, սորա՝ Բագարատ, որոյ եղբայրն Գորամ¹, Հետ սմա՝ Դաւիթ ողզի Բագարատայ՝ որ ապանաւ ՚ի Գորամայ Հօրեղօրէ իւրմէ, որոյ որդին Ատրնեբսեհ, սորա որդի Դաւիթ. սմա եղբորորդի Գուրգէն, որոյ որդին Բագարատ, որ առ իւր կին զդուստր Սենեքերիմայ թագաւորին Վասպուրականի: Այս է կարգն: Իսկ Հայոց նախնոյն Սմբատայ որդի Աչոտ Մսակեր, որոյ որդին Սմբատ խոստովանողն, որոյ որդին այս Աչոտ բարեպաշտ, որ անուանեցաւ իշխանաց իշխան ՚ի յԱլեայ որդւոյ Վահէի² հրամանաւ ամիրայետին Զափրայ: Առ սա առաքեաց Փոտ պատրիարգն Կոստանդնուպօլսի յերեքհարիւր ութնասն թուականին զՅոհան մետրապօլիտն Նիկիոյ³, որ ունէր թուղթ առ Զաքարիա պատասխանի Հարցմանն, թէ վասն է՞ր եղև չորրորդ ժողովն: Եւ արարին ժողով ՚ի Շիրակաւանն. էր անդ և սարկաւազն Ասորեոց Նանա, որ ՚ի մահ մերձեցաւ ՚ի Զափրայ վասն Հաւատոյ, և տեսեամբ արհաւիրաց արձակեցաւ: Եւ էր գրեալ, թէ զկնի յարութեանն Քրիստոսի՝ երեքհարիւր Հնգետասան⁴ ամի եղև ժողովն Նիկիոյ երեքհարիւր ութնասնից. և պատրիարգունք էին, Սեղբստրոս՝ Հոռմայ, Աղեքսանդր՝ Կոստանդնուպօլսի, Աղեքսանդր՝ Աղեքսանդրի, Եւստաթէ՝ Անտիօքու, Արիստակէս՝ Հայոց: Եւ յետ եօթանասուն և չորս⁵ ամի երկրորդ ժողով եղև ՚ի Հինգերորդ ամի Թէոդոսի. և պատրիարգունք, Դամասոս՝ Հոռմայ, Նեքտատիոս՝ Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս՝ Աղեքսանդրի, Յոհան՝ Անտիօքու, Ներսէս՝ Հայոց: Զկնի քառասուն և եօթն⁶ ամի յերկրորդ ամի Թէոդոսի փոքու՝ եղև ժողովն երրորդ, և պատրիարգքն այս էին. Կեղեստիանոս՝ Հոռմայ, Կիւրղոս՝ Աղեք-

¹ Բ. Օր. Գառնար վերջ Կուրամ կամ Կուսարամ կոչեն:
² Ալի-իւն-Եւահեա էլ-էրմանի, ըստ Արաբացւոց, որ ՚ի Տարսուս առաքեալ էր կուսակալ:
³ Ձեովհաննէ կամ Վահանայ եպիսկոպոսէ Նիկիոյ, զթղթոյն Փոտայ և զժողովոյն Շիրակաւանի՝ գտցեն ստուգասէր խնդրող ծանօթս ՚ի Պատուութեան Հայոց, Հար. Բ. 825:
⁴ Նիկիոյ ժողով զուսարեցաւ յ' 325 ամի ծննդեան փրկչին. յորում ժամանակի ոչ ՚ի Կոստանդնուպօլսի և ոչ ՚ի Հայս դեռ ոչ ճանաչելու պատրիարգ:
⁵ Բ. ժողովն զուսարեցաւ յամին 381, որ 56 ամաւ յետոյ է քան զառաջինն. և մերս Ներսէս փոխեալ էր յաստեացս:
⁶ Զկնի 50 ամի. ոչն է 431 ամաւ:

սանդրի, Յոհան՝ Անտիօքու, Յոբանդ՝ Երուսաղէմի. և թուղթ Սահակայ Հայոց: ԶՀետ որոյ երևեցաւ Եւտիքէս շամանդրիս¹ Կոստանդնուպօլսի, որ չփոթմամբ մի բնութիւն ասէր Քրիստոսի. զոր Հալածեաց Փլարիանոս պատրիարգն, և նա աղաչեաց զնեքերիսպետ ոմն Ռսկեան կոչեցեալ գրել առ Դիոսկորոս, տալ հրաման ընդունել զնա, զոր և արար. բայց յետոյ զըղջացաւ և արար կրկին ժողով յԵփեսոս, քսան և երկու ամօք զկնի Կիւրղին, և անդ աքսորեաց զՓլարիանոս, և խոտեաց զթուղթն Լեոնի, և ելոյծ զԴոմնաս Անտիօքու. վասն որոյ զայ գիր մեղադրանաց առ Թէոդոս, և հրաման զի ժողով արարեալ վերստին տեսցեն. և նա կատարեալ ՚ի Տէր, արար Մարիանոս յետ չորեքհարիւր վաթսուն և երկու ամաց յարութեանն Քրիստոսի, զկնի Հնգետասան ամի² ննջմանն Սահակայ սրբոյ. յորում ամի կատարեցան սուրբ Վարդանանքն, ՚ի պատրիարգութեանն Յովհաննու Մանդակունւոյ, որ չէր պարապ զալ ՚ի ժողովն: Եւ աքսորեաց զԴիոսկորոս ՚ի ժողովն. և զՊետրոս յԱնտիօքայ և զԱնատօլիս եղբայր Դիոսկորեայ, նախ ՚ի Կիզիկոն, ապա յԵրակկիա, և ապա ՚ի Պամփլագոնիա: Մարկիանոս մեռեալ զկնի վեց ամի, առնու Լեոն զթագն ամս ինն և տասն, յորմէ աքսորեցաւ Տիմոթէոս ՚ի Քերսոն: Լեոն փոքր՝ ամս Հինգ. Զնոն ամս վեչտասան. սա երարձ զաղմուկ ժողովոյն Քաղկեդոնի, բայց Հոռմ պահեաց...: Անաստաս, ամս քսան և եօթն, որ եկաց ՚ի նմին բարեպաշտութեան³, և դարձոյց զՏիմոթէոս յԱղեքսանդր: Յուստիանոս՝ ամս ինն. սա դարձեալ նորոգեաց զաղանդ ժողովոյն (!). Յուստիանոս՝ ամս երեսուն և երեք. Յուստիանոս՝ ամս ինն: Սա կամեցաւ Հաստատել զուղղափառութիւնն, և դաւով խեղդեցաւ: Տիրեր՝ ամս եօթն. առ սոփաւ եղև ժողով ՚ի Կոստանդնուպօլսի⁴, և Հայք ոչ ընկալան: Մօրիկ՝ ամս քսան և երեք. Փոկաս՝ ամս ութ. Հերակլ՝ ամս երեսուն և Հինգ. Կոստանդին՝ ամս երեք. Կոստանդին

¹ Այսինքն Արչիմանտրիտ, աւազերէց:
² Անմիաբան են թուականքը նշանակեալք. Ս. Սահակ ննջեաց յամի 439. ժողովն Քաղկեդոնի զուսարեցաւ յամի 451, յորում և նահատակութիւն Վարդանանց:
³ Բարեպաշտութիւն սորա և ուղղափառութի Յուստիանոսի ըստ մտաց Հեղինակին:
⁴ Զտիեղերական ժողով, որ է Բ Կոստանդնուպօլսոյ, զոր չընկալան համակարծիք Հեղինակիդ:

Թոռն Հերակլի՝ ամս քսան և ինն. առ որով Մարտինոս արարեալ ժողով ՚ի Հոռոմ, և երկու կամս և երկու ներգործութիւնս ասաց Քրիստոսի: Կոստանդին՝ ամս երեքտասան. առ սովաւ Ագաթոն արար ժողով և զՄարտինոսին հաստատեաց: Յուստիանոս՝ ամս երկու. Լևոն՝ ամս երեք. Ապտիմարոս՝ ամս եօթն. Յուստիանոս՝ ամս եօթն. Փիլիպպոս Վարդան՝ ամս երկու. Արտեմիս՝ ամս երկու. Թէոդոս՝ ամս երկու. Լևոն՝ ամս եօթն. Կոստանդին՝ ամս հնգետասան. Դևոնդ՝ ամս հինգ. Նիկիփոր՝ ամս վեց. Ստռակոս՝ ամ մի. Միքայէլ՝ ամ մի. Լևոն Հայ՝ ամս տասն. Միքայէլ՝ ամ մի. Թէոփիլոս՝ ամ մի. Միքայէլ՝ ամս երկու. Վասիլ, առ որով Փոտ որ զթուղթն գրեաց, և ասաց թէ չկայր հակառակութիւն մինչ ՚ի վերջին Ներսէս, առ որով եղաւ թուականն Հայոց, զամս հարիւր և չորս. որ նա ապա արար ժողով ՚ի Դուին ՚ի ձեռն Բարդիսոյ Ասորւոյ, որ եկեալ էր ՚ի Սամոյ. և զՓիլաքսիոսի եպիսկոպոսի Նաբուկ քաղաքի և զՏիմոթէի Կզուն գրեանն թարգմանեցին. և ՚ի վեշտասան թուին սպան հեռն Վարդան զՍուրէն մարզպան Պարսից, և ինքն ընտանեօք եկն առ Յուստիանոս յերեմներորդ ամի թագաւորութեան նորա, և ՚ի տօնի խաչակերացին չհաղորդեցաւ ընդ մեզ, ասելով թէ մեր վարդապետքն չհրամային մեզ: Վասն որոյ արար ժողով թագաւորն հարիւր և յիսուն եպիսկոպոսաց, որ ասի հինգերորդ ժողով: Եւ յորժամ Մուշեղ Հայոց և Յունաց զօրօքն նուաճեաց զնորսովու թագաւորութիւնն, և դարձաւ պարզեօք, բան անկաւ վասն հաւատոց, և արար Մօրիկ ժողով հարիւր և վաթսուն եպիսկոպոսաց. քսան և հինգ եպիսկոպոսքն ՚ի Հայոց էր¹: Արար և Հերակլ եօթներորդ ժողով. իսկ Մայրովանեցին Յոհան ոչ ընկալաւ զոր Թէոդոս Ռոջաունի և Ներսէս հալածեցին ՚ի Կովկաս, և յետոյ եկն ՚ի Հայս և արար զոր ինչ կամեցան. և ՚ի Յունաց ՚ի բաց կացին Հայք նզովիւք չափ, և առաւել յորժամ թարգմանեցին ըզգրեանն Յուլիանեայ² Աղիկառնեցոյն ՚ի ձեռն Սարգսի ՚ի ժողովն Մանձկերտոյ³:

Այսոքիկ ՚ի թղթոյն Փոտոյ սակաւ ինչ գրեցաւ որոյ գրեաց

¹ Վասն ժողովոյն Մօրիայ՝ զոր Փոտ միայն յիշէ, տես ՚ի Պատմ. Հայ. Բ. 630:

² ՕՕ. Ալիսանայ:

³ ՕՕ. Դ ծափն:

պատասխանի Սահակ Մուռուն՝ կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ՚ի յԱշուքն, և հալածեալ անտի վասն հաւատոց, եկն ՚ի Հայս առ Աշոտ:

ԽԵ. Դարձեալ նոյն կայսերէ Վասիլ եկն ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ յերեքհարիւր քսան և հինգ թուին, իննգրիս ՚ի յԱշոտոյ թագ, բերեալ շատ պարգևս. բանդի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա թէ արշակունի իցէ. զի մայրս Հայ էր, և կատարիլ թուէր տեսնանն Սահակայ որրոյ՝ նստիլ թագաւոր արշակունի. և կամէր պսակիլ ՚ի քաղաքաւորսն ոմն: Այս կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ թիծայ նարաչն եկեղեցոյն, որպէս Մամիկոնեանքն՝ Հինգ գրիս արծաթայ, ասնն գնել զդուռն արեւմտեան սրբոյն Սոփիայ ՚ի Յուստիանոսէ. յիշատակ Հայոց: Եւ պատմեաց ՚ի Նիկիտն թէ գառք եղաւ որոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ՚ի յազու Լուսին ՚ի Հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ օրն, զոր տուն կտորեցին:

Յուստիանոս յայտարիկ ասէր Չաքարիա երթայ տեսնել զՅիսուս որպէ Նեփոս, և յոր մեծարք ՚ի նմանէ, սուտեայ նմա չտու թե՛ զարգէս. և զքոչ՝ բռնեալ խաչ ՚ի վերայ նորա, և ճառնելի պատմել նորա մշտ: Չա յաճորդէ Գեղարք ՚ի ասանէ պատգիտութեանն: Յորում առաւ քաղաքաւորսն մեծին Քչոտի ՚ի Վերս և Արտեմա. և զՊապասայթեան Հնարանեայ, և չէր ինչ ուր կուս՝ բայց ՚ի թագէ. զոր խաչէն իջեանքն Հայոց, և ՚ի ձեռն Յիսուսի ասք ասանն ասիքսակտանն, և նորա զուարթ որտիւ որտեքէ թագս և հանդերձս և երթալոս: Չնոյն և կայսրն Վասիլ ասացէ և որձնէ պիտան ասէր Գեղարք յերեքհարիւր երկուսն և վեց թուին. և յերկուսասաներորդ ամի Լուսաւորսն թիտն ի յոր մ, և յաթհարիւր ութսուն և ութ ամի ներկեան Տեսուն: Սի քոտիսից կարգաւորեաց օրորնուսն թագաւորութեանն տես Հինգ:

Յուստիանոս ասու էր Լուսեան որ գտնաց մեծնութիւն Քնոտ կացն և Բերականին. և ՚ի Յորայ՝ զԹ՛՛՛՛՛ զայն թարգմանեցից, և զոր նուաճիւնս. որ ՚ի զուսիս Սարգիսայն ասացեալ որիս մի, և զմեծութեան գիտս մի:

Այլ Լուսա ասաց լեւ իշխան Վրաց զքեոտորդի իւր և ինքն կատարիլ ՚ի Բերականս նախանաւորսն և մի անաչ, և ասնոս պիտան Սուրբաւ որպէ Լուսա յերեքհարիւր քաղաքսն և չորս

¹ Աստուծոյ Սուրբաւ նախանաւորսն Սարգիսայն: Եւր. Յարկոյն Երեւոյն քաղաքսն ՚ի Տարս ու Է անաչս. աս ոչ Լուսա ասանն իսկ յայտնեան թարգմ. և պիտանի:

Թուականին, ամս քսան և չորս, կամակցութեամբ Լևոնի որդւոյ Վասյի, որ Թագաւորեաց յետ Հօր իւրոյ ամս քսան և վեց, այր առատ ՚ի սուրս և ոչ նման Հոռոմի¹, զի նա որդի Հայի էր և յոյժ սիրէր զՀայս: Իսկ Սմբատ առեալ զպատիւն, շինէ զսուրբ Փրկիչն յԵրազգաւորն, որ է Շիրակաւանն. ուր և օծան իսկ. զի նա էր նախագահ Թագաւորացն Բագրատունեաց, մինչդեռ չէ էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն Անի, որ կոչի Խնամք², թէպէտ ներքին բերդն ընդ այս անուամբ էր, և Հին ժամանակաւ շինեալ. ուր Օտա նախարարն ամրացեալ պահէր զքոյրն Տրդատայ, և զկուռս և զգանձս Թագաւորացն Արշակունեաց զկնի մահուանն Խոսրովու. և ՚ի դառնալ Տրդատայ ՚ի Յունաց աշխարհէն, ընդ առաջ նորա ելաննն յԵկեղեցաց գաւառն Օտայն և Տաճատ աներ իւր, Աշոցաց տէր, և այս Տաճատս էր որ տեղեկացոյց զԹագաւորն վասն Գրիգորի թէ որդի է սա Անակայ: Ասեն թէ իշխան մի լուծեալ ոտիւք՝ ՚ի ներքին բերդն ամրացեալ ոչ հաւանէր զալ ՚ի մկրտութիւն, ՚ի դառնալն Հայոց ՚ի հաւատս. մինչ Հնարս իմացեալ սրբոյն Գրիգորի, այլափոխէ զինքն և երթայ Հանդէպ բերդին, և ընդ զառ ՚ի վայրն Թաւալզոր գնայ անկանի ՚ի Ջուրն, և վաղվաղակի կանգնեալ յօտիցն փառաւորէ ՚ի ձայն բարձր զԱստուած. որպէս թէ գօս զոյով ոտիցն առողջացաւ ՚ի ջրոյն զօրութենէ. զոր տեսեալ և լուծեալ իշխանին՝ առ ինքն կոչէ, և տեղեկացեալ մկրտի և ողջանայ ոտիւք ՚ի նշան Հոգւոր բժշկութեանն³:

ԽԶ. Իսկ պատուական Թագաւորն Սմբատ ՚ի Յուսիփայ ոստիկանէն Տաճկաց խեղդամահ լեալ ՚ի Դուին վասն Քրիստոսի, նշաւակի ՚ի փայտի. յորմէ և որդի նորա Մուշեղ գեղակուր եղեալ կատարի ՚ի Տէր վկայութեամբ, և Թաղի ՚ի Բագարան ընդ Հարս իւր: Եւ զամս եօթն անիշխան լեալ երկիրս, սպառեցաւ սրով և զերութեամբ:

Իսկ Աշոտ որդի Սմբատայ, որ և Երկաթն կոչեցեալ վասն արիական քաջութեանն, անկանի առ Լևոն կայսրն Յունաց,

¹ Հինն և նորը յաւելուն, յայտ է գրով ողւով, որ ոչ կայ ՚ի լեզու. նոցա առատ, և չինին ինքեանք, որպէս ստենն:

² Հինն յաւելու. Կոչի Անի և Կուռտին այժմ. կոչեցեալ բերդ. բայց ամառն Անի ներքին բերդն է բարձրեալ:

³ Ոչ պատշաճին Լուսաւորչի այդպիսի Հնարք:

կոչեցեալն Կոստանդին: Յորում աւուրս կատարեցան ՚ի Քրիստոս փառաւոր և մեծ իշխանք Դաւիթ և Գուրգէն ՚ի տանէն Գնունեաց ՚ի Դուին քաղաքի, յանօրինէն Յուսիփայ, վկայական արեամբ պսակեալ. որոց պատուի օր կատարմանն ՚ի մարերի ամսեան քսան. և սուրբն Սահակ եպիսկոպոս երկերիւր ողւով և եօթն եկեղեցականօք կատարեցաւ ՚ի Բիւրական, յահկի ՚ի տասն. և երկու Կիրակոսքն ՚ի նոյն ամսեան յեօթնևտասն. որոց տօն գերապայծառ կարգեաց սուրբ պատրիարքն Յոհաննէս, որ ետես աչօք զխաւարաբեր ժամանակն, և զբեաց ՚ի յիշատակ ապագայից դարուց. և տօն սուրբ Թագաւորին Սմբատայ: Իսկ Աշոտ պսակեալ ի Լևոնէ դառնայ ՚ի Հայս յերեքՀարիւր եօթանասուն թուին. և զտանէ Թագաւորեալ զՀոմանունն իւր Աշոտ որդի Հօրեղօր իւրոյ. զոր Հնազանդեաց ՚ի ներքոյ իւր. որպէս և զԳագիկ Թագաւոր տանն Արծրունեաց, և զՄովսէս¹ բունացեալն յԱղուանս, զորոյ խաւարեցոյց զաչան. և մեծագոր գտեալ քան զնոսա, և քան զԹագաւորն Վրաց Ներսէս, կոչեցաւ ՚ի վերայ նոցա Շահնշահ, զամս ութ. կատարի, և առնու զԹագն Աբաս եղբայր նորա: Որ զկնի մահուան Հօրն գնացեալ ՚ի Վիրս, և փեսայացեալ նոցին՝ դառնայ այսրէն և տիրէ ամենայն Հայրենեաց իւրոց ամս քսան և ինն, յերեքՀարիւր եօթանասուն և մի թուին: Ի սորա աւուրս յոյժ բազմութիւնք կրօնաւորաց Հայաժեալք ՚ի Հոռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան (!), եկեալ յաշխարհս մեր շինեցին յոյով վանորայս²: Նախ զԿամրջաձոր, և ապա զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք, որպէս թէ ՚ի Հոռոմոց կողմանցն եկին, և զԴպրավանքն. ՚ի նոցանէ ասեն շինեալ զՍանահնին սուրբ Աստուածածինն: Շինեաց և Թագաւորն Աբաս զկաթուղիկէն ՚ի Կարս գեղեցիկ յօրինուածով: Յորում աւուրս ել իշխանն Սարմատացուց, որ յայնկոյս Կովկասայ, Բեր անուն³, բազում զօրօք առ Կուր գետով. և լուծեալ եթէ Թագաւորն Հա-

¹ Մովսէսը իշխան էր մասին միայ Ուտիոյ, որ յԱղուանիցն տիրապետելոց կոչեցաւ Աղուանք:

² Վասն վանորայիցք շինութեան տես ՚ի Գառմ. Հայ. Բ. 823:

³ Բեր՝ Ափխազաց Թագաւոր է ըստ այլոց պատմեաց և ոչ Սարմատացուց. սուղ ինչ զկնի Թեղաս կոչէ զնա Հեղինակդ ըստ այլոյ պատմչի, և արգարև յիշատակի Թեղաս (Թէղոս) Կոյր կոչեցեալ Թագաւոր Ափխազաց, թէ և փոքր մի կրսեր ժամանակաւ:

յոց պարապով շինէ եկեղեցի, յղեաց առ նա և ասէ. Գիտեա զուկանխապոյն, զի եկեալ եմ յօրհնել զեկեղեցիդ ըստ իմում օրինացս՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանադրութեամբ. իսկ նորա ընդդէմ նորա ելեալ Հայաստանեայցս զօրօք, սրոյ ճարակ տայ առ Հասարակ զգօրսն, և զԲերն՝ ի բուռն ածեալ բերէ զնա կենդանի ի Կարս, և միանգամ տայ տեսանել զեկեղեցին, և ապա բրեալ զտեսանելիսն, վաճառէ զնա ազգին իւրում, գիր երդման առեալ, զի յաւիտեան այլ ոչ ևս ելցեն ի Հայս:

Խէ. Իսկ զկնի կայսերն Յունաց Լեոնի առնու զթագն Աղեքսանդր ամ մի. և յետ նորա Ռամանոս՝ ամս քսան և ինն. ՅԱբասայ և ի սորա աւուրս առաւ Մելտեների ի Տաճկաց¹ յերեքհարիւր ութսուն և երեք թուին, և յերեքհարիւր ութսուն և ութ՝ Համդուն² ի Կողոնիա եմուտ զօրօք և անդրէն դարձաւ: Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին³ որդի Լեոնի յերեքհարիւր իննսուն և երկու թուին, ամս վեշտասան. որ և ի վեցերորդ ամին էառ զՄարաշ ի Տաճկաց, յերեքհարիւր իննսուն և ութ թուին: Ջամանէ ասեն ի միում աւուր Հինգ առիւծ սպանեալ: Աս ետ արկանել ի յԱլիս գետ յոյով բեռինս Թըրքաց, և փախոյց զգօրսն Իսմայելի, և կոչեցաւ Թըրքաժողով:

Իսկ ի սուրբ աթոռն զկնի տէր Յովհաննիսի եկաց տէր Ստեփանոս ամ մի: Տէր Թէոդորոս ամս մետասան. և յետ նորա տէր Եղիաէ եղբայր նորին՝ ամս Հինգ. և զկնի նորա տէր Անանիա Մոկացի՝ ամս քսան և երկու: Սա բազում աշխատութեամբ Հնազանդեաց զՍիւնիք, որ Աղուանիք թեակոխէին⁴, և ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոս զկնի Յակոբայ ապստամբ⁵, (զտէր Վահան ի Բաղաց, որդի Ջուանչէրի իշխանին, որ յինեաց զամենապայծառ ուխտն Յովհաննու վանս, առ ստո-

¹ Ետիք առին զՄելտեների ի Տաճկաց, և կործանեցին, վասն յապատմութիւն մտաբերելոյ քաղաքացեաց:

² Համտուն կամ Համատանեան տոհմ արաբացի, յես Թ դարու ձեռն արկ ի վերայ Միգաբետաց, և Հաստատեաց տիրապուլիս աթոռս ի Մօսլ, ի Մէրսին, ի Նփրկերտ, ի Բերիա:

³ Կոստանդին Գորփիւլուտմեն է թագաւորեալդ երկրորդ անգամ յետ մահուան Ռոմանոսի:

⁴ Մետրապօլիտք Սիւնեաց Հատուածեալ առ վայր մի ի կաթողիկոսաց Հայոց յԱղուանից առնուին զձեռնադրութիւն:

⁵ Փակագծեալ Հատուածդ չկայ ի Բ. Օ.:

րոտս, անմատոյց դղեկին Բաղաց). այլ և զԱղուանս ածեալ ի Հաւան չձեռնադրել իւրեանց կաթողիկոս առանց աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի: Զկնի սորա էառ զաթոռն Վահան ի Բաղաց, ամ մի. որ և ապա կարծիս առեալ, եթէ դաշնադիր է Վրաց, և պատկերս ետ ածել¹, վասն որոյ փոխեն զնա, և զնեն յաթոռն զտէր Ստեփանոս ազգական սրբոյն Մաշտոցի, որ ի Սևան, ամս երկու:

ԽԸ. Իսկ ի չորեքհարիւր թուին փոխի սուրբ թագաւորն Աբաս. և առնու զթագն Աշոտ որդի նորա, Ողորմածն կոչեցեալ. որ բազում ուրկանոցս շինեաց, և առատ ոռոկօք դարմանէր զնոսս, յոյով անգամ և անձամբ սպասաւորելով նոցա, և զթարախածոր մնացորդս բաժակին ախորժանօք ըմպէր, կոչելով անուանս գողեացն իշխանս և կիւրապաղատս, ըստ Յակոբայ՝ եթէ մեծատունք են Հաւատովք: Սա զփոքր պարիսպ քաղաքին Անույ² շինեաց. և զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց, ի չորեքհարիւր երեքտասան թուին. և բարեպարիչտ կողն իւր³, խոսրովանոյշ, շինէ զփառազարդ սուրբ ուխտան զՍանահին և զՀաղբատ: Հանգեան ի Քրիստոս ի չորեքհարիւր քսան և Հինգ թուին, թողով երիս որդիս, զՍմբատ, զԳագիկ և զԳուրգէն. որ և ի նմին աւուր առնու զթագն երէց որդին Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցաւ. սա զմեծանիստ պարիսպն Անույ շինեաց, և զկաթողիկէն Հիմնարկէ. և կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Աւորդուվքն Չորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծոն, զԽորխոռունիք՝ որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի և Խոռակերտ, և զԲազունիք՝ որ է Բազկերտ ի գաւառն Տաշրայ. և այլ⁴ բերդք անուանիք եՀաս Գուրգենայ, զոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն: Եւ ի նմանէ սեբեցան թագաւորքն Դա-

¹ Ոչ առ պատկերսն բերի Հակոտակութիւնդ, այլ առ ի Վրաց անտի բերումն:

² Փոքր պարիսպն Անույ յայտ է թէ ներքինն է բարձրադոյն և մեծակառոյց, յորոյ պշարակս թուի մատրուան դրծեալ, և այսպէս անէ թիւ եկեղեցեաց Անույ:

³ Իմա՝ կողակիցն:

⁴ Այս ամենայն ասանք և վիճակք ի Հարաւային արևելեան մասին Գուգարաց աշխարհի են, զոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն, որպէս և զՀայս Սոմախ, իբրու Հարաւայինս: Խոռակերտն կամ Խորխոռունիք, և Բազկերտ կամ Բազունիք՝ յայտ առնեն որդւոց և թոռինն Հայկայ յետ շինութեանցն ի Տուրուբերան աշխարհի՝ եկեալ և Հաստատեալ այսր զբնակութիւն իւրեանց:

ւիթ, Աբաս և Կիւրիկէ. յորոց կանայքն կրօնաւորք՝ Մամբան, և Ռուզուքան: Եւ Գազիկ սակաւ ինչ կեցեալ ընդ եղբօրն, Հալածական լինի վասն կարծեաց ինչ դրժանաց: Իսկ Սմբատ Հասեալ ՚ի չորեքհարիւր քսան և ութ թիւն՝ կատարի. և նոյնժամայն կոչեն զՀալածեալն Գազիկ, և տան նմա զԹագն և ածեն նմա ՚ի կնութիւն զԿատրամիտէ, դուստր Սահակայ Սիւնեաց թագաւորի, որ վճարեաց աւարտմամբ զկաթուղիկէն, ՚ի Հրեշտակէ Աստուծոյ յորդորեալ, որ խոստանայր նմա կալ ՚ի ձեռնտուութիւն գործոյն, և մնալ ՚ի նմին տաճարի, մինչև զՔրիստոս եկեալ տեսցեն արարածք:

Իսկ զսուրբ աթոռն յաջորդէ տէր Խաչիկ ազգային տեառն Անանիայի, ամս իննևտասն. և զնա փոխէ տէր Սարգիս՝ ամս քսան և չորս: Սա շինեաց զվկայարան սրբոց Հռիփսիմեանցն, առնթեր կաթուղիկէին Անույ, և անդ փոխեաց զնշխարս նոցա բերեալ մեծաւ Հանդիսիւ, և կարգեաց զօրն տօն մեծ:

ԽԹ. Այլ զկնի Կոստանդեայ կայսեր¹, առնու զԹագն Լևոն, և ապա Կոստանդին և Եոհնեսա մայր իւր, որ խաւարեցոյց զորդին, և ինքն տիրեաց ամս Հինգ մեծի աթոռոյն: Յորում աւուրս կատարեցան ՚ի Քրիստոս Սահակ և Յովսէփ, տաճիկք ազգաւ, յարացի Հնգետասան: Եւ զկնի Միքայէլն, և ապա Լևոն, և յետ նորա Միքայէլ, ապա Թէոփիլոս. և զկնի Միքայէլ, ապա Վասիլ, և զկնի Լևոն, ապա Ալեքս. և զկնի Ռոմանոս, որ Հալածեաց զուղղափառ (!) վանորայն յարեւելից աշխարհս. կամեցաւ ձեռնարկել և ՚ի վանորեայս Սև լերինն, յերթալն իւրում ծանր զօրու ՚ի կողմանս Հալպայ, որ և ՚ի բարկութենէն Տեառն Հետիոտս փախեաւ միայն մազապուր: Յետ նորա Կոստանդին որդի Լևոնի. ապա Ռոմանոս, և ապա Նիկիփոս, ապա Կիւլ-Ժան, և ապա Վասիլն, ամս յիսուն և երկու:

Մ. Իսկ յաղագս Վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ՚ի գիրս նոցա, եթէ Թորգոմ ութ որդւովք եկն յԱյրարատ գաւառ զկնի ջրոյն մեծի. և երեք յորդւոց նորա նախագահք եղեն՝ Հայոս և Քարթլոս և Կոկասոսն, և տիրեցին աշխարհաց, և իւրեանց անուամբն կոչեցին Հայս և Քարթլ և Կովկաս. և տիրեցին ՚ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասպից՝ մինչև ցՄիւհրան,

¹ Զկարգ կայսերացը սկսանի ՚ի Դ Կոստանդեայ, որ է Կոպրոնիմոս, թագաւորեալ յամս 741-775, և Հաթուցանէ ցՎասիլ Բ որ թագաւորեաց ցամս 1028. բայց մոռանայ յետ Եոհնեայ զԵրկնիփոս, և յետ Ալեքսի զԿոստանդին Գորփիւրոսին:

և ցԱրբակ թոռն իւր, որ էառ կին ՚ի Պարթևաց՝ Սահակափառ անունն ՚ի Պարտաւայ. որ և ամուլ գոյով Հաւատաց ՚ի Քրիստոս, և ետ նմա. զաւակ՝ զՎախտանդ, որ և Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլազուխ ՚ի Պարսից բառն¹. զի ունէր ՚ի վերայ սաղաւարտին պատկեր զայլոյ յառաջի կոյսն, և յետի կոյսն՝ առիւծու: Սա էառ իւր ՚ի կնութիւն զդուստր Լևոնի կայսեր. և ՚ի սմանէ սերեցան թագաւորք մինչև ցԹևոսաս, զոր կուրացոյց Աբաս. յետ որոյ թագաւորեաց Բագարատ², որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, ՚ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Միսիթարայ երիցու ասիցն³:

ՄԱ. Իսկ Վասպուրականի թագաւորքն՝ յազգէն Սենեքերիմայ, Գազիկ որդի Դերենկանն, սա շինեաց զԱխթամար. ապա Դերենիկ որդի նորա, և զկնի եղբայր նորա Արուսաւհ, և յետ նորա Շահնշահ՝ որդի նորա, և զկնի եղբայր իւր Գուրգէն. և ապա եղբայր իւր Սենեքերիմ, որ նեղեալ ՚ի Պարսից՝ ետ զերկիր իւր ՚ի Վասիլն, և չոգաւ առ նա չորս որդւովք, որոց անուանքն՝ Դաւիթ և Արուսաւհ, Ատոմ և Կոստանդին, և եղբորորդիքն՝ Դերենիկ, Գազիկ և Աշոտ. և առնու փոխան զՍևաստ և զԼաւրիս⁴, և յուլով պաաստինս⁵: Որ զկնի սպան Դաւիթ զՓոկաս ապստամբ, և առ զրով զՊաւատանէսն⁶:

ՄԲ. Ի չորեքհարիւր քառասուն և չորս թուին մեռաւ Գազիկ, տուեալ զԹագաւորութիւնն երից որդւոց իւրոց, Յովաննեսի, Աբասայ և Աշոտոյ: ԶԹագն տայ Յովաննիսի, և զԱնի և

¹ Վախտանդ Հոչակազայն ՚ի թագաւորս Վրաց և զիւցազն նոցին, զորմէ բազում ինչ առասպելախառն պատմեն. իսկ ժամանակակից նորին մերս Լազար պատմիչ արդարակերով նշաւակէ իբրև նենգաւոր և զրժոյ ուխտին ընդ Վահանայ մամիկոնենոյ: Կոչի և ՚ի Վրաց Գուրգասարն կամ լաւ ևս Գուրգասարն, որ ըստ Պարսից և Թուրքաց Գայլաուիւն նշանակէ. իսկ Գուրգասար արդարև գայլազուխ է:

² Բ. Օ. Աբատ

³ Միսիթար Երէցք՝ Անեցին է, պատմիչ ԺԲ դարու. որոյ զրուած ընդ կորուսեալսն Համարի արդ:

⁴ Լաւրիս, զոր յիշեն և Բիւզանդացիք. ՚ի կողմանս Աերաստիոյ ճանաչի. այլ բնիկ տեղին անյայտ:

⁵ Պաաստին՝ զոր այլուր գեօղ թարգմանէ Հեղինակս, է յունականն բոտասդիոն, որ և նշանակէ արուարձան կամ սահմանավայրք քաղաքի:

⁶ Պաւատանէք՝ ըստ Ջամէան Լօր ամրոց է ՚ի Հարաւոյ արեւմտից Աերաստիոյ:

զԵրբակ, գառուր Գրիգոր Զորովն Աշոցաց, զԱնբերդ և զբաշտն այրարատեան, զԿայեան և զԿայծոն և զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց. և գայլ մնացեալսն՝ Աշոտի և Աբասայ բաժանէ: Եւ ՚ի վիճել նոցա զկնի այնորիկ, գայ թագաւորն Ափթազաց Գորգի, որդի Բագարատայ, որդւոյ Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, և առնէ իրաւունս ՚ի մէջ նոցա և զնայ: Եւ զի ոմանք յիշխանացն անհնազանդ լինէին, զնայ կրտսերն Աշոտ առ կայսրն Վասիլ, և առեալ ՚ի նմանէ զօր, գայ և Հնազանդէ զամենեանս, և նստի թագաւոր Դրուց աշխարհին¹. և Աբաս ՚ի Կարս:

Յայնմ ժամանակի վախճանեցաւ կիւրապաղատն Դաւիթ², անժառանգ զորով. և տայ անգարձազրով զՀայրենիան իւր ՚ի Վասիլն, զՈւխթիսն և զՆամրուան, և զքաղաքն Ապահունեաց՝ զՄանծկերտ, և զամենայն ինչս: Զոր լուեալ Վասիլի կայսեր, գայ բանակի ՚ի դաշտն Կարնոյ. զայս իմացեալ Յովաննիսի երկեաւ, և առաքէ առ նա զՊետրոս պատրիարզն պատարազօք, զոր տէր Սարգիս ՚ի կենդանութեանն իւրում օծեալ էր իւրով ձեռք ՚ի յԱնի, մեծ Հանգիսիւ: Այլ և նեղէր զՅովհաննէն՝ արքայն Վրաց. վասն որոյ պատրիարգին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ՚ի Հոռոմս, որպէս և կիւրապաղատն, եթէ պահէ զնա ՚ի նեղչաց իւրոց. զոր խնդութեամբ լուաւ Վասիլն: Եւ կոչէ առ ինքն զԳորգի թագաւորն Վրաց, և ոչ եկն ՚ի կոչ նորա. վասն որոյ երթայ զայրացմամբ, և աւերէ զնորա գաւառս երկոտասան, և դառնայ յերկիրն Խաղտեաց, անդ անցուցեալ զձմեռն: Կոչէ առ ինքն զտէր Պետրոս օրհնել ընդ նմա ջուր ՚ի տօնի Աստուածայայտնութեանն. որ եղև Հրաշայի նշան, լոյս փայլատակեալ ՚ի յաջոյ Հայրապետին և յօմանէ սուրբ իւղոյն ՚ի Հիացումն տեսողացն. և յոյժ գովեցաւ Հաւատն³ Հայոց: Եւ դառնայ Վասիլն ՚ի Կոստանդնուպօլիս և վախճանի ՚ի չորեքհարիւր եօթանասուն և երեք թուին. և առնու զթագն Կոստանդին ամս երեք. և զկնի Ռոմանոս փեսայ նորին, ամս Հինգ. զոր Հրամանաւ

¹ Դրուց աշխարհ, բաժինն Աշոտոյ, թուի որ արտաքոյ Երեւակայ և սահմարացն Անւոյ տեղիք:

² Դաւիթդ ունէր զկողմանս Տայոց և Մեխաց և մասն ՚ի միջնայտարհէն Հայոց:

³ Նոր Օր. Հայրապետն:

կնոջն խեղդեցին ՚ի բաղանիսն, և եղին զՄիքայել ամս եօթն: ԾԳ. Իսկ որ զԱմիրալամուսնեացն կարգն բերեալ Հասնուցաք ՚ի Ջափր և թողաք. քանզի սկսաւ իշխանութիւն նոցա ՚ի վաթսուն թուին, և զաղարեալ շիտթեցան յերեքհարիւր յիսուն թուին. և աստ և անդ բռնակալեալ տկարացան ՚ի զօրութենէ, և զօրացան ազգն Թուրքաց այսպիսի պատճառաւ: Էր ՚ի Խորասան ոմն յիսմայելացուցն Մահմուտ անուն, որ անցեալ ընդ Ջահան գետ յերկիրն Թեոպոլացուց¹, ածէ բազում գերիս ՚ի Խորասան՝ որ ասի արևելք², բնակեցուցանէ առանձինն, և աճեալ նոցա և բազմացեալ՝ դնեն զոմն ամիրա, և ապա տան նմա թագ ՚ի մեռանելն Մահմուտին. նա յաջողակ եղեալ տիրեաց Պարսից և նստաւ սուլտան, որում անուն էր Դօղլաբաք³: Այս ըստ Վահրամայ, որդւոյ Տիգրանայ⁴, վիպազրի: Իսկ պատուական երէցն Միսիթար Անեցին, որոյ յիշատակն ՚ի գիրն Կենաց, այսպէս ասէ. Յուով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն՝ որ ՚ի Թուրքաց, և գտի շնորհօքն Աստուծոյ այսպէս. Մահմուտն՝ զոր ասացաք, Սրբթանայ⁵ որդի, յաննշանից մեծացեալ՝ որպէս Արտաշիրն Սասանեան, և երբարձ զիշխանութիւնն Մահմետի ազգին ՚ի Մահմատ Մուլթաղէ, երեսներորդ երրորդ ՚ի Մահմետայ, յերկերիւր քառասուն և վեցերորդ⁶ ամի իշխանութեան նոցա. և զօրացաւ նա ՚ի Բահլ քաղաքի ՚ի յերկիրն Քուշանաց, և ել Համբաւ զնմանէ ուժգին, մինչև խալիֆայն երկուցեալ՝ առաքէ նմա ընծայս և ալամ, և լաղապ՝ Ամինաղլ⁷, և սուլտան կոչէ զնա: Եւ առեալ նորա զպատիւն էս մեծանայ. և ելանէ ՚ի Հնդիկս՝ ՚ի Համբաւ:

¹ Տե՛ս յէջ 42 Ծան. 2:

² Քանզի Խօք արեւակն լսի ՚ի պարսիկ լեզու:

³ Դօղլաբաք, այսինքն Տօղլապ-բէկ, որ է Տուղրիլ ըստ այլոց:

⁴ Անժանօթ պատմիչ. զոր Միսիթար Այրեւանեցի՝ ոչ որդի Տիգրանայ՝ այլ Տիգրանակերտցի կոչէ:

⁵ Սէպէթէկին կամ Սապէտտին:

⁶ Երկերիւր քառասուն և վեց ամ իշխանութեան Արարացուց է 860 ամ քրդին, բայց Մահմուտ իբրև դարու և կիսով յետոյ Հաստատեաց զիշխանութիւնն, յամի 997:

⁷ Ալամ, Ալէմ վառ. զորք իշխանութեան: Լաղապ, Աղապ կոչումն պատուոյ. Էմին-ապիզ աստիկան արդարութեան, կամ արդար և Հաւատարմի:

կոտցն Մաթանայ¹, զոր կործանէ, և առեալ աւար դառնայ, զՄահմատ որդի իւր թողոյ՞ անդէն, և գայ 'ի Գուրգան². և առնու 'ի տեառնէն Գուրգանայ չորեքհարիւր հազար դահեկան, և այնչա տամբ միով, 'ի չորեքհարիւր և քսան թուին իւրեանց. և անցանէ գայ յ'Ընէ³. և տէրն Ռէոյ Մաջա-դաւլա Ռատոմ, երեք աւուրբ յառաջ առեալ գ'Իելմիկան⁴ ել ընդ առաջ նորա, և գայ 'ի Սրաւ⁵ անհնարին ուժով, և ընդ նմա երկերիւր և յիսուն փիղ: Եւ տեսեալ զնա, ասէ. Շահ, նամազ կարդացեա՞լ ես. և նա ասէ. Այո՛. և դարձեալ ասաց. Ճատրկուց խաղացեա՞լ ես. Այո՛: Ապա ասէ. Թագաւոր 'ի Թագաւորի տուն մտո՞ւ թէ ոչ. և նա յեաց: Եւ առժամայն կապեալ զնա յղարկէ 'ի Սորասան, և զամենայն ինչս նորա առեալ՝ տիրեալ Ռէոյ, և գայ 'ի Տապարաստան⁶ և 'ի Տաուարի⁷, և 'ի Սարի⁸. տայ 'ի ձեռս Մասխուտի որդւոյ իւրոյ զՌէ, և զՂազուլին⁹ և զՔոհաստան¹⁰ բովանդակ. թողոյ՞ զնա յՌէ, գայ 'ի Սրաւ և առնու հարիւր հազար դենարի, և անցանէ 'ի Նաշաւուրն¹¹ 'ի չորեքհարիւր քսան և մի թուին իւրեանց: Իսկ Մասխուտն առնու զՀամիան և զԱսպահան, և դառնայ յՌէ. և իսկոյն լսէ թէ սպանին զՀահնայսն¹² քո յԱսպահան: Եւ դարձեալ անդրէն սաստակէ չորս հազար

¹ Մաթան կուրք Հնդկաց անծանօթ է մեզ. թէ չիցէ Մազափ չաստուած վարի կուսաց Իսրայիլ:
² Գուրգան կամ Ճուրճան, ըստ մեզ Վրկան, արևելեան հարաւակողմ կասպից ծովու:
³ Ռէ կամ Հրէ, այժմ Ռայ, է Հինն Ռագու Մարաց, մերձ 'ի Դէհրան:
⁴ Դելմիկը, ժողովուրդ Տիրէմ նահանգի կամ Դելմաստանի, 'ի հարաւոյ կազբից ծովու, 'ի սահման բարձու Տէմպէնտ լեռին:
⁵ Սրաւ, Աջրու կամ Աջր-Ազ, քաղաք Ասորպատականի:
⁶ Տապարիստան, Դէպէրիստան, լեռնավայր նահանգ 'ի հարաւային եզերս կասպից ծովու:
⁷ Տաուարի, թուրք Տարապ կամ Տարապիկերտ, միճակ և քաղաք Ճարսիստանայ:
⁸ Սարի գլխաւոր քաղաք և միճակ Դէպէրիստանայ:
⁹ Ղազուլին կամ Սազուլին, Գազալին, երևելի քաղաք 'ի սահմանապարսկա Պարսից աշխարհի:
¹⁰ Քոհաստան, որ է Լեռնաստան, մի 'ի մեծամեծ նահանգաց տէրութեանն Պարսից, ընդ մէջ Իրազայ և Սորասանայ:
¹¹ Այս է Նիշապուր կամ Նիշափուր, քաղաք Սորասանի մերձ յԻրազ:
¹² Շահնէ ըստ պարսիկ լեզուի վերակացու կամ Հրամանատար:

այր և դառնայ յՌէ. և նոյն ժամայն բերեն նմա զգոյժ մահու հօրն, և թէ սուլտանացաւ Մահմատ եղբայր քո. և յարուցեալ զնայ, և կայեալ զեղբայրն կուրացուցանէ, և առնու զիշխաւ նութիւնն և զաթոռն: Եւ քանզի հայր նորա 'ի գնայն յօգնականութիւն ազգին՝ որոց գլխաւորն կոչիւր Ստրղան-Պօզրուղան, 'ի ճանապարհին պատահէ բանակաց ինչ բազմութեան թուրքաց, և 'ի դառնայն նոյն ճանապարհաւ՝ մեծաւ յաղթութեամբ առեալ զամիրայն նոցա զԱփաղու բերէ 'ի Սորասան և դնէ 'ի կապանս. և ազգ նորա եկեալ ինդրեցին 'ի հօրէն, և ապա յորդւոյն, և ետուն: Իսկ նոցա բարկացեալ անցին ընդ Զահան ամենայն բանակօքն փրեանց, և զանձինս 'ի մահ եղեալ կոռեցան, և յաղթեցին և առին զՆշաւուրն և կոտորեցին զգօրս սուլտանին 'ի Դադանդանն¹ մօտ 'ի Մրմն². և փախստական եղեալ սուլտանն՝ զնայ 'ի Ղազինն և անտի 'ի Հնդիկս: Եւ 'ի ճանապարհին սպանաւ սուլտանն, և զկոյր եղբայր նորա թագաւորեցուցին 'ի Ղազուին, որոյ յերկարեալ 'ի նսին ծնաթի որդիս. և մի 'ի միոջէ առեալ ունին զՂազուլին մինչև ցայսօրս: Իսկ յառաջողէմն 'ի թուրքացն՝ որում անուն էր Մուսանփաղոյ Սարչուքեայ³ որդի, ունէր Հինգ եղբորորդիք. որոց անուանքն՝ Աբուսայիմ, Դաւութ, Չաղրբեկ, Աբուտալիփ, Տօղրիլ-Բէկն, որ էառ զիշխանութիւն սուլտանութեանն, և Հնդիստասան ամ ընդարձակեալ զաշխարհն՝ բաժանեաց զամենայն երկիրն Սորասանայ. և եկեալ յՌէ զտանէ երկուս չտեմարանս զանձուց լի ոսկով. և առնու ընդ ձեռամբ, և յէ առ խալիփայն և ինդրէ օրհնութիւն. և նա մեծարէ զնա արամբք պատուականօք⁴, և տայ նմա արամ և ընծայք, և կարողայ զանուն

¹ Դադանդանն ըստ Պարսից Փինտ-Տատու-Խան:
² Մրմն է Մերզ կամ Մրու. նշանաւոր և մեծ քաղաք Պարսից, 'ի սահմանն Սորասանի և Թուրքաստանի:
³ Սարչուք, Ալէյիւկ կամ Ալէճուկ, ըստ անանդութեան Պարսից սերեալ յէֆրեսիապայ գիւցազնէ, որոյ էին որդէք Միքայիլ, Իսրայիլ, Սուլուզ կամ Պիփոն, և յիշեալն 'ի Հեղինակէդ՝ Մուսա. Դօղրուկ և Չաղր որ է ձեռփոր՝ Միքայիլի որդէք են: Չորք գաւազանք իշխանութեան չառակոցան 'ի Ալէյուկեանց. ա, Պարսիցն, որ պայսազատեանց զՂազնեկանցն. բ, Սորազմեանց թուրքաց. գ, Հաւպայ և Դամասկոսի. դ, Իկոնիոնի որ է Դօնեա և Փքքուն Ասիոյ՝ որ Րոմ կոչեցան յանուն Հոռոմոց:
⁴ Բ. Օ. Ամծարէ գնա առ ինքն:

նորա 'ի մամբարն¹, և զնէ նմա մականունն Ռուքնադօլլա². և յայնմ օրէ քարոզեցաւ աշխարհակալ: Եւ փոխէ զնա Արփաս- լան Հօրեղորորդի Տուղրիլին, որ ելից զամենայն աշխարհ ա- րեամբ. և ունէր որդիս ութ, որ և հասանէր յաթոռ Թագաւո- րութեանն Մէլիք շահն, բարի և խաղաղարար. և զկնի Մահ- մուս սուլտանն: Եւ յետ նորա աւագ եղբայր Բաքարուխն³ որ կատորեց զնա, և առ զաթոռն ամս հինգ: Եւ յառնէ 'ի վերայ նորա Դուղուչն որդի Արփասլանին, զոր վկանդեալ Բակիա- րուխն եհար զգօրս նորա, և սպան զԴուղուչն: Եւ Մահմուտ սուլտանն Մահմուդի որդին եհար զԲակիարուխն տղայ Հա- սակաւ, և առ զսուլտանութիւնն ամս երեքտասան, և զկնի նո- րա Մահմուդն որդի նորին. ընդ որ պատերազմեալ Սանջար սուլտանն կոտորէ զնա, և առնու զԱրադայ⁴ իշխանութիւնն, և զնէ զնա 'ի Բարադայ. և զկնի նորա Դաւութ որդի նորա եկաց աւելտան՝ զոր սպանին Միհետքն⁵: Եւ ապա եկաց Տօղրիլն, և զկնի Մասխուտն, և ապա որդին՝ Ասլան, և զկնի ուժովն Տուղ- րիլ⁶, որ կայր մինչ 'ի պատմագիրս. որում պատիւ 'ի տեսննէ Աստուծոյ:

ՄԻ. Նոյն այր ասէ և յաղագս Թագաւորին Յովաննիսի, եթէ եղբայր նորա Աշուտ 'ի յոտս Թալնայ⁷ կեղծաւորեալ որպէս հի- ւանդ մերձ 'ի մահ, կոչէ զԹագաւորն առ ինքն, փորելով 'ի սնարփցն կուսէ որոգայթս. և այնու ըմբռնեալ՝ տայ 'ի ձեռս մեծ իշխանին Ապիրատն⁸ կոչեցելոյ սպանանել զնա. և նա յօ-

¹ Մամբար է Միւսուլէր բնին աղօթից, յորմէ զամուսն Թալիփայլն կարգային:
² Ռուքնադօլլա-սեփէթ Միւսն կամ Հաստատութիւն բազմի:
³ Գարթի-արուք, որ իշխեաց իբրև երկոտասան ամ:
⁴ Արադ, Իրազ. նշանաւոր աշխարհ Գարսից, 'ի հնումն սահման Մարաց:
⁵ Միհետք, մէջուկոսէ ըստ Արարացոց, որ է Հերձեալք կամ մուրեխք, ըստ Ասորոց և Գարսից՝ Հաշիշի և Ասասսին ըստ Երուսղէացոց, որ է աւագաղբ- հեռեղբ. են Հասան-Մէպանայ մոլեռանդն բռնաւորի, որոյ ամբոց և կաղաղ էր Արամուզ բերդ, զոր էսան Հուլաղու. զան: Ծանախ ևս կոչին Իամայկացիք:
⁶ Ուժովը Դօգրուլ Բ, յետին սուլտան սոհմին, տիրեաց յամսն 1177-1187: Նորա ժամանակակից է պատմիչ Երէցն Միսիթար:
⁷ Թալին 'ի հին Արագածոտն գաւառի. այժմ կրկին աւանք են՝ Հին և Նոր Թալին 'ի Համանուն վիճակի:
⁸ Ի Գաւառեանեաց տոհմէ և 'ի զարմից Լուսաւորչին ասին զդ Ապիրատն և Վահրամ, որ է եղբայր Վասակայ Հօր Հոչակեղոյն Գրեգորի Թագաւորոսի:

ժար կամօք լինքն առեալ տանի զնէ յաթոռ իւր յԱնի, ասելով. Զիա՞րդ ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեսուն, և խեղաբար մի եղբից 'ի տեղուջ սորա: Զամանէ ասն յաննշանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան Հազար Հեծելոց. որ և շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վար- Համ իշխանն զՄարմաչէն¹:

Ի չորեքհարիւր եօթանասուն թուին ել Տուղրիլ-Բէկն և պատահեաց նմա 'ի Նախճաւանի Լիպարիտն² հինգ Հազար Հեծելօք, և փախեաւ յահագին բազմութենէն, և 'ի գալ թուր- քին 'ի Դուին և սփռել ասպատակս, ել ընդդէմ նոցա քաջն Վա- սակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւնն դառնայ 'ի Սերկելի³, և 'ի Հանգչելն անդ սակաւ մի քնով՝ քարիւ Հարեալ գոլուխն այր մի յանգէտս, մեռանի:

Զայսու ժամանակաւ պատրիարզն Պետրոս քինով ինչ Յով- Հաննու Թագաւորի զնաց 'ի Վասպուրական, և աղաչանօք ոչ դարձաւ. ապա 'ի ձեռն տուլի⁴ կողմանցն ածաւ բռնութեամբ, և արգելաւ 'ի Բջնի: Զոր լուեալ տէր Յովսէփ կաթողիկոսն Ա- դուանից, գայ և Հանէ զնա 'ի բանտէն, և տանի զնէ յաթոռն իւր, Հանելով զԴիոսկորոս առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահ- նին՝ զոր եղեալ էին կաթողիկոս փոխանակ Պետրոսի աժ մի. և նա դարձաւ 'ի վանս իւր, այր սուրբ և առաքինի:

Յայնմ ժամանակի փոխէ գԲէորգ Վրաց Թագաւոր որդի իւր Բագարատ, և իշխանն Վրաց Լիպարիտ ասպատակեալ փախուցանէ զնա 'ի խորին Ափխազք, և շէն ունի ինքն գաղ- խարհն իմաստութեամբ, ձեռն տուեալ 'ի Միքայել կայսրն: Որ 'ի մեռանելն իւրում տայ զԹագն Կալափատայ որդոյ թեռ իւ- րոյ, որ զկնի սակաւ աւուրց կուրացաւ Հրամանաւ Զոյի Թա- գուհւոյն կնոջն Միքայելի. յորում տեղուջ երեւեցաւ քար մի ու- նելով զիր, թէ աստ Թագաւոր խուարի: Եւ Զոյի առնու այր իւր զՍոնամախն և զնէ նմա Թագ:

1 Զ. յաւելու. Զի մի՞ յանցաւորս միայն իցնն Եփեք, այլ և յամենայն գաւառ. ուր կանն իսկ դարձիւք իւրեանց 'ի դաժբանի, անն անելով վերմայն:
² Լիպարիտ իշխան վրացի, յուսուկելան տոհմէ:
³ Սերկելի գծօղ, բլուր և լճակ 'ի Թալիշ զԵՀ Արագածոտն:
⁴ Դուքս յոյն 'ի դրանէ կայսր կողմնակալ կարգեցաւ նախ վիճակաց Դաւ- թի կիւրապաղառի զոր եթողն 'ի Յոյնս, և ապա Վասպուրական մարտից, զոր Թագաւորք աշխարհին փոխանակեցին ընդ Սմրանտիոյ:

ՄԵ. Առ սա զնաց տէր Պետրոս և գառնայ 'ի Սեւաստ, և որ դիքն Մենեքերիմայ տան նմա զվանքն, զոր յանուն Վարագայ սուրբ նշանին շինեալ էին, ընդ ինքեանս ունելով զխաչն, թէ պէտ զկնի անդէն դարձուցին: Եւ երեք պուստինս Մոնամախն ետ պատրիարգին, որ և կեցեալ 'ի տեղուոյն ամ մի, կատարի: Եւ առնու զքողն ինչիկ քորորդին իւր, զոր ձեռնադրեալ էր 'ի կեանս իւր 'ի յԱնի, և կեցեալ ամս երկու վճարի, և մնաց աթոռն թափուր զամս Հինգ:

Քանզի 'ի չորեքճարիւր իննսունեկերեք թուին մեռան Յովհաննէս և Աշոտ, և ետուն զթագն 'ի Գագիկ որդին Աշոտոյ, և իշեցին Յոյնք զկտակն կորստեան վասն Անույ. զի անդարձ է ասնն, և Հաստատուն է զկնի մահու կտակ: Եւ կոչեցին երգմամբ զԳագիկ 'ի Կոստանդնուպոլիս, որպէս թէ անդէն դարձուցանեն պարգևօք. և կատապան¹ եղին ինքեանք քաղաքին. և վերացուցին 'ի նմանէ զերկոսեան պսակս, զգահ Հայրապետութեան և զթագաւորութեան, յակամայս ածեալ զերկոսեան առ իւրեանս, և անդէն ոչ դարձուցեալ: Վասն որոյ անյոյս եղեալ Գագկայ՝ առնու փոխան զԿալսոնպաղատն և զՊիզոս², և կայր պանդխտութեամբ 'ի մէջ ատեցողացն ազգիս:

Չայտու ժամանակաւ Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ տայ զԲջին 'ի Մոնոմախն, և զԿայեան և զԿայծոն, զոր ընդ ձեռամբ իւր ունէր, և առնու զղքսութիւնն Միջագետաց. որ և առնու ընդ իւր զԱպիրատն զիշխանն Վրաց, և այլ ևս երկու Մարտիրոսս, և երթայ ընդդէմ Բրեհիմայ զօրապետի Տուրքիլ Բէգ սուլտանին. ուր ըմբռնեցաւ Լիպարիտն և ամառ առ սուլտանն. և առաքեաց առ նա դաւանել զՀաւատ նորա: Եւ պատասխանեալ եթէ իբրև տեսից զերեսս քո՝ առնեմ զոր Հրամայես: Եւ իբրև ետես ասէ. Յորժամ եղէ արժանի տեսանել զքեզ՝ ոչ արարից զկամս քո և ոչ երկեայց 'ի մահուանէ. և ասէ սուլտանն. Զի՞նչ կամիս. և նա ասէ. Եթէ վաճառական ես, ծախես զիս, և եթէ դահիճ՝ սպան զիս. իսկ եթէ թագաւոր ես, պարգևօք ազատեալ զիս: Եւ ասէ սուլտանն. Ոչ գնոյ քո վաճառական, և ոչ արեան քո դահիճ կամիմ լինել, այլ թագաւոր

¹ Կոստապան, թուի յայնն զթագաւորս շարսան, իբր ամենապետ կամ Համակար իշխան:

² Կոստանուպոլիս կամ Կոստանուպոլիս ըստ Մատթէի Ուռհայեցոյ, և Պիզոս երկրին ևս 'ի Կապադոկիա, այլ զերբն անյայտ:

եմ, երթ ուր և կամիս. և արձակեաց զնա պարգևօք: Եւ զի կայսրն խնդրէր զնա, չոգաւ առ նա. և առեալ 'ի նմանէ գծրս, եկն 'ի Վիրս և կալեալ զթագաւորն Բագրատ՝ յղեաց զնա առ կայսր, և ինքն կալաւ զերկիրն ամենայն:

ՄԶ. Ի սոյն աւուրս կին մի Մամ անուն գայ 'ի Պարսից երեք որդուլք 'ի գաւառն Փառխոսոյ¹ առ Գրիգոր փառաւոր իշխանն: Եւ տան որդիքն պատանդ զմայրն, և առնուն զՇօթն և զԲերդն Շամիրամայ². և անտի ընտանացեալ ընդ իշխանացաւ ամիրայն Գանձակայ սպանին զնա, և առին զԳանձակ և տիրեցին: Երեք որդին Պարզուան մեռաւ կարճ. և իշխանացաւ Լէջքարի միւս եղբայրն, և առնու զՊարտաւ⁴ և զՇամբոր⁵ 'ի Սալարէն: Եւ եղբայր նորա կրտսեր որ Փատուան⁶ կոչիւր՝ սպանեալ զնա յորսի, առնու զիշխանութիւնն: Եւ զնացեալ առ նա Փիլիպպէ՝ որդին Գրիգորոյ՝ սիրոյ աղազաւ, ըմբռնէ զնա 'ի կալանս զկնի մահուան Հօրն. և առնու 'ի նմանէ զՇաշուաղ և զՇօթ⁷: Եւ կոչեցեալ առ ինքն զԳագիկ որդի Համամայ զտէրն Տանձեաց⁸ սպանանէ, և առնու զերկիր նորա: Եւ այսպէս զօրացեալ տիրէ ինչնայն և Գորոզոյ⁹ և Սևորդեացն, և զտո զնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Չորոյգետոյ, և ընդ Կիւրի-

¹ Փառխոս մասն է Արցախոյ յարեւելս կոյս, սահմանակից Ուտիոյ. և թուի Քուստի Փանէս Հին գաւառ:

² Շամիրամարեք 'ի Փառխոս:

³ Հին Օ. Ալապոլ:

⁴ Պարտաւ, քաղաք Առանձնակն Ուտիոյ, յետոյ մայրաքաղաք Աղուանից և աթոռ կաթուղիկոսաց նոցին:

⁵ Շամբոր քաղաք 'ի Շամբորանօր վիճակի, 'ի սահմանս Գանձակայ. այժմ աներակ:

⁶ Փատուան (Ճաղ) Ա ամիրայ Դունայ: Ենտոտտայ որդի, յառաջուն ջաւորդի ժԱ դարու եՀաս իշխանութեան, յորում ժամանակի պայազատէին Փիլիպպէ որդի Գրիգորոյ թագաւոր Աղուանից Արցախոյ՝ Առան-Սիւնիք կոչեցելոյ. Գագիկ որդի Համամայ, Կորիկէ կամ Գուրգէն որդի Դաւթի Անհողնի՝ 'ի կողմանս Տաշրաց, Բագարատ Գ և Դ թագաւորք Վրաց: Իսկ Գագիկ թագաւոր Չորոզետոյ կամ Բագրատունին է Ա, և կամ Կախեթու թագաւորն որդի Անհողնի: Շաշուաղ կամ Շաղուաղ և Շօթ 'ի Սաչէն նահանգի, որ այժմ Կիւրխտանն և Չաբրդ կոչի:

⁸ Տանձեաց վիճակն թուի 'ի Հիւսիսահողմանս Արցախոյ և Ուտիոյ:

⁹ Գորոզի որ և Գորոզու գրի, անուանի լեռան, բերդ և վիճակ, 'ի սահմանս Արցախոյ և Ուտիոյ, յայժմանս ինչխարս կամ Պաշար գաւառի:

կէի Թագաւորին Աղուանից, և ընդ Բագարատայ Թագաւորին Վրաց, և նեղէր զնոսա: Տիրեաց և Դուռայ, և եղ Հարկս ՚ի վերայ Հայոց երեքհարիւր Հազար դրամ:

Սոյնպիսի օրինակաւ արք ոմանք քաղղէացիք ելեալք յաշխարհէն իւրեանց գան ՚ի Գարդման, և ասեն ցիշխանն Գարդմանայ. Տուր մեզ զմասն խաչին զոր ետ քեզ Հերակլ, և լինիմք քրիստոնեայք և քո ծառայք. և կատարեցան իրքն: Եւ լուեալ ամիրայն Բաղդատայ սպառնայ յոյժ. յորմէ երկուցեալ զնացին յոտն Կովկասու. և աջողեալք ՚ի Բրիստոսէ յոր Հաւատացին՝ տիրեցին ամենայն գաւառացն. մինչ զի և ոմն ՚ի նոցանէ Թագաւորեաց Դաւիթ անուն, որ խնամացաւ ընդ արքային Ձորոյգետոյ: Եւ կոչեցին զգաւառն Ծանարք¹, զի անդ ծանեան զտեղի բնակութեան իւրեանց. և իշխանն Գարդմանայ կոչեաց զնոսա Բորեպիսկոպոսս ըստ լեզուին Վրաց:

Մէ. Իսկ զկնի բառնայոյ Թագաւորացն Հայոց ՚ի յԱնուոյ, ել ՚ի Հայս Հօրեղբօրորդին Տուղրիլին Ալփասան, և աւերեաց քսան և չորս գաւառս. զի էր զօրագլուխ սուլտանին, որ և ըզկնի մահուան նորա սուլտանացաւ. եկն դարձեալ Հարիւր Հազարաւ, և առ զնոր քաղաք, զոր Վիրք Ախալ-քալաք ասեն, և զՍամշոյլղէ. և առնու կին զԳուատր Կիւրիկէի Թագաւորին², և զԳուատր քեռ Թագաւորին Վրաց Բագրատայ: Առնու և զԱնի, և Հազար այր զենու ՚ի փոս մի, և լոգանայ յարիւն, զոհ մեռելոց իւրոց արարեալ³:

Եւ ապա գայ ՚ի խալիֆայէն դեսպան և արկանէ օղ ոսկի ՚ի պարանոց նորա, և երկոտասան վարոց ՚ի մի կապեալ Հարկա-

¹ Ծանարացդ անուան ծագումն ծաղրական է, քանզի Հնադոյն պատմիչք և աշխարհագիրք Թովմաս Արծրունի յԹ դարու, Խորոսեցի ՚ի Ե-ում և Գտղոմէոս յԲ-ում յիշեն զԾանարս. ապա Հեղինակիդ յիշածն զաղթական է եկեալ առ Ծանարս փախստեամբ յամիրապետէն: Արարացի պատմիչք ՚ի Նէզարայ ուսմանէ յՎօմէնայ ասեն զնոսա ծագեալս, և զերկիր նոցին ընդ մէջ Տփլիսեաց և Դրանն Ալանաց, և զԹագաւորս նոցա Մէնէքէրթա կոչին. զոր մերս քորեպիսկոպոս ասէ, որպէս և Յովհ. կաթողիկոս՝ մեծ քորեպիսկոպոս կոչէ, և զերկիր նորա՝ մասն Գուգարաց մերձ ՚ի դրունս Ալանաց. զնոյն և Արարացիք կոչին քորթալափա, քորթալափա, քէրթալափա: Թուի զերկոսանն միանգամայն վարեալ նոցա զիշխանութիւնս, զՏոգուս, և զմարմնաւոր:

² Կորիկէ Ա որդի Դաւթի Անհողմի:
³ Հին Օ. յաւելու. ոտնն անտէք:

նէ զնա խածեալ¹ արարեալ, որպէս թէ այնչափ Հնազանդ է իւրում առաջնորդին:

Գործեցաւ այս զկնի մահուանն Յովհաննիսի Թագաւորին՝ քսան և երեք ամաւ, ՚ի Հինգ Հարիւր երեքտասան թուին:

Այլ զկնի Մոնամախին Կիռ Թօտորն կալաւ զԹագն. և ապա Տուկիծն, և զկնի Դեուժանն², որ եկն ՚ի վերայ սուլտանին, սպառնայով Հայոց՝ Հոռոմ առնել զբնաւս. ըստ որում ՚ի Կարս եկեալ այրէր զփայտակերտ եկեղեցին Հայոց: Եւ չոգաւ ՚ի Մանծկերտ և առ զնա և դարձաւ սուլտանն ՚ի վերայ նորա և եհար զնա յոյժ, մինչ ըմբռնեցաւ ՚ի նմանէ. որ զի թէպէտ և արձակեաց ողորմութեամբ, այլ ոչ եղև ընկալեալ յազգէն իւրմէ, այլ ետուն զԹագն ՚ի Միխայէլն որդի Տուկիծին, որ և կալեալ կուրացոյց զԴէօժանն, և մեռաւ ՚ի ցաւոցն ՚ի Հինգհարիւր քսան և մի թուին:

ՄԸ. Իսկ Թագաւորն Կարուց Գագիկ որդի Աբասայ նեղեալ յերկիրէ Թուրքացն՝ տայ զՀայրենիս իւր ՚ի Յոյնս, և առնու զԾամրնդաւ³, և զԼաոխ և զԱմասիա և զԿոմանա⁴, և զպոսատինս Հարիւր, որ է գեօղեան: Եւ զնացեալ առ կայսր՝ խնդրէ Հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարզ զՎահրամ որդի Գրիգորի Մածիստրոսի և տուկի. որ կոչեցաւ ՚ի ձեռնադրեն՝ Գրիգորիս. և ամ մի կալեալ զաթոռն ՚ի Ծամրնդաւ՝ թողու ՚ի Գէորգ վարդապետն իւր Լօռեցի: Եւ ինքն անցեալ զնայ ՚ի Կոստանդնուպօլիս ՚ի Թարգմանութիւն, և առեալ զգրեանն կամեցաւ զնալ յԵրուսաղէմ. և նաւին առեալ զնա տանի ՚ի Մար. որ և մեծարեցաւ յոյժ ՚ի սուլտանէն. և յինեաց վանս Հայոց, և ձեռնադրեալ զեղբօրորդի իւր Գրիգորէս եպիսկոպոս, և ինքն գայ կատարի ՚ի Կարմիր վանքն⁵ ՚ի սահմանս Եփրատ գետոյ առ Տօրոս լեռամբն, մերձ տեառն Բարսղի պատրիարգի որ զկնի Գէորգեայ:

Իսկ ՚ի Հինգհարիւր քսան և մի թուին այրեցաւ սուրբ Պետ-

¹ Թուի խայծեալաբն արարեալ, ծանակեալ, կամ խաճիկէ ըստ Արարաց:
² Կարգ կայսերացդ պակասաւոր է: պարտի լինել Մոնամախ, Թէղորթա, Միքայէլ Զ, Իսահակ Կոմանես, Կոստանդին Դուկիծ:
³ Ծամրնդաւ, անշուշտ առ Զամանդի գետով որ Թափի ՚ի Մարս (Ճփհուն). բերդաբաղաք յարևելից Հարաւոյ Կեսարիոյ. այժմ անծանօթ:
⁴ Կոմանա, այժմ Կիւմէնէք մերձ յԵւրոկիա, ՚ի Հիւսիսոյ կուսէ:
⁵ Կարմիր վանք ՚ի սահմանս Մարաշոյ:

րոս 'ի յԱնտաք. և եղև շարժ, և պատառեալ երկիրն եկուզ զպատրիարզն Հոռոմ և տասն Հազար այր ընդ նմա, վասն այրելոյ նոցա զաւետարանն Ասորոց ուղղափառաց, որ չորս անգամ ելանէր 'ի Հրոյն ամբողջ, մինչև զհինգերորդ կատաղումն նոցա յանձն առնոյր, որպէս Տէրն գիսաչն 'ի Հրէից (!):

ԾԹ. Ի հինգհարիւր քառասուն և երեք թուին առաքեաց Փատրուս ամիրայն Գանձակայ զՎասակ Պահլաւ՝ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի, ամենայն զօրօքն Առանայ, յանառիկ յամուրսն Բաղաց և կապանին, որ և խարէութեամբ Հնարեալ մտին անդր. և սպանեալ զՍենեքերիմ արքայն Հայկազնի, զի թագաւորքն որ անդ՝ Հայկականք էին. և ոչ բարձաւ մինչև 'ի յետին աւուրս եղելոյ երկուց եղբարց անգաւակաց, Սմբատայ և Գրիգորոյ՝, որ առեալ զամնուկն Սենեքերիմ Հայազարմ՝ եղին թագաւոր ժառանգորդ իւրեանց. զոր և սպանեալ Հրամանաւ Փատրոսոյ՝ շիջաւ ճրագն որ անդ, և տիրեցին Պարսք:

Այս Փատրուս առնու զԱնի յԱրփապանայ², տալով նմա ոսկիակուռ նկարս ծագկոցի. և առաքէ տէր աւեր քաղաքին զՄանուէլ թոռն իւր յոյժ տղայ, որ իբրև զարգացաւ՝ յաւելոյր 'ի պարիսպն Անույ և յամրութիւնս նորա. և աժ 'ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն. որպէս և մեծաւ Հանդիսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր 'ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին. զոր ասին ունել 'ի գլուխ ազատաց կանանցն հինգհարիւր թագս երևելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց, և բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ 'ի Հաղբատ կաթողիկոս Հրամանաւ և կամօք Մանուէլի և ամենայն Հայոց: Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն:

Իսկ Արփապանն զնացեալ 'ի յԱլամուղն³ պաշարեաց

¹ Սմբատ և Գրիգոր թագաւորք՝ որդիք են Աշոտոյ իշխանաց իշխանի Սիւնայ, քեռան Վասակայ Բ Սիւնեաց թագաւորի: Գրիգոր անգաւակ գոլով որդեգրեաց զՍենեքերիմ զեղբայր Եանանդիտոյ կնոջ իւրոյ, 'ի զարմից իշխանացն Խաչենոյ. բայց ոչ Սենեքերիմաւ բարձաւ Սիւնեացն Հարստութիւն. քանզի յետ նորա տիրեաց որդի իւր Գրիգոր ցամա 1166, և յետ նորա զուսար իւր Կատակին Հասանայ Խաչենեցոյ, ամս երիս. և ապա լռեաց թագաւորութիւն Սիւնեաց:

² Առումն Անույ յառաջ է քան զՍիւնեացն թագաւորութեան արկածս. զի Արփապան սպանաւ յամի 1072, Սենեքերիմ յամի 1094:

³ Ալամուղ Հօր բերդաւան Մլճեղացն Դելվկաց. տես 'ի Ծան. 3. յէջ 97:

զբերդ մի ամուր. և տէր բերդին արար մեծ խնդութիւն 'ի տան իւրում և զկնի սուգ մեծ. և ապա իջեալ առ սուլտանն որպէս թէ 'ի Հնազանդութիւն, և 'ի Համբուրելն զուս նորա՝ փողտեաց զգազանն արեալ արեամբ անմեղաց, և բարձաւ Հարն 'ի միջոյ: Եւ առ զպատրի նորա Մէլիք-Շահն որդի նորա, այր ողորմած և բարեմիտ, առաւել ազգիս մեր. մինչ զի զպատրիարզն Բարսեղ վերացեալ խաչիւ առաջի իւր մուծանէր, և պատուէր պարգևօք, և սուղբայիւ գրոյ՝. որով Համարձակեալ առնու զգաւազանն և զանունն 'ի Հոնեցոյն², որ անձամբ առեալ էր արտաքոյ կարգաց զկաթողիկոսութիւնն:

Կ. Ի հինգհարիւր քսան և հինգ թուին սպանին Հոռոմք զՎասակ իշխանն զեղբայր կաթողիկոսին Վահրամայ, որ էր սուկ Անտիոքու, 'ի նմին քաղաքի, նենգութեամբ. և զօրք նորա ամրացեալ 'ի կլայն, ետուն զքաղաքն 'ի Փիլարտոսն: որ բռնացեալ էր յայնժամ 'ի վերայ բազում գաւառաց՝ Հայ ազգաւ. որոյ առեալ զքաղաքն խնդրեաց զվրէժ արեան նորա: Այս Փիլարտոս ձեռնադրել ետ զՍարգիս քորորդի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի 'ի Սիջազետս, այր սուրբ և պարկեշտ, մինչ կենդանի էր Վահրամ և Գէորգ. զոր աքսորեցին տէր Վահրամ և տէր Բարսեղ՝ որ յարեւելս, զոր 'ի Հաղբատ ձեռնադրեցին տէր Ստեփաննոս կաթողիկոս Աղուանից և թագաւորն Կիւրիկէ: Յորում աւուրս և զՍարգիս աւագերէցն արքունի դրանն արհեստակոպոս ձեռնադրեցին երկուքեան կաթողիկոսքն սուրբ ուխտին Հաղբատայ, տալով վիճակս յերկուց կողմանցն: Այլ և զկնի մահուանն տեառն Սարգիս կաթողիկոսի ետ ձեռնադրել 'ի տեղին Փիլարտոսն զԹէոդորոս ոմն:

Ի սոյն աւուրս սպանաւ Բեխդն³ իշխանն Շիրակունի, որ վասն յոյժ լաւութեանն նեղեալ սիրով 'ի կայսերէ՝ եղև⁴ Հոռոմ. և տուաւ Հայր խոստովանութեան նորա արեղայ մի Հոռոմ. և զի ոչ պահէր զօրէնս Հոռոմոց, խեղդեաց զնա պիղծ կրօնա-

¹ Տուրա, թագաւոր ըստ Պարսից, կնիք արքունի:

² Այսինքն 'ի Թէոդորոսէ՝ որ յաքսորեացն զՍարգիս Հակաթոս 'ի Հոնի, յերկրին Մարաշոյ:

³ Բեխտ թուի վեռս (a veste ըստ Լատինաց, պաշտօնեայ զգեստաւորի), իշխան Շիրակունի, ծանօթ է առ Բիւզանդացիս, և բնիկ անունն Խաչատուր. այլ բերդն իւր Անդրիօնն անձառօթ, խեղդելի 'ի կողմանս Անտիոքու:

⁴ Հին Օ. կնքեցաւ:

ւորն 'ի քուն գտեալ զնա միայն' 'ի բերդն իւր յԱնդրիօնն, զոր իմացեալ զօրաց նորա՝ զահալէժ առնեն զվիրազն անօրէն: Իսկ զկայսրն Միքայէ՛ փոխէ Վտանիօտն ամ մի. և զկնի Մեսե- լիանոսն՝¹ ամիսս վեց. և սպա Ալեքս՝ պիտանի այր և խելացի:

Յորում աւուրս եղև նշան սոսկալի 'ի վանքն Պիզու, զոր շի- նեաց Գագիկ արքայ: Արք երկու անապատաւորք եղեալ 'ի տեսեան՝ եկին 'ի վանքն, և նախ քան զհարցն ասացին զոր տեսինն. մինն ասաց թէ տեսանէի, զի կանթեղ եկեղեցւոյ զբմ- բեթին անկաւ յառակ եկեղեցւոյս, և ոչ շիջաւ լոյս նորա. և միւսն ասաց թէ տեսանէի զի անկաւ յերկնից աստղ մի, և լոյսն առաւել փայլէր յեկեղեցիս: Եւ Հայր վանիցն ասաց, տեսէք զի անկեալ է 'ի սուրբ խորհրդոյն. և վառեալ մոմեղէն և զնացեալ զտին մասն անկեալ 'ի սուրբ խորհրդոյն 'ի բեմն 'ի սուրբ պեն- տեկոստէին, յանզգոյշ առնէ. որ զկնի երեք աւուր գտաւ 'ի սուրբ պենտեկոստէին. և զայն երեք օրն չէր անկեալ ոչ յաւելն և ոչ յոտս², և զտհացան զԱստուծոյ:

Իսկ զտէրն Անւոյ գԴագիկ՝ որ չոգաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս, շատ աղերեալ Թօղորին³ քեռն Ջոյի, զի լիցի Հոռոմ և այր նմա և թագաւորէ Յունաց, և ոչ Հաւանեցաւ բայց զորդին իւր զկրտսեր տայ 'ի փեսայութիւն Ապղարբի որդւոյ Ուաչկայ, յիշխանացն Վասպուրականի, որ ընդ ձեռամբ ունէր զՄիսիս և զԱտանա, զՊապաոսն և զԼամբրոսն, զոր ատեաց և ետ 'ի բանդի. և լուեալ Հօրն զնաց Հանել զնա. և 'ի դառնալն յիջա- վանս, խեղդեցին զնա Հոռոմք: Եւ պիղծն Ապլիարիպ սպան ղեղով զփեսայն: Իսկ երէց որդին Յոհանէս փեսայացաւ սու- կին Անւոյ Հոռոմի՝ յուսով ինչ, և եկն յԱնի, և չգտեալ Հան- զիստ չոգաւ 'ի Վիրս. և դարձաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս, միով տղայիւ Աշոտ կոչեցելով, զոր խնդրեաց կայսրն փեսայ և ոչ կամեցաւ տալ: Եւ սա չոգաւ առ սուլտանն Հրամանաւ կայ- սեր, և ետ նմա զԱնի. և ներքինի ոմն ազգական Մանուէլի ղե- ղով սպան զնա, և մարմինն բերաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ նախ քան զգալն մեռեալ որդւոյն՝ մեռաւ Հայրն, և բարձան թագակալքն Անւոյ այսու օրինակաւ:

¹ Եփեմփոս Վտանիօտաւ. և Եփեմփոս Բրինն են յիշեալ կայսերքք:

² Հինն յաւելու 'ի Փառս. ամենա խորհրդոյն:

³ Թէղորոս, այն որ նստաւ 'ի գահ ինքնակալութեան յամս 1054-1056:

ԿԱ. Ի ՀինգՀարիւր երեսուն և եօթն թուին Պուզան՝ ամի- րայն Հրամանաւ Մէլիք-շահին առ զԳանձակ 'ի Փատլեմեացն որ Շատատիկքն կոչէին: Իսկ Վրաց թագաւորն Բագարատ դարձեալ 'ի կայսերէ՝ առնու զՀայրենիսն իւր. և զկնի նորա առնու Գէորգի որդի իւր. որ և զնացեալ զկնի Կիւրիկէի 'ի Ու- րասան առ Մէլիք-շահն, դարձան պատուով: Այս Կիւրիկէ որ- ղի էր Դաւթի, որդւոյ Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածի. սմա Հայրն Դաւթի շինեաց զԼօռէ, և ալ ևս երկոտասան բերդ, որ կայ թաղեալ 'ի Սանահինն: Որոց թոռունքն Աբաս և Դա- լիթ նեղեալ 'ի Վրաց՝ չոգան առ տնարսն Ռանայ, և առին մէն մի բերդս, և կային տառապանօք²: Այլ սուլտան Մէլիք-շահն խաղաղասէր և քրիստոնեայսէր բարուք, տիրեաց 'ի Կազբից ծովէն մինչև ցծովն Պոնտոսի երկոտասան թագաւորութեանց. և բարձեալ աւագ յովկիանու՝ տարաւ 'ի Պարսս, և էարկ 'ի վե- րայ գերեզմանի Հօր իւրոյ, և ասաց. Ահա Հայր աւետիս քեզ, զի որդի քո զոր թողեր տղայ՝ տիրեաց մինչև 'ի ծագս երկրի: Եւ առ սա չոգաւ Փիլարտոսն և տկարացաւ 'ի Հաւատն: Եւ Պուզանն մեծ ամիրայն՝ Հրամանաւ սուլտանին էառ զՈւռհա, և սպան արս ազնիւս 'ի փառաւոր իշխանացն Հայոց 'ի մատ- նութենէ քու արանց:

Ի սոյն աւուրս թագաւորն Պեծենեկաց³ եկն վեցՀարիւր Հազարաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի վերայ Ալեքսին. և քրիստո- նէիցն աղօթեալ զաւուրս ութ, ջնջեցին զնոսա բովանդակ, ար- կանելով Հուր 'ի սայլս նոցա որովք եկեալն էին:

Ի նմին աւուրս յայտնեցաւ չարութիւն Հոռոմ արեղայի մի, որ պաշտէր զշուեն. և մոլորեցոյց արս իբրև բիւր մի, և զմայր Ալեքսին, մինչ ղնել մասն 'ի սուրբ խաչափայտէն Տեառն ծա- ծուկ 'ի կօչկի որդւոյ իւրոյ 'ի ներքանս կոխել միշտ. զոր իմա- ցեալ Ալեքսին կորոյս զամենեսեան, և զմայրն եհան 'ի տիկ- նութենէ (!):

ԿԲ. Ի ՀինգՀարիւր քառասուն թուին մեռաւ Պօղոս կաթո-

¹ Պուզան ամիրայ զօրավար Մէլիք-շահ սուլտանի, որ յետոյ սպառամբեալ սպանաւ 'ի Դուրուշայ:

² Բերդք են Նորբերդ և Մամուրբերդ յՈւտի կամ 'ի Հայկական Աղուանս:

³ Պեծենեկք կամ Բեչենեկք, թուրքք Հայանեալք 'ի Սաղարաց վտարեցան յայս կոչս Վոլկայ, և արշաւանօք կալան մինչև 'ի Դրանսիլուսիս և 'ի Մարտա- փա, ստէպ պատերազմելով ընդ Ռուսք և ընդ Յոյնս:

դիկան որ 'ի Մարաշ, զոր եղեալ էր Փիլարտոսն. և սուրբ և մեծ գիտնականն Գէորգ վարդապետն Հայոց, և Թաղեցաւ 'ի Կամբջաճոր¹ առ Սամուելի վարդապետի: Եւ եղև միակեան սուրբ աթոռն պատրիարզութեան. քանզի տէր Բարսէղ 'ի նմին ժամու ընկէց զկաթուղիկոսն Թէոզորոս յաթոռոյն, և առ 'ի նմանէ զքօղն² և զբաւազանն և զսուրբ նշանն տեառն Պետրոսի. և շրջեալ 'ի Կեսարիա եկն յԱնտիօք, և անտի 'ի յՈւռհա. և լինէր ամենայն ուրեք խնդութիւն մեծ:

Այլ խաղաղասէր սուլտանն ղեղակուր եղեալ 'ի կնոջէն իւրմէ, վճարէր զկեանս իւր, 'ի հինգհարիւր քառասուն և մի թուին: Եւ լուեալ Պուզան ամիրային որ էր 'ի Նիկիա, դառնայ յՈւռհա. և տէր Բարսէղ երթայ յԱնի: Եւ Թաղեցաւ Մէլիքշահն 'ի Մարանդ առ հօր իւրում Արփասլանայ. որոյ էին երկու որդիք Բակիրուլի և Սափան կոչեցեալք. և Դուռուշն³ եղբայր Մէլիքշահին սուլտանացաւ 'ի կողմանս Յուճաց. և Բէկիրուլին 'ի վերայ Պարսից և Հայոց: Որ և զքեռին իւր գիւմային արարեալ հէջուք⁴, կարի քաղցր և բարեմիտ առ Հայս. վասն որոյ խնամածեալ ազգիս⁵ շինեցաւ աշխարհս. ազատեալ զվանորայս, և զամենայն եկեղեցականս: Իսկ Դուռուշն տիրեալ Միջագետաց՝ հարկանէր զթագաւորն Արաբկաց գրեհհիմն⁶, և առեալ զամենայն բանակս նոցա հարստանայր. և գայր առ նա գիր 'ի կնոջէն Բէկիրուլին, զի գնացէ 'ի Պարսս և լիցի նմա այր, և առցէ զամենայն աշխարհ ինքեան: Եւ նորա խնդացեալ ընդ լուրն խաղայ անթիւ բանակօք, և երթայ 'ի դաշտն Ասպահանայ, և յղէ առ նա Բէկիրուլին աղաչանս, զի տացէ նմա զԱսպահան, և այլ ամենայն տիեզերք նմա լիցին: Եւ ոչ կարեալ նորա յանձին, յարձակին 'ի միմեանս, և մեռանի Դուռուշն, և փախչի Ըռատուան որդի նորա յՈւռհա, և նստի և նա սուլտան 'ի Հայկ և 'ի սահմանս

¹ Կամբջաճոր վանք յԵրասխաճոր կամ յԱրշարունեաց գաւառի, ուր ծաղկէր Սամուէլ վարդապետ Հեղինակ եկեղեցական գրուածոց. և Թղթոյն պատասխանայ առ Թէոզորոս մետրապօլիտ Մելիտինոյ, զոր գրեաց Հրամանաւ Խաչկայ կաթուղիկոսի: Իսկ Գէորգ մեծ գիտնական ոչ է Մեղրիկն, այլ Ուռհեցին. սակայն զորօք նորա չեն մեզ ծանօթք:

² Դուռուշն նահապետ է Սուլտանաց Հայկայ և Դամասկոսի:

³ Հէճուք, Հաճուք ըստ Արաբացոց, դռնապան կամ սենեկապետ:

⁴ Իրբաւհիմն թագաւոր Արաբկաց թուի ոմն յիշխողաց անապատին Միջագետաց, թէ ոչ եթովպացոց:

նորա. և այլ ոմն յազգէ նորա Ալփիրակ կոչեցեալ 'ի կողմն Յուճաց սուլտանացաւ, և եկեալ յՈւռհա տիրել ջանայր նմա: Եւ Թորոս կիւրապաղատն սպան զնա ղեղով զկնի աւուրց երեսնից:

'ի նմին ամի մեռաւ սուրբ կաթուղիկոսն Թէոզորոս 'ի Հոնին, լին ամենայն առաքինութեամբ, և Թաղեցաւ մօտ 'ի տէր Սարգիս:

ԿԳ. Յայնմ ժամանակի եղև 'ի պատճառս մարախոյ և երաշտոյ սով սաստիկ, և 'ի յԱնի կարի իմն նեղութիւն մեծ. ուստի զմեռեալսն Թաղել ոչ կարէին 'ի սովոյն և ոչ օրինացն հաղորդել. որ և այր մի ասնն քաջութիւն ցուցեալ և սէր առ Աստուած՝ Թաղեաց վեց հազար անձինս, որում անուն էր Բիխ: Չայլիսի աղէտս լուեալ այր մի մեծատուն 'ի Պարսս, և երամակ մի ուղտուց բարձեալ ցործնով գայր 'ի յԱնի, և ասէր, ոչ այլ ումեք տալ բայց տղայոց: Չոր լուեալ բերէին զբազումս յորդառատ արտասուօք, և նա յազեցուցանէր և կերակրէր զնոսա. և 'ի սպառել ցործնոյն ճայն արարեալ ծնողաց մանկանցն զի եկեցցեն համարեցցեն զուստերս և զըստերս իւրեանց: Եւ իբրև կական բարձեալ մորմոքէին գրկախառնեալք, և ահա բարբառ քաղցր և բարի այրն բարբառեալ ասաց. Առէք զտղայսդ ձեր, և գնացէք 'ի տունս ձեր փառաւորելով զտուողն բարեաց զԱստուած 'ի մեծութեանն իւրում, զոր և արարինն իսկ:

Ակնի անցանելոյ սովոյն, ազգ մի սկիւթական, որ 'ի վաղեաց ժամանակաց ղօղեալ կեայր առ Վրկանօք, անուն զլիսաւորին Ելիսագի¹ կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչև յԱնի քաղաք պատերազմաւ. և մեռաւ անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիաղու հսկայի, 'ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ թոռին Ապիրատին. որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ 'ի Կաղզուանն, զերծուցեալ 'ի մահուանէ զամիրայն Անւոյ զՄանուչէ. և տարեալ Թաղեցին զնա 'ի Կեչառուս. եղ-

¹ Ելիսագի, է Օրթօք Էլիզաբի ամիրայ, յորմէ անուանի թուրք տուան Որդեան, զոր մերքս Արղուի կոչին, որք տիրեցին Խլաթայ և բազում այլոց քաղաքաց հարաւային Հայոց, Միջագետաց և Երուսաղէմի իսկ. բայց յառաջ քան զգալն Խաչաղաց, և ոչ որպէս Հեղինակս ասէ 'ի ձեռաց Փանկաց առին զԵրուսաղէմ, այլ Փանկք 'ի սոցանէ, մանաւանդ թէ 'ի լաջորդաց նոցին 'ի զօրավարաց խալիփային Եգիպտոսի:

բայր տէր Բարսղի կաթողիկոսի. և Մանուչէ և ամենայն զօր
բանակին Հայոց զկնի դիպն: Իսկ Նիխագի երթեալ ընդ Միջա-
գետս առնու զԵրուսաղէմ ՚ի Փռանգաց, Հարկանելով նետ մի
՚ի ձեղուն Յարուսթանն, որ կայ մինչև ցայժմ ՚ի նշան գործոյն:

Ի ՀինգՀարիւր քառասուն և չորս թուին Սուքման որդի
Արդուխին, և ամիրայն Սամուաստայ Պալտուխն՝ որդին Ա-
միր-ղազէ՝ զան ՚ի վերայ ՈւռՀայոյ. և դարձան լի ամօթով, զի
կիւրապաղատն Թէոդորոս իմաստութեամբ և քաջութեամբ
պահէր զքաղաքն. մինչև ոչ սուլտանն Ռատուան կարաց
Հնազանդել զնա: Դարձեալ ՚ի ՀինգՀարիւր քառասուն և եօթն
թուին Ղլիճ Ասլան՝ սուլտանն արևմտից՝ թոռն Դղմշոյ՝ զնայ
՚ի վերայ Մելտենոյ. և իշխան քաղաքին Ղավրիլն² աներ կիւ-
րապաղատին ՈւռՀայոյ՝ դարձոյց զնա անարգանօք:

ԿԻ. Յայսմ ժամանակի լնու բան մարգարէութեան սուրբ
Հայրապետին Ներսիսի՝ որ վասն ելից Փռանգացն. քանզի
մինչ տիրէին Սկիւթացիքն Երուսաղեմի, և առնուին վարձս ՚ի
մտելոցն ՚ի սուրբ գերեզմանն, դիպեցաւ կոմս մի փռանգ ազ-
գաւ ՚ի խռանն Հարամղիլ և զայրմնայ, և վասն այնր գանիլ,
մինչև Հանին զակն նորա զմի ՚ի կապճացն և ընկեցաւ ՚ի վայր-
զոր առեալ եղ ՚ի գրապանն. և տարեալ ՚ի Հռոմ ցուցանէր. և
նախանձու վառէր զբազումս: Եւ ելանէին արք փառաւորք
գլուխք զօրաց բազմաց, որոց անուանք էին այս³. Կոնդուիր, և
Պաղտոյն՝ եղբայր նորա՝ յազգէ թագաւորաց. զոր ասեն ունել

զթագն Վեսպիանու՝ որ աւերեաց զԵրուսաղէմ. և մեծ կոմսն
Պայմուներ, և Տանկրի քեռորդի իւր, և կոմսն Զնիլ. և Ռո-
պերտն՝ Որմնաց կոմսն. և միւս Պաղտոյնն, և Զօսլին կոմսն.
արք յաղթողք և բազմագօրք: Յուրի անկեալք զան ՚ի Բիւզան-
դիա, և սիրով անցեալք ՚ի Նիկիա՝ Հարին զՂլիճ Ասլանն միան-
գամ և երկիցս, և առնին զՆիկիա, և ետուն յԱլեքսն. և ին-
քեանք զնացեալ ընդ Կիլիկէ՝ առին զԱնտիոք, և զամենայն
ծովեզերսն և զԵրուսաղէմ. և եղին թագաւոր, որպէս ծանու-
ցանեն յոյովից պատմութիւնք:

Առ այսու ժամանակօք եմուտ սուրբ խաչն Նունեայ ՚ի յԱ-
նի. այն որ ՚ի յուրացմանն Վազգենի Վրաց առաջնորդի գաղ-
թեցաւ ՚ի խորչս լերինն Պարխարու, ՚ի ձեռն սուրբ վանակա-
նին Անդրէասայ յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ: Եւ կացեալ
անդ զեօթն ամ, և ապա ազդ արարեալ մամիկոնեանն Գրիգօ-
րոյ որդւոյ Հմայեկի՝ տարաւ ՚ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ¹ և
անդի փոխեցաւ ՚ի Վանանդ, և կոչեցաւ Վանանդայ խաչ. և ՚ի
բառնալ տանն Մամիկոնէից յանօրէնն Սուքմանայ՝ բերաւ յԱ-
նի, ՚ի Հայրապետութեանն տեառն Բարսղի. և կարգեցաւ նմա
տօն կիւրակէն՝ որ զկնի ութօրէից նաչավերացն տօնի:

Այլ ՚ի ՀինգՀարիւր քառասուն և եօթն թուին Պաղտոյն
կոմսն² էստ զԹլպաշար և զՈւռՀա: Եւ ՚ի միւս ամին սպասա-
լարն Բէկիարուքին եկեալ յԱնտիոք ՚ի վերայ Փռանգին, և Հա-
րաւ ՚ի նոցունց իբրև բիւրս ութ. քանզի գտին ՚ի ձախակողմն
սրբոյն Պետրոսի զգեղարդն՝ որով Հրեայքն խոցեցին ընդ կա-
տականս զպատկերն փրկչական, ուստի ել արիւն և ջուր, որ-
պէս ՚ի կողէն Տեառն. և պատուեցաւ զէնն որպէս աստուածա-
մուխն այն՝ զոր Հայք ունին. որով զօրացեալ Փռանգքն՝ Հա-
րին զթշնամիս իւրեանց, և ապա առաքեցին զնա Ալեքսին:

ԿԵ. Ի ՀինգՀարիւր քառասուն և ութ թուին մեռաւ Կոս-
տանդին մեծ իշխանն Հայոց՝ որդին Ռուբինայ, որ էր յազա-
տաց³ Գագկայ արքայի, ուր ականյալտնի ցուցաւ նշան մահու
նորա: Զի ՚ի նմին աւուր անկեալ շանթ ՚ի յերկնից՝ Հարկանէր

¹ Գրեճ Արալան որդի Միւլէյմանայ, որդւոյ Գութուվուշայ, սուլտան Իկոնիոնի:

² Ղաւրիլ, է Գարբիէլ իշխան Հայ ըստ ոմանց, ըստ այլոց յոյն կամ յուճա-
Հայ, աներ Գոտուենայ թագաւորի Երուսաղեմի:

³ Աշխարհածանօթ առաջնորդք են առաջին Թաշակրաց, Կոտոփրէ (Կո-
տրօփրուս տը Գուլոն, Godefroy de Bouillon), և Պալտին (Գոտուէն, Baudouin)
եղբայր նորա. ՚ի Հանույ իւրեանց սերունդք ասին մեծին Կարդուսի ինքնակա-
լի. իսկ թագ և թուր Վեսպիանու՝ ըստ կարծեաց Մատթ. ՈւռՀայեցոյ, յորմէ
առնու Հեղինակս: Գեմուճ (Boemoud) որ դուքս եղև Անտիոքայ՝ որդի է Հրո-
չակիւնոյն Ռոպերդայ Կիշարայ: Ծանկրի, (Դանգրետ, Tancrede) ոչ քեռորդի այլ
Հօրաքեռորդի Գեմոնդայ կարծի: Զնիլ է կոմսն Ռայմոնտ Ալէ-ժիլ (Raymond
de Saint-Gille) : Ռոպերդ կոմս Որմնաց (Ալամանաց) է կոմսն Նորմանդիոյ: Միւս
Պալտինն է Գոտուէն տը Գուրկ (Baudouin de Bourx) արեանառու առաջ-
նոյն: Զօսլին է Ժօսլէն անը Գուրդընէ (Josselin de Courtenay) որ յաջորդեաց
զմիւս Պալտին:

¹ Կապոյտ բերդ յԱրշարունիս:

² Եղբայրն Կոտրօփրուայ է առող Թլպաշարայ. սա նշանակէ և կոչի Թիւ Ա-
ւետեաց, և է բերդաքաղաք յարևմտից Հարաւայ Հռոմկայ և Պիրեճիկայ, յաջմէ
Եփրատայ:

³ Հին Օ. Հարապատ:

զարծաթի սկտեղն՝ որ կայր առաջի նորա ՚ի բերդն Վահկա՛ կոչեցեալ. և մեռաւ այր մի առ ժամայն. յետոյ ապա և ինքն իսկ, որ բռնացեալ ունէր գլխառն Սեաւ²: Եւ թողու երկու որդի, զԹորոս և զԼևոն:

Ի Հինգհարիւր քառասուն և ինն թուին Դանըշմանն³ տէրն Սեբաստիոյ, զորմէ ասեն յազգէն Հայոց, եկեալ ՚ի վերայ Մելտենոյ, և Պեմունդն և Ռաջարդն⁴ որ կարին յԱռհա, ելին ընդդէմ նորա, և ըմբռնեցան ՚ի նմանէ և եղան ՚ի բանտի:

Ի Հինգհարիւր և յիսուն թուին յաւուր շաբաթու ոչ վառեցաւ լոյս յերուսաղէմ, այլ յօր կիւրակէին ՚ի յինն ժամուն, և զարմացաւ ամենայն երկիրն. այլ պատճառն էր անուղղայ գործք Փռանգին, զի կանանց ետուն զսպասաւորութիւն աստուածընկալ գերեզմանին:

Եւ ՚ի նոյն ամի գայր կոմսն մեծ Պետկանն⁵ կոչեցեալ երեսուն բիւրօք ՚ի Կոստանդնուպօլիս, և Հպարտ բանիւք եպարքոս կոչելով նախատէր զԱլեքսն, և առնոյր զօրս ՚ի նմանէ յուղարկաւորս ընդ երկիրն Թուրքաց: Եւ նոցա նենգ գործեալ հրամանաւ իւրեանց թագաւորին, տարան ընդ անջրդի անապատ, և տկարացուցեալ զնոսա՝ մատնեցին Դանշմանայ և զօրացն Խլիճ Ասլանայ, մինչ զի երեսուն արամբ միայն գերծեալ Պետկանն՝ անկաւ յԱստիոք. և յերուսաղէմ հասեալ և ուխտեալ՝ դարձաւ անդրէն ՚ի Հոռմ: Ի Հինգհարիւր յիսուն և մի թուին՝ տասն ազգ քրիստոնէից թիւր զատիկ արարին ՚ի ծառզարդարն, բայց ՚ի Հայոց և յԱսորւոց. ՚ի չար սերմանց Իռիոնի⁶:

Ի Հինգհարիւր յիսուն և երկու թուին՝ իշխանն Հայոց Գորդն կոչեցեալ Վասիլ⁷ գնեաց զՊեմունդն օգնելով ՚ի գինս տասն

¹ Վահկայ բերդ ոչ հեռի ՚ի Սսայ:

² Սեաւ Լեառն ՚ի Կիւլիկիա, շար Ամանոս լեռանց, ընդ մէջ Ասորւոց և Ծովուն:

³ Դանըշման է Տէնիլմէնո, որ նշանակէ գիտուն, ընթերցող. զի որդի էր գիտնոյ որունն թուրքի բռնացելոյ ՚ի կողմանս Սեբաստիոյ, իբրու յամի 1084. և սերունդ նորա տեւաց դարս բովանդակ: Ոչ յազգէն Հայոց, այլ թուի ծնեալ յերկիրն Հայոց:

⁴ Ռաջարդ է Ռիչար (Richard du Principat) ազգական Պեմունդայ:

⁵ Պետկանդ մեծ կոմս է Գուլիելմոս Թ կոմս Բուաղիէի (Guillaume IX comte de Pottiers).

⁶ Ի տօմարագիտութեան գտցեն խնդրողք զպատճառս թիւր և ուղիղ գատկաց, և արդարանան դատափետեալքն ՚ի հեղինակէդ:

⁷ Գող Վասիլ ժամանակակից Ռուբենի Ա, տիրէր ՚ի կողմանս Մարաշոյ. վասն

հազար զահեկան, որ գնեցաւ Հարիւր Հազարաւ: Ի նոյն ամի կոմսն Ուռհայոյ Պաղատյնն գնայ ՚ի վերայ Թուրքին ՚ի սահմանս Մերտնայ. և կալաւ զՈւլիսալար¹ ամիրայն, և ած ՚ի յԱռհա յուր զբերութեամբ, և Հազարս Հազարաց ոչխարս: Ետրում աւուրս գայր պատրիարդն Բարսեղ ՚ի յԱնուոյ, և յոյժ պատուեալ լինէր ՚ի կոմսէն գեօղօք և գանձիւք:

Ի Հինգհարիւր յիսուն և երեք թուին մեռաւ Դանըշմանն, թողլով երկոտասան որդիս. և առ գիշխանութիւնն աւագն Լազի: Եւ ՚ի նմին ամի մեռաւ Բէգիարուխ սուլտանն, և ազգտեղի նորա եղբայր իւր Տափար²: Եւ ՚ի սոյն աւուրս առ զՄարաշ Ճօշլինն. և իշխանն Յունաց որ կայր անդ՝ Թաթուլն՝ ծախեաց զպատկեր Տիրամօրն՝ Թորոսոյ որդւոց Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենի յուրով ոսկւոյ և արծաթոյ:

Ի Հինգհարիւր յիսուն և չորս թուին ՚ի շիթեղ իշխանութեանն Պարսից, յարեաւ ամիրա մի Լզիլ անուն սկիւթացի, էառ գաւանն Լօռէ, և գնայ մտանէ ՚ի Դուին բռնութեամբ ուժոյ, սպանեալ զԱրունասը գեղբայրն Մանուչէի: Եւ գնացեալ Մանուչէի առնու զօր ՚ի դբանէ արքային Պարսից, և գայ սպանանէ զԼզիլն ՚ի վերայ գերեզմանի եղբօր իւրոյ, և զԴուին տայ ՚ի ձեռս Պարսից:

ԿԶ. Յայնմ ժամանակի պատրիարդն Բարսեղ նեղեալ յաղգի ազգի շիթեմանէն գնաց յաթոռն իւր յԱնի. և իսկոյն հասանէ նմա խնդիր ՚ի տէր Գրիգորիսէ Պահլաւէ, որ և Վահրամն, Վկայասէր կոչեցեալ, եթէ հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յուղարկեա՛ զիս առ Տէր: Եւ նա ոչ յապաղեալ յուսով վերջին օրհնութեանն, և պատահէ նմա փորձութիւն ինչ սակաւ ՚ի ճանապարհին ՚ի բերդն Մենծկերտոյ³ մօտ ՚ի Բալու, ՚ի յունահանացն որ անդ՝ որք կամեցան կողոպտել զնոսա. բայց նա քաջասրտաբար արիացեալ ոչ ետ ըստ կամաց իւրեանց առ-

յանկարծօրէն ՚ի վերայ թշնամեացն հասանելոյ՝ Գող կոչեցաւ, զոր Լատին պատմիչք ժամանակին ծեբանօք կոչեցին Covasilus կամ Corouassilus.

¹ Ուլու Սալար կամ Սաղըր թուի զօրավար կամ իշխան, ՚ի ձեռանէ Որդեանն Էլղազեայ տեառն Մարտինու:

² Տափար Մուհամէտ սուլտան Պարսից:

³ Մենծկերտ ՚ի գաւառին Մոփաց Շահունեաց, յայժմեանս Զարսանճազ: Մովակն թուի ոչ Մովք լիճ (Կէօլճիկ), այլ լճակ մի փոքրիկ ձեռք ՚ի Բալու, որ ոչ նշանակի յաշխարհացոյցս:

նուկ, այլ զոր ինքն թողացոյց. բայց զխաչն երկաթի ձեռագործ առաքելոյն թաղէսոսի, որ տանէին առաջի, ընկէց բարձողն ՚ի ծովակն, որ յետոյ գտեալ եղև ՚ի քրիստոնէից ՚ի ճաճանչ նշուլիցն գուշակեալ, և տարեալ եղին ՚ի սուրբ Գրիգորոյ լեառն¹, ուր կայ գերեզման նորա. և կայ անդէն առնելով պէսպէս սքանչելիս: Իսկ նորա զնացեալ գերկայնաձիգ ճանապարհն, և Հասեալ ՚ի Կարմիր վանքն կոչեցեալ, ուր կայր այրն Աստուծոյ, առ իշխանն մեծ Վասիլն, և օրհնեալ ՚ի նմանէ և յանձնեալ ՚ի նա զտղայսն ձեռասուն, որք էին նորա քորորդւոյ որդիք, Գրիգորիս՝ որ և լինէր² կաթողիկոս, և Ներսէս եղբայր նորա, և էին որդիք Ալիբատին: Եւ ինքն ննջեաց ՚ի տրէ ամիս յաւուր շաբաթու, ՚ի յիսնական ամարան, ՚ի տօնի Երեմիայի մարգարէին, և թաղեցաւ ՚ի տեղւոյն: Եւ արարին կոծ մեծ ՚ի վերայ նորա Վասիլն և ամենայն ազատագունդն Հայոց:

Ի նմին ամի կատարեցաւ սուրբ ճգնաւորն և մարգարէն Մարկոս ՚ի Կոկաց գաւառին, ՚ի լեառն Կոնկոնաթ³ մերձ ՚ի Մարաշ, որ վաթսուսն և Հինգ ամ ոչ եկեր Հաց, և ոչ որ ինչ նման է Հացի, բայց միայն խոտ. որ և ասաց իսկ՝ եթէ յաճախեն չարիք մարդկան, և աւերի աշխարհ յայլազգեաց, և փակին դրուք եկեղեցաց, և գերուադէմ դարձեալ առնուն թուրքք: Սա յերկու տեղիս ջուր եհան ՚ի նոյն անապատի և ամփոփեցաւ ՚ի վանքն Կաստաղոս⁴. յետ տօնի Աստուածածնին Հինգշաբաթ օրն տօն է սմա:

Ի Հինգշաբիւր յիսուն և եօթն թուին առաւ Տրապոյիս, զամս մետասան տուեալ խսար ՚ի վերայ նորա թագաւորն Երուսաղեմի, և կոմսն Պերդրան⁵. այլ սակայն տուաւ քաղաքն ՚ի Տանկրի ՚ի տէրն Անտիոքու: Վասն որոյ բարկացեալ ՚ի վերայ նորա թագաւորն և Պերդրան, առին վերստին զքաղաքն և

մաշեցին սրով և կողպտեցին. և Պերդրան ժառանգեաց զտեղինս ՚ի Հինգշաբիւր յիսուն և ինն թուին Մամուռան¹ սպասաւ լարն Պարսից՝ աւերեաց զամենայն երկիրն ՈւռՀայոյ կոտորաւ ծով և գերութեամբ, և ՚ի սուգ նստոյց զամենայն քրիստոսնեայսն:

Ի նմին ամի ՚ի ժամանակս ճմերանի ՚ի մթին գիշերի՝ անկաւ Հուր ՚ի բարձանց ՚ի ծովն² Վասպուրական. և զոչեցեալ ծովուն անկաւ զցամաքան. և դարձաւ ծովն ՚ի զոյն արեան, և մեռան ձկունքն. և ՚ի լուսանալ առաւօտուն կուտեալ կային առ ցամաքան իբրև զփայտակոյտս անտառաց:

Իսկ ՚ի Հինգշաբիւր վաթսուսն թուին մեծ իշխանն Հայոց, կորովի իմաստութեամբ իւրով էառ զբերդն կինտոսակաւիս³, ուր սպանին գրագիկ Շահնշահ: Եւ զի կենդանի էին սպանողք թագաւորին՝ որդիքն Մանդալէտնի՝ երեք եղբարք, եսպան զնոսա չարչարանօք. և էառ զթուրն և զՀանդերձա թագաւորին, և զգանձն ամենայն գաւառին՝ որ կայր անդ ՚ի պաշտոսի վասն անառ ամբութեան ղղեկին. և խաչ և պատկեր ոսկի՝ բազում յոյժ. և տարեալ զքոզմանդակն ՚ի Վահկայն՝ զուհանայր զԱստուծոյ, և կացոյց յիւրօցն պաշտպան բերդին:

Իսկ պատրիարքն Բարսեղ այլ ոչ դարձաւ ՚ի յԱնի, այլ անդէն կեցեալ ժամանակս ինչ՝ ապա եղ ՚ի մօտ երթալ յԵրուսա-

¹ Մամուռն է Մամուռա օրդի Ալթուն-թէքինայ, գորափայ Տափար ավազանի:

² Մամութ. ՈւռՀայոցի մաս և երկրին Հերձառեալ յերկրս Ծովուն, և թաւեցուցանէ ստորջրեայ Հրաբխի ժայթքումն, զան մեծի օղաքարի անկումն:

³ Կինտոսակաւիս բնոր ոչ յիջի առ աշխարհագիրս. և զի այլ պատմիչք ՚ի Կիւրտուսա ասեն գրագիրայ սպանուուն, երկրորին մի են, կամ առաջինն է բուն բերդին տեուն և միւսն աւանդին. որ ցածայց Հաճարի նոյն ընդ Կիւրտուսայ՝ ընդ մէջ Կիւրտիսան գրտայ և Տրապուսայ, յայժմեանս Գարսաւան. և յայոց օրդի և մերձ ՚ի Մաժակ: Հիթուն պատմիչք ՚ի Կիւրտիսան գաւառի մաս գրեալքն. իսկ գաւառոյ այդ ստեղ յԵրուսաղեմայ ՚ի մերձոց և ՚ի Բիւզանդացոց՝ է Լափանիս գաւառ Հին, յարեւելեան Հիւսիսային ծայր Կիւրտիսայ, սահմանակից Կասպագաղովկոյ և Կոմաղենիոյ, յայնքն Եփրատացոց: Արդ թուի Կիւրտիսայ օրդի ՚ի Կիւրտուսայ, և զոյր առաջնայն կամ մերձաւոր նմին բերդն եղերական ՚ի լեռնասահմանին Տաւրոսի, որ բաժանէ ընդ Կասպագաղովկոս և ընդ Կիւրտիսայ, և Հայք ՚ի գաղտն Արդէստի. զի և այլ պատմիչք ՚ի սահմանս Արթիսայ գաղտն մաս գրեալքն. և մերձ ՚ի Զինդուր երկիր. իսկ արդ ծանօթ է Հոփոս Պայլազաւ գետայ ՚ի սահմանս Կիւրտիսայ:

¹ Ս. Գրիգոր լեառն զոր յիշէ Հեղինակդ և զկնի (125) ՚ի սահմանս ԶաՀանայ և Կիւրտիկոյ թուի և ոչ Սեպուհն Դարանդեաց:

² Հին Օ. զոր և անտանէք:

³ Կոնկոնաթ կամ Կոնգանակ լեառն և Կոկաց գաւառ ՚ի սահմանս Մարաշու, յիշին միայն ՚ի Մատ. ՈւռՀայոցոյ՝ յորմէ մերք առնու ոմանք Մոկաց գաւառ ընթեռնուն:

⁴ Կաստաղոս վանք մերձ ՚ի Վահկա ըստ Մատ. Ուռ. և ոչ առ Տիւրիկաւ, ուր յիշէ մերս Ինճիհեան գրէստաղուն գրէսի:

⁵ Պերդրան օրդի Ռայնոնտի կոմսի Ալէ-ժիլայ:

դէմ: Եւ հրաւիրեալ զԿաթողիկոսունս և զվանորեայս երկրին և զիշխանսն զալ 'ի տօն վարդապառին, ձեռնադրել զԳրիգորիս յաստիճան առաքելական. զի ինքն աներիբայ զառաջի եղեալ ճանապարհն վճարեացէ: Եւ պատահեալ նմա որոգայթ ինչ 'ի վանքն՝ որ Շուղըն¹ կոչի, շինելով տուն, որ և 'ի վեր տանելն զհեծանն, զերծեալ 'ի ձեռացն անկաւ 'ի վերայ, և հրաւիրեաց մահու: Սակայն կեցեալ զկնի զաւուրս հինգ, տայ Գրիգորի զաստիճանն, և ինքն վճարի, ուր և թաղեցաւ անդէն 'ի հինգհարիւր վաթսուն և երկու թուին: Իբրև լուաւ զայս Դաւիթ². ոսն որդի թոռնկայ 'ի կղզւոյն Աղթամարայ, արարեալ ժողով Կաթողիկոսաց Հնգից ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, պատճառելով եթէ Վահանիկ կաթողիկոս եկն առ ԱրուսաՀ որդի Գաղկայ 'ի Չորոյվանս³ և անդ վախճանեցաւ. և կայր անդ սեղան պատարագի սրբոյն Գրիգորի, և զաւագանն և գօտին մաշկեղէն, և Հողաթափ սրբոյ Հոփիսիմեայ և պերեզոտն ներկեալ արեամբ, և շղարչն՝ որ է դաստառակ, մնացեալ անդ 'ի ժառանգաւորաց. և 'ի ժամանակս Հալածանացն ամրացաւ 'ի կղզին Աղթամարայ: Եւ զի ասնն աթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց և վայել է լինել և պատրիարգ: Սակայն ոչ եղև ընկալեալ, թէ և շատիցս եղև աշխատ ընծայիւք և աղաչանօք, մանաւանդ 'ի յԱնույ պիտաւորացն. որոց զրէ մեծ շնորհակալութիւն օրհնութեամբ պատրիարգն Գրիգորիս ամենայն վանորէիւք Սեաւ լերինն, և չրջակայ Կաթողիկոսացն ձեռնադրով:

Բայց մինչ կենդանին էր տէր Բարսեղ, մեռաւ պարոն Վասիլն մեծ իշխանաց իշխանն, որ Աստուծոյ յաջողելովն տիրեալ էր բազում բերդից և զաւառաց. և Հոգաց զտունն նորա պատրիարգն Բարսեղ, և ետ զիշխանութիւնն 'ի տղայ Վասիլն, ձեռնասուն մեծ Վասիլն՝ յազգէ կամարական: Զի տուն Վասիլն էր յայնժամ Հաւաքարան թագաւորազանց և ազատաց Հայոց,

և աթոռ Հայրապետաց: Ի նմին ամի մեռանէր մեծ կոմսն Անտիոքու Տանկրի քրիստոսասէրն և իրաւադատն. և առ զիշխանութիւնն Ռոնէր քորորդին իւր:

Կէ. Ի հինգհարիւր յիսուն և երեց թուին 'ի մարտի երկտասանն՝ դողաց երկիր¹ Հանդերձ աղիողորմ ճայնիւ որ պայց 'ի լերանց և 'ի դարափով վիմաց, և օրն էր կիրակի և ճայնի վառ. վասն որոյ և կարծեցաւ թէ օրն է կատարած աշխարհիս, և փլան յոյով քաղաքք և մեռան քառասուն Հազար անձինք, զոր թուել կարացին:

Ի նմին ամի մեռաւ Գէորգ վարդապետն մակամուն Սողոմոն կոչեցեալ սակս քաղցրուտոյց վարդապետութեանն, նորոգող սուրբ ուխտին Դրազարկուն², որ էր 'ի Վասպուրական գաւառէ 'ի յԱնուիւր կոչեցեալ գեղջէ, սուրբ և սքանչելի և մեծ ճրգնաւոր: Եւ 'ի զալ միւս ամին, անկաւ Հուր յերկնից 'ի ճէճիասն Ամթոյ, որ է մնիրայն Հաւաքման մայրմանաց, և այլեաց զքառաչէն յարկն և ելանէր բոցն մինչև յերկինս:

Ի հինգհարիւր յիսուն և հինգ³ թուին թորոս եղբայր Առնի որդի Կաստանդեայ՝ կալեալ զտղայ Վասիլն ետ 'ի Պապոյնն 'ի կոմսն Ուռհայոց, և նա չարչարեալ զնա էտո զամենայն երկիր նորա, և ելաւ աշխարհն 'ի Հայոց: Եւ Վասիլն զմայ 'ի Կիլիկիէ առ աներն իւր Ասն, և անտի 'ի Կաստանդունոսոյցն. և սպասուեցաւ 'ի կայսերէ ազատութիւն իւրովք: Եւ 'ի միւս ալլ ամիսն զմայ Պապոյն 'ի Նգէլն՝ 'ի վերայ Ապրաքիսի պին՝ Հայոց իշխանին, որդւոյ Վասակոսի, եղբոր Լիւթոսին, որ էին տեսաք Հազար զօրականի որ յառաջ ունէին զժայտաբն և զՊրն, առեալ 'ի թուրքաց մեծաւ քաջութեամբ. զոր 'ի իսաւր արկեալ ամ մի, էտո 'ի նմանէ պատմանդանի. և նա զմայ առ թորոսն: Եւ յայնչէր քաղաքաց զմիւս իշխանն որ բնակեալ էր

¹ Շուղը անապատ յարեմտից հարաւոյ Մարաշու ինզրիկի է:
² Դաւիթ՝ որ առաջնորդ Համարի կաթողիկոսաց Աղթամարայ՝ սերունդ է զորով թագաւորաց Վասպուրականի. յորոց և յիշեալդ ԱրուսաՀ որդի Աշոտայ երկուս եղբոր Գաղկայ՝ և ոչ սորա: Իսկ կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ երկու ևս դարուք երեցազոյն է քան զկարծեցեալն 'ի Հասարակաց, Հաստատեալ 'ի Գաղկայ թագաւորէ յամի 921. և յառաջոյ կաթողիկոսէն, որ է Տէր Եղիշ եղբորորդի նորին Գաղկայ, մինչև ցայժմ անընդհատ կարգին շարք կաթողիկոսացն 'ի դիւանս Աղթամարայ:

³ Չորովանք որ և Սալնապատ 'ի սահմանս Վանայ քաղաքի:

¹ Աստամութիւնս մեծ եղև 'ի կողմանս Եփրատացոյց և Մարաշոյ որպէս պատմէ Անա. Ուռհայոցի:
² Դրազարկ անուանի մենաստան Կիլիկիոյց և քնազան թարգմարաց Ռոմբիանայ, յարեմտափորոյն Ասալ լեռոցոյն: Է և Հետաքննելի:
³ Կիլի. Կիլիկ. Հայոց քառան և երկուս:
⁴ Նգէլու, Կարսու, աւան անուոյ յամի Կիլիկոսաց, ընդ մէջ Համիկոյց. Պրնայ թղթաշրջոցոյց և Ալեքսիսայոց:
⁵ Վասակոյ Պաշխաւունի է Հորեղբայր Ս. Կերիսիսի Ծնորհոյցոյց:

յԱրևընդան¹ գԲագարատ, և գԿոստընդին տէրն Կառկառայ²,
զոր մեռոյց ՚ի կապանս ՚ի բերդին Սամուսատ:

Ի ՀինգՀարիւր վաթսուն և եօթն թուին մեռաւ թագաւորն
Երուսաղեմի Պաղտոյնն, և առ զթագն միւս Պաղտոյնն կոման
Ուռհայոյ: Ի նմին ամի մեռաւ Տափարն սուլտանն Պարսից, որ
մերձ ՚ի մահ եղեալ՝ ետ սպանանել զաւագ կինն իւր գԳոհար
խաթունն, որ ունէր ասեն առաջի իւր ութսուն³ կուսանս ՚ի
սպասու ինքեան թագ ՚ի գլուխ, և էր տէր զօրաց բազմաց, յո-
րոց գաղտ ղենուլ ետ. զի մի՛, ասէ, արասցէ այր զեղբայրն իմ,
որ ունէր գխորին աշխարհն Պարսից. զԱզգկան⁴ քաղաք, և
զԽզնէ, որ իննսուն աւուրք ճանապարհաւ անդր է քան զԱս-
պահան. և զաթոռն տայր յաւագ որդին ՚ի Մահմուտն, և
զկրտսերն՝ զՄշլիքն⁵ ղնէր. տէր Գանձակայ Հայոց: Եւ ՚ի գալ
տարւոյն՝ մեռաւ Ալեքսն, և առ զթագն որդին իւր Փեռփեռո-
ժէն, որ եղև բարեմիտ առ Հայս. և մեղադէր Հօր իւրում, որ
մոլեալ ՚ի սուտ առաջնորդաց, կրկին մկրտելով խաչէր կրկին
զՏէրն:

ԿԸ. Յայնմ ժամանակի զօրանայր Դաւիթ թագաւորն Վրաց
որդի Գէորգեայ, որդւոյ Բագարատայ. և առ զՏփիսիս ՚ի Պար-
սից. և եհար զՄշլիք զսուլտանն Գանձակայ ՚ի Հարուածս
սնաստիկս. և ՀինգՀարիւր արս սրահանգս բարձրացոյց ՚ի
փայտ մահու ՚ի Տփիսիս քաղաքի: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ,
զի մեռեալ էր Մանուչէ՛ ամիրայն Անւոյ, և Ապստուար որդի
նորա տիրէր նմա, այր անարի և կնամարդի, որ կամեցաւ վա-
ճառել զԱնի վաթսուն Հազար ղենարի ՚ի վերայ Կարուց ամի-
րային. և ետ բերել նալ⁶ ծանրագին և բարձրահասակ ՚ի խլա-
թայ, և ղնել ՚ի վերայ գմբեթի կաթուղիկէին, փոխելով զե-

¹ Արևընդան թուի յաջմէ Եփրատայ, յարեմտից Ալեքսապայ և Քիլիսայ;
մերձ ՚ի Կուրիս (Խորոս) քաղաք, ըստ Չամչեան Հօր:

² Հին օր. Ն, որ է չարեհաղաքի:

³ Կարկառ նովին անուամբ ճանաչի ցարդ, բերդաւան ամուր յեղր Եփրա-
տայ յաջմէն, ՚ի Հիւսիսոյ վերոյնշանակեալ տեղեաց, ուր և Հուն է գետոյն:

⁴ Օզկան է Օզքէնտ քաղաք առ Սիւնուն գետով, ՚ի Հիւսիսոյ Սմրղանտայ:

⁵ Մշլիք Տողրուլ, որ Հակառակութեամբ կալաւ զաթոռ սուլտանութեան
Պարսից. առ կենդանեաւ եղբորն:

⁶ Նալ, ըստ Թուրքաց, սղայտ. զի լուսնածև է՝ իրրև նշան մահմետականու-
թեան Համարէր:

ղեալն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն՝ կոչեն
գԴաւիթ, և տան ՚ի ձեռս նորա զքաղաքն Անի. և ընկեցեալ
զգէնն ատելի ՚ի պատուական գլխոյ կաթուղիկէին, զոր ունէր
վաթսուն ամ վասն մեղաց մերոց Համբերելով՝ եղին զպսակն
զարդու, և զթագն Յիսուսի՝ զպարծանքն Պօղոսի, զփրկու-
թեան մերոյ արեգակն, զխաչն աստուածընկալ. և Հարեալ
զժամահարն առ խաչին՝ դաւանեցին Աստուած զխաչեալն ՚ի
փրկութիւն Հաւատացելոց: Իսկ թագաւորն զԱբուլէթ¹, և
զորդին իւր գԻւանէ թողեալ ՚ի յԱնի՝ դառնայ յերկիր իւր, ընդ
իւր տանելով զԱպստուար որդւովք իւրովք, որք անդէն մեռան
և ոչ ևս դարձան: Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց,
առեալ զՈւլսթիս² և զսահմանս իւր, և գԳագ, և զՏէրուհա-
կանն, և զՏայուշ և զԿայեան և զԿայծոն, և զԼօռէ և զՏաչիր,
և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի
և Աբասայ, Հնազանդէր և գլխառն Կովկասու, և զթագաւորու-
թիւնն Սոնաց³, զՄրաճուլք, և զՃքեթ, և գԴուալէթ, զՀերէթ,
և մինչև ցծովն Կազբից և ցՀաղթանդ⁴, և ցՇապուրան⁵ քա-
ղաք: Ինամածեալ և անիմաստ ազգին Վրաց, ընտրեալ ման-
կունս քառասուն առաքեաց ՚ի Յոյնս ուսանել լեզու, և առնել
թարգմանութիւնս և բերել. զոր և արարին իսկ. երեք ՚ի նոցա-
նէ լաւագոյն գտան և մտաւոր, զարդարեցին զազգն անգարդ:
Եւ ոչ էր նա երկմիտ յեկեղեցւոյ և յաղօթից մերոց. վասն որոյ
բազում անգամ ղնէր զգլուխ իւր ՚ի ներքոյ ձեռաց մերոցն⁶
ինդրելով օրհնութիւն: Սա թագաւորեաց երեսուն և երեք ամ,

¹ Աբուլէթ յՈւլսթիս տեղէն:

² Ուլսթիք, այժմ Օլթի, ՚ի սահմանակցութեան Գուգարաց և Ուտիոյ, և ՚ի
Հիւսիսոյ Միւսեաց և Արցախոյ:

³ Սոնաց թագաւորութիւն է Սուանք, Սուանէթ, ՚ի Հիւսիսոյ արեւելց Եգի-
րացւոց: Մրաճուլք մասն է Ռահայ, յեղից Հարառոյ Սուանաց: Ճքեթ կամ Ճքեթ
են Ձէրէթք, յարեմտից Հիւսիսոյ Ափխազաց, յեղից Սեու ծովու: Դուալէթ,
Դուալք, յարեւելց Ռահայ: Հքեթ կամ Հք, յանուն եղբոր Հայկայ, մասն Կա-
խեթու, Սքեթս կոչեցեալ այժմ, ընդ մէջ Վրաց, Աղուանից և Հայոց:

⁴ Նոյն ինքն Դարբանդ:

⁵ Յայժմեան Տաղստան:

⁶ Ահնարէէ ՚ի խոտարեւ թագաւորին ընդ ձեռամբ Յովհ. Սարգսազայ
վարդապետի:

և մեռաւ 'ի Տփղիս: և թաղեցաւ 'ի Գելաթ¹ 'ի գերեզմանս
հարց իւրոց: Եւ առ զթագն 'ի մեծորէ որդի իւր, որ պահեաց
նոյնպէս զիշխանութիւն հօրն. և յաւել ևս զԴամասիս², և զԽու-
նան³ քաղաք առեալ 'ի Պարսից:

ԿԹ. Ի ժամանակին յայնմիկ որդի մի Ապուարայ, որ կայր
'ի Խորասան, իբրև լուաւ զանցս հօրն և զեղբարցն և զմահն
Դաւթի, զայ 'ի խնդիր հայրենի քաղաքին Անույ, և աղերսա-
նօք խնդրէ յԱպուլեթէ և յաւազաց քաղաքին. և զի կայր քա-
ղաքն 'ի մեծի վտանգի 'ի Թուրքաց, ետ 'ի նա Ապուլեթ խնա-
յելով 'ի քրիստոնեայան, ևս առաւել յորդին իւր Իւանէ, զի մի
կորիցէ 'ի յաճախ մարտիցն. և ինքն անցեալ զնայ 'ի տուն իւր:
Իսկ Փատուլն որդին Ապուարայ բարիոք խնամարկեալ քա-
ղաքին և ամենայն սահմանացն՝ արիաբար ջանացեալ, արար
խաղաղութիւն. առ և զԴուին և զԴանձակ և եղև անուանի: Եւ
զի կամեցաւ ձեռնարկել 'ի սուրբ կաթողիկէն, զկնի երից ա-
մաց եղև 'ի վերայ նորա արհաւիրք 'ի խոցոտմանէ հրակերպ
արանց, որք ելանէին 'ի բանայեաց եկեղեցւոյն, զոր առեալ էր
'ի սուրբ սպասաւորէն Գրիգորոյ: Եւ 'ի վաղիւն կամէր կողոպ-
տել զեկեղեցին 'ի զարուէն՝ զոր նոր զգեցեալ էր առագաստն
երկնաւոր զկնի վաթնամեայ սգոյն. յորմէ տեսնէնէ Հիւանդա-
ցեալ և ահաբեկեալ, խնդրեաց աղօթս 'ի Գրիգորոյ՝ Հանելով
զնա 'ի բանտէ կապանացն. յորում կայր. յաղագս զի 'ի կարճ
աւուրսն զնացեալ էր 'ի Վիրապն. և 'ի դառնայն նորա 'ի
Դուին՝ տեսեալ զահագին ժողովն Թուրքաց յոգնախուռն բա-
նակին, աղաղակեաց 'ի ձայն մեծ և ասաց՝ Օրհնեալ է Քրիս-
տոս Աստուած, որդին Աստուծոյ, զոր սովորն էր առնել օր
ըստ օրէ յԱնի. քանզի աղօթակից ընկերն ասաց ընդ կատակ
յականջս նորա, եթէ ահա տեղիս օրհնելոյ զՔրիստոս. վասն ո-
րոյ կապեալ զնա և տարեալ 'ի Փատուլն՝ եղին 'ի զնդան, և
կամեցեալ անդ սպանանել 'ի նմին զիշերի յորում կալան. բայց
Տէր պահեաց զնա այսպէս:

¹ Գելաթի մեծահռչակ մենաստան Վրաց յիմերէթ, կառուցեալ 'ի նոյն ինքն
'ի Դաւթայ Բ, ուր և կայ ցարդ տապան նորին և պատկեր նկարեալ յորմն եկե-
ղեցւոյն:

² Դմասիք քաղաք և վիճակ Սոմխէթու:

³ Խունան է Հունարակերտ ըստ Հայոց, 'ի սպառուած Գուգարաց, առ մե-
ծահռչակ Կարմիր կամրջան Վրաց՝ 'ի վերայ Կուր գետոյ, 'ի սահմանակող-
թեան Վրաց, Աղուանից և Հայոց:

Հ. Էին և վարդապետք յայնմ ժամանակի. Յովհաննէս, որ
և Սարկաւագ, 'ի գաւառէն Փառխոսոյ 'ի քահանայական ազ-
գէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլեն մինչև ցարդ 'ի
բանս իւր, և 'ի նմանէ աշակերտեալսն. Երեմիա որ և
Անձրևիկ, որ զամս երեսուն չորակեր եղև, այնչափ Հլու եղեալ
վարդապետին իւրոյ, որ և 'ի սաստելն երբեմն թէ լուռ լեր՝
զամս երիս ոչ խօսեցաւ ընդ մարդ, բայց եթէ ընդ վարժիչն իւր
'ի կարիս. և Սամուէլ երեց աշխարհի՝¹ որ զգաւագանսն յօրի-
նեաց քրոնիկոնին՝ Անեցին: Եւ նախ քան զսոսա Անանիա, որ
զառաքեալսն Համառօտեաց հրամանաւ կաթողիկոսին Պետ-
րոսի, Սանահնեցին²: Իսկ Սարկաւագ վարդապետն կեցեալ 'ի
ժիր մշակութեան զաւուրս իւր, հանգեալ 'ի Հինգհարիւր ութ-
սուն և ութ թուին³: Եւ զկնի ամի միոյ լծակիցն իւր Ալաւկայ
որդին Դաւիթ⁴, որ կանոնք գրեաց դիւրահաս: Եւ Թոքակերպ
որդին⁵ կոչեցեալ աշակերտ նորին, և այլ արք ճգնաւորք 'ի յԱ-
ղուանս, որպէս Պետրոս Խոնթկայ որդին, և Յակոբ սքանչելին,
որ յաւուր միում տեսանէր զսատանայ հեծեալ յուս կրօնաւա-
րի միում որ զայր առ նա 'ի խոստովանութիւն, և 'ի ձօտիլն
մտրակեալ զնա և խոթեալ⁶, անդրէն դարձոյց որպէս փախըս-
տական: Եւ նա հրամայեաց սպասաւորին ընթանալ զկնի և
բերել առ նա բռնութեամբ. և հարցեալ զնա ասաց. Եկի առ
քեզ զղջացեալ 'ի յապաշխարութիւն, և յիշեալ զսովորական
գործն իմ դարձայ 'ի քէն: Եւ սուրբն պատմեաց նմա զտեսիլն.
և նորա լուեալ անկաւ յոտս նորա և խոստովանեալ էտա
զլուծն ապաշխարութեան: Էին և կանայք թագաւորազունք
կրօնաւորեալք կուսութեամբ 'ի Քորայրն⁷, Խորասու և Սա-

¹ Սամուէլ անուանի ժամանակագիրն, որ ըստ Եւսեբայ չարակարգէ
զդէպս պատմութեան, և այլք ըստ նմանէ:

² Անանիայ Սանահնեցւոյ ծանօթագոյն գրուած է մեկնութիւն թղթոյ Գ-
ղոսի. յիշի նորա և մեկնութիւնն Մատթէի, և Դիմաղորութիւն առ Յոնա:

³ Հին Օ. ԵՎԸ, որ է Հինգհարիւր վաթսուն և ութ. Այլ ժամանակագիրք ԵԼԸ
ասեն. Հինգհարիւր եօթնասուն և ութ, որ ուղղագոյն թուի:

⁴ Դաւիթ Գանձակեցւոյ Ալաւկայ որդւոյ զտանին կանոնք իբրատական
գրեալ առ Աքքայութիւն ոմն Համբակ քահանայ:

⁵ Թոքակերպ որդւոյն, Խոնթկայ որդւոյն Պետրոսի և Աքանչելատեօսի Յա-
կոբայ որդիւնք և գրուածք անձանթք են մեզ:

⁶ Յօր. ժողովի, խոթել: Հին Օ. խոթեալից:

⁷ Քորայր կուսատան 'ի Ջորափոր գաւառի Գուգարաց. իսկ թագաւոր-

բիամ, առ որս գրէր սուրբ վարդապետն Սարկաւազն զգուշական խրատս:

ՀԱ. Ի Հինգհարիւր եօթանասուն և ինն թուին խուրթի¹, որդի Կզին՝ գայ ՚ի Դուին և տիրէ, վիրաւորեալ ՚ի պատերազմին զՓատլուն, զոր նենգիչք ոմանք զաղտ խեղդեցին պատճառելով զվէրն, որ չէր մահու: Եւ առ զամիրայտութիւնն կրտսեր եղբայրն Փատլունոյ խուշներն. և զկնի սակաւու աւազն Մահմուտ. և անկաւ դարձեալ ՚ի թշուառութիւն երկիրն Անույ:

Ի նոյն ժամանակաց ոչ Հեռագոյնս ինչ՝ որդին Ապուլեթի Իւանէ կամեցաւ սպանանել զԴեմետրէ և զեղբայրն իւր զԳորգի. և Հայր նորա Ապուլեթ ճողելով² զայլան իւր առաջի որդւոյն՝ արգել զնա: Եւ էին երկոքեանն արգելեալք ՚ի բերդն Դմանիս պատճառանօք ինչ խաբէութեան ՚ի մէջ եղբարցն. զոր ապա իմացեալ Դեմետրէ, ասաց ցիւանէ. Կայար զիս, մամ: Եւ նա զղջացեալ ասաց. Ոչ, արքայ, այլ ետու զեղբայրքս ՚ի ձեռս քո, որ խնդրէ առնուլ զթագաւորութիւնդ: Եւ նա ըմբռնեալ խաւարեցուցանէ, և թողու:

Յորում ժամանակի լցաւ դաշտն Գագայ³ անթիւ և անհամար Հեծելօք յամենայն ազգաց անօրինաց Հաւաքեալ, որ կամեցան այրել զսուրբ խաչն՝ որ յանուն զօրավարին Սարգսի: Եւ ՚ի բարկութենէ Տեառն խելացնորեալք կոտորեցին զմիմեանս. զոր լուեալ Դեմետրէ երթեալ ժառանգէր անաշխատ զկարասի նոցա: Ի սոյն աւուրս պատանի մի յեղբարցն Փատլունոյ լուեալ եթէ Հան նորա Կատայն ՚ի տանէ Բագրատունի՝ քրիստոնեայ էր յազգէ թագաւորաց, խաղայր Հոգի իւր ՚ի սէրն Քրիստոսի, և երթեալ ՚ի լեռն սրբոյն Գրիգորի՝ մկրտեալ կրօնաւորեցաւ անդ՝ զամս Հնգետասան մեծ ճշնութեամբ⁴,

զուեք են ՚ի զարմից Կորիկեան կամ Հայ-Աղուան թագաւորաց:

¹ Խուրթ էմիր ՚ի Զօզ կամ Ուզ տոհմէ Թրքաց, որք ընդ Սէջիկեանց խաղացին յարևմուտս:

² Հին Օ. փեակով:

³ Գագ դաշտ և բլուր ՚ի Կողքօտոր գաւառի Գուգարաց աշխարհի, ՚ի սահմանակցութեան Ուտիոյ, յորոյ կատար շինեալ էր տաճար Ս. Սարգսի, և աստան մի նորին սրբոյ եղեալ անդ ՚ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ. յայս ակնարկէ շարականն. «Առաւել պայծառ ՚ի գլուխ Գագայ, ՚ի զագաթան տեղալին, օրհնեալ սրբոյն Մեսրովպայ»: Իսկ զուսարտակդ այդ էր Թուրքաց ժողով, զորս եհար Դեմետրէ:

⁴ Հինն յաւելու և Հովնաթր զիշխարաց:

մինչ զի տեսանէին լոյս անճառելի բորբոքեալ ընդ երգս խրցկանն. և զկնի գնաց ՚ի Դրագարկն և անդ փոխեցաւ ՚ի Քրիստոս:

Ի Հինգհարիւր ութսուն թուին, Իւանէ որդի Ապուլեթին ասպատակեաց ՚ի Գառնի և Հարան զորք նորա ՚ի խուրթէ, զորոց կտրեալ զգլուխսն եփեաց թանով, և զգանկսն զնէր ՚ի բարձրութեան մնիրային ՚ի շարս քարորմոցն: Եւ ՚ի գալ միւս ամին սպանաւ Իւանէ ՚ի Դեմետրէ նենգիւ. և որդին նորա Թիրքաշն զնաց առ ամիրապետն Շահի Արմէնն, և առեալ ի նմանէ զԱշարունիս՝ ակերէր զսուրն Վրաց մեծաւ քաջութեամբ:

Ի Հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին կործանեցաւ Գանձակ ՚ի շարժմանէ¹:

ՀԲ. Եօթն ամօք նախ քան զայս Շահի Արմէնն տիրեաց երկրին իլաթայ և այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուքմանայ. և սպան զՀանիկն իւր, որոյ սպանեալ էր զօրդիսն և կալաւ զիշխանութիւնն: Եւ իբրև զարգացաւ սա, կամեցան և զսա Հեղձուցանել, որ և զերծեալ Աստուծոյ յաջողելովն և տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ թագաւոր Հայոց. որ է Շահի Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին: Որ և փեսայացոյց ինքեան զՍայրուխն² և խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի: Յորում ժամանակի էր և Ելտկուզ Աթաբակն³ նովին բարի կամօք, յԱստուծոյ եղեալ երեքեան սոքա քրիստոնէասէր և աշխարհաչէն: Այս Շահի Արմէն զնացեալ ՚ի Սասունս՝ յօրանայր ՚ի գեօղի միում. և լուեալ Վիգենայ տեսան երկրին՝ երթեալ ՚ի գիշերի միում պատէր զսուրն յորում կայր, և յասելն ումեմն ՚ի կատակս. Ա՛յ Վիգէն, ո՛ւր ես. ետ պատասխանի ընդ երդն և ասէ. Կամ աւասիկ շնորհօքն Աստուծոյ: Եւ կալեալ տանի զնա յամուրս իւր. և զկնի աւուրց արձակէ ուխտիւ և երդմամբ սիրոյ:

Յորում աւուրս ել ՚ի վերայ նորա զօրավարն Գարսից Ելտկուզն, և Հարեալ զնաց ամօթով: Սա էառ զԱմուկ ՚ի Խեռանե-

¹ Մեծ ժամն Գանձակայ եղև յամին 1130 յ30 սեպտեմբերի, զորոյ արկածս մանրագրոյն յիշեն Կիրակոս արամբիչ և նորին վարդապետն Մրիմթաբ Գոլ:

² Սայտուկ ամիրայ Կարնոյ:

³ Ելտկուզ տիրոջ կողմանց Նախարարայ, ամբողջ կոչեցեալ վասն ինտաւալ և Հայրազիր կալոյ սուլտանին Գարսից:

կայ¹, և զՍասունք 'ի Վիգենայ ամենայն վանորէիւքն. և պահէր 'ի խոր խաղաղութեան, զամս վաթսուն:

Յաւուրս սորա եղև սով սաստիկ 'ի Միջագետս, և քահանայ մի Աւետ անուն Հայ ազգաւ՝ բարձեալ ցորեան իշոց՝ տանէր աղալ 'ի Նրաղացն, և 'ի տեսնելէ տառապելոցն աղէխարչեալ բաշխէր զամենայն աղքատաց. և զէշն վաճառեալ նոյնպէս արար, և այլ ոչ դարձաւ 'ի տուն իւր, այլ զգեցեալ այծեայս շրջէր քարոզութեամբ ընդ քաղաքս և ընդ գետոյ քրիստոսաբար. զի ունէր բանս Հանճարեղս, և ետ նմա Տէր շնորհս նշանաց. և զղջացեալ 'ի բանս նորա՝ դառնային բազումք 'ի չարեաց. և խնամ ածէր որբոց և այրեաց, լնլով զկարիս նոցա իւրով միջնորդութեամբ 'ի կարողացն: Եւ ել Համբաւ զնմանէ. և զային յարենային 'ի նա յոլովութիւնք ժողովոց, և եկն մինչև 'ի Մանծկերտ, և ել ընդ առաջ նորա Շահի Արմէնն մեծաւ Հանդիսիւ և խնդրեաց 'ի նմանէ աղօթս և եմոյծ պատուով 'ի քաղաքն: Եւ զի յանդիմանէր զպոռնիկ քահանայսն՝ քսեցին զնա առ շահն, թէ լրտէս է Հոռոմ թագաւորին, և ետուն զնա քարկոծել. յորոյ վերայ տեսին լոյս երկնային գերիս տիւա և գերիս գիշերս: Զոր տեսեալ շահն՝ աւաղեաց զմահ սրբոյն, և ետ Հրաման պատուել զոսկերս նորա:

ՀԳ. Ի Հինգհարիւր իննսուն թուին եկն Փերփերոժանն և առ զԿիլիկիա, և տարաւ տամբ և որդւովք զԼեոն եղբայր Թորոսոյ, և զպատկեր Տիրամօրն 'ի Կոստանդնուպօլիս. և անդ մեռաւ Լեոն, որդին Կոստանդեայ: Եւ զկնի երկուց ամաց մեռաւ Փերոժն, և առ զթագն Կիո Մանիլ որդի նորա: Եւ 'ի նոյն ամի մեռաւ թագաւորն Երուսաղեմի. երկուքին սոքա² 'ի յորսի որոգայթեցան, վասն խոզի՝ թագաւորն Յունաց, և վասն նապատակի՝ թագաւորն Երուսաղեմի:

Ի Հինգհարիւր իննսուն և չորս թուին Զանդի ամիրայն³ էառ զՌուհա. և զկնի երկուց ամաց էառ զնա Զօսիինն, որ էր տէր նորա. և զկնի եօթանասուն աւուր սպանաւ 'ի Թուրքաց,

¹ Խեղեննկ 'ի զարմից թագաւորաց Արծրունեաց, որք յետ վաճառման աշխարհին իւրեանց 'ի Յոյնս՝ տիրէին մասին միոյ, մինչև 'ի ժժ դար:

² Փերփերոժանդ կամ Փերոժդ է Յովհ. Կոմնենոս կայսր. և թագաւորն Երուսաղէմի՝ Փուլգ. որք մեռան յամի 1142:

³ Էմատէտոսին Զանդի Ա, սուլտան Դամասկոսի. Հռչակեալ առամբն Եղեւսի, զոր ողբերգեաց Ներսէս Ենորհալի:

որք եկին վերստին առին զքաղաքն, և մեռաւ քաջն և յոյժ Հայասէրն. որում արար ողբս Գէորգ վարդապետն, որ Հայրն էր խոստովանութեան նորա:

Իսկ 'ի Հասանել թուիս մերոյ 'ի վեցհարիւր ամն, եկին որդիքն Լեոնի՝ Թորոս և Ստեփանէ, և մեծաւ իմաստութեամբ և քաջութեամբ տիրեցին Հայրենեաց իւրեանց Կիլիկիոյ, Հարեալ զԱնդրոնիկոս զօրագլուխն Յունաց, որ կայր անդ երկոտասան Հազարաւ. զոր լուեալ Մանիլին 'ի վարձու կալաւ միանգամ և երկիցս զՍասուն¹ սուլտանն, առնուլ զքէն վրիժուց նորա. որ և 'ի յերկրորդ մուտն սուլտանին անկաւ ահ Տեառն 'ի վերայ նոցա, և փախեան առ Հասարակ, զմիմեանս սատակելով, անդէն թողեալ զքնաւ արարս իւրեանց. քանզի Աղուպն զօրագլուխ նոցա կամեցաւ զնալ երեք Հազարաւ յԱնաւարզու 'ի կողմանս Անտաքու, յորոյ վերայ անկեալ Ստեփանէ եղբայր Թորոսի՝ սատակեաց զամենեսին. և 'ի լսել զճայնն գուժին 'ի բուն բանակին՝ դողացին առ Հասարակ, և ոչ մնաց շունչ զօրութեան 'ի նոսա: Եւ Հազիւ զերծեալ սուլտանն՝ անկեալ 'ի յորջն իւր սատակի, տալով զպատիւն: Խլիճ Ապլանայ որդւոյ իւրոյ, 'ի թուին վեցհարիւր և չորս:

Ի նմին ժամանակի առին Փռանգք զԱսկաղոն քաղաք: Ի սոյն ժամանակս եկն Մանիլն 'ի Կիլիկիա, և սիրով նուաճեաց զԹորոս. և առեալ զնա և զզօրսն Փռանգաց, զնաց 'ի վերայ Հալպայ. և լուեալ Համբաւ յաթոռոյն՝ դարձաւ 'ի տուն. և ծայրաքաղ արար 'ի նոցանէ թուրքն երկոտասան Հազար 'ի ճանապարհին:

ՀԴ. Իսկ թագաւորն Վրաց Դեմետրէ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս երեսուն և երկու, վճարի. և առնու զթագն՝ Դաւիթ որդին իւր, կորովամիտ և բարեսէր, և Հանեալ 'ի բանտէ զԹիրքաշն, զՏօրն կապեալն, դնէ զօրագլուխ, և զկնի ամսոյ միոյ մեռանի. (ոմանք ասեն 'ի դաւելոյ Օրբելեանց 'ի Սմբատայ և յիւանէէ, վասն 'ի տեղի նոցա դնելոյ զԹիրքաշն, բանս եղեալ ընդ Գէորգայ եղբօր Դաւիթի՝ զնոսա դնել զօրավար²). և առ զթագն Գէորգի, 'ի թուին վեցհարիւր և Հինգ:

Յաւուրս յայսոսիկ յայտնեցան 'ի Շահապիվանս՝ մարմինք սպանողացն Գնելոյ՝ անփուտ Հանդերձիւք, և արիւնաշաղախ

¹ Սասուն սուլտան Իկոնիոսի, որ տիրէր յամս 1117-1155:

² Փակագծեալ Հատուածդ չիք 'ի Բ. Օ.:

մարմնով որպէս և սպանանն, ըստ անիծից սրբոյն Ներսիսի¹ :

Ի վեցհարիւր և տասն թուին էառ Գէորգի Վրաց թագաւորն գԱնի ՚ի Փատղուն ամիրայէն. որ փոխեաց զՇատատուն եղբայր իւր. և զկնի յիսուն աւուր եկն Շահի Արմէնն բազում հրոսակօք ՚ի վերայ հարուածեալ և ախտացեալ քաղաքին ՚ի Սոնացն: Ջոր լուեալ Գէորգի անդրէն դարձաւ, և եհար զնոսա կոտորմամբ սրոյ, զորոց զթիւն ոչ ոք կարաց գիտել. բայց ձերբակալքն էին քսան հազար. և թողոյր ՚ի յԱնի զՍաղուն² իշխանն, յորոյ վերայ կարծիք ապստամբութեան եղեն՝ վասն իննամով³ ամրացուցանելն զպարիսպ քաղաքին, զոր իմացեալ թագաւորն ընկենու զնա ՚ի պատուոյ: Եւ նա սրտառեալ զնաց հատուած առ Ելտիուզն. զոր խաբէութեամբ կալեալ Երիսթամ⁴ Շաքէոյ⁵, բերէ անդրէն առ արքայ և մեռանի. և զիշխանն Ջաքարեան զՍարգիս՝ ղնեն ՚ի տեղի նորա ՚ի յԱնի: Իսկ Ելտիուզն զայրացեալ չէր ինչ ձեռնհաս առնել, զի չորեք հազար Պարսիկ կորեաւ ընդ Սաղունին:

Իսկ թագաւորն Վրաց կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն, և զայ առնու զԴուին՝ խստագոյն խայտառակեալ զնոսա ՚ի սուր և ՚ի հուր, բաց ՚ի քրիստոնէիցն որ անդ. և զգազաթունսն թանկեկեաց առեալ ՚ի մնիրայէն՝ զարդարէ ոսկեթել հանդերձիւք. և եղեալ. ՚ի դազաղս՝ բառնայ ՚ի յուսս մուկրեաց, և բոկոտիւք տայ տանել մինչև ցՏփիսիս, նախագահ քաղաքն իւր, ՚ի վեցհարիւր երկոտասան թուին: Ջոր լուեալ Ելտիուզն զայ յայրեցեալն և ՚ի քանդեալն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մրմոռեալ իբր զգազան կատաղի՝ զայ ՚ի Մրեն և այրէ անդ զամրոցն, ուր ողջակիզեցան վասն Քրիստոսի ոգիք իբրև չորեք հազար. և դառնայ ՚ի դաշտն Գազայ, և ասաց այրել զխաչն Հոչակաւոր. վասն որոյ ՚ի բարկութենէն Տեառն պատժեալ լինէին ՚ի սուէ և ՚ի գիշերի ՚ի թիւնաբեր օձից: Եւ զկնի ՚ի թագաւորէն Վրաց ահարեկեալ փախչի, թողով զկարասին

¹ Գնել ինչ սպանաւ ՚ի Շահապիվան, իսկ սպանիչը նորա ոմն ՚ի Բասեն և այլք այլուր. այլ եթէ ոմանք ՚ի դաւաճանացն անդէն առ օրին սպանան, ոչ գիտեմք ՚ի հնաւանդ պատմութեանց:

² Սաղուն յԱրժրուսեաց ազգէ իշխան հուժիու:

³ Հինն. ՚ի սրտացուութեամբ:

⁴ Էրիսթա՝ նախարար կամ իշխան մեծ նշանակէ առ Վիրս:

⁵ Շաքի անուանի քաղաք և դաւառ Աղուանից. զարգիս փի ՚ի կուսակալութեանց Տաղատանի:

և զգերիսն անդէն. սակայն գրգռէ զՄովիզ սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱւալան¹ և անջ յԱնի, և զամս չորս պահէ ՚ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչև թագաւորն Վրաց Գէորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ ՚ի նա գԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ՚ի բազմութենէ անօրինացն:

ՀԵ. Յայնմ ժամանակի ակթոնն Հայոց չրջեալ ՚ի բազում վայրս՝ ՚ի Կարմիր վանքն, և ՚ի Շուղրն, և ՚ի Մովքն, գնացեալ դադարէ ՚ի Հոռոմկայն² կոչեցեալ դղեակն, վասն Հոռոմ արեղայի անդ բնակելոյ. յորմէ առին Տաճիկք, և ՚ի նոցանէ Վասիլ իշխանն Հայոց, և ՚ի նմանէ առին Փռանգք. և ՚ի յորսի պատահեալ իշխանին որոգայթիւ մատնիլ ՚ի ձեռս Տաճկաց, զոր տառաքէ ՚ի Մովքն, և բերեալ զպատրիարզն՝ տայ ՚ի ձեռս նորա ասելով, եթէ Կայ իմ որդի յայնկոյս ծովուն առ ծնողսն իմ. և երթամ, եթէ լինի կենդանի՝ առաքեցից առ քեզ, և սուր ՚ի նա՝ որպէս ճշմարիտ աւանդապահ. և թէ ոչ լաւ քեզ քան օտարաց: Եւ գնացեալ առաքէ զորդին, որում տուեալ ինչս յովով՝ դարձուցին անդրէն. զի և ինքն ոչ վստահանայր միայն բնակիլ ՚ի մէջ այլազգեաց. քանզի տիրեալ էր Թուրքն բոլոր չրջակայ գաւառացն. և սեփհականեցաւ ակթոն Հայոց. զոր բարեպաշտ կին Ջօշիւն իշխանին շարժեալ ՚ի հոգւոյ ետ յերկոսեան հարազատսն ՚ի Տէր Գրիգոր և ՚ի Ներսէս:

Որ և ՚ի վեցհարիւր Հնգետասան թուին կատարեալ տէր Գրիգոր՝ յաջորդէ զակթոն տէր Ներսէս: Առ սոսա առաքեաց Մանիլն վասն հաւատոյ դաւանութեան. և ետուն զրով, յոյժ կորովի և հաճելի բնակից դաւանութիւնս, զոր ունիմք. և կամեցան միաբանութիւն առնել ազգացս, և մնաց գործն անկատար, որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք:

Ի նմին ամի ահագին շարժ եղև և կործանեցաւ Եզնկայն³: Ի սոյն ժամանակի առան և մնացեալ դղեակք Կապանին⁴ յայլազգիս, Գրհամ և Գեղի և Կաքաւաբերդ, վասն սաստկա-

¹ Աւալան Ալէյուկեան սուլտան Գարսից:

² Հոռոմկայ, Ուռոմ-գալէ, յեզր Եփրատայ, յաջմէն, ՚ի Հիւսիսոյ Պրիճիկայ: Աստաբօր բնակութեամբն Կլայեցի կոչեցաւ Ենորհալին Ներսէս:

³ Հինն յաւելու, ՚ի գաւառին Եզնկեաց:

⁴ Կապանն՝ թագաւորութիւնն Բաղաց է, որ է Սիւնեացդ, և իշխտակաւոր էն ամուր բերդք տէրութեանն այնորիկ:

ցեալ մեղաց մերոց:

Յորում ժամանակի և 'ի մխիթարութիւն քրիստոնէից՝ գեղեցիկ պտուղն Հասուն և քաղցրաճաշակ պատանին Յովսէփ¹ վկայեաց չարչարանօք յամսեանն յահեկի 'ի քսանն², և թաղեցաւ 'ի Հաւտեթաւ³. որ էր պարսիկ ազգաւ, 'ի սահմանացն Դունայ, 'ի գեղջէն որ Նորաշէնք կոչի:

Ի սոյն աւուրս և Գէորգ Աշիկայ⁴ 'ի գնալն իւր 'ի Հոռոմ՝ յարոյց 'ի մեռելոց զառաջնորդն իւր ԳԴրիգոր, զոր սպանին յելուզակք 'ի գաւառին Ունկուաց. որ և մեղադրէր նմա, եթէ ընդէ՞ր յանճառելի բարութեանցն յորում կայի՞ դարձուցեր վերստին 'ի թշուառութիւն կենցաղոյս:

Եղև նշան և 'ի Հոռոմայրն 'ի Հոչակաւոր սուրբ նշանէն, ածեալ մանուկ մի կոյր 'ի ծնէ և եղեալ 'ի վերայ աչացն տեղոյ զգէնն աստուածամուխ՝ նոյնժամայն պատառեալ տեղոյ աչացն և Հոսեալ արիւն բազում կազմեցան աչքն անարատ ամենեկն 'ի փառս խաչելոյն Աստուծոյ: Եւ էր 'ի յՈւճնայ, (և Հօր վանիցն Պետրոս էր անունն 'ի լինել գործոյն⁵):

Ի վեցհարիւր քսան և մի թուին կատարեաց պատրիարզն Ներսէս զվարս իւր. եօթն ամ պաշտեալ զպատին, և եօթն եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ձրի, արք անուանիք և ընտիրք, որ վարդապետ և որ փիլիսոփայ: Եւ առնու զքօղն Գրիգոր եղբորորդի իւր ձեռնտուութեամբ Նորադնին⁶: Եւ միւս եղբորորդին Գրիգորէս, որ և Ապիրատ կոչէր, չոգաւ 'ի Համբրօնն, և խնամէր զՏարսնի վիճակն:

ՀԶ. Ի վեցհարիւր քսան և երեք թուին էառ Գէորգ զԱնի երկրորդ անգամ, 'ի սաղրելոյ Իւանէի ամիր սպասալարի, զի

¹ Յովսէփը Նոր վկայ կոչի, զորոյ զվարս գրեաց Ենորհային՝ երբեմն ասարեջական նորին և խրատուիչ:

² Հին երկարարանէ: վկայեաց Քրիստոսի աստուածութեանն, և վշտակաւ չարչարանօք և աշխարհադուր մահուամբ կատարեցաւ 'ի Քրիստոս:

³ Կամ Հայոց-Թաւ. Հոչակաւոր մենաստան մերձ 'ի Գառնի, յարևմտից Գեղամայ ծովուն:

⁴ Ի Յայսմաւուրս, ահկի իէ, մանր պատմին դէպք աշիկայիս, այսինքն կուրին Գէորգայ Արճիչեցոյ, որ յուխտ երթալով 'ի Հոռով՝ սրախողխող եղև յերկրին Ունկարաց, և բժշկեալ յետ կատարման ուխտին դարձ արարեալ բնակէր առ դրամբք եկեղեցեաց Անայ:

⁵ Փակագծեալը չիք 'ի Բ. Օ.:

⁶ Նուրէտտին Մահմուտ, որդի և յաջորդ Զէնկեայ:

ինքն նստցի 'ի նմա, և արասցէ գերադարձ քրիստոնէից. և զՇահնշահ¹ ամիրայն տարաւ ընդ իւր արքայն, և այլ ոչ ևս դարձաւ անդրէն: Եւ յուեալ զայս ամենայն Թուրքաստանաց՝ Հաւաքեցան 'ի մի, զԱլիփասլանն² կոչեցեալ սուլտան՝ ընդ ինքեանս առեալ զան 'ի յԱնի, և աւերին զտունն Երրակայ: Իսկ Իւանէ կամեցաւ տալ զքաղաքն 'ի Թուրքն, և ոչ աջողեցաւ գործն. զի իմացաւ քաղաքն և զգուշացան, և զնաց սուլտանն և աթաբակն իւր սրտախոցեալ, և մեռան երկրքեան 'ի միում ամի:

Ի նմին ժամանակի ել 'ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատն և եկն 'ի յԱնի. սա էր եղբայր եպիսկոպոսի քաղաքին տեառն Բարսղի, որ աղաչեաց զթագաւորն Վրաց, և ետ փոխան նմա ամիրայ, և առ զնա և եօթնեւտանն Հազար դահեկան: Յայնմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարութիւնն իւր, զեղբորորդի թագաւորին իւրեանց գիւնմնէն և գյուղովս յազատացն յինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զթագաւորն, մինչ կայր 'ի Սախատաւ³ յանՀոգս. զոր իմացեալ յառնէ միողէ՞ փախեաւ 'ի Տփլիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ Հաւաքեցան առ նա բազումք՝ թողլով զչար խորհուրդն: Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն թագաւորին, և կամէր զնալ 'ի վերայ պատամբացն՝ որք 'ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին 'ի Լօռէ, բաց 'ի Լիպարտէն՝ որ չոգաւ 'ի Պարսից կողմն երկու որդուվք. և էառ թագաւորն զամենայն զանձ Օրբէլեանց, և ամենեքեան անկան յոտս թագաւորին, եղբորորդին և ընդ նմա այլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչսն կուրացոյց, և զկրտսեր որդի նորա զՔալթար և զԻնէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոչինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, 'ի վեցհարիւր քսան և վեց թուին:

Այլ զԱրփասլան սուլտանն փոխեաց Տուղրիւն, և զԵլտկուզն՝ Փալհաւանն⁴, որ տիրեաց խորին աշխարհին, և Ողլասլան՝ վերին աշխարհիս⁵, որք էին որդիք նորա: Ի նոյն աւուրս

¹ Շահնշահս այս թուի որդի Փատլուն ամիրայի Անայ, 'ի Եջտատեան տունէ:

² Ալի Արսլանդ է Ասլան շահ Աշիլեկեան Պարսից:

³ ՁՍախատաւ յիշէ և Ստեփանոս Ուսպիեան, երկարագոյն պատմելով զանցս իրացս, և զտեղին կոչէ ևս Դարպաս-Ագարակ. և է այն գեօղ 'ի Մորսիոր գաւառի Գուգարաց, յայժմեանս Շուկավէր կամ Պօռչալու, վիճակ Սօմխէթու:

⁴ Փալհաւան և Գրզլ Արսլան որդիք Ելտկուզի աթաբէկի:

⁵ Խորին աշխարհ իմանայ զկողմանս Պարսից, Վերին՝ զմերս:

առաւ Մառաքար¹ ՚ի գողոց հրամանաւ Ղարաչայ ամիրային Կեչրորոյ, որ վաճառեաց զնա ինչլասլանայ ընդ բազում ոսկւոյ. և նա բնակեցոյց անդ արս վնասակարս որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի. մինչև զքրիստոնեայս ՚ի խաւարային անդունդս ընկղմեալ սովով և գարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին. որ և հինգ կրօնաւորս անուանիս դառնակակիծ վիրօք ընդ կատակս խաչանիշ հարմամբ դանակացն փողոտէին:

Հէ. Ի վեցհարիւր քսան և ութ թուին թագաւորն Երուսաղէմի երեքհարիւր ձիաւորով եհար զՍալահաղին² ՚ի դրանն Երուսաղէմի զօրութեամբ սուրբ խաչին, որ եկեալ էր հարիւր քառասուն հազարս յառնուլ զԵրուսաղէմ, բարձեալ ջուր վաթսուն հազար ուղտով, (որք միշտ կրէին ՚ի գետոց և յաղբիւրաց³): Յառաջ Յուսուֆ էր անուն նորա, որդի էուբին, առն տառապելոյ Դւնացոյ, որ և ՚ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահաղին՝ որ է խաղաղութիւն հաւատոց⁴:

Ի վեցհարիւր քսան և ինն թուին Գէորգի երարձ զգող և զաւագակ յերկրէ. զի ամենայն զօրացն ՚ի միասին եղելոյ՝ օրինադրեաց կախել զփայտէ վասն փոքու և մեծի իրաց՝ անողորմ զամենայն մարդ, և յուրվք ՚ի պատուաւորաց կախեցան. և ըզգտեալ ինչսն տանէին կախէին զփայտիցն պատուհասից, և կախեցին մինչև ցանասուն և ցշուն և ցմուկն, և ահ անկաւ ՚ի վերայ ամենեցուն, և եղև խաղաղութիւն մեծ:

Յայնմ ժամանակի մեռանէր Մանիլն. և կին նորա՝ զի դուստր էր Բրնձին Անտաքայ, կամեցաւ Փռանգ այր առնուլ և սպանանել զորդին իւր զԱլեքսն՝ որում տուին զթագն: Եւ փախեաւ տղայն յեկեղեցին և ազդ առնեն Անդրոնիկայ ազգականին Մանիլին. և զայ սպանանէ զսևաստօսն՝ որ կամէր առնուլ զթագուհին. և զազգն Փռանգաց՝ որ էին ՚ի քաղաքին՝ կոտորէ, և որք ՚ի նաւ մտեալ փախչէին, նֆատ ձգեալ ՚ի նաւան՝ այրեաց երեսուն հազար արանց. սպան և զտղայն, և առ

¹ Մառաքար վանք և Կեչրոր քաղաքաւան յԱբեղեան գաւառի Այրարատայ, ՚ի կողմանս Բասնոյ մերձ յերասխաձոր:

² Ահլահտտին կամ Սալատին յ' Էյիւպեան Բուրդ տուէմէ, անուանի աշխարհակալութեամբ, նուաճեաց գիւմաստիս, զՀալէպ. և զԵրուսաղէմ յամի 1187: Հօր նորա Դունեցի կոչելոյ ոչ գիտեմ զոք երայխաւոր:

³ Օ Հին Օ.:

⁴ Բ. Օ. խաղաղութեան հաւատ:

զթագն: Եւ առաքեաց կոչել զայր մի թագաւորացն Փիսիկ անուն, զի և զնա սպանցէ. և նորա զօրացեալ սպան զկոչողն. և մեծածայն գոչմամբ երթայր ՚ի սուրբն Սոփի. և շարժեցաւ քաղաքն, և չարամահ սատակեցին զԱնդրոնիկոս, և զերկու որդիս նորա անմեղ մանկունս՝ ծովամոյն արարին:

Ի վեցհարիւր երեսուն և մի թուին Խարաչայն որ էա զՄառաքար, և խորտակեաց կռանաւ զխաչն Գորոզոյ կոչեցեալ, անկեալ ՚ի սիրտ նորա արհաւիրք երկիւղի՝ թողու յանկարծակի զտուն իւր զԿեչրօր և զՈւխթիսն և զամենայն ձորն Երասխայ, և երթայ կնաւ և որդւովք ՚ի Դուին. և տեսանէ այր մի ահաւոր՝ որ ասէր ցնա: Ես եմ խաչն Գորոզոյ՝ զոր կոտորեցեր. և ահա սպանանեմ զքեզ ձեռօք սիրելւոյն քո Շահի-արմէնին: Եւ պատմեաց զտեսին, և ՚ի վաղիւն գնաց բռնութեամբ զերծեալ, թէպէտ արգելուին զնա վասն երկիւղի տեսեանն, մինչև փակեցին զդրունսն. այլ նա ընդ պարիսպն իջեալ, և երկու ջնիբայով՝ չոգաւ ՚ի Մանծկերտ, և եկաց առաջի Շահին, և նոյնժամայն յարուցեալ եհար զդանակն ընդ սիրտն և սատակեաց զնա:

Ի նոյն ամի Սարգիս ոմն խաչենեցի² կայր ՚ի Գանձակ և առնոյր խարաճ³, և ոմն պարսիկ ՚ի յաւազ ուրբաթուն խաչեաց զնա ընդ պարիսպն, ասելով. Խաչակից լեր Բրիստոսին քում. զոր լուեալ իշխանք նորա՝ տարան առ ինքեանս զպարսիկն և չարամահ սպանին:

Ի սոյն աւուրս և Յորդանան ոմն ՚ի Տաճիկ տուէմէ վկայեաց մեծ հանդիսիւ ՚ի Կարնոյ քաղաք⁴. և եղան նշխարք նորա ընդ Յովսեփայ և ընդ Սահակայ ազգականին իւրոյ⁵:

ՀԸ. Ի վեցհարիւր երեսուն և երեք թուին մեռաւ Գէորգի Վրաց թագաւորն և ոչ գոյր նորա որդի, և Դեմնայն յաչաց և յերանաց յապաւած էր, որդին Դաւթի: Ապա առնու զթագն դուստր նորա Թամարն, բերեալ նմա այր զորդին Ռըզոց թագաւորին զՍոսլան, որ առ գիւրիս քաղաք: Եւ ՚ի գալ միւսոյ ամին մեռաւ Շահի-արմէնն անորդի, և աւեր և սուր և գերու-

¹ Ջնիբա, ճէնիպէ, ճէնայիպ, ըստ Արաբացոց. որ է նօրթ ՚ի ձեռանէ:

² Հարկահան ամիրային Գանձակոյ:

³ Հարկ, մարդահարկ, ըստ արաբ լեզուի:

⁴ Բ. Օ. Ի Կարն քաղաք:

⁵ Այսինքն՝ ազգակցացն, որպէս և ասի յերես 98:

Թիւն բազմացաւ 'ի վերայ աշխարհի նորա ի շրջակայ ազգացն: Եւ զի թոռն Վիգենայ՝ Եահնշահ քեռորդի տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի առննթեր կայր մահուան շահին, առեալ զիւրսն անկանի 'ի Սասունս. և անդ անկաւ 'ի ձեռս նորա Բէկդամուրն՝ որ էր իշխան ամենայն տան շահին. առնու 'ի նմանէ զբերդն որ Թառձեան¹ կոչի, և ուխտիւ արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխտին 'ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին. և զայն ևս և զամենայն Սասունք՝ եհան 'ի նմանէ, և արկ ընդ հարկաւ գեկեղեցիս և զուխտս:

Ի վեցհարիւր երեսուն և չորս թուին ըմբռնեցաւ Ռուբէն 'ի բրնձէն, և թափեաց զնա Լեոն եղբայրն իւր, որդին Ստեփանեայ, որդւոյ Լեոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, որ տիրեաց եօթանասուն և երկու բերդից և զօրացաւ 'ի վերայ Յունաց և Պարսից, և արար ընդ հարկաւ զՂլիճ ապլան սուլտանն մէջերկրեայ²:

Ի վեցհարիւր երեսուն և հինգ թուին առին Անեցիք զԾառաքար զհայրենիս տեառն Բարսղի, յանխնայ կոտորելով զորս անդ, բաց 'ի կանանց և 'ի մանկանց: Չոր լուեալ Ալիշէրն ամիրայն Դունայ ճողէր զմօրուան, և սեաւ զգենոյր 'ի վերայ կնոջն և որդեացն որ անդ, և 'ի վերայ զօրացն կոտորման. և 'ի քրիստոնէից փառաւորիւր սուրբ Երրորդութիւնն:

ՀԹ. Իսկ 'ի վերայ Յունաց թագաւորեաց Փիսիկն որ և Սահակ, և յարոյց հալածանս և չարչարանս հայադաւան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա. վասն որոյ գրէ առ նա աղերսանս պատրիարզն Գրիգոր խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ. և ոչ լուաւ նմա, այլ զլուովս դարձոյց 'ի կրօնս իւր, և զայլս հալածականս արար. ուր կային երեք եպիսկոպոսի աթոռք և հազար և վեցհարիւր քահանայք. զորս 'ի մի հաւաքեալ բռնադատէր, յորոց սակաւք զերծան ամբողջ հաւատով: Եւ զայսպիսի աղէտս զրեաց յարեւելս տէր Գրիգոր. և խոշորեալ³ սրտիւ ոչ ինչ կարացին առնել: Առաքէր և նոյն պատրիարք եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն 'ի Պապն Հոռոմայ վասն վտանգին, որ 'ի Յունաց կրէին Հայք, և զի խնդրեցցեն աղօթս և օրհնութիւնս, որպէս և առաջինքն, զոր կարի մեծարեաց

¹ Թառձեան կամ Հոգեանս յիշատակի 'ի Տարօն, որ 'ի ժամանակի պատմութեան ընդ Սասնոյ համայնեակ էր ըստ վարչութեան:

² Գլրճ-ապլան, սուլտան Իկոնիոնի:

³ Այսպէս ամենայն օրինակք:

Պապն, և ետ պատարագ առնել և հաղորդեցաւ (!), և զգեցոյց նմա զիւր քահանայապետական հանդերձն: Եւ հաւաքեաց առ ինքն զամենայն պատուաւորս, զկայսրն Ալամանաց, և զթագաւորն Անկլիզաց, և զթագաւորն Փոանցիսաց, իւրեանցայովքն. և զպատրիարզն Ալամանաց՝ որ ունի քսան և հինգ հազար ձիաւոր. և զարհի եպիսկոպոսն Սպանիոյ, որ ունի քսան հազար ձիաւոր, և զարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբայ՝ որ տիրէ հինգ հազար ձիաւորաց. և զմեծ արքեպիսկոպոսն մեծի քաղաքին Մելանայ, որ տիրէ երեսուն և վեց հազար ձիաւորաց. և յայսմ կողմանէ զպատրիարզն Երուսաղեմի: Եւ 'ի խորհուրդ մտեալ նոքօք՝ գրեաց զիր հրամանաւ սուրբ առաքելոցն 'ի նոցա երեսաց, եթէ Հայոց պատրիարզն յայնկոյս ծովու իշխանութիւն կայցի 'ի վերայ Հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց, որպէս մէք յայսմ կողմանէ երկնաւոր և երկրաւոր բանալիօք: Եւ վասն զի երկայն ճանապարհ է 'ի մէջ իմ և եղբօրն իմոյ, Հայոց պատրիարզին, առաքեցի նմա զիմ վական և զպսակն և զփօշիկն, զի զայն զգեցեալ պատարագեցէ մատանեաւ հանդերձ: Եւ ասէ ցեպիսկոպոսն Գրիգոր. Տար և զգեցոյ պատրիարզին. և յայսմ հետէ նմա լիցի իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից¹:

Չ. Այլ 'ի վեցհարիւր երեսուն և վեց թուին եղև զի վաճառականք Սալահադնիին անցանէին ընդ Պաղեստինէ չորեքհարիւր ուղտուց բարձեալ ազնիւ կարասի, զոր կոմսն Տրապօլեաց իմացոյց թագաւորին Երուսաղեմի, և էառ հրաման յաւարի առնուլ: Չոր լուեալ Սալահադինն յղեաց և խնդրեաց միանգամ և երկիցս, գոնեայ զծառայսն միայն, յիշեցուցանելով զուխտ երդմանն՝ որ 'ի մէջ իւրեանց, և ոչ լուաւ. վասն որոյ զայրացեալ զայ 'ի վերայ նորա: Եւ ել ընդդէմ նորա թագաւորն Երուսաղեմի երեսուն և վեց հազարաւ 'ի դաշտն Հերմոնի, և նենգութեամբ կոմսին Տրապօլեաց զտեղի առեալ յոստ մի անջրգի՝ փակեցաւ 'ի Թուրքաց, և ըմբռնեցաւ սաստիկ հարուածովք, և առան ամենայն քաղաքք ծովեզերեայք, և ապա Երուսաղէմ. զորոյ զքնակիրչս ոչ հրամայեաց կոտորել, այլ վաճառել զկեանս նոցա, կտրելով զին արուի՝ տասն դահեկան, և իզին հինգ. և զայլ ամենայն ինչս իւրեանց առեալ զնասցեն յո՛

¹ Մեծարանութիւնք նմանձայն Դաշանց թղթոյ. բայց ստոյգ միայն է թողթակցութիւնն և առաքումն ընծայից առ մերս հայրապետ:

և կամեցային, և արարին այնպէս: Իսկ անօրէն կոմսն՝ որ միաբանեալ էր ընդ Սալահադնին՝ ի ծածուկ, Հարեալ ի Տեառնէ սատակէր. և երթեալ Սալահադնին ի վերայ բերդի նորա՝ խնդրէր զկինն և զբերդն. և նա խնդրեաց պատանդս յերևելի արանցն՝ զի գնասցէ առ նա, և լիցի նմա կին. և առեալ ի ներքս եհատ զգլուխս նոցա և ընկէց արտաքս, ընդ որ զարհուրեալ ի բաց գնացին: Քանզի լուան զհամբաւ գալստեան մեծի թագաւորին Ալամանաց, որ գայր ի գոյժ սոյ սուրբ գերեզմանին և ամենայն քրիստոնէից, Հարիւր յիսուն Հազար Հեծեալ առաքելով ընդ ծով. որք եկեալ պաշարէին զԱքայ. և ինքն գայր ընդ ցամաք անհուն բանակօք ընդ աշխարհն Յունաց, առնլով ի նոցանէ զՎեռիաւ քաղաք և զՓիլիպուպոլիս¹ և զԱնդրիանուպոլիս և այլ յոլով բերդս և աւանս. և առաքէր զորդի իւր յառաջագոյն ի վերայ Կոստանդնուպոլիսի, և խառնէին Հալածեալքն ի կիռ Սահակայ մերքն՝ ի նոսա, և բազում առնէին աւերս ի նոցանէ վառեալ նախանձու:

Իսկ Կոստանդնուպոլիսացիք խնդրեցին ողորմութիւն, և ետուն Հարիւր կենդինար ոսկւոյ և երկու Հարիւր արծաթոյ, և ճրի անցուցին զամենայն բազմութիւնն, զոր առեալ էին ի Բլախաց² և ի Բուլղարաց, յոլովութեամբ գանձուց ի յանցանելն ընդ աշխարհս նոցա: Իսկ որդիքն իւրիճ-աւսլանայ ոչ լսելով զօրն իւրեանց՝ Ուճին թուրքովն արարին ընդ նոսա պատերազմ, երեսուն և երեք օր ոչ մեկնելով ի նոցանէ՝ մինչև Հարան և կորեան ի նոցանէ, և այնքան սովեցան՝ մինչ զի ութեասն օր անսուղ կացին ի բերոյ Հողոյ. և մինչ ի Կօնն կերան վաթսուն Հազար ձի. և առեալ զԿօնն կոտորեաց, և նրստաւ անդ: Եւ երիցս անգամ դեսպան յղեաց առ Լետն, և ոչ Հասաւ առ նա. և իբրև ել ի Կօնն³ եհաս գիր ի պատրիարդէն Գրիգորոյ, եթէ Եկաք մեք մինչև ի Սիս քաղաք, և մնամք քեզ աստ: Եւ թագաւորն ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարդալ, և ի խնդութենէն լացին. և գրեաց պատասխանի՝ եթէ Աստի ի Հինգ ամ քո Հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, և ապա գնամ յերկիրն իմ. և ահա ունիմ թագ և

զգեստ, զի օճցես թագաւոր Հայոց՝ զով ընտրես: Եւ ասէր ի լսելիս ամենեցուն, եթէ Մինչ տեսանեմ զՊարօնն իմ, և զսուրբ Պետրոս՝ զպատրիարդն Գրիգոր, ոչ ասեմ զոր ինչ կայ ի սրտի իմում: Եւ եկեալ ի Սելևկիա¹, գտեալ Հուն՝ անցին ընդ գետն ամենայն զօրն. և թագաւորն ոչ անց ընդ Հունն, այլ ասաց նրնջել յայնկոյս գետոյն սակաւ մի: Եւ յորժամ խաղաղեցան մեծամեծք նորա, յարեալ ինքն և երկու արամբք եմուտ ի գետն, և զմինն ի նոցանէ խլեաց գետն և տանէր. և թագաւորն օգնելով նմա չպահեաց և ինքն, կորոյս զքրիստոնեայք, և Հեղձաւ ի գետն, և զմարմինն առեալ տարան ի Սիս: Եւ ի զօրացն բազումք նաւեցին ի յերկիրն իւրեանց. քանզի էր և որդի մի կրտսեր թագաւորին, և այն ևս մեռաւ երթեալ ի Սալայ: Բայց քանզի թագաւորն Անկլիզաց և միւս ևս այլ ընդ նմա զայնու աւուրբք եկին առին զԿիպոսոս, և լուեալ վասն անգլուխ մնացեալ զօրացն՝ որ զԱքայ էին պաշարեալ՝ Հասին նոցա ի թիկունս, և առեալ զքաղաքն՝ սատակեցին տասն Հազար ընտիր այր ի զօրացն Սալահադնին, և զինքն իսկ զխոյվին՝ որ եկն յայցելութիւն իւրոցն, առաջի եղեալ տարան կոտորելով մինչև յԱսխալան², և յոլովս յամիրացն ձեռնակալեալ տարան յայնկոյս ծովուն. և վերստին առին զամենայն առեալն ի Թուրքաց՝ բաց յերուսաղեմէ, որ ասէին մինչև եկեացէ օր այցելութեան նորա:

ՉԱ. Ի սոյն ժամանակս ոմն ի գլխաւորաց Սալահադնինին զայ ի վերայ Մանծկերտոյ, և պաշարեալ գնա՝ ոչինչ կարաց առնել, զի նորանշան ձիւն եկն ի վերայ նոցա ի մէջ ամարան. և դարձաւ և սատակեցաւ ի ճանապարհին, և Բէգրեմուրն շնորհ կալեալ քրիստոնէիցն՝ սկսաւ պատուել և սիրել յայնրմէստէ զքրիստոնեայսն:

Չայնու ժամանակօք թարգմանեաց Միսթար պատուեալ քահանայն կաթողիկեցի³ զպատճառս խաւարման արեգական և լուանի, ի պարսկէ միոջէ Ոճիէ անուն, զոր ասէր թարգմանեալ ի յունաց ի պարսս, և թէ Յոյնք ի յնսովքայ մարգարէութենէն ունէին. որ ասէր թէ արեգակն բնութեամբ ոչ եր-

¹ Վերիս և Փիլիպուպոլիս քաղաքք Թրակիոյ (Բուսնէի), այժմ կոչին Գարափերիս և Տիլիփիփի:

² Բլախք՝ Վաւք կամ Ուաւք:

³ Կօն է Իկոնիոն, Գօնեա:

¹ Այս Սելևկիա ի Հուսկ յարեմտեան սահմանս Կիլիկիոյ է, յայժմեանս Իչէլի. և գետն յիշեալ է Կալիկադնոս, այժմ Կէօքսու:

² Ասխալան՝ Ասկաղոն քաղաք յեգերս Պաղեստինեայ:

³ Միսթարը՝ պատմիչն է Կալիսայիչեալ. տես յերես 99:

բէք խաւարի՝ այլ ՚ի լուանէն լինի պատճառն. յորժամ ՚ի միում կենդանակերպի դիպին արեգակն և լուսին, և ժամ իցէ ծննդեան լուանի, և անդ դիպին թանձր ամպքն կոչեցեալ ռաստ, և կամ զանապն¹. զոր թէ սոքա մերձ ոչ լինին՝ ոչ է ժամ խաւարման. թէպէտ ժամ իցէ ծննդեան լուանի, և իցեն ՚ի միում կենդանակերպի. ապա թէ իցեն մերձ՝ խաւարի արեգակն. թէ բոլորն Հանդէպ է միմեանց՝ բոլորն խաւարի, և թէ մասամբ ինչ՝ առ ՚ի շեղ մասն նսեմանայ. և որ մեզ երևի՝ պատեան լուանին է և ոչ արեգակնն աման, որպէս որ եղև ՚ի վեցհարիւր քսան և Հինգ թուին մեծ խաւարումն: Իսկ լուանին խաւարումն լինի՝ յորժամ վեց կենդանակերպօք Հեռի լինի յարեգակնէն, և զանապն և ռաստն ՚ի նոյն կենդանակերպի, մութ ամպք չտան առնուլ լոյս յարեգակնէն, և ստուեր թանձրութեան երկրի անկանի զլուանան, խաւարի լուսինն. եթէ զոյգ և կշիռ միմեանց կայցեն՝ բոլորն խաւարի, իսկ եթէ առ ՚ի շեղ լինի՝ ապրեալ մասն լուսաւորի յարեգականէ: Չայս աշխատեալ ծրարլորին փոխեաց ՚ի մերս:

ՁԲ. Յաւուրս ժամանակացս այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Չաքարէ և Իւանէ որդիք Սարգսի, որդւոյ Վարհամայ, որդւոյ Չաքարի յորդւոյ Սարգսի, ՚ի Քուրդ ազգէ, Հատուած եղեալ առ թագաւորն Չորոգետոյ, որ ՚ի Բագրատունեաց ազգէ, Հաւատացին ՚ի Քրիստոս, և պատուեցան. և տուաւ նոցա տուն բնակութեան Խոշորնի. և զի արիազոյնք էին, յառաջեցին օր ըստ օրէ ՚ի բարձ և ՚ի պատիւ: Եւ յաւուրս Թամարին առաւել փառաւորեցան, և ետ նոցա զԼօնէ. և ինքեանք քաջութեամբ իւրեանց թափեցին ՚ի Թուրքաց յոյով բերդս և գաւառս ՚ի սուղ ժամանակի. քանզի ՚ի վեցհարիւր քառասուն թուին առին զերկիրն Շիրակայ. և ՚ի վեցհարիւր քառասուն և Հինգ, առին զԱնբերդ². և ՚ի վեցհարիւր քառասուն և ութ թուին առին զԱնի. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն թուին առին զԲջնի. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին զԴուին. և ՚ի վեցհարիւր յիսուն և Հինգ թուին առին զՎարս՝ թագաւորին³. և ապա զԳետաբակս և զՉարեքն⁴. և ել անուն նոցա ընդ

¹ Չանապն և Ռաստն նշանակեն զՀանդոյցս լուանի ՚ի վերայ Խաւարման ծրին, և զկէտն՝ յորում դիտի աստղն:

² Անբերդ վիճակ՝ մասն Արագածոտան:

³ Այսպէս յՕՕ. թուի թագաւորանիւթան լինել:

⁴ Գետաբակք և Չարեք բերդք ՚ի Հիւսիսակողմանս և յարեւելս Արցախոյ:

ամենայն երկիր: Բայց Իւանէ խաւարայ ՚ի Թագուհւոյն Թամարայ՝ տկարացաւ ՚ի Հաւատոյն¹, և անյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ գերի ՚ի Նլաթ. և եղբօրն արիական անուամբ՝ ազատեցաւ դարձեալ, զդուստր իւր տալով ՚ի կնութիւն Մէլիք Աշրաֆին տեառն Նլաթայ: Իսկ Չաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ՚ի սեփական Հաւատն. սակայն կամեցաւ զտաճ Տիրամօրն և զխաչին ՚ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագալոյցսն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն² պատարագ մատուցանել. և վրանով պատարագել ՚ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւազօք. վասն որոյ առաքեաց առ Լեւոն որ այն ինչ օծեալ էր թագաւոր ՚ի Փոսանգաց և Յունաց, առաքելով նմա թագս ՚ի վեցհարիւր քառասուն և վեց թուին. և էր ճոխ և յաղթազգեաց և Հարկադիր և լծատանջ ամենայն չրջակայ ազգացն: Իսկ նոքա յամեցուցին զպատասխանին, վասն զի յետ տեառն Գրիգորի առ Տէր փոխելոյն՝ էառ զաթոռն Գրիգորիս, Տղայն³ կոչեցեալ. զոր կալեալ Լեւոնի եղ ՚ի բանտի զկնի ամի միոյ, որ և կամեցաւ ելանել ՚ի բանդէն բերդին, պարանաւ իջմամբ, և մեռաւ, կտրելով պարանին: Եւ զաթոռն էառ Ապիրատն, ամս, Հինգ: Եւ ապա տէր Յովհաննէս, որ կայր պատամբ ՚ի Լեւոնէ, յորմէ վշտացեալ թագաւորին Լեւոնի՝ զնէ կաթուղիկոս զտէր Դաւիթ Արքակաղնին⁴: Եւ յերկպատակութենէն անտի Հազիլե եկեալ ՚ի մի կամս ամենեքեան Հաւանութեամբ արարին պատասխանի, առնել Չաքարի՝ զոր խնդրէ. զի չէ, ասեն, արտաքոյ գրոց, և մեր է սահմանդ Հայրենի, և յաւերմանէ եկեղեցւոյ է խանգարեալ: Բայց ՚ի յարեւելս միանգամ և երկիցս արար ժողով՝ կատարեալ արանց՝ ՚ի Լօնէ և յԱնի, և ոչ եղև ընկալեալ. գուցէ, ասեն, և ամենայն իրօք Հարկեալ լինիմք զնալ զկնի աղանդոյն Յունաց և Վրաց:

Իսկ ՚ի յաւուրս ժամանակաց Թամարայ թագաւորին Վրաց, զօրացան քրիստոնեայք. թէպէտ ընկէց զայրն Ռուս, և էառ զՕսն Սօլայն, որ ելից զՎիրս գերութեամբ և աւարաւ ՚ի

¹ Իւանէ միաբանեաց ընդ Վիրս և ընդ Յոյնս ՚ի դաւանութեան:

² Որպէս վասն յիշատակի ննջեցելոց, նոյնպէս և վալն Հոգեւոր օգտի բարեպաշտից կենդանեաց:

³ Ոչ Գրիգոր Տղայն մականուանեալ Դ, այլ Ե Գրիգոր, արդարև տղայ տիգր և մտօք, որ և Քարավէժն կոչեցաւ:

⁴ Արքակաղնի վանք՝ չինեալ ՚ի Լեւոնէ Ա թագաւորէ, Հետաքննելի ՚ի սահմանս Սսոյ:

Թուրքաց. յորմէ՝ ծնաւ միամօր՝ որդի, և կոչեաց զնա Լաշա, և ինքն կալեալ զթագն ամս քսան և երեք՝ վճարի: Եւ նստի յաթոնն Լաշայն, որ ՚ի զօրացն կոչեցաւ Գէորդի, ՚ի թուին վեց-հարիւր յիսուն և եօթն¹:

ԶԳ. Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն թուին մորեխն աւերեաց զբազում գաւառս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր գտունն Պարսից մինչև ցԱրտաւիլ քաղաք, առնլով ՚ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից, ըստ որում և գաղթատունն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զո՛հ լինել իշխանացն՝ որք ՚ի նախնուանու եկեղեցիսն, և կուռայքն և մուղրիքն՝ սուրբ քահանայիցն, որ ՚ի Բագուան գեներացն, և արեամբ նոցա ներկաւ պարիսպ եկեղեցւոյն: Եւ դարձեալ յայնր կոտորուածէ՝ կատարի ՚ի տէր՝ ուղղափառ և ամբիժ հաւատով, և թաղի ՚ի սուրբ ուխտն Սանահնին, ՚ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողլով տղայ մի հնգամեայ Շահնշահ անուն, (ի պատիւ տէրութեանն Անույ կոչեցեալ²), զոր դարձոյց յաղանդն (!) Քաղկեդոնի Խոշաքն զուգակիցն Իւանէի:

Եւ զկնի միոյ ամի կատարեցաւ սուրբ և սքանչելի վարդապետն Մխիթար, մականունն Գոշ Գանձակեցին, և թաղեցաւ յիւրում ձեռակերտին ՚ի Գետիկ, զոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի քեռորդոյն մեծի իշխանին Քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն Կայնոյ, ՚ի Հինն կոչեցեալ³. Գետիկ. զի յայնմ ժամանակի նա ձենէր զԿայնան հայրենեօք ՚ի Հասանայ Կայնենցւոյ շինողէ բերդին:

Ի վեցհարիւր վաթսուն և երեք⁴ թուին զՀաթերք յիւանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարածամ. և միւս Վաղթանգ Սակոեանց, փեսայն Իւանէի, տէր ներքին Խաչենոյ, թողլով երկու տղայս, զՀասան՝ որ ՚ի գգուանաց Զարայրօյա, և զԶաքարէ՝ որ և նասրաիճոյա. զորս խնամարկէր Իւանէ մարքն իւրեանց Խորիշահիւ: Որ և ապա յԵրուսաղէմ երթեալ և յամեալ, մեծաւ ճգնու-

¹ Ամ մահուն Թամարայ թագուհւոյ՝ զոր թագաւոր գրէ մերս, ոչ նշանակի ստուգիւ ՚ի պատմութեան Վրաց:

² () Ըստ հին Օ:

³ Հինն Գետիկ ՚ի Միափոր գաւառի որ յեկից կուտ ծովուն Սեւանայ, երկրասասան կործանմամբ աւերեալ. Մխիթար շինեաց զնորն ոչ հեռի ՚ի հնոյն:

⁴ Հաթերք կամ Հայթերք բերդաւան յԱրցախ աշխարհի, ՚ի Սիւնեաց կողման, որ է յարևմուտս կոյս:

Թեամբ կատարի յուրով գրուատիւք ՚ի տէր: Եւ մեծն Իւանէ առնունի եղեալ քաջարութեամբ՝ առնու զԶաքարէն և զամենայն շրջակայս նորա. և ապա ձեռն տուեալ ազգայնոյն իւրոյ՝ Վահրամայ որդւոյ Զաքարիայ, առնուն զՇամբօր. և ՚ի վեցհարիւր վաթսուն և ութ թուին առնու զՈրոտուն¹, և զմերձակայ դղեակն, թէպէտ ոչ գրովանդակ. քանզի երբ ունէին զնա Հայկազունքն², քառասուն և երեք բերդք էին նշանաւորք, և հազար չորեքհարիւր գեղք, և քառասուն և ութ վանորեացք. որոց սկիզբն աւերման եղև ՚ի հինգ հարիւր յիսուն և երկու թուին, ՚ի պատճառէ բրիտասարդի միոյ մատուռակի Մէլիքշահ սուլտանին, որ ՚ի գնայն Հայկազնի թագակալին³ ՚ի հնազանդութիւն սուլտանին, նեղէր զնա գինով խիստ⁴, մինչ խոտանալ նմա զդուստր իւր կնութեան, և նորա հանգուցեալ⁵ զգօտին՝ ցուցանէր սուլտանին ըստ իւրեանց սովորութեանն: Եւ զկնի անցեալ աւուրց՝ խնդրէր զխոտացեալն, և ՚ի հարկանելն զնա նախատանօք՝ լինի նախանձարեկ. և առեալ յուրովութիւն զօրաց աւերէր զաշխարհ, մինչև ամենեկն քանդեալ ապականեցաւ. որում յետոյ տիրեալ հօգրն Իւանէ:

ԶԴ. Ի սոյն թուականի փոխի առ Քրիստոս պատկաւորն մեր Լևոն, և առնու զթագն դուստր նորա միամօր, Եղիսարեթ անուն, որ ըստ Փռանգաց լեզուին Զապիլ կոչի, ածեալ նմա այր զՄիլիպն զորդի տեառն Անտաքու, զամս երկու. և զի տեկի էր նմա ազգս Հայոց, և զիրսն մանաւանդ պատուէր զՓռանգան, երդմնագանց եղեալ ՚ի յեղեալ ուխտէն Հայադաւան և Հայասէր լինել, վասն որոյ և զպատուական թագն և զպաղատն⁶ առաքէր ՚ի տուն հօր իւրոյ: Որում ոչ կարացեալ տանել իշխանացն, զնեն զնա յարգելանի՝ մինչև մեռաւ անդէն. և տան զաղջիկն՝ Հեթմոյ, որդւոյ Կոստանդեայ, մեծահոգի և

¹ Որոտն հռչակաւոր բերդ և աւան Մղով գաւառի Սիւնեաց:

² Հայկազունքք են աղեւաւորն իշխանք Սիւնեաց սերնաք ՚ի զարմից Հայկայ:

³ Ստեփանոս Ուսպելեան (զ. կա.) ծանուցանէ զի Սենեքեթիմ թագաւորն էր երթեալն առ Մէլիքշահ. մատուռակն էր Զորթման. ուն, և զսկիզբն աւերածին Սիւնեաց զնէ յամի 1103:

⁴ Լ. խոտացոյցն:

⁵ Այսինքն հանգոյց գործեալ ՚ի գօտուին:

⁶ Իմա՝ զսպաս և զգանձս արքունի պալատանն:

Հանճարեղ պատանեկի, որ էր անճնեայ և թիկնեղ և գեղեցկա-
դիտակ երիտասարդ, պսակելով: զնոսա պատրիարզին Կոս-
տանդեայ, որ ժառանգեաց զաթոռն սուրբ՝ զկնի մահուան
տեսուն Յովհաննիսի՝ ի վեցհարիւր վաթսուն և ինն թուին. ոչ
յարենէ և կամ ի պատուոյ, կամ ի մամոնայէ, այլ ի շնորհաց
Հոգւոյն կոչեցեալ, և յամենայն լեզուաց վկայեալ:

Նախ քան զճննադիրն նորա միով ամաւ՝ եղև շարժ ահա-
գին, և փլաւ պաճուճագարդ եկեղեցին, որ ի Մշակավանս¹ ի
մետասանն յունուարի ի ժամ ճաշոյ, և չորս պատարագող ընդ
մեծ գնմանն նուերեցան: Իսկ ի երկինս տեսեալ լինէր ի բո-
լորից աստղ նիզակաճ և զամենայն գիշեր. որք կրկոքեան
ցոյցքն նշանակէին զշարժումն խաղաղութեան աշխարհի ի
խոտովութիւն նիզակաւոր թշնամեաց. որպէս և եղև իսկ ի
գալ թուականին ի վեցհարիւր վաթսուն և ինն: Ջոր ինչ օտա-
րադէմ և այլայեղու շարժեալ ի Չին և ի Մաչին² աշխարհէն,
Մուգալ և Թաթար անուն կոչեցեալ՝ եկին մտին յերկիրն Գու-
գարացոց առ դաշտավայրօքն, ի կողմանցն Աղուանից, իբրև
թէ քան Հագար. և կոտորէին զամենայն կենդանի՝ զորս
գտանէին, և փութով դառնային: Ջորոց զհետ մտեալ ամե-
նայն ուժով Լաշն՝ Հասանէ առ գետովն Կոստանայ. և պար-
տեալ ի նմանէ՝ ապրի փախտեամբ Հանդերձ Իւանէիւ, զորոյ
բրիվորին ածէր զՂիլն իշխան ոմն՝ գրկեալ ի նմանէ. բայց
Վահրամ տէր երկրին՝ մեծաւ քաջութեամբ գնայ Հանդէպ ե-
րեսացն սաստիկ կոտորմամբ՝ մինչև ցԳարդման, չգիտելով
զայլոց փախուստն:

Եւ ի վեցհարիւր եօթանասուն և մի թուին կամեցան այս-
րէն դառնալ նոյնք. այլ զի գտին դեսպանք նոցա կազմ և հա-
լաք զՀայս և զՎիրս, և տարեալ զհամբաւն՝ ոչ համարձակե-
ցան գալ, այլ անդրէն դարձեալ գնացին, յո՛ և գնացին: Եւ ի
նոյն ամին զօր բազում Հատուածեալ ի Հոնաց, զոր ինչադն³
կոչեն, եկեալ ի Գանձակ միաբանեցան ընդ նոսա. և ի գնալ
մերոցս վստահութեամբ և անզգուշաբար ի վերայ նոցա, հա-

¹ Մշակավանք ի Կողբոփոր գաւառի Գուգարաց:

² Ոչ ի բնիկ Չինաց այլ և ոչ կարի՝ Հեոփ ի նոցանէ. եւ բնավայրք Մոնկոլ
կամ Մուղալ տոհմի, որ խառնեալ ընդ Թաթարաց՝ երկոքեան անխոր միով ա-
նուամբ կոչին:

³ Ինչադ, Լիչադ, կամ Խիչադ կամ Բափչաք, առճ է Խաղրոց-Թուրքաց
ի Փինեան ցեղէ:

տուածեալք զարձան փախտեամբ, զքաղուս սրոյ ճարակ
տուեալ, և զոմանս կենդանի կալեալ ի փառաւոր ազատացն՝
եղին ի բանտի. ընդ որս և զԳրիգոր¹ իշխանն զկոչեցեալն որ-
դի Խաղրակայ, և գեղբորորդին իւր զարիական և զքաջ նահա-
տակն զՊապաքն անուանեալ. զորոց զվրէժն առին ի գալ ա-
մին զօրքս մեր ջնջելով զաւելի մասն ինչադին, ի գալն նոցա
յերկիրն Վարդանաշատոյ²:

ՁԵ. Իսկ ի վերանալ թուիս մերոյ ի համարն վեցհարիւր
եօթանասուն և չորս, երկոքին որդիքն ինորագմն շահին³ պար-
տեալ և նեղեալ ի Թաթարացն⁴, գան երկերիւր հագարաւ, որ-
պէս ասեն, ընդ Աղլպարական երկիր ի յստանն Հայոց, առ-
նուն գնա, և լնուն զբաշտն լայնատարած վրանօք. յորոց վե-
րայ երթեալ մերքս՝ յաղթահարեալ կորնչին ոչ սակաւք, այդ
գեղաքաղաքին Գառնոյ, աւելի մասն՝ վիժմամբ ընդ խրամս
խորխորատին, յաստուածասաստ բարկութենէն՝ ի վերայ Ի-
ւանէի. յաղագս նոր և օտար չարեացն, զոր գործեաց կին նո-
րա: Քանզի Պարկեշտ անուն երեց մի մեռեալ, Հանել ետ ի գե-
րեզմանէն և այրել, և շուն գենուլ ի տեղտջն, վասն յաճախ
ուխտականացն երթեկեկաց⁵, զոր պատուեաց Աստուած իջ-
մամբ լուսոյ ի վերայ նորա. ակներև բերդաքաղաքին Բջնոյ,
ուր և Հիմն առկին եկեղեցւոյ⁶, ելեալ ի բանս բանսարկու առն
միոյ, զոր շանթակէզ արար Տէր ի նմին գիշերի, յորում ի
տուրնջեանն զայնպիսի անցս կրեցին:

Իսկ սուլտանն յաղթագրեաց պերճանօք յանհոգս եղեալ,
կոխէ բազում տեղիս, և ընդ կրունկն դարձեալ ի Դավրէժ, ըզկ-
նի ամի միոյ գայ ընդ կողմն դաշտավայրացն Գազայ ի Տիխիս.

¹ Գրիգորը՝ իշխան է Խոջենոյ, իսկ եղբայր իւր՝ Հալոն Պապաքայ՝ կոչի Վասակ:

² Վարդանաշատոյ երկիրն է միջանկիւն խառնրոց Կուր և Երասխ գետոց:

³ Խորագմ շահն է Մուհամէտ և որդի իւր Մուհամէտ ձեջալ-խոտին, որ եկն
ընդ Ասորպատական (Աղլպարական) յԱյրարատ և էտր գիւղին (Ոստանն Հա-
յոց). խաղաց ի վերայ նորա Իւանէ զօրօք Վրաց և Հայոց. այլ զխրախուսակն
ճայն գիտին իւրեանց՝ խուճապական կարծեցեալ ի փախուտ փութացան, և
ընդ վախս Գառնոյ գահալիժեալք կորեան շատք ի զօրուէն ի խորխորատս
ձորոյն:

⁴ Հ. յակելու արեւելից գորացն Հիւսիսայնայ:

⁵ Հ. ի Եջուրաց տեղիւրաց նորա:

⁶ Հ. յակելու. զոր չկարաց տանել զպատիւ Հայ քահանային:

և բանգում ոճիրս գործեալ դառնայ 'ի վերայ Խլաթայ. և առեալ զնա և Հարստացեալ երթայ 'ի Հոռոմք 'ի վերայ Ալաիտին սուրտանին և Մելիք Աչրաֆին. և մեծապէս խորտակումն կրեալ 'ի զօրն, փախչի սակաւուք 'ի Մուղան' 'ի դաշտն ամենունակ գամենայն պէտս մարդոյ և անասնոյ. յորոյ վերայ Հասանէ վաղվաղակի Տաթարն, որ Հանեալ էր զնա յիւրմէ աշխարհէն յառաջագոյն, և անտի դարձուցանէ զնա 'ի փախուստ դէպ 'ի յԱմիթ. և յանգէտս մեռանի 'ի փախչելն, թէ սրով Թաթարին, և թէ որպէս ասեն՝ յիւրայոցն ոմն մի՛ զորոյ մերձաւոր սպանեալ էր 'ի կարճոյ, և սրտառեալ կայր վասն այնորիկ, և յաղագս անՀանգիստ շրջեցուցանելոյն զնոսա. և այնպէս խնդրեցաւ վրէժ արեան անձանց անմեղաց: Իսկ Թաթարն կոչեցեալ որ եկեալ էր յառաջագոյն սակաւուք 'ի վեցհարիւր վաթսուն և ինն թուին, և կամեցաւ դառնալ 'ի վեցհարիւր եօթանասուն և մին՝ և ոչ վստահացաւ, յաւելեալ յինքն անհուն բազմութիւն ատաշնորդ ունելով զՋարմաղանն կոչեցեալ զօրապետ, զայ 'ի Գանձակ շահատանի 'ի վեցհարիւր եօթանասուն և չորս թուին. պաշարէ զնա աւուրս ինչ և առնու. և կոտորէ անողորմաբար, բաց 'ի մատաղ տղայոց և 'ի կանանց՝ յորս Հաճէին: Եւ յայսմանէ ոյժ առեալ մտանեն 'ի Թագաւորութիւնն Վրաց, և բաժանեն զանուանի տեղիս գաւառաց, և զբերդս ամուրս մեծամեծ իշխանացն՝ զորս Նոյինս¹ կոչէին. որք երթեալք յիւրաքանչիւր վիճակեալ դղեակս գաւառացն՝ վաղվաղակի մատնեալ լինէին 'ի ձեռս նոցա, 'ի պատուհաս մեղացն մերոց: Չաղաղա նոյինն էառ զԼօռէ քաղաք, և որք յայնր կողմանէ գաւառք. Դոլաղա նոյինն՝ զԿայեն բերդ, ուստի Հանին զԱւաղն² տէր երկրին. և մեծն Չորմաղանն՝ զԱնի և զԿարս, և զմերձակայսն. Ղատաղա նոյինն՝ զկողմանս Չարեքին, զԳետաբակուց և զՎարդանաշատու: Իսկ Մոլար նոյինն 'ի բաժնի առեալ զբերդս գաւառաց մեծ իշխանի Վահրամայ³, և նախ առնու զՇամբոր Հնարիւք. և Վահրամ օրդուպի Աղբուղայիւ փախչի տեղուջէ 'ի տեղի, մինչև գիտաց եթէ խնայեն 'ի Հնաղան-

1 Նոյին լաւ եւ Նոյան, ըստ Մոզոլաց նշանակէ բերապետ:
 2 Աւաղ որդի Իւանէի եղբոր մեծին Զաքարիայ:
 3 Վահրամ որդի Զաքարիայ տեառն Գագայ և Տաւուշոյ, խնամի իշխանաց Խաչենոյ և ժառանգ Կիւրիկեան Թագաւորաց Աղբուղայից, որոց կարուածք էին յիշեալքդ 'ի ստորեւ՝

դեալս՝ որք կամօք խոնարհին 'ի ձեռս նոցա: Եւ ապա եկեալ առնոյր զառեալն 'ի նոցանէ զդղեակս և զգաւառն՝ որ սեփական լեալ էր նոցա 'ի Հայրենեաց. որ և զամենայնն առեալ էին, զՏաւուշ¹, զԿածարէթ², զՏէրունականն³, զԵրզնանքն⁴, զՄաժնաբերդ⁵ որ էր Կիւրիկեանց Ասխարթանայ. զՆոր բերդ⁶ որ էր Վասակայ Թագաւորագնին, և զՔաւազինն⁷ անմարտնչելի ամրոց, և զԳագ անուանի բերդ, և գաւառ 'ի Գագկայ⁸ Թագաւորէ շինեալ, ուր կայ Հոչակաւոր և սուրբ ուխտն խաչ և եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ 'ի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետէն և Թարգմանչէն Հայոց, որ կայ 'ի գլուխս Գագայ, և Հայի 'ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած. և զայլ ամրոցս⁹ և զբօզս և զագարակս. ամենքեան տուեալ լինէին 'ի ձեռս նոցա 'ի սուղ ժամանակս, անվաստակ, և առանց աշխատութեան. զի գիտասցուք եթէ ձեռն Տեառն է որ ետ գաշխարհս մեր առաջի աչաց մեղոց կերակուր օտարաց¹⁰:

ԶԶ. Եւ սկիզբն 'ի սրբութեանց իւրոց և 'ի սրբոց արարեալ, առեալ լինէր նեղեալ 'ի կարօտութենէ պիտոյից, և աւելի 'ի ջրոյ, քարայրն վասմականին Համբաւատենչ և արդիւնակայն վարդապետին Վանականն¹¹ կոչեցեալ. յորում ինքն իւրա-

1 Տաւուշ, Տայուշ կամ Տաուշ, 'ի Հիւսիսակողմ Ուտիոյ աշխարհի, Տաւուշ տակ գաւառ Հին:
 2 Կածարէթ 'ի նմին Տաւուշ գաւառի, այլ իսկական տեղին անյայտ:
 3 Տէրունական բերդ 'ի դաշտին Կոտմանայ մերձ յԱլաւսն գաւառ Առախոյ, 'ի վիճակի՝ այժմս յանուն գետակին՝ Հասանայ-ձոր կոչեցելոյ:
 4 Երզնանք կամ Երզնանք բերդ 'ի Տայուշ գաւառի:
 5 Մաժնաբերդ, 'ի Տայուշ, աթոռ Կիւրիկեան արքայարմից յ'ժԲ դարու:
 6 Նորբերդ, միւս աթոռ արքայազանց, 'ի կողմանս Հասան-ձորոյ:
 7 Քաւազին կամ Գաւազին, Կէլէրլին տաղը 'ի Թուրքաց կոչեցեալ. քարաբլուր միապաղաղ և բերդ 'ի գագաթանն:
 8 Գագիկս այս Հնաղոյն թուի քան զամենայն ծանօթ Թագաւորս Բաղբու տունիս և Կորիկեանս:
 9 Հինն. և զայլ ամրոցս, և զայնն վիճակոք՝ որ կային 'ի մայրսն և ծոբոտս և 'ի ձորակս գաւառաց, զէջից և տղարակաց, որք և ամենեքեան, և այլն:
 10 Հինն յաւելու. ընդ որս և զաղբուտարն զոյն և զգայթակերտացն տկարաւորից, նոքս քան զառաջեալք սկիզբն. և այլն:
 11 Վանական վարդապետ Յովհաննէս, Հոչակաւոր 'ի Հեղինակս ԺԳ դարու առաքինակրօն վարուք և գիտութեամբ վարժապետ Հեղինակիս և Կիւրակոսի պատմչի:

յովքն ամբացեալ էր աշակերտօք և այլովք գաղթականօք յովիք՝ ՚ի նա ապաւինելօք. որոց տուեալ զանձն փոխանակ քրիստոսաբար՝ գնայ գերի, ազատելով զնոսա, և ժամանակս ինչ յըջեալ ընդ բանակս խուժական ազգին վաճառի քրիստոսէիցն՝ որք ՚ի բերդն Գազայ. որք գնեցին ոչ հրէաբար ՚ի մահ նախատանաց, այլ տիրանման յազատութիւն փառաց (յիսուն դաճեկանաւ, աւելի քան զՏէրն: Այնքան ժլատ էր վաճառողն Տեառն, և դիրագին և թեթև ունէր, որում ինքն էր արժանաւոր¹): Յեսո՞ որոյ կեցեալ ամս Հնգետասան ՚ի փառս Աստուծոյ և յօգուտ բազմաց, Հանգչի ՚ի Քրիստոս ՚ի բազմավաստակ ճրգնութեանցն ՚ի խորանս լուսաւորչացն աշխարհի, յեօթն Հարիւր թուականին, ՚ի յովթևտան մարտի և ՚ի տասն յարեգի Հին զուգին, ՚ի յաղուհացն յաւուր շաբաթի, ՚ի յիշատակի Ովրենդի և եղբարցն իւր ՚ի կարգի. և ըստ մեզ՝ Կիւրղի Երուսաղեմի Հայրապետի, առնելով տօն վերին Երուսաղեմի, որ աստէն տօնիչ և զգուիչ էր զաւակաց նորա, որդւոցն լուսոյ ՚ի փառս փեսայի նորա, անմահ թագաւորին Յիսուսի և Հօր իւրում և Հոգւոյն սրբոյ. զհարիւրապատիկն աստէն թողեալ զանուն քաջութեան յաշակերտս իւր, և ՚ի գիրս գանձուց կեկոցեւոյ, զոր ամբարեաց ՚ի շնորհացն Աստուծոյ և ՚ի յստակ մտաց ծննդականաց:

ՁԷ. Արդ ՚ի վեցհարիւր ութսուն և Հինգ թուականն Հայոց մինչև յեօթն Հարիւր չորեքտասան, յորում եմքս մեք, զոր ինչ արարին ազգն նետողաց, ընդ աշխարհս և ընդ իշխանութիւնս, որ յայսմ կողմանէ ծովուն մեծի, ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս, և ընդ աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ. ուր էին բնակեալ Հայք և Ասորիք, Յոյնք և Տաճիկք և Թուրքմանք, գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ Հայրն մեր Վանական վարդապետն, և Հարազատն մեր Կիրակոս վարդապետն Հօրն Համանման. զոր մեք ոչ Համարձակեցաք երեքկնել կամ բազմաբանել, այլ Համառօտ բերել միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակօք ՚ի լրումն մերոյ գործառնութեանս՝ յովով ժամանակօք սկսեալ և թերի թողեալ պատկառելով ՚ի գորդացն պատուոյ՝ զոր վերագոյն յիշեցաք. թէպէտ և չկարէ բան և նիւթ պեղել և ՚ի յիշումն անել գյորութիւն բազմութեան մեղաց և յանցանաց և ան-

1 Օ ըստ Հին Օ.:

զգամութեան մերոյ, ըստ որում և ոչ գհատուցումն վրիժուց արդար դատաստանին Աստուծոյ: Մանաւանդ եթէ գոյ Հնար թուել զհատուցմունս, և զհամար չարեացն մեր ոչ բնաւ. որում յաղթեաց և միշտ յաղթէ խորոցն խորք և անդնդոցն անդունդք, զթութեանցն Աստուծոյ անբաւութիւնք: Որում շնորհ և զօրութիւն, փառք և պատիւ, օրհնութիւն և գոհութիւն, անթուական և անորոտ յաւիտեանիւն, ՚ի բոլորից և ՚ի մասանց արարածոց իւրոց, յիմանալեաց և ՚ի զգալեաց, յորոց և ամէնն ասացի անսպառ և անեզր էիւն անվախճանիւն¹:

ՁԸ. Արդ ՚ի վեցհարիւր իննսուն և մի թուին Հայոց Բաշաւնուին² փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք, Հանեալ անտի զայրն երեկի մեծատուն և երկիւղած ՚ի Տեառնէ զՈւմեկն³, և զազգականս նորա զորդիսն պարոն Յովհաննու, զՍտեփաննոս և զեղբարսն իւր Հինգ. և ՚ի վեցհարիւր իննսուն և երկու թուին ՚ի կոտորելոյ, զի վաղ եկին ՚ի Հնազանդութիւն, ապա զՍնկիւս, զորս յանխնայ կոտորեցին և գերեցին. քանզի ընդդէմ դարձան: Եւ զայլ աշխարհս և զգաւասս, ուր մանաւանդ ազգ Հայոց վշտատեսաց բնակեալ էին. զի Համարագիր թուականին ՈՂԲ (վեցհարիւր իննսուն և երկու) էր, և ըստ այն գործեցան արդիւնքն արժանաւոր ողբոց և արտասուաց, ոչ միայն բանականաց, այլ և անբանից, լերանց և դաշտաց, որք ոռոգեցան արեամբ և արտասուօք: Որ և տոյն ողբ կրկնեցաւ ՚ի վեցհարիւր իննսուն և ութ թուին. քանզի կարծիս առին Բաշուն և այլ աւաղանին ամբարտաւանութեան և ապտամբութեան թագաւորին և իշխանացն Վրաց. և ընդ ձեռամբ անեալ զթագաւորն Դաւիթ, և զայլ մեծան՝ կապեցին և Հատին վճիռ մահու, այլ ՚ի խնամոց վերնոյն արձակեցին ՚ի մահուանէ: Սակայն անթիւս կոտորեցին և գերեցին գեօղս և աղաքակա և գործեցին խայտառականս ՚ի կանայս՝ ՚ի Հայս, և աւելի յաշխարհն Վրաց:

1 Աստուծոք զազգէ պատմութիւնն ՚ի բնազգ մերում յնախին օրինակն Հեանեալք ՚ի Տաղբ օրինակն է:

2 Պայնու Նայն, ըստ Թաթարաց, ազգաւ Մանկի:

3 Ումեկայ սերունդք իշխն յարձանս վախարէից Չարմաղանոյ. որքն նորս կոչի Շար Մանազկերտեցի եւրս վաճառական ՚ի Կարին:

ի վեցհարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն որդին
Իւանէի և Թաղեցաւ ՚ի Պղնձահանքն¹ ընդ Հօր իւրում, այր ա-
նագահ և պատերազմասէր և տղօթական:

ՁԹ. Յեօթն հարիւր թուին շարժեցաւ խնդիր ՚ի մեծ Պապէն
Հոռոմայ, և գրեաց յազգս ամենայն քրիստոնէից, եթէ պարտ է
զամենասուրբ Հոգին Աստուած՝ խոստովանել ՚ի Հօրէ և յՈրդ-
ւոյ բոլորեալ. և ոչ եղև Հաճոյ Աստուծոց և Յունաց և Վրաց, բայց
՚ի Հայոց. որք քննեցին զդաւանութիւն առաջնոցն սրբոց ՚ի
ձեռն աստուածամերձ վարդապետին Վանականին, և գտին
Համախոհ երեկի արանց փառաւորաց Աթանասի, Գրիգորի
Աստուածաբանի, Գրիգորի Նիւսացւոյ, Գրիգորի Լուսաւորչի
և այլոց սրբոց:

Ղ. Յեօթն հարիւր և մի թուին մարախ եկն ՚ի վերին աշ-
խարհս Հայոց, և արար վնաս յոլովից դաւառաց:

Յեօթն հարիւր և երեք թուին Մանկու դանն հրաման ետ
Համարել զՀնազանդեալ աշխարհս ընդ իւրով իշխանու-
թեամբ ՚ի ձեռն առն երեկւոյ Արղօն կոչեցելոյ, և դնել հարկս
ըստ գլխոց արանց, բաց ՚ի կանանց և ՚ի բուն ծերոց և ՚ի մա-
տաղ տղայոց:

Յեօթն հարիւր և երեք թուին քրիստոսասէր արքայն Հա-
յոց Հեթում չոգաւ ՚ի Բաթալ² մեծ թագաւորն հիւսիսոյ, Հա-
մագդի Չանգզ դանին, և անտի առ Մանկու դանն. և ըստ ար-
ժանւոյն մեծարեցաւ, և դարձաւ յետ տարւոյ խաղաղութեամբ
յաթոռ իւր:

Յեօթն հարիւր և չորս թուին եկն Հուլաւոյն եղբայր Ման-
կու դանին անթիւ գորօք, և մեծասաստ իշխանութեամբ ՚ի վե-
րայ Պարսից, Ասորեստանեաց, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և
հրաման ետ նախ եկեալ զօրուն՝ ամենայն ախիւն իւրեանց
գնալ յաշխարհն Հոռոմոց: Յորմէ ահէ թողին զվերին աշ-
խարհս³, և գնացին ՚ի հարկէ, և կալան զամենայն միջերկ-
րեայք մինչև ՚ի ծովն, տիրելով աշխարհացն՝ որ ընդ իշխանու-

¹ Պղնձահանքն են ՚ի Լեւոսար լեռին Սոսիէթու, ընդ մէջ Տաշրաց և Սո-
բոսորոյ, ուր եկեղեցի և վանս կանգնեալ էր յաւուրս իշխանութեան Զաքարեայ
և Իւանէի:

² Պարսի խան որդի Ճուշնայ անգրանկանն Ճինկիլխանի, իշխող կողմանց
Հոռոմոց:

³ Այսինքն զՄեծ Հայս:

թեամբ սուլտանացն Հոռոմոց կոչեցեալ:

Իսկ մեծն Հուլաւու ՚ի նոյն ամի դալատեանն իւրոյ ՚ի թուին
եօթն հարիւր և չորք, չոգաւ յերկիրն Միհեղաց յԱլամուզն կո-
չեցեալ, և առ զնա, Հանեալ զգլխաւորն, զի յառաջ քան զգալն
նորա՝ պաշարեալ և ՚ի նեղ արկեալ էին զօրք նոցա, որոց զը-
խաւոր էր Իսաւուր նուինն կոչեցեալ: Եւ ՚ի դառնալն անտի
կոչեաց առ ինքն գիւպիթ թագաւորն Վրաց և զմեծամեծս աշ-
խարհին, և սիրով և պատուով տեսեալ զամենեսեան, մանա-
ւանդ զքրիստոնեայնս. զի աւագ կին նորա Տողուզ խաթունն¹
կոչեցեալ քրիստոնեայ էր ըստ Աստուծոց ուսմանն՝ որ նե-
ստորքն կոչին. սակայն չէր տեղեակ նոցա աղանդոյն, այլ ան-
խարդախ սիրով մեծարէր զամենայն ազգ քրիստոնեայ և
խնդրէր աղօթաւ. որպէս և ինքն իսկ էլզանն² կոչեցեալ Հուլա-
ւուն. խորան կտաւեայ ՚ի ձե եկեղեցւոյ շրջեցուցանէին ընդ
նոսա, ՚ի ձայն ժամահարի և աղօթից կարգաւորութեան և
պատարագաց պաշտէին Հանապազորդ քահանայք և սարկա-
ւագունք. և գոյր գալրոցս և ուսմունս մանկանց Համարձակու-
թեամբ: Եւ անդ Հանգչէին. եկեղեցականք որ յամենայն կող-
մանց և ՚ի լեզուաց քրիստոնէից գնային խնդրել գիւպաղու-
թիւն և զտանէին ևս, և դառնային խնդութեամբ և պարզեօք:

Յեօթն հարիւր և հինգ թուին մեռաւ Բաթալ մեծ կողմնա-
կայն հիւսիսի: Եւ ՚ի նոյն տարւոյն որդի նորա Սարդախն դե-
ղակուր եղև յիւրոցն եղբայր վասն նախանձու. զի նմա յանձ-
նեցաւ իշխանութիւնն ՚ի Հօրէն և ՚ի Մանկու դանէն յաւելուա-
ծով. և սուգ մեծ եղև մահն նորա քրիստոնէիցն. զի կատարեալ
քրիստոնեայ էր և լինէր պատճառ փրկութեան բազմաց, ամե-
նով ՚ի Հաւատս յիւրոցն և յօտարացն:

ՂԱ. Յեօթն հարիւր և եօթն թուին քաջն Հուլաւու էտո
զԲաղտատ, զկնի հինգհարիւր և եօթնետասն³ ամի շինու-

¹ Ըստ Բէշիւ-էլտինայ Տեղուզ Խաթուն էր ՚ի Բէշայիւ տեղին Թաթարաց,
դուստր Իբուայ որդւոյ Օնկ խանայ:

² Իշխան նշանակէ ըստ Թաթարաց՝ թագաւոր դաւառի կամ աշխարհի ու-
րօք, Հայաստկ մեծի խանին Թաթարաց՝ զոր Խաքանն կոչէին. և սեփական երկ
տանն Հուլաղուի անունս Իշխանեան:

³ ՉՊաղտատ շինեաց Ճեաֆար-էլ-Մանսուր, յամի Տեառն 762, որով 496
ամբ լինին ցառումն նորին ՚ի Հուլաղու խանէ, յամի 1258, վերջին խալիֆայն է
Մոսթադէմ, որ խեղդամահ եղև Հըամանաւ և ոչ ձեռամբ խանին:

Թեան նորա 'ի Զափրէ Իսմայելացոյ' 'ի Հարիւր իննսուն' և չորս թուին Հայոց, 'ի վերայ Տիգրիս գետոյ, որպէս ասեն, Հեռի 'ի Հին Բարելոնէ եօթն ասուր ճանապարհ, սպան և զխալիփայն իւրով իսկ ձեռքն Հուլաղու, որում անուն էր Մուսթասր, և ապրեցան քրիստոնեայք որ կային անդ կամօք և բարեխօսութեամբ Տողուզ մեծի թագուհոյն:

Եւ զի նախկին 'յետամնաց ասի ազգին Մահմէտի' որ 'ի վաթսուն թուականին Հայոց երեւցաւ, և տեւաց յետնորդն մինչև 'ի յօթն Հարիւր և եօթն թիւս: Ի դառնալն Ելղան Հուլաուին յաւերմանէն Բաղդաստայ 'ի նոյն թուին պաշարեցաւ Մուսթարկինն քաղաքն Մարտիրոսաց զամս երկու, զի անուանեալ սուլտանն որ անդ՝ ընդդէմ դարձաւ որդւոյ Հուլաւին Իսմուդին¹, և փակեաց զքաղաքն և մարտեաւ ընդ նմա ևս, որ էր յազգէն Ելղեաց, որ եղև նիւթ բարկութեանն Աստուծոյ. զի 'ի սղարն², կերան զսուրբ և զանսուրբ անանունս, և ապա զաղքատսն, ապա զմտունդս իւրեանց և զմիմեանս զոր կարէին: Մինչ զի աւագ և գլուխ երիցանցն որ անդ՝ Հարկեալ 'ի կատարի բոցոյ որկորին և զազանացեալ՝ եկեր յիւրոցն, և գրեաց խոստովանութիւնս 'ի քարտիսի, և յուսացաւ տեսանել մեզ զգիրն, և ողորմութիւն գտանել յողորմածէ բնութեանս ստեղծողէն: Եւ ինքն տուեալ զինքն կողկողման և լալեաց՝ վայիւք և հառաչմամբ անդադար ափսոսանօք, մինչև քաղեցաւ շունչն: Զորոյ զգիր խոստովանութեանն ըստ յուսոյն իւրոյ տեսաք մեք, և ակն ունիմք նմա ողորմութիւն գտանել 'ի գիտողէն և պտեղծողէն բնութեանս, որ մահուամբ ևս կարակցեաց մեզ. զթածն հայր և ողորմութեան խորքն, և սիրոյն անդունդքն. նովիմք կամօք և կարողութեամբ ողորմեսցի նմա, և քաւեսցէ խորհրդով սուրբ եկեղեցւոյ. և ամենեցուն իսկ՝ որ զզմամբ ապաւինեցան և ապաւինեսցին յողորմութիւնն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. և պատահեալք սրտի մտօք հայցեցէք զամէնն ասելով:

ՂԲ. Յեօթն Հարիւր և ութ թուին չոգաւ Հուլաուուն յաշխարհն Միջագետաց, և առ զքաղաքսն և զգաւառոսն զայնոսիկ, որպէս և գրեցին մանրապատում գրողքն: Եկն առ նա պատրիարքն Հայոց, կաթուղիկոսն, օրհնեաց զնա և սիրեցաւ:

¹ Զհասմութ ըստ Կրիստոսի պատմչի, Իսմութ ըստ Մողուց:

² Հասար ըստ Աբարեաց, պաշարուն քաղաքի:

'ի նմանէ. ընդ նմա էր 'ի յոտնուլն զամենայն աշխարհն Շամայ՝ և մեր պսակաւորն Հեթում, ազատելով 'ի մահուանէ զքրիստոնեայն զեկեղեցականս և զաշխարհականս, յամենայն տեղիս լինելով: Որում հատուացէ Տէր Հազարաւոր թողութեամբ մեղաց, և յերկարութեամբ կենաց ըստ իւրոց կամաց, յորդոց յորդիս:

Դարձաւ Հուլաուուն յիջևանս 'ի ձմերոցս 'ի դաշտն Մուղանայ, և 'ի կայս ամարան 'ի Դաուին գաւառ կոչեցեալն, կամ ըստ այլոց՝ 'ի Դարան-դաշտ². զի այլք և դերբուլք քարանց կան անդ շուրջանակի առ լերամբքն, զոր սիրեաց, և շինեաց անդ շինուածս ըստ սրտի իւրում. և խորհեցաւ շինել քաղաք, յորմէ պատճառէ տառապեցաւ երկիր, մարդ և անասուն, փայտս ծանունս 'ի Հեռաստանէ բերելով:

Յեօթն Հարիւր և ինն թուին առաւ Մարտիրոսաց քաղաքն, զկնի յորով աղետից և վնասուց՝ ոչ միայն պաշարեալ քաղաքին, այլ և պաշարողացն զօրացն Տաթարուն, և քրիստոնէիցն որ ընդ նոսա. փոռելով ընդ միմեանս 'ի ներքուստ և արտաքուստ. ուր սպանաւ գեղեցիկ երիտասարդն Աւաղա Խաչենեցի, որդի մեծ իշխանին Կրիգորի, քաջապէս մարտուցեալ և յայնոսիկ պսակեալ, հաւատ և երկիր զպահելով զԱստուծոյն և զԵլղանին. որում մասն հասցէ արեամբ նահատակացն Քրիստոսի՝ պահողացն զհաւատ և զերկիր յորա. ամէն:

Ի նոյն թուին կոտորեցան զօրքն զոր թողեալ էր Ելղան Հուլաուուն կողմնապահ երկրին Շամայ իբրև քսան Հազար, ընդ մեծ զօրագլխին Քիթրուղա կոչեցեալ, քրիստոնեայ Հաւատով, ընդ որս մարտեաւ սուլտանն Մարայ առ ստորտոով թարթրական լերինն անթիւ բազմութեամբ, և զի սակաւք էին բուլայեանքն: կոտորեցան և գերեցան, և էին որք ցրուեցան թաւրեան և աւրեալ եկին առ թագաւորն Հայոց. և 'ի նմանէ յորով գտեալ մարդասիրութիւն, հանդերձ և երկվարս և ոտնիկս, եկին գոհութեամբ առ տէրն իւրեանց, Տաթարք և քրիստոնեայք: Եւ յայնմանէ յորով փառաւորեցաւ անունն Քրիստոսի յարքայն Հեթում, յօտարաց և յընտանեաց:

¹ Մուղան կամ Մուկան դաշտ, յանուն Մովականայ եղբոր Հայկայ, խոյան կամ անասաւոր ընդարձակ յերկոսին ափունս վերջին զնացից Երասխայ:

² Ի Հարաւակողմն աշխարհին Այրարատայ և 'ի Հիւսիսի Վասպուրականի:

ՂԳ. Ի յեօթն Հարիւր թուին իշխանաց իշխանն արքայա-
 շուքն Զայալն¹ դառն չարչարանօք կցորդեցաւ մահուն Բրիս-
 տոսի և վկայից նորա 'ի գրախօս Տաճկաց, զուր պարտաւո-
 րեալ և մատնեալ Արդունին. տարեալ 'ի Տաճկաստան 'ի Խա-
 զուինն, և անդ գիշերի յօղակոտոր արարեալ սպանին, միայն
 զբրիստոսասիրութիւնն ունելով պատճառս, պահօք և աղօ-
 թիւք և ողորմածութեամբ և զմիաշարաթան յոտնկացութեամբ
 անցուցեալ զժամանակս իւր մինչև 'ի ծերութիւն. վասն որոյ և
 լուսով 'ի բարձանց պատուեաց զնա Աստուած՝ իջանելով 'ի
 վերայ յօշեալ անդամոցն նորա, պսակելով և վկայելով զան-
 պարտաւոր մահ նորա զմարտիրոսական: Զոր տեսեալ սպա-
 նողացն սոսկացեալ ընկեցին 'ի ջրհոր մի ցամաք, մինչև եկին
 իւրքն և տարեալ թաղեցին յիւր սեփհական վանքն
 Գանձասար² կոչեցեալ, Հայրենեօք տուն գերեզմանի իւ-
 րեանց. զնոյն ճառագայթս լուսոյ տեսանելով բերօղացն: Ի
 նոյնքանիս թուականին Հայոց յեօթն Հարիւր սպանին 'ի
 դուռն Նլղանին Հուլաին զսպարապետն Վրաց զԶաքարէ՝
 զորդի Շահնշահի, 'ի տիս երիտասարդութեան 'ի գեղ ծաղկի՝
 և յառաջագէմ յաջողման ժամանակի, յերևանի և ծանօթ ամե-
 ճեցուն, բարուրս ինչ եղեալ 'ի վերայ. և զայն ևս՝ թէ խափա-
 նեալ եղև կարգեալ Հարկն յիւրում ժամու երթալոյ յարքու-
 նիս: Զորոյ մահն ողորմագին աշխարանօք սզացին ամենայն
 տունն Վրաց, Հայաստանօք մերձաւորօք նոցա. քանի՜ առա-
 լել որք ծնանն զնա ծնողքն գառնակակիծ և մարմնատանջ ող-
 բովք: Վասն որոյ 'ի նոյն աւուրս և 'ի նոյն սևու ազին սրտակը-
 րուր լեալ մեռաւ Հայրն Շահնշահ կոչեցեալ, իբր տէր մայրա-
 քաղաքին Անտոյ, որ երբեմն նստոց էր արքայի, որ աւագն էր
 թագաւորացն Բագրատունեաց, այլ և այլ աշխարհացն, զա-
 նուն տեսուն Անտոյ Շահնշահ կոչելով, իբր թագաւորաց թա-
 գաւոր:

ՂԴ. Թիւքս իսրհրդաւորք, Չ, (եօթն Հարիւր) որ է կատա-
 րեալ Հանդիսա, և Ժ՝ (տասն) սուրբ, իբրև զսուրբ Աստուծոյ
 Հանգուցենն 'ի շարաթն Աստուծոյ՝ որ առաջի կայ, զասացեալ
 նշանաւոր որեարսդ յայսմ թուարեւութեան, կատարեալ յա-

¹ Տէրն Խաչենոյ:

² Գանձասար անուանի մենաստան և ամբողջ առաջին և վերջին կաթողիկո-
 սաց Աղուանից, 'ի Մեծիրանից գաւառի Արցախոյ:

ղօթս ամենայն սրբոց:

ՂԵ. Յեօթն Հարիւր և մետասան թուականին վախճանեցաւ
 տէր Ներսէս կաթողիկոսն Աղուանից դառն ցաւով ջրգողու-
 թեամբ, չգտեալ 'ի բժշկաց դեղ, բայց միայն զմինն Յիսուս Աս-
 տուած, և դեղ կենաց անմահութեան. առ որ փոխեցաւ մեծ
 յուսով խոստովանութեամբ և անդաբժիւ ըստ արժանւոյն, կե-
 ցեալ զժամանակս իւր Հեղութեամբ և ողորմածութեամբ:

Յեօթն Հարիւր և երկուտասան թուին Հանգեալ 'ի Քրիս-
 տոս անուանի ճգնաւորն և արժանաւորն պատուելի ատիճա-
 նաց և կոչմանց, ուր կոչեաց շնորհն Աստուծոյ 'ի քահանայու-
 թիւն, 'ի վարդապետութիւն և յարհեպիսկոպոսութիւն տանն
 Գարդմանայ և այլոց բերդից և գաւառաց, այրն անուանի և
 յերևանի աշխարհի՝ տէրն Յովհաննէս Տուեցին անուանեալ,
 որ գերիս յիսնական անհաց և անջուր կատարէր, և զուրբաթ և
 զչորեքշաբաթ, և յերուսաղէմ գնացեալ բոկոտիւք, և զաւուրս
 աղուհացիցն յոտն կալով և անհաց 'ի սուրբ Յարութեանն. և
 զարմացոյց զազգն Փռանգաց՝ որք անդ էին. զի ոչ միայն յոտն
 և անկերակուր, այլ և լուութեամբ կեայր, և խնդրէր յԱստու-
 ծոյ յայտնի Հաւատ Համբաւոյն՝ որ գայր յազգս. թէ յիջածել
 լուսոյն՝ Հայոց կանթեղն է 'ի վառիլ, որպէս և ինքն պատմեաց,
 եթէ որ զկուրայ¹ սուրբ գերեզմանին պահէր՝ սիրէր զմեզ և
 փարէր զմեօք, և մեք խնդրեցաք 'ի նմանէ զՀաւաստիս իրացն.
 և նա ասաց դու գնէ կանթեղս, և բե՛ր կախէ քոյին ձեռօքդ. և
 արարի այնպէս, գնեցի երեք կանթեղ, և կախեցի 'ի վերայ
 սուրբ գերեզմանին. յաջմէ յանուն Փռանգաց և 'ի ձախմէ Յու-
 նացն և 'ի միջին զՀայոցն, որպէս ինքեանք սովոր էին. թերևս
 փակեցաք զդուռն և մատանեցաք: Եւ ետ ցիս պահապանն
 զմատանին և զբանային յաւուրն մեծի ուրբաթուն. և յաւուրն
 մեծի շաբաթուն՝ յինն ժամուն մինչ կայաք յաղօթս՝ առհասար-
 ակ ամենայն քաղաքն և աղօթականքն եկեալ 'ի Հեռաստա-
 նէ, ասէ ցիս պահապանն զուրբային, Տէր Հրամէ՛, և բաց, զի ի-
 ջաւ լոյսն, և չոգայ բացի, 'ի վեր առեալ զմատանին. և ճշմար-
 տապէս առանց կարծեաց միջին կանթեղն վառեալ բորբոքէր
 անպատմելի գեղով: Եւ այսու սքանչելեօք² փառաւորեցաւ
 Համբաւեցաւ այրն այն տէր Յովհաննէս: Ասաց ինքնին և

¹ Կուրայ, գուրգէ, կամար, կամ մատուռն կամարակապ:

² Ըստ Հաւաստոց Հեղինակիդ այս և որ զկնի սքանչելիքն Յովհաննու յերու-
 սաղէմ:

զայս բան եթէ, չոգայ 'ի սուրբ Բեթղեհէմ, և տեսի անդ զսուրբ առաքելոցն պատկերան նկարեալ 'ի պարիսպ եկեղեցւոյն, և Տաճիկք 'ի պատճառս անարգութեան փորեալ էին զաչան. որումեցայ ընդ իրան, և աղօթեցի առ սուրբ առաքեալսն աղաչելով յայտնել ինձ՝ եթէ հաճո՞յ է նոցա ամենայն ուրեք նկարել զնոսա: Եւ յորժամ դարձայ յԵրուսաղէմ՝ յայնմ գիշերի տեսի 'ի տեսիւնս երկու արս փառաւորս, զի զային առ իս, և ելի ես ընդ առաջ նոցա և ասացի, թէ Ո՞վ էք սուրբքդ Աստուծոյ. և նոքա ասեն, Պետրոս և Յովհաննէս, որ աղաչեցեր ցուցանել քեզ վասն ձեակերպելոյն զմեզ քրիստոնէից՝ որ բնաւ չէ մեզ հաճոյ և ձանձրացեալ եմք. և յայտնեմք ուրեք ուրեք և չսեն մեզ՝ Աւէր և արեղայն իւր ուղեկից յԵրուսաղէմ. եթէ բոկ երեկ մինչ 'ի տեղն. և ապա յաւուր միում կոչեաց զիս, և ասաց. Տես զոտս իմ զի ցաւ է նեղէ զիս. և 'ի տեսանելն իմ և 'ի յորոնել զուտիցն ասղամք՝ սրագոյն և ստուար կտորս փշոյ գտի՝ որ ելանէր թարախով ոչ սակաւ. և զարմանք կալաւ զմեզ, զի չյայտնեաց մինչև 'ի տեղին, առ սէրն Աստուծոյ և սուրբ տեղեացն առ ոչինչ համարեալ գկսկիծն: Այսպիսի գառ 'ի վեր և նեղ ճանապարհաւ կացեալ մինչ 'ի խորին ձերութիւնն՝ հանգեաւ 'ի Քրիստոս, 'ի հռչակաւոր վասն նոր-բերդին անապատ կոչեցեալ. թաղեցաւ 'ի գուռն եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր զինեալ. և այլ բազում շինուած և արդիւնս վաստակեալ հրամանաւ, կամօք և ձեռնտուութեամբ Վասակայ թագաւորացին Բագրատունւոյ. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ 'ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ կացցէ առաջի Աստուծոյ անշիջանելի 'ի հոտ անուշից յաւիտեանս:

ՂԶ. Ի յեօթն հարիւր երեքտասան թուին կոչեաց զմեզ մեծն Հովաւու էլղանն 'ի ձեռն Շնորհաւոր՝ կոչեցեալ փառաւորելոյ առն յայնմ ժամանակի՝ յամենեցունց, և աւելի յաշխարհակալացն, 'ի Բաթու կուսակալէն հիւսիսոյ, ուր չոգաւն

¹ Պատկերք առաքելոցդ գտանէին և յեկեղեցիս Հայոց՝ ուր աղօթէին հեղի-նակէ և տեսանողք. այլ թերև ոչ շատք մինչև 'ի ձանձրութիւն նոցին:

² Շնորհաւորք է անշուշտ վաճառականն որ ընդ Ուսնկայ գոտս 'ի Կարնոյ քաղաքի, յառան նորին 'ի Թաթարաց: Այլ ոմն ժամանակագիր ասէ. «Սարգիսն որդին Շահպատինն՝ զՎարդան վարդապետն տարաւ 'ի մօտ Հովայուսն, և մեծաւ սիրով պատուեաց զնա խանն. և բազում բան իմաստութեան հարցաւ ընդ սուրբ վարդապետն»: Տ. յէջ 161:

և պատուեցաւ նախ, ապա 'ի Հովաւու էլղանն՝ որ տարաւ իւրով ծախիւք և գրաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք եղբայրք մեր Սարգիս և Գրիգոր, և աւագ երէցն Տրփխեաց տէրտէրն: Եւ տեսաք զմեծն զայն 'ի մեծի աւուրսն ամսամտի և տարեմտի իւրեանց, 'ի յամենանն յուլիս ըստ հոռմայեցոց, և ըստ մեզ յարաց՝: Եւ էր նոցա աւուրք ուրախութեան իբր լուսին մի. և կոչէին զաւուրսն զայնսոսիկ խոտուլթայ², իբր խորհրդատօնս, յորս խորհէին այլղանքն ազգայինքն Չանկղղանին՝ առ մեծն եկեալ, զոր ինչ պատշաճն տեսանէին, հանդերձ ամենայն աւագունօքն իւրեանց, ամենեքեան նոր զգեցեալ՝ յամէն աւուր որիչ գունով փոփոխաւ: Անդ լինէին և ամենայն հնազանդեալքն իւրեանց շատ և երեւելի նուիրօք՝ թագաւորք և սուլտանք. որպէս և 'ի մեր տեսն. Թագաւորն Հայոց Հեթում, և թագաւորն Վրաց Դաւիթ և Բրինձն³ Անտաքու, և սուլտանք 'ի Պարսից կողմանց յոյովք: Եւ 'ի տեսանելն զմեզ ծուր ոչ ետուն կրկնել և ոչ չորեք⁴ ըստ իւրեանց սովորութեանն. իբր թէ արքաւունքն⁵ Աստուծոյ միայն երկրպագեն. զինի ետուն օրհնել, և 'ի մեր ձեռաց առնուլ: Եւ խօսք զոր ինչ հրամայեաց՝ առաջին այս. Կոչել եմ զքեզ որ տեսանես զիս և ճանաչես, և 'ի սրտանց աղօթես վասն իմ: Եւ աւելորդ է թերևս զամենայնն գրել, շատ խօսեցաւ: Եւ մեք տուաք պատասխանի և նստուցին զմեզ, և զինի ետուն. և շարական պաշտեցին եղբարքն որ ընդ մեզ. և Վրացիք զիւրեանց պաշտօնն, և Ասորիք և Հոռումք զիւրեանցսն: Զի յայնմ աւուր տեսին զեկեալսն յամենայն կողմանց, մինչ ասել Այլղանին, թէ ես զքեզ միայն եմ կոչեալ. ի՞նչ է այս նշանս, որ ոչ յառաջ և ոչ յետև՝ մի աւուրք յամենայն կողմանց եկին ընդ քեզ, տեսանել և օրհնել զիս: Եւ յառաջեաց հրամայեաց ինքն, թուի եթէ նշան է, որ Աստուծոյ սիրտն լաւ է ինձ: Ասացաք. Ձմեզ այլ կալաւ զարմանք, և պատճառ՝ զոր դուք հրամայեցիք: Ա-

¹ Ըստ շարժական տօմարի Հայոց, որոյ նաւասարդ յայնմ ամի, ՉԺԳ 1264, սկսանէր 'ի 14 յունուարի, ապա և տարեմուտն Թաթարաց 'ի սկիզբն էր յուլիսի:

² Գուրգիթի կոչէին Թաթարք զհամայնարհական ժողովս և տօնս իւրեանց յընտրութիւն նորոց նաքանաց և յայլ կարեւոր դէպս:

³ Prince, այսինքն Փռանկ իշխանն Անտիոքայ:

⁴ Ձէքմէք ըստ Թուրքաց, 'ի գուռն անկանել:

⁵ Այսպէս կոչէին Թաթարք զքրիստոնեայս:

պա Հրամայեաց, թէ Ծածուկ բան ունիմ առ քեզ: Եւ յաւուր միում արար անտառատ յոյժ, և Հեռի կացուցեալ զամենայն բանակն, և երկու արամբ միայն խօսեցաւ ընդ մեզ յերկար- յիւր ծննդենէ Հետէ և 'ի մօրէ' որ քրիստոնեայ էր, ասէ: և թէ- պէտ դայեակ սնուցանէ զտղայն, երբ 'ի Հասակ գայ' զիւր մայրն սիրէ. չենք օտարք 'ի սիրոյ քրիստոնէից, զոր ինչ ունիս ասելոյ անա': Եւ բռնեալ էր զիմ ձեռքս, և մեք ասացաք զինչ Աստուած երես ասել բան. թէ Որչափ 'ի վեր ես դու քան զայլ մարդիկ, մօտ ես յԱստուած. Աստուծոյ աթոռն արդար դա- տաստանաւ է Հաստատ: Ամէն ազգի տուեալ է Աստուած տէ- րութիւն աշխարհի. մինչ 'ի ձեզ' աշխարհաւեր են լեալ, և աղ- քատաց անողորմն ծանր շալակ են դրել. նաքան¹ յոգոց են Հանել, և լացեալ առաջի Աստուծոյ. Աստուած առեալ է զիշ- խանութիւնն և յա'յլ ազգ տուեալ. թէ դուք աշխարհաչէն լի- նիք և աղքատաց ողորմած, 'ի ձեզանէ չառնու Աստուած, զոր տուեալ է թողու առ ձեզ, և զոր տալ կամի' գայն այլ տայ: 'ի քո դրանս Հէնց² մարդ կացո' որ յԱստուծոյ երկնչի և զձեզ սի- րէ. որ զլալով եկած տառապեալն՝ որ աղերս չունի և կաշառք՝ ուրախ 'ի տուն աղարկէ³, քեզ յիշեցնէ. և զաշխարհս տեսանել տուր Հէնց մարդոյ՝ որ յստակ տեսանէ, կուրանայ ո'չ կաշա- ոք, և քեզ ասէ զիրան:

Եւ յայս կարգիս շատ խօսեցաք: Հրամայեաց թէ 'ի սրբ- տունս դրի զքո խօսքդ: Ո'նց է⁴ որ զամէն գայն ասացեր որ յիմ սիրտս կայր՝ որ ինձ դիւր թուեաց. Աստուած խօսեցեալ է քեզ, երևեալ է քեզ: Ասացաք, թէ Չէ. մեք մեղաւոր մարդ ենք, ա- պա⁵ զաստուածախօս մարդկանց գիրքն կարդացել ենք, և պիտի թագաւորաց 'ի ձեռին Աստուծոյ են, Աստուած յայտ- նեալ է քեզ առանց գրոց: Ապա ասացաք, թէ Առաջի աստու- ծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ և ապա դու՝ որ սուտ չկայ 'ի ներս: Հրամայեաց, թէ ասա': Ասցի, թէ զինչ քրիստո- նեայ կայ և արքաւուն ընդ ծով և ընդ ցամաք, ամինոյ սիրտ Հետ քեզ լաւ է և քեզ աղօթք են առնում: Հրամայեաց, թէ Հա-

ւատալ եմ որ Հէնց է. ապա յԱստուծոյ ճանապարհն չեն ար- քաւունքն, ինձ ի'նչ աղօթք առնեն, և թէ առնեն՝ Աստուած ե'րբ լսէ. մէշում¹ արքաւունն զԱստուած յերկնից յերկիրս բե- րէ², չբերէ: Ասցէք որ յԱստուծոյ ճանապարհն կենան և ա- ղօթք առնեն. մեր եղբարքն² Հետ մեզ վասն այն են 'ի կուրի, որ մեք քրիստոնասէր ենք և քրիստոնէութիւն կայ 'ի մեր տանս. նոքա տաճկասէր են և տաճկութիւն կայ 'ի նոցա տանն:

Ապա ասէ ցմեզ. Ոչխարենի է'ր ես զգեցեալ և ոչ ոսկի. և ի- մացեալ թէ մեք մեծ մարդ և աստիճանի տէր չենք, լուր³ արե- ղայ մի եմք. և Հրամայեաց թէ Մեծացանեմ զքեզ ոսկի զգեա- տիւ, և շատ ոսկի տամ: Եւ մեք ասեմք. Ոսկին մեզ և Հողն մի է. մեք ա'յլ մեծ ուզենք, որ վայել է քո մեծութեանդ, ողորմու- թիւն 'ի վերայ աշխարհի: Եւ Հրամայեաց, թէ մէշում քթեթ⁴ կարեմ խիստ գէշ: և խիստ փոքր իրք⁵, լուր այնչափ որ խաւակ գնես եկեղեցւոյն, թէ չէ երկիր ի'նչ ասեն թէ Այլդանն գնա ո'նց տեսաւ: Եւ զայդ զոր ասացեր՝ առնեմ, և մարդիկ յղար- կեմ որ տեսանեն զաշխարհ:

Իսկ երբ Հրաման ուզեցաք գնալոյ, այլ կոչեաց ցմեզ և խօ- սեցաւ. և ունէր 'ի ձեռքն բայիչ⁶ մի, և երկու Հանդերձ էր տուել կարել: Յիշեցուցաք, թէ Այլդան, այդ դրամդ Հատանի և Հանդերձդ մաշի, մեք անհատանելի և անմատչելի խնդրե- ցաք պարզեք: Եւ Հրամայեաց թէ առաջի օրն զքո խօսքդ լըմ- նեցի⁷, առկեի⁸ եմ տուել գրել. կարդալ տուր և զինչ քո սրտիդ պիտի աւելի՞ գայն այլ գրել տուր: Եւ 'ի Մախայթու և 'ի Շա- Հաբատինն եմ յանձնել զերկիրդ և զքեզ, որ զինչ ասես առ- նեն: Եւ մեք շնորհ կայաք և ելաք: Թերևս աւելորդ թութմք գրերով գայս, այլ վասն բարեւէր և քաղցրաբարոյ մեծի Հուլա- ւունին յիշատակի գրեցաք յօգուտ, կամ յօրինակ այլոց՝ որ

1 Մեշում արարերն թշուառ լսէ:
 2 Ակնարկէ 'ի պատերազմն Պէքայի, զոր յետոյ յիշէ և Հեղինակս:
 3 Սուկ:
 4 Բթանեայ զգեստիկ գծում:
 5 Իմա', և յոյժ սակաւ ինչ դրամ տաց:
 6 Պայիչ, ոսկի կամ արծաթի դրամ տարաբան և կորեալ. օսկին արժէք եր- բան 2000 գնեար արարացի, արծաթեայն 200:
 7 Կատարեցի լիովին:
 8 Ետպլը, Հրովարտակ Հրամանի:

1 Եւ նոքա:
 2 Այնպիսի:
 3 Յուդարկէ:
 4 Ուստի' է այս, գի...:
 5 Սակայն:

գայոց են յետ մեր, ո՞ գիտէ:

ՂԵ. Քանզի ՚ի մտանել թուակաճութեանն Հայոց յեօթն Հարիւր չորքքտասան, եհաս մեծին այնորիկ մեծագոյն հրաւիրակ, և եհար գաւազանն զօրեղ զբաջն զայն յաղթազգեաց Հուլաւուն, և ժամանեաց նմա վճիռ նախահօրն. քանզի որդի էր և նա Աղամայ, որ էարբ ՚ի բաժակէն յորմէ ամենեքեան ճաշակեցին և ճաշակեն. թէ և դառն էր նմա, էարբ զլեղին մահու՝ ոչ ուրախութեամբ որպէս Տէրն և յուսացեալք ՚ի նա. զի խաբէին զնա աստեղագէտք և քուրմք պատկերաց ոմանց Շակմոնիիայ՝ կոչեցեալ, որ է ասեն՝ Աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց. կալոց է դեռ այլ ևս երեսուն և հինգ դումանս, որ է դումանն տասն հազար²: Եւ ապա հանէ զնա ասեն միւս ևս Մանդրին³ անուն. Տոյինք⁴ կոչէին զքուրմն զայնոսիկ, որոց հաւատարբ և հրամանաւ նոցա ելանէր ՚ի պատերազմ, կամ չեւանէր. որք ասէին եթէ յերկար մնալոց ես ՚ի մարմինդ յայդ. և յորժամ յերկար ծերանաս՝ այլ նոր մարմին զգենուս. շինել ետուն նմա մեհեան պատկերացն այնոցիկ. և երթայր անդ յաղօթս, և դիւթէին նմա զոր ինչ կամէին:

Եւ մինչդեռ սպասէաք մեք այլ ժամանակի, և երկրորդ տեսութեան և ծանօթութեան աւելագունի, ասել ինչ նմա զարժանն, այլ և մնայաք ՚ի բարեսէր բարուցն և ՚ի քրիստոնէասէր ցուցանել նմա յԱստուծոյ նշան ինչ ձեռնտու քրիստոնէից, ասել ինչ նմա վստահութեամբ. քանզի վարժեալ էր ՚ի նոցա բանսն և հիւանդացեալ: Քանզի թաղեայ պատկերաց խօսել տային և ձիոց, և յոյով էր ՚ի նոսա արուեստ խաբէութեան և հմայութեան. և էին պարկեշտ ՚ի կերակուր և ՚ի հանդերձ և ՚ի կուտութիւն, և ՚ի չափաւոր ամուսնութիւն և ՚ի խառնակութիւն. քսան ամաց կին պոռեալ, ասեն, մինչ յերեսուն ամն՝ ՚ի շարաթն երեք հետ խառնին. և անդի մինչ ՚ի քառասուն ամն՝ ամսեանն երեք, և անդի մինչ ՚ի յիսունն՝ տարեանն երեք. և

¹ Եւրոպացի ըստ Հնդկաց, անուն մի Պուտհայ դից մարմնացելոյ ՚ի թագաւորէ Եւրեան տոհմի. Մուծի նշանակէ առ նոսա ապաշխարող սրբազան:

² Ըստ պարսիկ լեզուի:

³ Ըստ Կիրակոսի և Սեբեփանոսի Ուսպիեան՝ Մադրին, իսկ ըստ Հնդկաց Մադրոյա. այսպէս կոչեն զՊուտհան մինչչեւ մարմնացեալ և եկեալ յաշխարհ ՚ի փրկութիւն մարդկան:

⁴ Թաւին ըստ Թաթարաց:

ընդանցեալ՝ բնաւ ասեն ոչ մերձենալ, ուստի մանաւանդ կարէին խաբել: Եւ յայտոսիկ գայր հասանէր օրհասն, և կոխեր զբարձրն զայն բլուր լայն ոտամբն մահն. և փլուցանէր հաւասարէր իւրոցն նախնեաց. քանզի լեռոն որ փլանելոցն է՝ փլցի, ասէ զիր: Եւ լինէր հաւատարիմ բան մարգարէին. Ամենայն փառք մարդոյ իբրև զժողով խոտոյ. այլ հաւատարիմ է Տէր և արդար հատուցանել նմա զմասն բարւոյն, զոր օրինօք բնութեանն ստացեալ ունէր, և զիւրեանցն Հայրենիս՝ պահելով. զի ասախն², որպէս ասէին ինքեանք կոչելով զեղեալ սահմանն ՚ի Չանկրզղանէն, սուտ չասել, չգողանալ, յայլոյ կին չխառնակել, սիրել զիրեարօ հաւասար անձին, յիշոցք չունել և չգիտել բնաւ, զկամաւ հնազանդեալսն ապրեցողացնել՝ զերկիր՝ և զբաղաք. և զանուանեալ տուես Աստուծոյ, և զկոչեցեալ նորա ծառայսն՝ զհարդ և իցենն՝ ազատ թողուլ ՚ի հարկաց, և դնել պատիւ: Չոր և նա հրամայէր պահել և պահէր: Այլ և յիշենք զոր ասացն, թէ մեք որ պատուիրեմք աղօթել վասն մեր, ոչ թէ ՚ի մահուանէ զերծանել, զայն չգիտենք, այլ խնդրէք յԱստուծոյ որ ՚ի մեր թշնամեացն ձեռացն չմեռանիմք: Թէ կատարեցաւ՝ այն Աստուած գիտէ. զի համբաւեցին նախ թէ դեղով և հնարիւք սպանին, և յետոյ ծածկեցին զգրոյցն: Սակայն մեծ թագուհին Տողուզ խաթունն կոչեցեալ՝ նախ քան զհամբաւել մահուն առաքեաց առ մեզ գաղտ, թէ Աստուած սիրեաց զԱյլդանն և տարաւ աստի, և զինչ որ աստ սիրէր և զայս աշխարհս նմա էր տուեալ, նոյնպէս և արդ զայն աշխարհն երես նմա. պատարագ լինի՞ թէ ոչ: Եւ ասացաք, թէ չէ պարտ պատարագ առնել, այլ ողորմութիւն և հարկաց թեթեւութիւն առնէք. զի Ասորիքն ասացեալ էին՝ թէ պատեհ է: Հարցեալ էր և վասն Ապաղային, որ աւագ որդին էր Հուլաւին, թէ պա՞րտ է զնա դնել, զի անդարձ նմա արար: Եւ մեք պատուիրեցաք՝ որ ՚ի գրոց է զաւագն դնել, և անդարձն անկրկնելի կոչի ստուգաբանութեամբ: Որպէս և եղևն իսկ. և իւրեանց ազգայինն՝ որ և նա կոչէր Այլդան՝ Տակուլթար՝ երթեալ նստուցանէր զԱպաղէն կոչեցեալ ՚ի տախտն և ՚ի գահոյս հօրն, և հաւանեցան զօրքն ամենայն և հնազանդեցան: Այլ սակայն զի մեղքն մեր անչափ էին, չեղև սուգն չափով. զի յետ երից ամսոց ՚ի նոյն

¹ Ջիւրեանց Հայրենի օրհնան պահելով:

² Եւստաք, արգել հրամանի:

Թուին՝ փոխեցաւ ՚ի Քրիստոս քրիստոսասէր թագուհին Տո-
ղուզ խաթունն, և սրտակտուր միջաբեկ եղեն ազգք քրիստո-
նէից բազմապատիկ սգով տրտմութեամբ. զի նմա կենօքն
վաղվաղակի ողջանալ սկսաւ խոցն Այլղանին, ակն ունելով ա-
ռաւել պայծառանալ քրիստոնէութեանն. զի որքան և էր
պատճառն՝ նա իսկ էր ըստ մեր կարծելոյն: Այլ քանզի Աս-
տուած իսկ է ամենայն բարեաց պատճառ, զյոյսն չէ պարտ
հատանել մեզ. քանզի կացոյց նա ՚ի տեղի իւր միւս ևս հաւա-
տացեալ ազգական իւր, կին բարեպաշտօն՝ կոչեցեալ Թուի-
թանի: Եւ բերեալ եղև ՚ի Յունաց կին Ապաղային Դեսպինայ՝
անուն, դուստր թագաւորին զոր Վատաձն ասէին, և պա-
տուէր՝ թէ կնքուի Ապաղայն, և ապա առնու: Եւ ել Համբաւն
նոյնպէս եթէ մկրտեցաւ և առ զնա, ՚ի փառս Քրիստոսի:

Յաւուրս յայս ՚ի մեղաց իմոց անկաւ գրքունկս ՚ի ձեռս Հա-
րամեաց², տղայօք մեր, և յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան
տղայքն առ ժամն. և յետ ամի և կիսոյ գիրքս ՚ի Տփիսիս ՚ի վա-
ճառ բերեալ և գնեալ ՚ի տանէ եղբոր մերոյ միոյ Սելեր կոչե-
ցելոյ: Վասն որոյ ողորմութեան Տեառն փառք ՚ի սուրբս ամե-
նայն և յարարածս, և գնողին զսա՝ գթութիւն ՚ի Քրիստոսէ:

Ա. Իսկ ՚ի մտանել թուականին յեօթն հարիւր և հնգետա-
սան՝ կողմնական հիւսիսի կոչեցեալն Բարքա³, որ ունէր գտե-
ղի Բաթուին և զՍարդախին և հաւանեալ էր օրինացն Տաճ-
կաց, լուեալ զմահուանէ մեծի Հուլաւուին՝ գայ բազմութեամբ
առ Կուր գետով, և ցուցանէ զինքն յայսմ կողմանէ կացեալ զօ-
րացն Ապաղային, և եղբոր իւրոյ՝ Իսմուդին, իբր թէ կենդանի
է յետ մահու հօր նոցա: Եւ գայ կորսէ զնոսա, և անհոգու-
թեամբ մինչև ՚ի Հէճն⁴, աղօթել անդ յուրախութիւն ամենայն
Տաճկաց. յորմէ զարհուրեալ յայսմ կողմանէ կացելոցն՝ ցան-
կեն գերկայնութիւն գետոյն աստի՝ զոր Շիրարն⁵ կոչէին, և

զգուշացան ամենայն պատրաստութեամբ զաւուրս ձմերայ-
նոյն: Իսկ Բարքայն վրիպեալ ՚ի յուսոյն՝ դառնայր ՚ի տեղի
իւր. և յաւուրս ամարայնոյն վճարէր զկեանս. զոր ասեն լինել
բարուք ոչ խոտվարար, և ատեցող արեանհեղութեան:

ՂԹ. Ի նոյն թուին մերձ յաշնան յեղանակն՝ բացաւ մեզ ա-
ման դառն քացախուն, և մրուր բարկութեանն Աստուծոյ Հայ-
կազարմ ազգիս: Բանզի սուլտանն Մարայ Փնտխտար¹ անուն
ինդրէր գրեթէն՝ զոր Տաթարին ուժովն առեալ էր Հայոց թա-
գաւորն Հեթում: Եւ ՚ի չտալն, աւելի վասն երկեղի Տաթարին,
բարկանայր յոյժ, և զօրս գումարէ բազում յոյժ, և առաքէ ՚ի
ձեռն զօրագլխի ուրումն Սմլմօթ² անուն յերկիրն Կիլիկեցոց,
որ և յանպատրաստից մտեալ յաշխարհն՝ առնու զՍիս մայր
քաղաքաց՝ զարքայանիստն, այրէ զնա եկեղեցեօքն որ ՚ի նմա,
և զտանէ զտունն գետնափոր զանձուցն, և առնու յոյժ բա-
զում, զոր ՚ի միում ամանի լինել ասէին վեց հարիւր հազար
կարմիր³: Եւ գնայ աւերմամբ մինչև յԱտանա, և ապա լսէ
Համբաւ երկիւղի և դառնայ աւարաւ և գերութեամբ քառա-
սուն Հազարաւ, բաց ՚ի կոտորելոցն: որ զլուխ և խոց անողջա-
նայի կոտորելոցն՝ Թորոս արքայորդին, գեղեցիկ ծաղիկ ՚ի մա-
տաղ Հասակի մերձ ՚ի փթիթս մուրուաց, վկայեալ յամենայն
բերանոյ, անպակաս ՚ի բովանդակ բարւոյ, և կուսութեամբ
չտեմարանեալ ՚ի ծրարս շնորհացն Աստուծոյ: Որ յօժարու-
թեամբ ևս գնեալ ՚ի պսակն արեան. քանզի հարցեալ զովն ոչ
ես զանուն հօրն. զի կենօքն գերեալ՝ մի՛ լիցի աւելի բեռն հօրն
և աշխարհին՝ ընդ անդրանիկ եղբորն Լեւոնի, պսակելոյ և հրա-
ւիրելոյ յաթոռ թագաւորութեանն առ կենօք հօրն: Բանզի նա
եղև զլուխ գերելոցն մեր, և հուր աղէկէզ լերդաչարչար և սրբ-
տակտուր աշխարհիս մեր և ազգիս, որ կամք շնչարգել և յե-
րերման: Հասանէ ձեռն վերին, որ եհարն ցասմամբ՝ նոյն
բժշկէ ողորմութեամբ, ասելով զմեծաբաց խոցն, առնելով գե-
րէդարձ՝ զոր տարան ընդ այլսն. Հնգետասան օր յամելով յաշ-
խարհն և լնլով աղետիւք, զնոսա՝ իրօք, և զմեզ՝ խոցոտիչ
Համբաւովն:

¹ Պիլպարս Ալի Փունտուզտար:

² Սիմ-էլ-մաւր:

³ Կարմիր նշանակէ զսպի գրամն կամ զգահեկանն. թիւն նշանակեալ է
յ00. ԿձՌ, որ ընթերցեալ լինի վաթսուն հարիւր հազար, 6.000.000, և Համա-
րիւք սխալեալ փոխանակ գրելոյ ԶձՌ:

¹ Դեսպինա՝ տիկին կամ տիրուհի ըստ յունաց լեզուի. էր Մարիամ դուստր
ոչ զբնաւոր կայսեր Միքայէլի Բալէուդի, ՚ի Տիւրքալուստի տղանէ:

² Հարամի, ըստ Արարացոց. աւազակք կամ մեկնակազէնք Բաթարաց:

³ Պէրքէ կամ Պէրքայի խան, եղբայր Բադու խանի:

⁴ Հէճն թուի Լէհիճ գաւառ Շրուան նահանգի, զի աստ մեզեաւ պատերազմն:

⁵ Շիրար թուի Ագուր գետ օժանդակ կրի ՚ի Շրուան նահանգի. այլ պատ-
միւք ոչ յիշեն զգետակը, բայց յափունս Կուր գետոյ ասին բանակեալ զթշնա-
միսն աստի և անտի:

